ڪتي نہ پڄبو ٽڪ مسافر

(آتم ڪهاڻي)

شيخ اياز

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد سنڌ.

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر ٻه سؤ پنج

ڇپائيندڙ نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
ڇپيندڙ ذڪي پرنٽنگ پريس، ڪراچي.
پهريون ايڊيشن آڪٽوبر 1996ع

قيمت 120/- رپيا

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

KITHEY NA BHUNGBO THAK MUSAFER. (An Autobiography) By SHAIKH AYAZ. Published by New Fields Publications, Tando Wali Mohammad, Hyderabad Sindh. Pakistan. First Edition October 1996. Price Per Copy Rs. 120/-
Book No. 205

ٻه اکر

هي ڪتاب ستار پيرزادي ڏيڍ مهينو ساندهه ڪاپي
ڪيو آهي، جنهن لاءِ مان سندس ٿورائتو آهيان.

شيخ اياز

انتساب

پنهنجي رفيقہ، حيات زرينا جي نالي جنهن جي تعاون کان سوا مان هي ڪتاب نہ لکي سگهان ها. هن لاءِ ڇيو ڇا لکان! فقط رحيم خان خانان جو هيٺيون شعر ياد اچي رهيو آهي:

من توشدم تو من شدي، مان جان شدم تون تن شدي،
تا کس نہ گويد بعد ازين من ديگرم تو ديگري.

(مان تون ٿيس، تون مان ٿئين جئن هن کان پوءِ ڪوئي چئي نہ سگهي تہ مان ٻيو آهيان، تون ٻي آهين)

محبت ۽ احترام سان

شيخ اياز

منهنجو ڪتاب ’ڪٿي ته پيچبو ٽڪ مسافر‘ ڇپجي آيو ته زرينا غصي ۾ چيو ته: ”مون تنهنجو سڄي عمر ساٿ ڏنو آهي، توسان سک ڏک ورهايا اٿم، تنهنجي ٻارن جي پرورش ڪري انهن کي وڏو ڪيو آهي، تنهنجي ڪم ۾ رخنو نه وڌو آهي، پر ان سڀ جي باوجود تو مون تي فقط هڪ صفحو لکيو آهي. ڪيڏي نه افسوس جي ڳالهه آهي.“

مون کيس چيو: ”زرينا! توکي ياد آهي ته ننڍي هوندي مون توکي رنگا رنگ پوپٽ پڪڙي ڏنو هو ته تو ان کي ٿوري دير ڇڏڻ ۾ جهلي، ڇڏي ڏنو هو ۽ چيو هو ته: ”هن کي نه ڇڏيان ها ته هن جا پر پٽجي پون ها.“

”هائو، مون کي ياد آهي.“ زرينا جواب ڏنو. ”پر توکي اهو اڄ ڇو ياد اچي رهيو آهي؟ ڇا ايجا اڏامڻ چاهين ٿو؟ مون سڄي عمر توکي آزاد ڇڏيو آهي، ايجان ڪائي حسرت رهي اٿئي ڇا؟“ زرينا جي منهن تي مرڪ ائين هئي جيئن گلاب جي مکڙي ٻهرين ٽڙڪي ۾ ماڪ تي مُرڪندي آهي.

”نه - نه. منهنجو مطلب اِهو ته نه هو، اڄ منهنجو جنم ڏينهن آهي. بسنت ڦٽي چڪو آهي. توکي ته معلوم آهي ته مارچ شاعرن ۽ آرٽسٽن جي جنم جو مهينو هوندو آهي ۽ مان ان مهيني جي 2 تاريخ تي ڄائو هوس. مون کي پنهنجي زندگيءَ جا 72 سال ياد اچي رهيا آهن. اهو سفر مون ڪجهه ته ’ڪٿي ته پيچبو ٽڪ مسافر‘ ۾ لکيو آهي ۽ ڪجهه هاڻي لکڻ ٿو چاهيان. پر ان سفر ۾ جمال ابڙي، ابراهيم جوڻي، غلام رباني آگري ۽ رشيد ڀٽيءَ کان سواءِ ٻيا به ڪيئي همسفر آهن، جن جو ذڪر مان هن ڪتاب ۾ ڪرڻ ٿو چاهيان.“

”مثلاً.“ زرينا غصي مان پڇيو.

”مائيڪل اينجلو.“

”اهو ڪير هو؟“ هن تعجب مان مون ڏانهن ڏٺو.

”اهو دنيا جو عظيم ترين مصور هو. جنهن لاءِ چيو ويو آهي: هُن اَن هر

ڳالھ جو اظھار ڪيو آھي، جو مصوريءَ ۾ انساني جسم جي باري ۾ ڪري سگھجي ٿو، ان جي ھر اشاري، ھر چرپر جي باري ۾. ھو صنم تراشيءَ ۾ بہ اھڙو ئي چڱو ھو. ھو سال 1475ع ۾ فلارنس جي ٽسڪنيءَ شھر ۾ ڄائو ھو ۽ دنيا جا عظيم ترين شھڪار تخليق ڪيا اٿائين. ھڪ ڀيري منھنجي مرحوم دوست نعيم صديقيءَ مون کي ٻڌايو تہ جنھن وقت ھو، مائيڪل اينجلو جي فلارنس جي چرچ ۾ تخليق ڪيل سسٽين چيپل (Sistine Chapel) ۾ ويٺو ھو، تنھن وقت ھن ائين محسوس ڪيو ھو تہ ھو بھشت ۾ اچي نڪتو آھي. ھن جي مٿان ڪروبي اڏامي رھيا آھن. ھو موت ۽ حيات جو ڊرامو ڏسي رھيو آھي، جنھن ۾ انسان جي ساري تاريخ ڪائنات جي تخليق ڪان وٺي منقش آھي. مون ھن جي زندگيءَ تي چارلس مارگن (Charles Morgan) جو ناول ساندھ بہ راتيون پڙھيو ھو ۽ ان منھنجي ننڊ حرام ڪري ڇڏي ھئي. منھنجو ھڪ مداح سانگھڙ جو حسن وساڻ مون کي ھن جي زندگيءَ تي ھڪ وڊيو ڪئسٽ بہ ڏئي ويو ھو، جيڪا مون ڏھ ڀيرا ڏٺي آھي.

ھن فن کي زندگي ائين ارپي ھئي، جيئن مون ارپي آھي. مون ھن سان اجنتا جي مصوريءَ ۽ صنم تراشي گڏ ڏٺي ھئي. اميد تہ توکي ڪوئي اعتراض نہ ٿيندو. جي مان ھن کي توسان گڏ زندگيءَ جي سفر ۾ ڪٺان. آرٽ جي ڪتابن ۾ آھي تہ ھو سورھينءَ صديءَ ۾ مري ويو، پر مون لاءِ ھو اڄان جيئرو آھي، ۽ ڪڏھن ڪڇھري بہ ڪندو آھي. مون ھن جي اصرار تي 1963ع ۾ ھن کي اجنتا جون گفائون ڏيکاريون ھيون."

زرينا جواب ڏنو: "مون کي ڪھڙو اعتراض ٿي سگھي ٿو. ھن جا تہ ھڏا بہ ڀُري ويا ھوندا."

"مون جواب ڏنو: "زرينا ھو آمر آھي. عظيم آرٽسٽ ۽ شاعر مرندا نہ آھن."

"ٻيو ڪير؟ زرينا پڇيو.

"وان گوگ."

زرينا مون ڏانھن حيرت مان ڏسي پڇيو: "اھو وري ڪير آھي؟ ڇا اھو بہ ڪو آمر انسان آھي؟"

"ھائو، اھو بہ آمر انسان آھي. سال 1990ع کي يورپ ۽ آمريڪا ۾ وان گوگ جو سال ڪري ملھايو ويو ھو. ان وقت ڪنھن جپاني آرٽ جي ذخيري اندوز (Art Collector) ھن جي ھڪ تصوير ساڍن پنجاسي ملين ڊالرن ۾ خريد

ڪٿي هئي. جيئري هن ڏاڍا ڏک ڏٺا هئا. دنيا هن جي قدر شناسي نہ ڪئي هئي."

"اهو ڪير هو؟" زرينا پڇيو.

"اهو بہ عظيم مصور هو جو نيدرلئنڊ ۾ 1883ع ۾ ڄائو هو ۽ زندگيءَ جي آخري حصي ۾ ديوانو ٿي پيو هو. هن جي برش جا جهٽڪا تصويرن تي ائين ڊوڙندا هئا، جيئن منهنجون ستون پني تي ڊوڙنديون آهن، انهن ۾ ڪائي برقي رو هوندي آهي. اهو مون کي هر ڏک ۾ ڏڍ ڏيندو رهندو آهي ۽ جڏهن بہ مون شاعريءَ کي ترڪ ڪرڻ جو خيال ڪيو آهي تہ هن مون کي جهليو آهي. ڇا هن جي سفر ۾ شموليت تي توکي ڪوئي اعتراض آهي."

"نہ." زرينا جواب ڏنو. "پر اهي تہ ٻئي مصور هيا، تون تہ شاعر آهين."

"مون ٻوليءَ ۾ مصوري ڪئي آهي. منهنجي شاعريءَ ۾ جيتريون تصويرون آهن. اوتريون ڪنهن بہ مصور جي مصوريءَ ۾ نہ آهن. ها مان سفر ۾ شاعر بہ ساڻ ڪڻ ٿو چاهيان."

"ڪهڙا؟"

"پهرين تہ برونو، جيڪو اطالوي شاعر هو. جنهن کي جيئري جلايو هئائون. هو مون سان چڪيا ۾ گڏ هو. جنهن باهہ جا شعلا مون کي بہ وڪوڙي ويا هئا. ٻيو پٽائي، هو مون سان لاڙ ۽ ٿر جي سفر ۾ ساڻ هو. جيتوڻيڪ جمال، ابراهيم، پٽي ۽ ٻيا هن کي ڏسي نہ ٿي سگهيا. پر مان هن کي نہ رڳو ڏسي رهيو هوس، پر هن سان ڳالهائي بہ رهيو هوس."

"مان پٽائيءَ جو تہ معتقد آهيان. تون مچ نہ مچ پر هو توکان وڏو شاعر هو. هو ولي الله هو. تنهنجي ساري زندگي معصيت ۾ گذري آهي." زرينا چيو.

"ٿي سگهي ٿو. پر مون کان هن جون بہ ستون نہ ٿيون وسرن. هڪ. "مون کي ماءِ مجاز، پڇاري جيان پڇيو." ۽ ٻي مون دل ۾ ورجائي پرينءَ جي پستان جو، فاقوئي فرحت. آهي عبداللطيف کي."

"ٻيو بہ ڪوئي."

"ها هونءَ تہ ڪيترائي شاعر منهنجا همسفر رهيا آهن. هومر جي ڏوڙ کان وٺي منهنجي ڏوڙ تائين. جيڪي ڪجهہ وقت مون سان گڏ رهيا آهن. پهرين انهن مان ڪبير کي ڪڻ ٿو چاهيان."

"ڪهڙو ڪبير؟ ڀڳت ڪبير؟"

"هائو. ڀڳت ڪبير، هُو برصغير ۾ ڀڳتي تحريڪ جو سيني کان اهم

شاعر هو. هن کان انسانيت جو جيڪو سبق مون پرايو آهي، ٻئي ڪنهن شاعر کان نہ پرايو آهي. ٻيون ڪجهہ شاعرائون بہ آهن، جيڪي مري چڪيون آهن. هڪ تہ هئي تورو دت."

"ڪير؟"

"تورو دت." مون ورجايو. "اها بنگال جي شاعره هئي، پر هن انگريزيءَ ۾ شاعري ڪئي هئي. هن کي ٽن ٻولين تي دسترس هئي. بنگالي، انگريزي ۽ فرينچ. پر هوءَ پنهنجا سپنا، انگريزيءَ ۾ ائي سگهندي هئي. مون کي ڇهن زبانن تي عبور آهي. انگريزي، سنڌي، اردو ۽ فارسي. پر مان پنهنجا سپنا فقط سنڌيءَ ۾ ائي سگهندو آهيان. اسان ٻنهي جو تاجي پيٽو الڳ آهي ۽ هن جو ڪجهہ جهونو تي چڪو آهي. تورو 4 مارچ 1856ع ۾ پيدا ٿي هئي، ۽ ننڍيءَ عمر ۾ 1877ع ۾ مري وئي. مون هن جو هڪ ڪتاب پنهنجي استاد هاسانند جي مدد سان ٽئين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهيو هو. هن ئي مون کي سنسڪرت ادب سان آشنا ڪرايو هو. جنهن جو هوءَ مطالعو ڪري رهي هئي ۽ جنهن ۾ بيحد دلچسپي وٺي رهي هئي. هڪ ڀيري لنڊن ۾ هن چيو هو تہ ٻي ڀيري مان جڏهن لنڊن ايندس تہ سنسڪرت جي پوري پنڊتياڻي ٿي ايندس. مان هن سان سروجني نائڊو ۽ چٽو پاڌيا ۽ هندستان جي جديد انگريزي ادب تي بہ بحث ڪندو آهيان."

"ائين تہ فيض احمد فيض، سبطِ حسن ۽ ٻيا دنيا جا ڪيئي شاعر ۽ اديب منهنجا همسفر رهيا آهن. مون سان گفتگو ڪئي اٿائون. جيئن يناڻي سان سامي، آڊوتي، ڪاروڙي وغيره ڪندا هئا ۽ يناڻيءَ آمي هوندي. انهن کان ايترو علم پرايو جو عظيم شاعري ڪئي اٿائين. يناڻيءَ کان سواءِ ٻيا بہ ڪيئي صوفي منهنجا همسفر رهيا آهن. بيدل دهلوي، جنهن جو غالب ۽ اقبال تي اثر هو. غالب جو هڪ بہ شعر تہ بيدل دهلويءَ جي شعرن جو ترجمو آهن. جيئن يناڻيءَ جا هڪ بہ بيت فريد شڪر گنج جي پنجابيءَ ۽ ميران ٻائيءَ جي هندي دوهي جو ترجمو آهن. برصغير جا ٻيا بہ شاعر آهن. جن سان مون ڪافي وقت گذاريو آهي. خاص ڪري امير خسرو، ٽئگور ۽ اقبال. انهن سان بہ هم ڪلام رهيو آهيان ۽ انهن جي دؤر جي هنن کان پڇا ڪئي اٿم. سنڌن شاعريءَ جا ڪتاب اردو، فارسي ۽ انگريزيءَ ۾ براهِ راست پڙهيا آهن. پر مون ڪيترن مشرق ۽ مغرب جي شاعرن جو ترجمو انگريزيءَ ۾ پڙهيو آهي،

پر انهن سان منهنجي صحبت نہ رهي آهي. سواءِ ڪجهہ شاعرن جي جن جو ذڪر مون اڳ ۾ ڪيو آهي."

"تو فلسفي جو مطالعو بہ تہ ڪيو آهي ۽ منهنجي راتين جي ننڊ ڦٽائي آهي، منهنجي اکين جا ڇپر اڃان تائين توتي دانهين آهن." زرينا چيو.

"ها زرينا." مون جواب ڏنو. "مان سقراط، ارسطوءَ کان وٺي اسپنوزا ۽ سارتر ۽ فارابي ۽ ابن سينا کان وٺي ابن عربي ۽ اخوان الصفا تائين سيني سان سفر ڪيو آهي. اقبال تہ منهنجي حياتيءَ ۾ گذاري ويو، پر مان هن سان 'بانگِ درا'، 'بال جبريل'، 'ضربِ ڪليم'، 'پيام مشرق'، 'اسرار خودي'، 'رموز بي خودي' ۽ 'جاويد نامہ' ۾ گڏ رهيو آهيان. جيتوڻيڪ ڪٿي ڪٿي منهنجو هن سان اتفاق نہ آهي. اهو سفر بہ پين سفرن وانگر وقت ۾ سفر آهي. ائين چئجي تہ خيالن جي دنيا جو سفر آهي."

"تو سياست ۾ بہ ڪافي وقت وڃايو آهي. ڪنهن سياستدان کي سفر ۾ ڪندين."

"ها، حشو ڪيولراماڻيءَ ۽ مهاتما گانڌيءَ کي. منهنجي نظر ۾ گانڌي هن صديءَ جو عظيم انسان هو. اهي سڀ انسان جي مون سان سفر ۾ رهيا آهن، منهنجي زندگيءَ جو اڻوٽ حصو ٿي رهيا آهن. مان چڱيءَ طرح ڄاڻان تہ اهي ڇا هيا، اهي اڃان تائين منهنجي پاڻ ۾ سمايل آهن. مون سان هم ڪلام رهندا آهن ۽ اهي ائين منهنجا پنهنجا آهن، جيئن منهنجو نالو پنهنجو آهي. ها، مان پنهنجي زندگيءَ جو پورو پوتا ميل فقط يناٽيءَ کي ڏيڻ چاهيان ٿو. جيئن ڪازان زاڪس مصور ايل گريڪو کي ڏيڻ لاءِ تيار هو، جيڪو هن جو پيش رَو يوناني آرٽسٽ هو. يناٽي نہ صرف منهنجي ٻوليءَ جو شاعر هو پر هن کان مون ڪافي ڪجهہ پرايو آهي."

"مان انهن مصورن مان ۽ مغربي شاعرن مان تہ نہ ڄاڻان. تون ٿي انهن جي باري ۾ مون کي ٻڌائجانءِ. مون تہ فقط شاهہ، سچل ۽ ساميءَ کي ٿورو پڙهيو آهي." زرينا چيو.

"سچل ۽ سامي ايڏا وڏا شاعر نہ آهن. انهن فقط ڪجهہ سٽون چڱيون چيون آهن. هومر، الڊ ۽ اڊيسي نہ لکي ها ۽ فقط ڪجهہ مترنم شعر لکي ها تہ هن جي ايتري قدر قيمت نہ ٿئي ها. هومرءَ تہ شيڪسپيئر جون آٿيلو مان ڪجهہ سٽون هن جي امرتا لاءِ ڪافي آهن.

”مرڻ ۽ ننڊ ڪرڻ
اتفاق سان سپنو ڏسڻ
اتي ئي تہ مهڻو اچي ٿو.“
يا ٻئي هنڌ چيو اٿائين:
”وقت زندگيءَ جو تت آهي
۽ زندگي وقت لاءِ هڪ بيوقوف وانگر آهي
۽ وقت جو ساري زندگيءَ تي حاوي آهي
ان لاءِ ضروري آهي تہ اهو
ڪٿي بيهي وڃي.“

اهي بہ ٽڪرا ئي شيڪسپيئر جي زندگيءَ جاويد ڏيڻ لاءِ ڪافي آهن. پر پوءِ بہ هن 39 ڊراما لکيا ها. مون ويسٽ منسٽر ايبي ۾ هن جي قبر تي بيهي چيو: ”اٽي مون سان ڳالهاءِ. هي ڪميونسٽ تنهنجي باري ۾ جڪ ماري رهيا آهن. ڇا تون فقط پنهنجي دؤر جو آئينو هئين. يا تو ان تان فقط زنگ متايو هو جو ازل ابد جو آئينو آهي.“ پر مون کي توسان ۽ ڪجهہ خاص ٻين سان سفر ۾ زياده گفتگو نہ ڪرڻي آهي نہ تہ هي داستان الف ليلا جي داستانن کان وڏو ٿي ويندو.“

زرينا، مون انگريزيءَ ۾ هڪ عجيب ڪتاب پڙهيو هو Story of Briday Murphy (برائڊي مرفيءَ جي ڪهاڻي) جنهن ۾ ڏيکاريو ويو هو تہ هڪ هپناٽسٽ (Hypnotist) هڪ ڇوڪري تي تجربو ڪيو. هن کي هپناسس (Hypnosis) هيٺ آڻي هو چوي ٿو تہ: ”پٺتي وڃ.“ تہ هوءَ ڏهہ سال پٺتي جون ڳالهيون ٻڌائي ٿي. هو وري هن کي چوي ٿو: ”اڃان بہ پٺتي وڃ.“ تان جو هن کي پنهنجي ڄمر تائين وٺي ٿو وڃي، جو هوءَ ’اوٺان اوٺان‘ ڪرڻ لڳي ٿي. اوچتو Hypnotist کي ڪوئي خيال اچي ٿو ۽ هن کي چئي ٿو: ”اڃان بہ پٺتي وڃ.“ ٿورڙيءَ دير ۾ هوءَ ٽپ ڏئي اٿي ٿي ۽ عجيب غريب ناچ ڪري ٿي جو هپناٽسٽ ڪٿي بہ نہ ڏٺو هو، هن ڇوڪريءَ کان جڏهن پڇيو تہ: ”اهو ناچ تو ڪٿي سکيو آهي؟“ تہ چيائين تہ: ”مان سترهين صديءَ ۾ آئرليند ۾ رهندي هيس، منهنجو نالو برائڊي مرفي هو ۽ منهنجو پيءُ بئريسٽر هو.“ پوءِ هن کي پنهنجي رهائش جي جاءِ جي باري ۾ ٻڌايائين ۽ ٻيا ڪيئي تفصيل ٻڌايائين، جي هن ناچ ٽئپ ڊانس (Tap Dance) سوڌا ٽيپ رڪارڊ ڪيا ويا.

پوءِ سائنسدانن جو هڪ پئنل مقرر ڪيو ويو، جن آئرلينڊ ۾ وڃي ڪافي تفتيش ڪئي، رڪارڊ ڏٺا ۽ ان نتيجي تي پهتا تہ برائڊي مرفيءَ جي ڳالهہ صحيح هئي ۽ پنر - جنم هڪ حقيقت هئي. ان ڪتاب جون انگريزيءَ ۾ ٻہ ڪروڙين ڪاپيون وڪاميون هيون. ڪيئن چئجي تہ اها ڪوڙي ڪهاڻي هئي ۽ پئسي جي لالچ جي ڪري گهڙي وئي هئي. پر جنهن وقت اهو ڪتاب ڇپيو هو تہ نقاد ان راءِ جا هئا تہ اها ڪجهہ ماڻهن جي ٽولي لاءِ گهڙڻ ناممڪن هئي. بهر صورت ڪهاڻي نهايت دلچسپ هئي. مون بہ ائين زرينا کي چيو تہ: "تون ۽ مان ساڳئي پاڙي ۾ ويجهو رهندي زندگي گذاري آهي. پنهنجي وچ ۾ ياد ڪر تہ ننڍي هوندي اسان جي شڪارپور ۾ اسان جو پاڙو، اسان جي اردگرد، اسان جي ٻولي ۽ اسان جي روزمرهہ جي زندگي ڪيئن هوندي هئي."

زرينا ٿڌو ساهہ ڀري چيو: "سٺ کان مٿي سال ٿيا آهن ۽ هاڻي منهنجا وار بہ اڇي اڇا ٿيا آهن." ۽ پنهنجي ڏوهٽي روماسا جي مٿي تي هٿ ڦيريندي چيائين: "هر ڏينهن جو هن جي زندگيءَ ۾ وڏي رهيو آهي، اسان جي زندگيءَ مان نهتجي رهيو آهي."

مون اهي لفظ ٻڌي ائين محسوس ڪيو تہ مان ڪائنات جي ڇيڙي تي پهچي چڪو آهيان ۽ مون ۾ رڳو اها خواهش وڃي رهي آهي تہ پنهنجي سوانح حيات کي پورو ڪريان، ۽ ان کان پوءِ ان جي آخري ڪنڊ تان پولار ۾ ٽپو ڏيان. موت ڪيتري وقت کان خلا ۾ منهنجو انتظار ڪيو آهي." اوچتو خيال آيو تہ ڇا موت، پولار آهي، نيستي آهي، انسان ڪجهہ بہ نہ آهي ۽ ان ڪجهہ بہ نہ ۾ سمائجي وڃي ٿو، جا ازل کان ابد تائين ڇوليون هڻي رهي آهي؟"

مون جڏهن ساميءَ جي نالي سلوڪ لکيا هئا، تڏهن منهنجي اها ڪيفيت هئي، پر هاڻي تہ مان روح جي ابديت ۾ اعتبار ڪيان ٿو ۽ ساڳيو ماڻهو نہ رهيو آهيان. اها ئي ڳالهہ آهي تہ مان سدائين محويت جي عالم ۾ پنهنجي وجود کان غافل رهيو آهيان. ان تي مون کي بايزيد بسطاميءَ جي باري ۾ هڪ ڳالهہ ياد اچي ٿي. ڪنهن شخص کي بايزيد سان ملاقات جو شوق ٿيو ۽ وڏو سفر ڪري هن جي شهر بسطام ۾ اچي نڪتو. هيڏانهن هوڏانهن پڇا ڪري بايزيد جو گهر اچي ڳولي لڌائين ۽ ان جو ڪڙو ڪڙڪايائين تہ هڪ باريش شخص ٻاهر نڪري آيو. جنهن سان السلام عليڪم ڪري هن

ڪانٽس بايزيد جي باري ۾ پڇيو. ان باريش شخص ڪيس جواب ڏنو: ”هتي نہ بايزيد جي نالي سان ڪوئي شخص نہ رهندو آهي.“ اهو شخص جو بايزيد جي ڳولا ۾ نڪتو هو، پنتي موٽيو ۽ پاڙي اوڙي کان بايزيد لاءِ پڇيائين. جنهن تي؛ ڪنهن شخص جو هن جي ويجهو بيٺو هو، ڪيس چيو تہ: ”جنهن باريش شخص توسان ڳالهايو پئي اهو ئي تہ بايزيد هو.“ هو وري در تي موٽي آيو ۽ ڪڙو ڪڙڪايائين تہ ساڳيو بزرگ ٻاهر آيو ۽ هن ڪيس چيو تہ: ”پاڙي وارا تہ چون ٿا تہ اوهان ئي بايزيد آهيو.“ ان تي بزرگ وراڻيو تہ: ”مان هن گهر ۾ ڏهن سالن کان رهندو آهيان، مون کي تہ بايزيد جي نالي سان ڪوئي ماڻهو نہ مليو آهي.“ اها آهي استغراق جي ڪيفيت جنهن ۾ ماڻهو پنهنجي وجود کي وساري ٿو ڇڏي. ڪافي سالن کان شاعريءَ مون تي اها ڪيفيت طاري ڪئي آهي. اها ئي ڳالهہ آهي تہ مون کي Spilt Personality (وڪريل شخصيت) آهي ۽ جڏهن وڪالت ڪندو هوس تہ مون کان وسري ويندو هو تہ مان ڪو شاعر بہ آهيان.

”چڱو هاڻي تون ننڊي هوندي جون ساروڻيون بہ ٻڌاءِ!“

زرينا وري روماسا جي مٽي تي هٿ ڦيريندي پڇيو تہ: ”هوءَ ڪهڙي سٽ ٻڌائيندو آهين، ’جڳ مڙيو ئي سپنو‘؟ اها پوري سٽ ڪيئن آهي؟“

مون جواب ۾ چيو: ” ’آسو آڪاڻي، جڳ مڙيو سپنو.‘ زرينا! مان انهيءَ سپني جي آڪاڻي لکڻ ٿو چاهيان. اهو سپنو جو ڪنهن وقت آبشار وانگر وهيو آهي. ڪنهن وقت جوالا مکي وانگر ڦاٽ ڪاڏو اٿائين. اسان ننڍپڻ گڏ گذاريو آهي ۽ توکان سواءِ شايد ئي ٻيو انسان آهي جنهن سان مان ايتريون يادگيريون ورهائي سگهان.“

هوءَ ڳالهائيندي رهي ۽ مون نوٽ ورتا. ڪجهہ هن جي يادگيرين جا، ڪجهہ پنهنجي يادگيرين جا.

هاڻي ’ڪٿي نہ پہچبو ٽڪ مسافر‘ جي ڇپجڻ ۽ اُن جي مقبوليت کان پوءِ خيال آيو آهي تہ انهن کي قلم بند ڪيان. اسان سڀئي؛ سڀڻ هئاسون ۽ شڪارپور جي شيخن جي پاڙي ۾ رهندا هئاسي، جتي ٽي وڏيون نمون هيون جن جي چوڌاري هندڪا ۽ مسلمانڪا گهر هوندا هئا. مان ۽ منهنجا جيڏا سرتا ۽ زرينا جون سرتيون جيڏيون گڏجي راند ڪندا هئاسين. مان اڄ بہ

صاف ڏسي رهيو آهيان تہ جنديءَ تي لٽل لاٽوئي زندگيءَ جي ڦيري وانگر ٽِڪ ٻڌي ڦري رهي آهي. جا زرينا جي پيءُ آندي هئي. جيڪو جيڪب آباد ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر هوندو هو ۽ ڪشمور جي جنديءَ جو سامان لاٽوئيون لاٽون، اٽي ڏڪر، ڏوريون، منڊيڙا، چٽشا، ويلڻ، اڪريون مهريون، دهلا، دلن جون ڍڪڻيون، گهگهين جا بونبا، ڪٽن جا پاوا جنديءَ تي چڙهيل پٽ سان ڪٽوليون، گلدان، هٿ ۾ ڪتڻ جون سوٽيون، ڪپڙن ڌوئڻ جون سوٽيون، ننڍڙا ٻارن لاءِ ۽ وڏا وڏن جي لڏڻ لاءِ پينگها ۽ ميڻ ٻتين جون گهوڙيون وٺي ايندو هو. جن سان زرينا جن جو گهر ايترو تہ ڀريل هوندو هو، جو جنديءَ جي هنر جي نمائش لاءِ ڪافي هو. اِتي ڏڪر بہ جنديءَ تي چڙهيل هوندا هئا. بڪٽ لين مون، نار، آر، وهي، يڪ، نہ ڄاڻان اهي ڪهڙيءَ ٻوليءَ جا لفظ هئا!

ڪنهن مصور وانگر زرينا جي زندگيءَ جو نئين رنگن ۾ گذريو آهي.

مون ٻڌالهہ ٿي ڪئي تہ لاٽوئي ٽڪ ٻڌي ڦري رهي هئي. منهنجي زندگي بہ اهڙين لاٽوئي وانگر ڦرندي رهي آهي. جيتوڻيڪ هڪ هنڌ ٽِڪ ٻڌي بيٺي نہ آهي. زرينا ڪان پوءِ منهنجو وارو آيو. مون لاٽوئيءَ تي ڏور ويڙهي هلائي تہ اها اهڙين تيزيءَ سان ڦرندي رهي، جيئن شاعريءَ وقت منهنجو دماغ تيزيءَ سان ڦرندو آهي. انسان جي زندگيءَ ۾ هلي هلي لاٽوئي انسان جي صحت وانگر ڪِري پوندي آهي. جيئن هاڻي سوڀي جي صحت ڪِري پئي آهي. ڪالهہ هن مون کي فون ڪئي تہ هن جو ذهن مهينن ڪان پيٽ خراب ٿي پيو آهي ۽ هو ڪراچيءَ نہ اچي سگهيو آهي، ۽ مون سان ملي نہ سگهيو آهي. تازو هو آغا خان اسپتال مان نڪتو آهي ۽ ڪافي مايوس آهي. هن وڌيڪ چيو تہ مان سوچي بہ نہ سگهندو هوس، تہ منهنجي بہ ڪا صحت خراب ٿيندي. ان تي مون کيس چيو تہ: "گوتم ٻڌ چواڻي ٻڍاپو، روڳ ۽ مرتيو هر ماڻهوءَ جي جيون ۾ اوس اچڻو آهي." ان تي هن چيو تہ: "مان توسان سهمت آهيان. ڪنهن وقت توکي فون ڪري تو وٽ پٽ ۽ ننهن سان گڏجي ايندس." ٻہ ڏينهن پوءِ مون هن کي فون ڪيو تہ ڪڏهن ٿو اچين. هن جواب ڏنو تہ: "جج لاڙڪاڻي ۾ ڪيس ملتوي نہ ٿا ڪن، سو ان ڪري اڄ لاڙڪاڻي وڃان ٿو. صحت البت ٺيڪ آهي." سوڀو هاڻ پنجهتر ورهين جو ٿي چڪو آهي.

مون کي پاسٽرنڪ جي زندگيءَ مان هڪ واقعو ياد آيو. پاسٽرنڪ (Pasternak) ’پيري ڊيلنڪو‘ نالي وستيءَ ۾ رهندو هو، جا ماسڪو کان سٺ ميل پري هئي، جتي هن کي فيدن (Fedin) ۽ ٻين روسي اديبن سان لڳ هڪ ڍاچا (ننڍڙو گهر، Dacha) هو. هڪ ڏينهن پاسٽرنڪ کي گيڙ آيو ته هو اسٽالن کي فون ڪري. جڏهن هن اسٽالن کي فون ڪيو، تڏهن اسٽالن پنهنجي فولادي بنڪر (ٻهرو، Bunker) ۾ ويٺو هو ۽ فون هن جي ملٽري سيڪريٽريءَ کڻي اسٽالن کي ٻڌايو ته هن سان پاسٽرنڪ ڳالهائڻ ٿو چاهي. پاسٽرنڪ، اسٽالن تي هڪ نظم لکيو هو، ان ڪري اسٽالن کي هن لاءِ نرم گوشو هوندو هو. سو ملٽري سيڪريٽريءَ کي چيائين ته فون مون کي ڏي. هن پنهنجي فائيلن مان ڪنڌ ڪڍي پاسٽرنڪ کي چيو: ”ڇو توکي ڇا گهرجي؟“

پاسٽرنڪ چيو ته: ”مان توسان موت ۽ زندگيءَ جي مسئلي تي ڳالهائڻ ٿو چاهيان.“

”احمق!“ ايترو چئي اسٽالن فون رکي ڇڏي. جي اسٽالن، پاسٽرنڪ کي ٻڌي ها ته انساني زندگيءَ کي ناپائيدار سمجهي ها ۽ ڄاڻي ها ته اها هلندي هلندي لاٽوٽيءَ وانگر ٻيهي ٿي وڃي ته هو ايترو ظلم نه ڪري ها. اسٽالن ڪجهه وقت کان پوءِ رت جي داٻ جي ڪري مري ويو. هن جي دماغ جي رڳ ڦاٽي پئي. انسان ذات جيتريءَ تيزيءَ سان ياد ڪري سگهندي آهي، اوتري تيزيءَ سان وساري به سگهندي آهي.

استاد بخاريءَ جي موت کان پوءِ چار ڏينهن اخبارن ۾ هن جا قطعا ڏنائون ۽ پوءِ هن کي وساري ڇڏيائون. هاڻ هن کي ورسيءَ تي ياد ڪندا آهن ۽ ڪڏهن ڪو مداح هن تي ليک لکندو آهي.

سويو گيانچنداڻي جڏهن به ڏينهن اڳ آيو هو، تڏهن هن سان گفتگو ڪندي مون کي هندستاني مصور پنداريءَ جو قول ياد اچي رهيو هو، جو هن جي سوانح نگار راءِ چٽرجيءَ پنهنجي تصنيف ڪيل ڪتاب ’پنداريءَ‘ جي پهرين صفحي تي ڏنو آهي.

”مان ڌرتيءَ جو آهيان. مان ڌرتيءَ تي گهمان ٿو، مان ڌرتيءَ جو ڪانوان ٿو ۽ ڌرتيءَ کان سواءِ ڪنهن ٻي ڳالهه جي باري ۾ نه ٿو سوچيان. هتي ڳالهيون مون لاءِ پوري ڪتب خاني وانگر آهن ۽ مون کي ٻي ڪنهن ڳالهه ۾ دلچسپي نه آهي. ان ڪري ئي مان سپنن جون تصويرون نه ڪڍندو آهيان.

جيڪي مون هن دنيا ۾ پرايو آهي، ان جا چٽر ڪيندو آهيان. پيون ڳالهيون مون لاءِ اهم نہ آهن."

سوڀي جون ڳالهيون ٻڌي مون کي فيض احمد فيض ياد آيو هو، جو بہ سوڀي وانگر منهنجو دوست هو. فيض، سوڀي سان لاهور قلعي ۾ گڏ قيد هو. سوڀو هن جو هر هر ذڪر ڪري چوندو هو تہ جڏهن شام جو فيض ۽ سوڀي کي چهل قدميءَ لاءِ ڪمري کان ٻاهر ڪيندا هئا، تڏهن جيڪڏهن سوڀو هن کان ڪجهہ پڇندو هو تہ هو فقط ڪنڌ ڌوڻ سان ها يا نہ جو جواب ڏيندو هو. سوڀو اهو بہ ٻڌائيندو هو تہ هن لاهور قلعي ۾ کهڙيون عقوبتون سَہيون هيون ۽ هن کي جنهن سيل ۾ قيد رکيو هئائون، ان ۾ نہ فقط سخت سردي هوندي هئي، پر ويچون بہ هوندا هئا. جڏهن اتم ۽ سندري سکر ۾ مون وٽ مهمان هئا، تڏهن سوڀو بہ مون وٽ ترسيل هو ۽ پنهنجا جيل جا تجربا ٻڌائي رهيو هو. سندري جڏهن مون سان اڪيلو ڳالهائي رهي هئي، هوءَ اهڙي گفتگو کان بوريت ڏيکاري رهي هئي ۽ چيو هئائين تہ هن جي دنيا تہ فقط جيل تائين محدود آهي." ان وقت ئي مون محسوس ڪيو هو تہ سندريءَ ۾ ڀرپور زندگيءَ جي تمنا آهي.

مون سکر جي بازار مان سندريءَ کي تحفي ۾ هڪ اعليٰ درجي جي لپ اسٽڪ ۽ روج وٺي ڏنو هو جو هن قبول تہ ڪيو هو پر چيو هو تہ اسان اهي شيون نہ لائينديون آهيون. هوءَ هڪ آدرشي اشتراڪي عورت وانگر سستي سوٽي ساڙهي پائيندي هئي ۽ ميڪ اپ نہ ڪندي هئي. هن پيري جڏهن مان بمبئيءَ ويو هوس تہ هوءَ ستر جي لڳ ڀڳ ٿي چڪي هئي. پر هن کي خوبصورت ريشمي ساڙهيون پهريل هيون ۽ ميڪ اپ بہ ٿيل هو. هوءَ وڏي عمر جي باوجود هڪ سندر استري لڳي رهي هئي ۽ پنهنجي ڌيءَ بينا جي ڄڻ وڏي ڀيڻ ٿي لڳي. باقي اتم ساڳي ڊڪ جي پينٽ، لنڊي بشرٽ ۽ چمپل پاتل هو، ۽ اڳي وانگر هڪ آدرشي ساميوادي لڳي رهيو هو. هن جڏهن بمبئي ريڊيو تي مون کان انٽرويو ٿي ورتو تہ مون کان آرٽ سان وابستگيءَ جي باري ۾ سوال وڏيڪ اهميت سان پڇيو هئائين. سندري سامهون ويٺي هئي. بينا مون کان سال کن اڳ بمبئيءَ مان ڪراچيءَ فون ڪري سندريءَ جي ڪهاڻين جي باري ۾ منهنجا تاثرات پڇيا هئا، جي مون هن کي لکايا هئا. جيڪي هن سندريءَ جي ڪتاب جي پٺيان ڏنا هئا.

سوڀي سان ڳالهيون ڪندي اڪثر سبطِ حسن ۽ ڪامريڊ حسن ناصر جو ذڪر ايندو هو، جنهن کي لاهور فورٽ ۾ اذيتون ڏئي ماريو هئائون. سوڀي سان پرچي وديارٿي، ڦيرو، هيمون ڪالاڻي ۽ عينشي وديارٿي ۽ ٻين انگريزن خلاف دهشتگردن جو ذڪر بہ ايندو هو جن انگريزن جي حڪومت جو تختو اڊائڻ ٿي چاهيو. هيمون، جو ورهاڱي کان اڳ وارو گهر اسان جي سکر واري گهر کان بہ سئو قدم پري هو، جتي مان ورهاڱي کان پوءِ رهندو هوس. جڏهن مان هيمونءَ جي گهر وٽان لنگهندو هوس تہ منهنجي دل انگريز سامراج خلاف نفرت سان پرجي ويندي هئي. شايد ان ڪري ئي مون هيمونءَ تي ڪجهہ وائيون لکيون هيون. پرچو وديارٿي منهنجو ۽ منهنجي يار ديوان پرمانند جو ڪلاس فيلو هو ۽ پرمانند سان شڪارپور ڪاليج جي هاسٽل ۾ ساڳئي ڪمري ۾ رهندو هو. پرمانند ٻڌائيندو هو تہ پرچُو رات جو بہ چاربيرا هاسٽل جي گراؤنڊ تي تيزيءَ سان ڊوڙندو هو تہ جيئن گرفتاريءَ جا آثار ڏسي هو تيزي سان ڀڄي وڃي.

پاڪستان کان پوءِ ڦيروءَ جو ڀاءُ پيسومل ڪجهہ وقت لاءِ منهنجو جونيئر هو ۽ پوءِ جيڪب آباد ۾ وڪالت ڪندو هو. اهو ٻڌائيندو هو تہ هندستان ۾ ڪنهن هاءِ ڪورٽ ڦيروءَ کي ڪنهن قتل ۽ ڌاڙي جي ڪيس ۾ ڦاسيءَ جي سزا ڏني هئي. پارٽ ۾ ڦيروءَ ڪيئي ڌاڙا هنيا ۽ ڌاڙي هنندي قتل بہ ڪيا هئا. ڪجهہ پنهنجي جرم جي احساس ۽ ڪجهہ مقدمي جي ڪارروائيءَ جي خاتمي ۾ دير سبب ڦيرو جيل ۾ زير حراست قيدي ٿي رهندي زندگيءَ مان بيزار ٿي پيو هو ۽ هاءِ ڪورٽ ۾ اپيل هلندي هن ججن کي گاريون ڏنيون ۽ چيو تہ: "مان اپيل واپس ٿو وٺان ڇو تہ مون کي اوهان مان انصاف جي ڪائي اميد نہ آهي. اوهان ڀلي مون کي ڦاسي ڏيو." هن جي ڀاءُ پيسو مل هن جي ڪيس جو پيپر بوڪ ۽ هاءِ ڪورٽ جي فتويٰ ڏيکاري مون کان صلاح ورتي هئي تہ فتويٰ خلاف سپريم ڪورٽ ۾ اپيل ڪئي وڃي يا نہ؟ ريڪارڊ پڙهي مون کي يقين ٿي ويو هو تہ ڦيرو انقلابي نہ رهيو هو ۽ جرم هن جو پيشو ٿي چڪو هو. هو بہ منهنجو ڪلاس فيلو رهيو هو. مون ڦيروءَ جي ڀاءُ کي صلاح ڏني تہ اپيل مان ڪوئي فائدو نہ ٿيندو. ورهاڱي کان پوءِ ڦيروءَ جو ڪنهن سياسي آدرش ۾ اعتبار نہ رهيو هو. پرچُو، عنشي ۽ ٻيا انگريزن جي وڃڻ کان پوءِ آزاد سنڌ حڪومت جا خواب لهندا هئا. ان

حڪومت جي قيام لاءِ هن کي پئسي جي ضرورت پوندي هئي، جنهن لاءِ هو ڌاڙا هڻندا هئا. هن جو پاڻ ۾ معاهدو هو تہ جيڪڏهن ڪوئي ڌاڙي هڻندي گرفتار ٿي پوي تہ هن کي سندس ساٿي گولي هڻي ماري ڇڏي، جيئن پيڙا ملندي ٻين ساٿين جا نالا ظاهر نہ ڪري. عثنشي شڪارپور جي اناج منڊيءَ ۾ جڏهن پڪڙجي پيو هو تڏهن پنهنجي ساٿيءَ جي گوليءَ جو ڪاچ ٿي ويو هو. پرچي تي پنجراپور جي ڌاڙي وارو مشهور ڪيس ٿيو هو، جنهن ۾ هو روپوش هو. هن هڪ واڻئي جي گهر ۾ ڌاڙو پئي هنيو، پر سٽس پوندي، جنهن جي ياءِ در جي ٻاهران ڪڙو ڏئي ڇڏيو. پرچي پڇڻ لاءِ بالڪنيءَ مان ٽپو ڏنو، پر هن جي ٽنگ تي ضرب اچي وئي ۽ هو تيزيءَ سان ڀڄي نہ سگهيو ۽ گرفتار ڪيو ويو. پوءِ ڪراچي جيل ۾ پاڻ واري سيل تي چاڙهيل ڪلف جي چابيءَ جو نرم صابڻ ۾ قالب ٺاهي هن جيل کان ٻاهر موڪليو ۽ ان قالب تي ڪنجي ٺاهڻ لاءِ ڪجهہ ساٿين کي هدايت ڪئي. ان وقت پرچو سباش چندر بوس جي آزاد هند واري قومي تحريڪ سان تعلق رکندو هو، پر هن کي هندوستان ۾ ضم ٿيڻ مان ڪوئي فائدو نظر نہ آيو هو ۽ هن پنهنجي ريڊيو اسٽيشن ٺاهي ۽ سنڌ جي آزاد حڪومت ٿي قائم ڪرڻ گهري. جڏهن پرچي کي قالب تي ٺهيل چابي ۽ رواتي پهتي تہ هن چابيءَ کي ٺيڪ ڪري ڪلف کي کولي ڏنو ۽ پوءِ ساٿين سان وقت رکيائين تہ هو جيل جي فلاڻي پاسي کان ڪار ۾ هن جو انتظار ڪن. اها سڄي ڳالهہ مون کي حشو ڪيولراماڻيءَ، جو بہ شايد ساڳئي جيل ۾ نظربند هو، ٻڌائي هئي. حشوءَ وڌيڪ ٻڌايو هو تہ پرچي جيل ۾ قيدين کان ڇهہ ست ڪمبل هٿ ڪري پاٽيءَ ۾ ڇپايا جيئن اهي آلا ۽ ڳورا ٿي پون. هن اهي ڀت جي پار اڇلايا، جي هن جا دوست سڪ ڪري جهلي بيٺا. (اهو هن ڪهڙيءَ طرح ڪيو، مون کي پوريءَ ريت حشوءَ نہ ٻڌايو هو.) بهرصورت پرچي، جنهن کي ڦاسيءَ جي سزا لڳل هئي، ڪراچي جيل جي ڀت ٽپي ڀڄي ويو. ڪراچي جيل جي تاريخ ۾، ان نوعيت جو اهو پهريون واقعو ٿيو هو. ان کان پوءِ بہ پرچي ڪراچيءَ ۾ ڌاڙا هنيا، جنهن جو محرڪ سياسي جذبو نہ هو. پرمانند ڪيترو وقت پوءِ مون کي ٻڌايو هو تہ، "مون سان پرچو 1948ع ۾ مليو هو. مون هن کي چيو تہ: "تنهنجي خلاف ديٽ وارنٽ آهي، تون اهڙين بيپرواهيءَ سان پيو گهمين." تہ پرچي هن کي هڪ ڪيسي مان پستول ڪڍي ڏيکاريو، جنهن ۾ گوليون

پريل هيون ۽ ٻئي ڪيسي مان سوَ سؤ جي نوٽن جون ڏهن هزارن جون ٿهيون ڪڍي ڏيکاري ڪيس چيو ته: "اهڙي ٻي به ٿهي منهنجي اندرئين کيسي ۾ پئي آهي. جيڪڏهن ڪوئي گرفتار ڪرڻ آيو ته ان کي گوليءَ سان ختم ڪري ڇڏيندس. پر جي گرفتار ٿي پيس ته ڏهن ويهن هزارن جي رشوت ڪافي آهي. هتان جي پوليس بي ايمان آهي. پئسن تي ٻيءَ جو خون به معاف ڪري ڇڏيندا."

1965ع ۾ سوڀي مون کي سکر جيل ۾ پڌايو هو ته هر ڪيرت ٻاباڻيءَ سان فريئر روڊ تي فليٽ ۾ ملڻ ويو. پل ۾ سوڀي، ڪيرت جي ڀر واري فليٽ جو دروازو کڙڪايو ته دروازو ٿورو کليو ۽ وٿيءَ مان ڀهرين ريوالور جي نالي نڪتي ۽ پوءِ دروازو يڪدم کليو. مون ڏٺو ته پرچو بيٺو هو. پرچي سوڀي کي تحڪمانہ انداز ۾ چيو: "سوڀا اندر آ! هن ميز جي سامهون ويهہ." پستول جي نالي سوڀي جي لؤنڊڙي ڏانهن وڌائيندي چيائينس ته: "جي ڪوڙ ڳالهائيندين يا ٺڳي ڪندين ته پستول جي گولي تنهنجي لؤنڊڙيءَ ۾ هوندي." پوءِ پستول سڌو ڪري چيائين: "سوڀا، مخبريءَ لاءِ آيو آهين؟"

"نہ -" سوڀي جواب نہ ڏنو. "مون ڀل ۾ ڪيرت جو فليٽ سمجهي در کڙڪايو هو." شايد اها موهن پنجابيءَ جي فليٽ هئي، جو مون سان هن پيري بمبئيءَ ۾ مليو هو، ۽ اسان جي ويهارو دوستن سان گڏ دعوت به ڪئي هئائين. هو ان وقت 'ساٿي' رسالو ڪيندو هو، جنهن جون ايڊيٽر روشن (ريشم) مغل ۽ سندري اتم چنداڻي ۽ ٻيون هندو اديبائون هيون ۽ جنهن جي ڪافي ضخيم پرچي ۾ روشن جا به نظم (مڪڙي ڇا کان شرمائي ۽ هن دنيا جي ويرانيءَ ۾ منزل ملندي يا نہ. شايع ٿيل هئا. اهي نظم مان ڪنهن ٻي مناسبت سان ٻئي هنڌ ڏيندس.)

سوڀو پرچي جو گرجدار آواز ٻڌي وائڙو ٿي ويو. هو تيستائين ٻئي دوست هئا. جيستائين انگريز سامراج جي خلاف جدوجهد ڪري رهيا هئا. هو سمجهندا هئا ته آزادي گوليءَ پنڌ تي آهي. سوڀي وٽ پرچي جا ڪيئي راز محفوظ هوندا هئا. پر جڏهن سوويت روس جرمن سامراج سان اتحاد ڪيو ۽ سوڀو ڪميونسٽ جي حيثيت ۾، وروڌي ڌر جي مخالفت ڇڏي اتحادي ڌر ۾ شامل ٿيو، جنهن ۾ انگريز ۽ ٻيا اچي ٿي ويا ته هن جي انگريز دشمني ختم ٿي وئي هئي. سباش چندر بوس هندستان مان ڀڄي جپانين جي مدد سان

آزاد هند فوج ٺاهي جنهن ۾ هندو ۽ مسلمان سپاهي ٻئي شامل هئا. انهن جو مقصد هندستان جي آزادي هو، ۽ جي اها ڪامياب ٿئي ها تہ برصغير جي تقدير ٻي هجي ها. بهرصورت ان ڳالهہ تي تاريخ پوري فتويٰ نہ لکي آهي. مون 'جڳ مڙيوئي سپنو' ۾ ان باري ۾ الڳ ڪهاڻي لکي آهي. سو پرچي، سوڀي کي انگريز سرڪار جو خابرو سمجهي هن کي چيو: "سوڀا، اڳين دوستيءَ جي ڪري تنهنجي جان بخشي ٿو ڪريان، پر منهنجي وڃڻ کان پوءِ پورو اڌ ڪلاڪ دروازي مان قدم ٻاهر نہ ڪڍجانءِ! جي تو ائين نہ ڪيو تہ منهنجا سائي پاسيرا بيٺا آهن ۽ اهي توکي گهڙيءَ ۾ ختم ڪري ڇڏيندا."

سوڀي وڏيڪ ٻڌايو تہ: "مون کي خبر نہ هئي تہ سياست کي دوستي ائين بي مُروت ڪري ڇڏيندي آهي. مان پوَ ۾ اڌ ڪلاڪ بدران چاليهہ منٽ ويهي پوءِ ٻاهر نڪتس ۽ ڪيرت جو دروازو کڙڪايم."

جي هيمون ڪالاڻي ۽ هنسراج وايرليس سوڊو، ليکيو وڃي تہ سنڌ جو انقلابي لڏو ڪلپنا دت جي 'چٽگام جي انقلابين' کان گهٽ نہ هو ۽ انهن تي قراۃ العين حيدر جي 'آخر شب کي همسفر' کان وڏيڪ دلچسپ ناول لکي ٿو سگهجي.

مون ايترو لکيو تہ ٽي - ويءَ تي ستين وڳي خبر آئي تہ اسلام آباد ۾ ٻہ جا زوردار ڌماڪا ٿيا آهن. مصري سفارتخانو تباهہ ٿي ويو آهي ۽ 65 ماڻهو زخمي ٿيا آهن. جن ۾ 5 مصري، هڪ افغاني ۽ ست پاڪستاني بہ زخمين ۾ شمار آهن. اهو بہ ٻڌايو ويو تہ بم گاڏيءَ ۾ رکيل هئا ۽ ريموٽ ڪنٽرول (Remote Control) وسيلي ڌماڪو ڪيو ويو هو. اها ڪارروائي مصر جي جامع اسلاميہ نالي گروپ پاڻ تي تسليم ڪئي ۽ مون کي دهشتگردي کان نفرت اچي وئي. جنهن ۾ بيگناهہ ماريا ٿا وڃن ۽ مون 1857ع جي بلوي تي آپيرا لکڻ جو خيال لاهي ڇڏيو ۽ مون کي 'ڀڳت سنگهہ کي ڦاسي' واري پنهنجي آپيرا جي ڪجهہ سٽن تي افسوس ٿيو. اها ئي ڳالهہ آهي تہ هي ٽيڪنالوجيءَ جو دؤر آهي ۽ ريموٽ ڪنٽرول سان پوري عمارت کي اڏائي ٿو سگهجي. اڳ تہ ٻانهن جو زور آزمائبو هو ۽ مڙس جو مڙس سان مقابلو ٿيندو هو. هاڻ ٻار ۽ عورتون بہ ماريا وڃن ٿا. 1857ع واري بلوي ۾ بہ ٻار، ٻڍا ۽ عورتون بہ ماريون ويون هيون، جنگ ۾ دشمن لاءِ نفرت انسان کي انڌو ڪري ٿي ڇڏي ۽ هن مان خون ناحق جو احساس ئي ڪڍي ٿي ڇڏي. ان

ڪري 1857ع ۾ دهلي، ڪانپور، اوڌ، بهار، جهانسي، راجپوتانا، مڌيہ پرديش ۽ پنجاب ۾ بلوي ۽ ان جي اهم ڪردارن نانا صاحب، تانتيا ٽوپي، جهانسيءَ جي راڻي لڪشمي ٻائي ۽ بيگم حضرت محل وغيره تي مون ڪتاب ويڙهي رکيا آهن، جن ۾ لکيل هو تہ بلوي ۾ انهن تي ۽ انگريز زالن ۽ ٻارن تي ڪيترا ڪيس ڪيا ويا.

انهن سان گڏ مون 'علماء ڪا شاندار ماضي' جا ٽي جلد بہ ويڙهي رکي ڇڏيا آهن، جن سامراج جي خلاف تحريڪ ۾ حصو ورتو هو. جيڪي انڊمان نڪوبار ٻيٽن تي نظربند ڪيا ويا هئا. ان سان گڏ مون فرانس، اٽلي، اسپين، روس، لاطيني آمريڪا، اتر يورپ، برٽين ۽ يونائيٽيڊ اسٽيٽس (USA) ۾ ٿيل انفرادي ۽ اجتماعي دهشتگرديءَ جي تجزئي تي مواد طاقِ غفلت جي حوالي ڪري ڇڏيو.

مون کي ياد آيو تہ تانتيا ٽوپيءَ تي روزاني 'برسات' ۾ ڇپيل اٺ نو قسطن مان آخري قسط جو اختتام مون هيئين ريت ڪيو هو: "مون کي ياد ٿو اچي تہ جڏهن مان لنڊن ۾ ڪراميل هاسپيٽل ۾ هوس تہ هڪ انگريز شاعر مون وٽ هڪ سنڌي دوست سان گڏجي آيو هو. جنهن لورڪا جي شاعريءَ جي باري ۾ ڳالهائيندي، مون کان پڇيو هو تہ: "ڇا تو لورڪا کي پڙهيو آهي؟ ڏسڻ ۾ تہ مون کي تون هن کان ڪافي متاثر ٿو لڳين."

"هسپانوي زبان تہ مان نہ ڄاڻان، پر هن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ٻہ چار ڀيرا پڙهيو اٿم." مون جواب ڏنو هو.

هن چيو: "مان توکي هن جو هڪ نظم ٿو ٻڌايان جيڪو ترجمي ۾ شامل ناهي." پوءِ هن مون کي لورڪا جو هيٺيون نظم ٻڌايو.

"جي مان مري وڃان تہ بالڪني کولي ڇڏجانءِ!
ننڍڙو ڇوڪرو نارنگيون کائي رهيو آهي،
(مان بالڪنيءَ مان هن کي ڏسي سگهان ٿو.)
هاري ڪڻڪ لڻي رهيو آهي
(مان بالڪونيءَ مان هن کي ٻڌي سگهان ٿو.)
جي مان مري وڃان
تہ بالڪني کولي ڇڏجانءِ!"

مان تانتيا ٽوپي تي هيءَ لکڻي لکي سوچي رهيو آهيان تہ جي مان

جهانسيءَ جي راڻي ۽ ٽانتيا ٽوپيءَ تي بالڪني کوليان تہ ڇا هو ٻاهر پنهنجي آزاد ڌرتي ڏسڻ چاهيندا يا هڪ نظر ڌرتيءَ تي وجهي بالڪني بند ڪري ڇڏيندا؟ آخر ٻاهر ڏسڻ جهڙو ڇا آهي!"

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ آزاديءَ لاءِ جيڪو رت وهيو، سو رائگان ويو. اها ڳالهہ نہ رڳو هتي پر ويٽ نام ۽ آمريڪا جي جنگ تائين سچي آهي، آمريڪا ۾ بہ ٽنڊن منڊن War Veteran جون حالتون پڙهي روح ڏکي ٿو وڃي.

سال 1984ع ۾ ماسڪو ۾ دهشتگرديءَ تي هڪ ڪتاب ڇپيو هو، جو مون پڙهيو آهي. اهو ڪتاب گورباچوف جي پيرسترائيڪا کان هڪ سال اڳ ڇپيو هو. ان ڪتاب ۾ اولهہ يورپ، ڀون وچ سمنڊ، (Mediteranion) واري علائقي ۽ لاطيني آمريڪا ۾ ڪاٻي ڌر واري دهشتگردي کي ننڌي ڇيو ويو آهي تہ: "دهشتگرديءَ سان ڪو مسئلو حل نہ ٿوٿئي."

دهشتگرديءَ ڏانهن لاڙي جا اثر اڄان اتر آمريڪا، ڏکڻ آفريڪا، ايشيا ۽ آسٽريليا ۾ بہ آهن. لاتعداد واقعا ٿيا آهن، بمن جي ڌماڪن، يرغمال ۾ ورتل شخصن جي غارتگريءَ جا ۽ هوائي جهازن کي يرغمال بڻائڻ جا. هيءَ ڌرتيءَ پاڻ نيوڪلئر تجربات جي ڪري هڪ ٽائيم بم وانگر ٿي رهي آهي، ۽ دهشتگرد ان کي اڏائي سگهڻ جا اهل آهن. تاريخ ڏيکاريو آهي تہ ساڄيءَ ڌر وارا ۽ نوان فاشسٽ، کاٻيءَ ڌر وارن کان اڳ فعال ٿين ٿا، جيئن مٿي ذڪر ڪيل اسلام آباد واري واقعي مان ظاهر آهي.

اڪثر دهشتگرديءَ جي واقعات کي جنون جي حد تائين قوم پرستي يا مذهبي تصورات جو پس منظر آهي. تازو ڪيئي حلقا پاڻ کي سامراج جي ظلم ۽ استبداد جي خلاف احتجاج لاءِ دهشتگرديءَ کي ذريعو بڻائين ٿا، پر کاٻي ڌر وارا الفاظ Phraseology (محاورن جو علم) استعمال ڪري، هو پنهنجا مقصد جائز قرار ڏئي نہ ٿا سگهن. مثال طور اي. ٽي. اي (.A.T.A) جا اسپين ۾ باسڪ دهشتگردن جي تنظيم آهي. The Boseque Terrorist Organization انهيءَ تنظيم فرانڪو جي آمريت جي زماني ۾ فرانڪو جي سلطنت جو تختو اونڌو ڪرڻ لاءِ دهشتگرديءَ کي ضروري سمجهيو، جيئن پوءِ هو باسڪ جي خودمختيار حڪومت ٺاهي سگهي. باسڪ اسپين جو هڪ صوبو آهي. ان تحريڪ ۾ فاشزم جي خلاف نعرا ها ۽ ان جو مقصد انتها پسند معاشي تبديلي (Radical Social Transformation) هو. انهيءَ وقت اها تحريڪ

ڪابيءَ ڏر واري دهشتگرديءَ جي هئي، پر جڏهن فرانڪو جي حڪومت ڊهي پئي تہ اڳئين ڪابي ڏر واري مسخري بند ڪئي وئي، ۽ اي. ٽي. اي. هڪ قومپرست دهشتگرد تنظيم ٿي پئي. اسان آفريڪا جي 'مائو مائو تحريڪ' جي باري ۾ پڙهيو آهي ۽ آمريڪا جي سياهہ فامن خلاف ڪوڪلس ڪلان (Ku Klux Clan) جي باري ۾ بہ ڪتاب پڙهيا آهن ۽ وڊيو ڪئسٽ بہ ڏٺا آهن. ائين برابر آهي تہ جڏهن سياهہ فامہ نقاب پوشيءَ تي لهي آيا ۽ مِسي سِپي شهر کي باهہ ڏنائون. تڏهن سفيد فامہ آمريڪي سڌا ٿيا. پر جنگ، تخريبڪاري، دهشتگردي غلط طريقا آهن تہ انهن سان انصاف جي گهر ڪئي ويچي، پوءِ اهو الجيريا، زمبابوي، نڪاراگوا ۾ هجي يا ٺنڍي ڪنڌ جي ڪنهن ملڪ ۾ هجي. دهشتگرديءَ جو متحرڪ جذبو مارڪسي، فاشي، اسلامي، يا عبراني هجي، دهشتگردي غلط آهي. مون ويجهڙائيءَ ۾ ٽالسٽاءِ جا ڪتاب پڙهيا آهن، هن کي بہ انارڪسٽ (تخريبڪار) ڪوٺيندا هئا. ڇاڪاڻ جو انارڪزمر بہ دهشتگرديءَ جي پس منظر ۾ آهي. ٽالسٽاءِ جي انابت (Conversion) کان اڳ تہ اها ڳالهہ ڪنهن حد تائين صحيح هئي، ان ڪري ان تي جرمن افسانہ نويس اسٽيفن زيوگ چيو هو تہ: "ٽالسٽاءِ اسان جي دؤر جو سڀني کان وڏيڪ جذباتي انارڪي پسند ۽ اجتماعيت دشمن آهي." جڏهن ڪنهن جرمن اسڪالر ٽالسٽاءِ کي انارڪي پسند چئي، ٻين ساڳين نظرئي وارن سان ڪتاب ۾ شامل ڪيو تہ ٽالسٽاءِ ناراض نہ ٿيو، جو تہ هن ڪتاب ۾ اهو بہ لکيو هو: "ٽالسٽاءِ تشدد جو مخالف هو، دراصل ٽالسٽاءِ تي بہ ٻين اديبن جي خيالات جو اثر هو." فرينچ مفڪر پروڌان (Proudhan) جو ڪتاب 'ملڪيت ڇا آهي' (What is Property) کان ڏاڍو متاثر ٿيو هو. مان ڀانيان ٿو تہ پروڌان جا نظريا انارڪيت جا باني هئا، هن جي چوڻي آهي تہ: "قومر پرستي ئي آزاديءَ جي راهہ ۾ وڏو روڙو آهي."

"سڀ حڪومتون هڪ جيترِيون بريون ۽ چڱيون آهن. اهو انارڪيءَ جو بهترين آدرش آهي." ٽالسٽاءِ مٿي ذڪر ڪيل پروڌان جو ڪتاب 1857ع ۾ پڙهيو هو. 1882ع ۾ ٽالسٽاءِ، پروڌان سان بروسيلز ۾ مليو هو، ۽ هن سان خيالات جي ڪافي ڏي وٺ ڪئي هئائين. ڪجهہ وقت کان پوءِ ٽالسٽاءِ هن جي باري ۾ لکيو: "پروڌان ئي فقط هڪ انسان هو، جنهن اسان جي دؤر کي سمجهيو ٿي، ۽ جنهن عوامي تعليم ۽ پريس جي اهميت ڄاتي ٿي " ٽالسٽاءِ،

پروڏان ڪان متاثر ٿي ڪتاب لکيو تہ جنگ انساني نفسيات تي ديرپا اثر ڇڏي ٿي، جيتوڻيڪ سياسي ۽ ملٽري ليڊر ان ڪان ايترو متاثر نہ ٿا ٿين.

اسان جي لاءِ برصغير جي نفسياتي درستيءَ لاءِ ٽالسٽاءِ جو مطالعو نهايت ضروري آهي.

بڪونن جا تخريبڪاريءَ جا نظريا ٽالسٽاءِ کي نہ وڻندا هئا. بڪونن، هن جي نظر ۾ اهڙو تخريبڪار هو، جنهن ساري مصنوعي دنيا جو خاتمو آڻڻ ٿي چاهيو، جا مٿاهين سماج ۽ سياست جي چنبي ۾ هئي، توڙي اها ڳالهہ تشدد کان سواءِ ۽ اخلاق جي تبديليءَ سان بہ ٿي سگهي ها.

ٽالسٽاءِ، پرنس ڪروپوٽڪن جو وڏو مداح هو، جيتوڻيڪ هن جي ڪروپوٽڪن سان ملاقات نہ ٿي هئي. اسان وٽ محمد ابراهيم جويو، شروعات ۾ پرنس ڪروپوٽڪن جو مداح هو ۽ هن جي ڪتاب 'امداد باهمي' (Mutual Aid) جو سنڌيءَ ۾ ترجمو بہ ڪيو هئائين. ان ۾ شڪ ناهي تہ توڙي محمد ابراهيم جويو سنڌي نوجوانن کي ڪوئي دڳ نہ ڏسي سگهيو آهي، پر سنڌي نوجوان جي شعور جي ارتقا ۾ هن جو وڏو هٿ آهي.

رومين رولان (Romain Rolland) ڪروپوٽڪن جي باري ۾ چيو هو تہ؛ "هن پنهنجي ساري دولت ۽ پنهنجي سماجي حيثيت عوام لاءِ قربان ڪئي هئي."

ٽالسٽاءِ پنهنجي ڪتاب "هڪ انقلابيءَ جون ساروڻيون" ۾ بہ ڪروٽوپڪن جي ڏاڍي ساراهہ ڪئي هئي. جيتوڻيڪ ڪروپوٽڪن تشدد جي حمايت ڪئي هئي، پر هو ان مان خوش نہ هو. تشدد هن جي فطرت جي خلاف هو. ڪروپوٽڪن کي بہ ٽالسٽاءِ لاءِ ڏاڍي عزت هئي. هن کي 'ساري دنيا جي دل ۾ پيهي ويندڙ انسان' (The Most Touchingly Loving Man In The World) چيو هئائين. ڪروپوٽڪن جنهن ڳالهہ کي 'امداد باهمي' ٿي چيو، اها ٽالسٽاءِ جي پيار جي نظرئي کان پري نہ هئي. جڏهن ٽالسٽاءِ ڪوهہ ڪاف ۾ آفيسر هو، تڏهن هو پهاڙي ماڻهن ۽ قزاقن (ڦورن) جي ويجهو آيو، ۽ ڏٺو هئائين تہ اهي ماڻهو فطرت جي ڪيترو قريب هيا ۽ زندگيءَ جي هر شهري بدعنوانيءَ کان ڪيترو پري هئا. سائبيريا جي رهاڪن جي باري ۾ بہ ڪروپوٽڪن جا بہ ساڳيا خيال هئا.

ٽالسٽاءِ کان سڀ کان وڌيڪ متاثر انسان مهاتما گانڌي ٿيو آهي. مهاتما گانڌيءَ هڪ بي مثال حڪمت عمليءَ سان هندوستاني قوم کي

جاڳايو ۽ رت وهائڻ کان سواءِ هُن جي رهنمائي ڪئي. گانڌي ڪيترن ئي آزادي پسند مفڪرن کان متاثر هيو، پر هن جي ’اهنسا‘ جي تحريڪ آمريڪي مفڪر ٿارو (Thoreau) ۽ روسي مفڪر ٽالسٽاءِ جي زير اثر تربيت ورتي ۽ ڳوٺن ۾ پنچاتي سرشتي جو خيال ڪيس پرنس ڪروپوٽڪن جي مطالعي مان مليو. مون چاهيو ٿي ته سوڀي گيانچندانيءَ کي ٻڌايان ته مان انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان ته ٽالسٽاءِ ۽ پرنس ڪروپوٽڪن کان سواءِ ٻين روسي مفڪرن انسان ذات کي غلط راهه تي لاتو هو. مون اهو به چاهيو ته مون هڪ ڪتاب ’لينن کان گورباچوف تائين‘ جو هڪ بول شاعره کان خريد ڪيو هو، جنهن جو لنڊن ۾ ڪراميول اسپتال پرسان ڪتاب گهر هو ۽ جنهن جو ذڪر مون اڳيئي ڪيو آهي، اهو سوڀي کي پڙهڻ لاءِ ڏيان جو ته ان ۾ لينن کان وٺي گورباچوف تائين دليل ۽ انگ اکر ڏئي ثابت ڪيو ويو آهي ته سوويت انقلاب ناڪامياب ٿيو آهي، پر مون سمجهيو ته هو اها ڳالهه مڃيندو ڪونه، ان ڪري مون ڪيس اهو ڪتاب نہ ڏنو.

ڳالهيون ڪندي مون سوڀي کي چيو ته: ”مون کي تاريخ جي مطالعي اهو سيکاريو آهي ته انسان بنيادي طرح جاهل ۽ ظالم آهي ۽ اشرف المخلوقات ٿيڻ لاءِ هن کي وڏو جهاد نفس ڪرڻو آهي، ۽ ان جو بار انسان تي آهي ته هو ثابت ڪري ته هو اشرف ٿي سگهيو آهي.“ ميڪاوليءَ جي گلا لاءِ ڪهڙا به سبب هجن، پر هن جي انسان جي ڪميڻائيءَ جي باري ۾ اندازو صحيح آهي ته: ”اها ڳالهه انسان جي فطرت ۾ مضمر آهي، ته اهڙا ڪم ڪري جي سماجي نظام کي هيٺ مٿي ڪري ڇڏين ۽ ان جي سگهه کي نهوڙي نين ۽ غالباً ان ڳالهه کي ڪرستاني دينيات جي ماهرن اصلوڪو گناهه (Original Sin) ڪوٺيو آهي.

هاڻي منهنجو انسان جي چڱائيءَ مان اعتبار نڪري ويو آهي ۽ انگريز مضمون نگار سُوفٽ (Swift) ۽ شوپنهار کي ياد ڪندو آهيان. افسوس جي ڳالهه آهي ته مُلا به مون تي ناراض رهيا آهن ۽ ڪميونسٽ به ناراض رهيا آهن. اقبال نيڪ چيو آهي:

”تِري آزاد بندون ڪي نہ يهه دنيا نہ وہ دنيا.“

مون سوڀي کي اهو به چيو ته: ”ڪميونزم جي بنيادي ڳالهه اقتصادي مشيت (Economic Determinism) ناڪام ٿي آهي. روس ۾ 1917ع کان

1975ع تائين روسي اقتصاديات ۾ ڦيري لاءِ ڪوشش ڪئي وئي، پر اها ناڪام وئي ۽ انساني ڪردار تي اثر انداز نہ ٿي سگهي. دراصل انساني ڪردار ۾ ڦيرو ئي ملڪي معيشت بدلائي سگهندو آهي. جڏهن تہ صاحبِ ڪردار شخص اقتدار ۾ هوندا آهن، تڏهن ئي عوام کي اقتصادي انصاف حاصل ٿيندو آهي."

سويي چيو تہ: "تون بہ مون وانگر ٿو چوين تہ چڱا ماڻهو ئي معاشي ڦيرو آڻي ٿا سگهن. پر مان اهو نہ ٿو مڃيان تہ انسان ذات سڌري نہ سگهندي، جي ائين آهي تہ ماڻهو جيئي ڇا جي لاءِ ۽ آپ گهات ڇو نہ ڪري."

مون جواب ڏنو: "جنهن ڳالهہ لاءِ اڳي جيئندو هو، خود شناسيءَ ۽ خدا شناسيءَ لاءِ." سويي کي انهيءَ جواب ڪافي مايوس ڪيو.

مون کي اوچتو ياد آيو تہ هڪ ڀيري سويو مون کي نشاط سئنيما جي ڀرسان رهندڙ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي اهم رڪن گجرال وٽ وٺي هليو هو. (جيڪو ڪافي سال پوءِ اندرا گانڌيءَ جي ڏينهن ۾ ڀارت جو پرڏيهي وزير رهيو هو ۽ هاڻي بہ آهي.) ۽ چيو هئائين تہ: "Meet our Red Poet" (اسان جي سرخ شاعر سان مل.) گجرال پرتپاڪ هٿ ملايو هو ۽ چيو هئائين تہ: "سنڌي نظم ٻڌاءِ تہ مان ان جي رواني ۽ موسيقيءَ جو اندازو لڳائي سگهان."

مون هن کي، "او باغي، او راڄ دروهي." ٻڌايو تہ هو ڏاڍو خوش ٿيو هو، ۽ چيو هئائين تہ: "تون شاعريءَ ۾ چندر شيکر آزاد آهين." گجرال، دراصل پنجابي هو ۽ هن جو پيءُ ان دؤر ۾ پنجاب اسيمبليءَ جو ميمبر هو. چندر شيکر آزاد، اصل ۾ ڀڳت سنگهہ جو ساٿي هو ۽ وڏو دهشتگرد ۽ انقلابي هو.

پوءِ سويي اهو چئي موڪلايو تہ: "ان ڳالهہ تي مان توسان متفق آهيان تہ اسان جي دوستي ذاتي آهي، نظرياتي ناهي. اسان سدائين ائين دوست رهنداسون."

منهنجو سيسي فس جي ڏند ڪٿا (Myth of Sisifus) ۾ ويساهہ نہ رهيو آهي، جو هو هر هر ڇپ کي چوٽيءَ تي صرف ان لاءِ کڻي پهچائيندو هو تہ اها ڪڙڪڙاهٽ ڪندي هيٺ اچي ڪِري. ان ڳالهہ تي ڪيترو صبر ڪري ٿو سگهجي. سويي جي وڃڻ کان پوءِ مون کي نوبل انعام کٽندڙ اديب وليم فالڪنر (Willium Falkner) جا لفظ ياد آيا تہ: "زندهہ رهڻ لاءِ قوت، هر ڳالهہ جي جذب ۽ سان برداشت ڪرڻ ۽ ان جي باوجود ثابت قدم رهڻ."

The capacity to survive and absorb and endure and still be steadfast.

ڪيئن چئجي تہ هن مٿيان لفظ ڪنگ ليئر (King Lear) ۾ هڪ ڪردار ايڊگر جا لفظ ڦيرگير ڪري ورجايا هئا.

Men must endure,
Their going hence, even as their coming hither.
Ripness is all.

"انسان کي برداشت ڪرڻ گهرجي
انهن جو وڃڻ ۽ سندن موٽي اچڻ بہ؛
رچي راس ٿيڻ ئي سڀ ڪجهہ آهي -"

مان اڄ تائين ڪنهن نظرئي کي ٻڌي ۾ نوڙ ڪري وجهڻ پسند نہ ڪيو آهي. مان غلامي ۽ گلوخلاصيءَ ۾ فرق چڱيءَ طرح سڃاڻان. تخليق جي آزاديءَ کان سواءِ تخليق بي جان آهي، ان ڪري منهنجي ڪنهن بہ نظرياتي پارٽيءَ سان وابستگي نہ آهي ۽ نہ رهندي.

سوڀيو منهنجي دوستن ۾ سڀني کان دلچسپ دوست آهي، مان هن تي پورو ڪتاب لکان ها، جي هو موٽي اچي ها، پر واعدو ڪري بہ هو نہ موٽيو ۽ لاڙڪاڻي هليو ويو. مان سوڀي کي در تائين ڇڏي، زرينا ڏانهن موٽي تو اچان، جنهن کي مان ڪجهہ وقت لاءِ ڇڏي هليو ويو هوس. لاٿوڻي اجان ڦري رهي آهي؛ پر هاڻي ان کي ڏور وري ويڙهڻي آهي.

گوئٽي جي ان ڳالهہ تہ؛ "ذات جي اڏاوت خاموشيءَ ۾ ٿيندي آهي." سان نہ رڳو فرانسيسي اديب مارسل پراؤسٽ (Marcel Proust) متفق هو، پر مان بہ متفق آهيان.

مان ۽ زرينا هاڻي بہ نہ رهيا آهيون. رڳو جديد طبيعات جي ماهرن وانگر اسان مڪان جي ٽن پکيڙن (Dimensions) کي زمان جي لازميءَ چوٿين پکيڙ سان ملايو آهي. مون سموري زندگيءَ کي هڪ ڳوريءَ ريڙهيءَ وانگر جڳهہ جڳهہ گهليو آهي ۽ ان ۾ نوان نوان ادبي ساز و سامان ريڙهيا آهن. هاڻي اها ريڙهي، ٻيهر ٻيهاري زرينا کان اهو ڪجهہ وٺي رهيو آهيان جو هن وٽ وقت جي شڪست ۽ ريخت کان بچيو آهي.

"زرينا ننڍي هوندي اسان ٻيون ڪهڙيون رانديون ڪيڏندا هئاسين؟"

چدن سان ڳچي راند ڪيڏندا هئاسين. اِندا، ڪبوتري، رنگارنگي پٽراوان چدا، رنگ رنگ جون گوليون، چدو چدي کي ڇنيو وڃي ٿو ۽ سڀ گل

جون صدائون اچن ٿيون. زرينا جون جيڏيون ڪوڏين سان ليڪڙ، وڏڪاٽي، چنر، اِڪي ٻور، رانديون ڪن ٿيون. مان 65 سال واري ٿو ٿيڏيان.

ڏهن سالن جي ٻار وانگر، منهنجي نظر ٻہ ٻارن جي پاندن ۾ ٻاٽليون، سُرميل، گبو، ڏينگ ۽ گانءِ ڪوڏيون آهن. ٻاٽلي ننڍڙي سونهري ڪوڏيءَ کي، ڏينگ ٿلهيءَ ڪوڏيءَ کي، گبو خاڪي رنگ واري ڪوڏيءَ کي، سُرميل، سرمائي رنگ واري ڪوڏيءَ کي ۽ گانءِ، چنڪمري ڪوڏيءَ کي چوندا هئا. ليڪڙ جي ڪيڏارين مان هر هڪ، هڪ ٻاٽلي ڏيندو هو، پوءِ هر ڪيڏاري سڀ ٻاٽليون ڦٽي ڪندو هو. ۽ جنهن جي ٻاٽلي اونڌي پوندي هئي، اهو کٽي ويندو هو.

"زرينا، 'ذرا عمر نکتہ کو آواز دینا'، ٻيون کهڙيون رانديون ڪندا هئاسين؟ مون کان تہ ڪوڙئين ڪتاب پڙهي پنهنجي زندگي ئي وسري وئي آهي. فرانس، جرمني، اٽلي، انگلنڊ، آمريڪا، جپان، چين، هندستان، پوري مغرب ۽ مشرق جي ادب کي مون ڏٺو آهي، پر مون کي منهنجي جنم ڀومي شڪارپور ياد نہ آهي. ڪاليج جي زماني ۾ مان انگريزي شاعر گولڊ سمٿ جو نظم 'ويران ڳوٺ' (Deserted Village) پڙهندو هوس. پر شڪارپور اڄڪلهہ ان کان بہ وڌيڪ ويران لڳي رهي آهي. اسان ان کي پنهنجي تصور ۾ ئي اياري سگهون ٿا.

مون سئمون دي بوار جو سارتر تي لکيل ڪتاب 'الوداع' (Adieu) پڙهيو. جنهن ۾ سارتر جي موت کان اول سئمون سان ڪيل گفتگو ڏنل آهي. خدا نہ ڪري تہ هي ڪتاب ان ڪتاب وانگر ثابت ٿئي. مون کي اڃان ڪيئي ڪتاب لکڻا آهن. مون هڪ هنڌ لکيو هو تہ؛ "جنرل ضياءالحق مون کي مدو (وائيس چانسيلرشپ جو) پورو ڪرڻ ڏنو تہ موت ايترو بي مروت ڪٿي آهي؟" منهنجي ذات جڏهن بہ علي بابا وانگر 'ڪل جا سم سم' چوندي آهي تہ هڪ نئون ادبي خزانو ليي پوندو آهي. ها، تون سلسلي کي جاري رک. ٻيون ڪهڙيون رانديون ڪندا هئاسين."

زرينا جواب ڏنو تہ: "اسان ڇوڪريون تہ هڪ راند 'ايسي موري لال ڪٽوري' ڪيڏنديون هيونسين. جنهن ۾ ڇوڪريون پاڻ ۾ هٿ ملائي ڦيرا ڏينديون هيون ۽ ڪاريءَ رات ۾ ائين لڳنديون هيون، ڄڻ ڪتيون آسمان ۾ ڦري رهيون آهن. اسان جي وارن جون ربنيون ۽ هٿن ۾ شيشي جون رنگا رنگ

ڪنگڻيون ڦيري وقت دلفريب فضا پيدا ڪنديون هيون. ڪيئي رانديون کيڏندا هئاسين. کهڙيون ٻڌائي کهڙيون ٻڌايانءِ. نوڙيءَ ٽپي، لِڪي ڇپي، جهومڙي جهمي، اِٽي ڏڪر. جهومڙي جهٽي ٻہ چار ٻيچي هوندا هئا. اهي سيئي پنهنجي هٽ تي هٽندا هئا. هڪ سڄي هٽ جي تري ابتي رکندو هو ۽ ٻي ڄڻا سبتي رکندا هئا، تہ اهو ڇٽي ويندو هو. جي ٻہ ڄڻا تريون سُبتيون ۽ ٻہ ابتيون رکندا هئا، تہ راند ٻيهر هلندي هئي. عجيب غريب گيت بہ ڳائيندا هئاسين.

ٽنڊٽي ڙي ٽنڊٽي
اسين تنهنجا ماٺهو
ڇيندا اسون ڏاڙهون.
هيءَ ڪڙ ڪڙ کهڙي،
سٺ پائن جهڙي
سٺي ويا ڪم تي
ديگ چڙهي دم تي
بابل کي ڇٽجانءِ
دادل کي ڇٽجانءِ
منهنجي گڏي آڇجانءِ
روپي ٻہ تورائجانءِ
سون ٻہ مڙهائجانءِ.
يا
ارچڪ مرچڪ
ڏاڏا ڏرچڪ
آڪ پٽيڙو
ناڳڻ جوڳڻ
ڪارا ڪٽي
مٽي ڇٽي.

اهي کهڙي ٻوليءَ جا لفظ آهن. جا اسان جي قديم ماضيءَ ٻہ ڳالهائي ويندي هئي، جا هاڻي مدفون ٿي چڪي آهي. اسان جا ٻار تہ انهن ڳالهين مان ڪجھ بہ نہ ڄاڻن! هڪ اجنبي تهذيب جي چوڏول ٻہ گهوماٽيون ۽ پانواٽيون کائي رهيا آهن. هڻ تہ اهي رانديون ٻڌيون بہ نہ آهن، ۽ نہ ٿي هڻ کي انهن

شين جو ڪو پتو ئي آهي، جيڪي اسان شڪارپور ۾ ڏٺيون هيون. هو پنهنجي شهر ۾ جلاوطن آهن. اسان جي ٻوليءَ سان راڳا ڪيا ويا آهن ۽ اسان جي تهذيب تي هانچا هنيا ويا آهن. اسان جو تشخص تباهہ ڪرڻ ۾ پنهنجو هٿ آهي. اسان پنهنجي پاڻ جا وڏي ۾ وڏا دشمن آهيون. پنهنجي شخصيت کي مسخ ڪرڻ ۾ اسان ماهر آهيون، تاريخ کي ڪهڙو ڏوهہ ڏيون؟

ٻي راند هئي، جهمٽ مٽو. جنهن ۾ هڪ ڀيچي چيلهہ جهڪائي اونڌو ٿي اکيون پوري بيهندو هو. پٺيان هن جي چيلهہ تي هڪ ڇٽو مُڪ تي مُڪ رکي بيهندو هو. پرسان بيٺل ٻيو ڀيچي چوندو هو: "اينڻ مينڻ، جهمٽ مٽو، دودو ڪيڻ." جي هُن ٻوٽيل اکين سان چيو تہ پٺيءَ تي مُڪ رکندڙ دودو نہ آهي ۽ واقعي اهو دودو نہ هوندو هو تہ ٻيو ڀيچي، هن جي پٺيءَ تي مُڪ رکندو هو. وري هن ڪِان ساڳيو سوال پڇندو هو. پر جي اهو سچ پچ دودو هيو تہ هن جي جاءِ تي دودو چيلهہ جهڪائي، اکيون ٻوٽي بيهندو هو ۽ ٻيو ڀيچي هن جي پٺيءَ تي مُڪ رکي بيهندو هو، ۽ هن ڪان پڇندو هو تہ: 'اينڻ مينڻ، جهمٽ مٽو، راٺو ڪيڻ'، ۽ راتي جي سجاڳپ شروع ٿي ويندي هئي. ڇوڪريون جڏهن اها راند ڪيڏنديون هيون تہ هڪ ڇوڪري چيلهہ جهڪائي، اکيون ٻوٽي بيهندي هئي ۽ ٻہ ڇوڪريون هٿ مٿان هٿ رکي هن جي چيلهہ تي رکنديون هيون ۽ ٽين ڇوڪري چوندي هئي:

ٿوٽا ٿڪيندس، لؤنگ لٽيندس،
هينيٽڙو ڪِن مٽينٽڙو.

اکيون ٻوري ڇوڪري جي ڪنهن ٻہ ڇوڪريءَ جو صحيح نالو ٻڌايو تہ انهيءَ کي اکيون ٻوري، چيلهہ جهڪائي بيهٺو پوندو هو ۽ ٻہ ڇوڪريون هن جي چيلهہ تي هٿ رکي بيهنديون هيون ۽ ساڳيو سوال ڪنديون هيون.

زرينا، انگريزي شاعر آسڪر وائيلڊ هڪ نهايت غم انگيز نظم لکيو هو. ريڊنگ جيل جو گيت Ballad of Reading Jail جنهن جي پهرين سٽ هئي.

Every one kills the things he loves.

(هرڪوئي ان شيءِ ئي کي قتل ڪري ٿو، جنهن سان هن جي محبت آهي.)

اها ٻي ڳالهہ آهي تہ اسان قتل ڪري، پنهنجي خودڪشي ڪئي آهي. هاڻي تون کي ٻيون رانديون ٻڌاءِ؟"

ٻيون رانديون تہ اوهان ڇوڪرا ڪيڏندا هئا. گهوري، ڪوڏي ڪوڏي ۽ هڪ عجيب راند 'الله دادڙي' بہ ڪيڏندا هئا. الله داد شايد ڪوئي شڪارپور جو نامي گرامي ڌاڙيل هو. ان جي اطلاع سان اوهان وٺي ڀڄين، متي اکهاڙي پڄندا هئا ۽ شڪارپور جا اٺئي دروازا گهمي ايندا هئا. لکي در، هزاري در، هاٿي در، سُوي در، خانپوري در، ڪَرن در، واڱڻ در، نوشهرو در. انهن سيني جي خاڪ اوهان جي پيرن کي چنبڙيل هوندي هئي، ۽ اڄ بہ انهن کي سڏي رهي آهي. تو ڪڏهن محسوس ڪيو آهي تہ پير رستي جو حصو ٿي ويندا آهن؟ ڇا تو محسوس نہ ڪيو آهي تہ شڪارپور، ڪراچيءَ کان هزار ڀيرا بهتر هئي؟ هتي ڇا آهي؟ ڪارخانا، انهن مان نڪرندڙ دونهين جا ڪڪر، هڪ طرف اوچا ماڙا، ٻي طرف غريبن جون جهوپڙيون. برصغير ۾ سرمائيداري نظام اسان کي غليظ ۾ غليظ زندگي ڏني آهي - بمبئيءَ ۾ بہ جنهن فائيو اسٽار هوٽل ۾ اسان رهندا هئاسون، ان جي سامهون گندي فوٽ پاٿ تي جهوپڙيون هونديون هيون، جتي ماڻهو سمهندا، رڌيندا ۽ پچائيندا هئا. ڇوڏاري گندگي هوندي هئي ۽ ايئرڪنڊيشنڊ هوٽل مان نڪري ڪار ۾ ويهندا هئاسون تہ ڏپ ڪجھ وقت اسان جو پيڇو ڪندي هئي. ڪراچي بہ هڪ گندو تلاءُ آهي، جنهن ۾ ڄورون ئي ڄورون آهن. رت پياڪ ڄورون!"

ان تي مون سوچيو تہ ڪراچيءَ ۾ جيڪي بہ باذوق يادگار آهن، اهي انگريزن جي دؤر جا آهن. سٽي هال ڪلاڪ (City Hall Clock) جارج پنجين جي جوبليءَ جي يادگار طور ٺهرايو ويو هو. ڊي. جي. سنڌ سائنس ڪاليج، 1887ع ۾ وجود ۾ آيو، فريئر هال جيڪو تڏهن جي گورنر سر بارٽل فريئر جي يادگار طور 1885ع ۾ ٺهرائي مڪمل ڪيو ويو هو. (جنهن جي ڇت تي پاڪستان جي مشهور مصور صادقين جون پينٽنگس ٽيل آهن.) جڏهن سنڌ جي سرزمين ڇڏي رهيو هو. نيوهام گليءَ جي ڪنڊ وٽ قائداعظم جو گهر هيو، ڪراچي پورٽ هيڊ ڪوارٽر جو بمبئيءَ جي گورنر لارڊ ولنگٽن 1916ع ۾ ٺهرايو هو. ميري ويدر ٽاور جو 87-1886ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر وليم ميري ويدر ٺهرايو هو. سنڌ ڪلب، هولي ٽرنٽي ڪئٿيڊرل (Holy Trinity Cathedral) سينٽ انڊريو چرچ، وڪٽوريا ميوزم، امپريس مارڪيٽ، گورنر هائوس، ۽ ميونسپل آفيس، سڀ خوبصورت فنِ تعمير جا نمونا انگريزن ٺهرايا هئا، جن جي اسان پوري نظرداري بہ نہ ڪري سگهيا آهيون.

هاڻي تہ محمد علي جناح روڊ تي نڪتل دونهون (Exhaust Fume) قائداعظم جي مزار کي بہ خراب ڪري رهيو آهي. جنهن تي چٽو نيرو استر چڙهي ويو آهي. جنهن جي اندر وڏو ۽ خوبصورت شاندليئر چين جي سرڪار لڳارايو هو. باقي آغا خان ميڊيڪل ڪاليج جي خوبصورت عمارت تي اسان جي حڪومت لاف زني نہ ٿي ڪري سگهي. ها، پيراڊائيز پائنٽ (Paradise Point) اها تہ قدرت ٺاهي آهي. باقي وڏيون وڏيون عمارتون تہ سيمنٽ جا دٻا آهن، پوءِ اها اسٽيل مل هجي يا پورٽ قاسم، فن تعمير ۾ بدذوقيءَ جي انتها آهن. ان ڪان تہ حيدرآبادي عاملن جا گهر هزار ڀيرا چڱا آهن. شڪارپوري سيٺيون بہ باذوق انسان هئا. پيار علي الانا، جڏهن سنڌ جو وزير تعليم هو، تڏهن مون کي ڪاٺ جو هڪ در ڏيکاريو هئائين، جيڪو هن شڪارپور مان، ڪنهن سراءِ مان خريد ڪري، ان جي مرمت ڪرائي هئي ۽ جيڪو نهايت خوبصورت دروازو هو، جنهن ۾ ڪاٺ ۾ ٻيگت ڪبير، گرو نانڪ، ميران ٻائي ۽ ٻين اهم شخصيتن جي تصويرن جي اُڪر ٿيل هئي. اهڙي ڪاريگري تہ مون پوري پاڪستان ۾ نہ ڏٺي آهي. شڪارپور جا ڊڪڻ واقعي پنهنجو مٽ پاڻ هئا. ڪراچيءَ جا رستا بہ شڪارپور جيان ٻيڇي ڀُري پيا آهن، پر شڪارپور جي رستن تي ايتري واهيات ٽرئفڪ نہ آهي، جيتري ڪراچيءَ جي رستن تي آهي. فارين ايڪسچينج عيش آرام جي ڳالهين تي ضايع ڪيو وڃي ٿو. فقط ڪراچيءَ ۾ ايتريون موٽر ڪارون آهن، جيتريون پوري هندوستان ۾ نہ آهن. پوني ۾ مون فقط عطر سنگتياڻي وٽ وڏي فارين ڪار ڏٺي هئي، نہ تہ سڀ ائمبيسيڊر ۽ ماروتي هلائي رهيا هئا. جيڪي هندستان ۾ ٺهنديون آهن. اوير پنجاب ۾ ايتري ڪڻڪ اپائي وئي آهي، جو پنجاب ۾ ايترا گدام نہ ٿا ملن، جتي اها محفوظ رکي سگهجي ۽ ڀارت سرڪار ان کي ڪتب آڻڻ لاءِ فيصلو ڪيو آهي تہ ڀارت جي ڪروڙين اسڪولي ٻارن کي منجهند جو ويلو مفت ڪارايو وڃي. اسان وٽ تہ ڪڻڪ جو اٽو.وڃي اسي رپئي ڏهہ سير تي پهتو آهي. چٽي جي دال وڃي چاليهہ رپئي سير لڳي آهي. غريب ماڻهوءَ کي دال ماني بہ نصيب ناهي. غريب وڃي غريب تر ٿيندو ۽ امير وڃن امير تر ٿيندا. هوڏانهن اشتراڪي نظام جي چيلهہ ڀڄي پئي آهي ۽ سرمائيداري هڪ راڪاس وانگر انسان ذات کي رڙڪي رهي آهي. ٻڌندي کي ٻوڙن جو سهارو بہ نہ بچيو آهي. پر مان تہ نظير اڪبر آبادي ٿيندو ٿو وڃان!

اٽو، دال، چا چا جي باري ۾ لکي ويو آهيان.

اوچتو زرينا ٻڌايو تہ ’برسات‘ روزاني ۾ آيو آهي تہ سويو گيانچنداڻي ۽ تاجل بيوس ڏاڍا بيمار آهن ۽ حڪومت کي گذارش ڪئي وئي آهي تہ انهن جو علاج ڪرايو وڃي ۽ دانشورن ڏانهن بہ توجهہ نہ ڏيڪاري وڃي! زرينا ٻيهر خبر پڙهي چيو: ”الله جي در تي توبهہ زاري آهي. ڇا ڪميونسٽ سچ پچ خدا کي نہ مڃيندا آهن؟“ زرينا پاڻ پنج ئي وقت نماز بہ پڙهندي آهي ۽ ٽيهہ ئي روزا بہ رکندي آهي، ۽ زڪوات بہ ڏيندي آهي، ۽ پنهنجي پٽ انيس کي چيو اٿائين تہ هن کي حج نہ تہ عمرو تہ ضرور ڪرائي.

انيس هن وقت جدي ۾ پي. آء. اي. جو مئنيجر آهي. ڪجهہ وقت اڳ هوءَ پاڻ بيماري ڪري ٻہ مهينا ڪٽ تان بہ اٿي نہ سگهندي هئي. پر دعائن ۽ خدا ۾ هن جي يقين هن کي چاق چڱو ڀلو ڪيو آهي. مون زرينا کي چيو تہ: ”سويو ضعيف الاعتقادي ۽ مذهب جي استحصال جي خلاف آهي.“ پوءِ مون هن کي بي. بي. سيءَ جي خاطوءِ مارڪ ٽلي (Mark Tully) جي ڪنڀ جي ميلي جي رپورتاج مان هڪ لطيفو ٻڌايو: ”ڪنڀ ۾ ٻن قسمن جا برهمڻ پروهت هوندا آهن. هڪڙا گهٽيا ۽ ٻيا پانڊا. مارڪ ٽليءَ کي ڪنهن پڙهيل ڳڙهيل ماڻهوءَ پنهنجي خانداني پانڊي جي هڪ ڪهاڻي ٻڌائي: ”منهنجي پيءُ جي موت کان پوءِ اهو پانڊو مون سان مليو ۽ مون کان بائيسڪل لاءِ پئسا گهريائين تہ جيئن پرلوڪ ۾ منهنجو پيءُ بائيسڪل تي وڃي. مون هن کي چيو تہ اهو منهنجي پيءُ جي شان وٽان نہ آهي، جو هو بائيسڪل تي گهمي، جو تہ هو فقط گهوڙي يا هاٿيءَ تي سواري ڪندو هو. پر اها منهنجي وڏي حماقت هئي. يڪدم پانڊي مون کان هاٿيءَ جي قيمت گهري. جڏهن مون انڪار ڪيو تہ هن وري بائيسڪل جي قيمت لاءِ ضد ڪيو ۽ چيو تہ سرير مان نڪري تنهنجي پيءُ جي آتما هلڪي ٿي پئي هوندي ۽ ان لاءِ سائيڪل ئي ڪافي آهي.“

زرينا ڪلندي پڇيو: ”اهو ڪنڀ جو ميلو ڇا آهي؟“

مون زرينا کي جواب ڏنو تہ: ”جديد ڀارت نہ فقط رابندر ناٿ ٽئگور، فلسفي سروپالي، راڌا ڪرشن جو (جيڪو ڪنهن وقت ان جو صدر بہ هو) ۽ نهروءَ مهاتما گانڌيءَ جو ديس آهي، پر هونءَ وڏي جڪ آهي.“

”ڪنڀ لفظ سنڌيءَ ۾ مستعمل آهي ۽ ان جي معنيٰ دلي يا سماڌي آهي.

اسان جي ٻنيءَ تي جڏهن شڪارپور ۾ پهرين وڏي ٻوڏ آئي هئي تڏهن ان جي سڪڻ ڪان پوءِ چيائون ته ٻوڏ ٻنيءَ ۾ ڪنڀ هڻي وئي آهي ۽ وڏي ڪڏ ڪري وئي آهي. ڪنڀ جو ميلو پرياگ (الله آباد) ۾ گنگا ۽ جمنا جي سنگم وٽ ٿيندو آهي. سنگم اها جاءِ آهي جتي گنگا ۽ جمنا نديون پاڻ ۾ ملنديون آهن. اتي ماڻهو پنهنجن پاپن ڌوئڻ لاءِ ٽي پيرا روز سنان ڪندا آهن. دهليءَ ۾ منهنجي بزرگ دوست تيرٿ وسنت مون کي صلاح ڏني هئي ته مان پرياڳ ۾ گنگا ۽ جمنا جو سنگم ڏسي اچان. اتي سانجهيءَ جو لکين، اتي جا ڏيئا ٻاريندا آهن. جي لهوارا لڙهندا ويندا آهن. انهيءَ کي سنڌيا جو سمو چئبو آهي. پر راج اچان ڪار نہ ورتي هئي ۽ مون بس تي وڃڻ نہ پئي چاهيو، ڇو ته ان وقت بہ مون کي گوڏن جي سور جي تڪليف هئي. ان ڪري مون کان اها ياترا رهجي وئي.

مارڪ ٽلي لکيو آهي تہ اهو ميلو هر ٻارهين سال لڳندو آهي ۽ 1977ع ۾ ڪنڀ جي ميلي تي ڏهہ ملين ماڻهو آيا هئا. گنگا کي هندو پنهنجي پوتر ندي سمجهندا آهن، ۽ هتان بہ پنهنجا سنک (رک) ان ۾ پرواهہ ڪرڻ لاءِ موڪليندا آهن. توکي ياد آهي تہ جڏهن اسان هندوستان هليا هئاسين ۽ مان بين القوامي مشاعري جي صدارت ڪري رهيو هوس تہ اتي چترو ناگپال گنگا جي خلاف هڪ نظم پڙهيو هو، جنهن ۾ چيو هئائين تہ: دنيا جي هندن جي رک، ان ۾ وڌي وڃي ٿي ۽ ان ۾ ٽي پيرا ڪروڙين ماڻهو سنان ڪن ٿا، پنهنجي مَرَ لاهين ٿا ۽ اهڙي گندي نديءَ جو جَل ماڻهو ڪيتري نہ ويساهہ سان پيئن ٿا، ۽ اسان جي سنڌونديءَ ڪيتري نہ پوتر آهي. (هن سنڌوءَ کي اسان جي ندي پئي چيو. جيتوڻيڪ اها ڪاري چاڙ ۽ ڪيٽي بندر وٽان وهي سمنڊ ۾ پوي ٿي.) اهو نظم ٻڌي هڪ جن سنگي تپي باهہ ٿي ويو ۽ غصي ۾ اٿي بيٺو ۽ شاعر کي رڙ ڪري چيائين: "تو جيڪي گنگا لاءِ چيو آهي، ان لاءِ معافي وٺ! گنگا ماتا آهي ۽ اَپوتر ڪڏهن بہ نہ ٿيڻي ناهي. توکي سنڌوءَ جي باري ۾ جيڪي چوڻو هجي پلي چؤ!" شاعر ويچارو اسٽيج تان هيٺ لهي ويو.

زرينا هاڻي ڪنڀ ۽ ڪراچيءَ مان ڪڪ ٿي پيا آهيون. اڄ تہ ٻي ڪنهن جاءِ تان، هن جڪ ڪان گهڻو پري چڪر هڻي اچون ۽ پوءِ موٽي شڪارپور اچون. دائود پوٽن جي شڪارپور، ڪلهوڙن جي شڪارپور، ميرن

جي شڪارپور، درانين جي شڪارپور، آئي وئي لاءِ شڪارگاهہ، جنهن جي پڪن رستن تي مان ايترو گهميو آهيان جو ان جي مَرُ منهنجي پيرن ۾ پيهجي چڪي آهي.

اوچتو مان زرينا کي لنڊن ۾ ٿيمس نديءَ جي ڪناري تي وٺي ٿو وڃان. اسان پيهہ مان لنگهي، ائيس ڪريم جي ڪون ورتي. مون سان زرينا، اسان جو پٽ سليم ۽ ڌوهٽي روماسا گڏ آهي. پل وٽان موٽر لانچون ڏسي رهيا آهيون. پاڻي ڏيري ڏيري وهي رهيو آهي، ۽ گندي پاڻيءَ جو پورو نيڪال نہ ٿو ٿئي ۽ اونهاري هجڻ ڪري ڪني پاڻيءَ جي ڌپ اچي رهي آهي. مون کي ڪنهن ٻڌايو تہ سياري ۾ ان تي پارو ڄمي ويندو آهي. شايد سليم چيو، ڇو جو هو ڊبلن مان لنڊن سياري ۾ ويو هو ۽ اتان ڪراچيءَ آيو هو. ان نديءَ ۾ شڪارپور وانگر ڪيتي قومون ڏٺيون آهن: ڪيلٽ (Celts) رومن، اينگلو سئڪسن، جوٽ (Jutes)، ڊين (Danes) ۽ وائيڪنگ (Vikings). ايلزبيٿ جي دؤر ۾ ان ڪان پوءِ ماڻهو ان نديءَ ۾ نون ملڪن جي ڳولها ڦولها ۾ جهاز ويندا ڏسندا هئا. جن 1860ع ۾ دنيا جي ڪنڊڪڙڇ ۾ ڪاهون ڪري يونين جئڪ جا جهنڊا چاڙهيا ها. 1880ع کان 1900ع تائين برٽش ايمپائر دنيا تي ڇانئجي وئي. ان تي روماسا جا پنهنجي عمر کان وڌيڪ ذهين آهي، مون کان پڇيو: "نانا اسان بہ اڻويهين صديءَ ۾ غلام هئاسين؟"

مون هن کي جواب ڏنو: "هائو ڌيءَ! 1873ع ۾ چارلس نيپئر سنڌ فتح ڪئي هئي. هن جو هڪ پاڻيءَ جو جهاز ڪوٽڙيءَ پرسان بيٺو آهي. مان جڏهن وائيس چانسلر هوس، تڏهن ان جهاز تي مون انگريزن کان آزاديءَ جي شام ملهائي هئي، جا رات جو دير تائين هلي هئي. ڪنهن ڀٽي صاحب کي دانهن ڏني هئي تہ: "شيخ اياز عياشيون ٿو ڪري." ان تي ڀٽي صاحب ڪيس جواب ڏنو هو تہ: "جي انگريزن کان آزاديءَ جي شام عياشي آهي تہ اهڙي عياشي سيني پاڪستانين کي ڪرڻ گهرجي."

مون کي ياد آيو تہ مياڻي ٻيلي جي انچارج ڊي. ايف. او. جي دعوت تي مان ۽ منهنجون ٻہ پروفيسرياڻيون انهيءَ جاءِ تي ويا هئاسين جتي سنڌ جي تقدير جو فيصلو ٿيو هو. اتي فقط انگريزن جون قبرون هيون ۽ انهن تي ڪتبا بہ هيا، پر ڪنهن بہ سنڌ جي سورمي جي قبر نہ هئي. پروفيسرياڻين، جن مان

هڪڙي ان ڊي. ايف. او جي اڳ ۾ ئي واقف هئي، تنهن هن کي پيلي ڊيڪارڻ جي فرمائش ڪئي. ڊي. ايف. او. اسان کي پاپلر جا وڻ ڏيکاريا هئا. جن تي ريشم جا ڪيڙا پلجندا آهن.

سينيئر پروفيسرياڻيءَ چيو: "اتي تنهنجا همذات رهندا آهن."

"ڇا مطلب."

"پٽ ڪينئان (Silk Worm)."

مون سوچيو تہ مون لاءِ زندگي پاپلر جو هڪ وڻ رهي آهي. جنهن جون ڪيئي ٽاريون آهن. ان جي ٽڙ وٽ زرينا رهي ٿي. جنهن جون پاڙون هن ڌرتيءَ ۾ ايتريون ڪتل آهن جو انهن کي ڪنهن بہ ڇڪ سان ڪڍي نہ ٿو سگهجي. پيلي ۾ ڪيئي سکل پن ڌرتيءَ تي ڪِريل ها. جن تان ويندي اسان جي بوٽن جو آواز اچي رهيو هو. سُرمائي شام. جڏهن وڻن تي ڇانئجي وئي ۽ ساري فضا ڪنهن کي الوداع ڪرڻ جي ڪيفيت وانگر لڳي، تڏهن اسان موٽي ريسٽ هائوس ۾ آياسون ۽ هڪ ٻئي ڏانهن اجنبي نگاهن سان ڏسڻ لڳاسون. اسان ڪير هياسين؟ هتي ڪيئن ڪٿا ٿيا هئاسين؟ ڇا اسان جي جاڻ سڃاڻ عارضي هئي يا ابدي هئي؟ ڇا هن کان اڳي ڪڏهن اسان مليا هئاسين؟ يا هن زندگيءَ کان پوءِ وري ملنداسين؟ مان يڪدم سنڌ وساري، ٿيمس نديءَ ڏانهن وران ٿو، جنهن تان ٻي جنگ عظيم ۾ جرمن بامبر (Bomber) اڏامندا هئا. پر هاڻ ان نديءَ تان فقط هيليڪاپٽر اڏامندا آهن، جن کي ميٽرو پولس، (گاديءَ جو هنڌ، لنڊن) تان اڏامڻ ڏنو ويندو آهي.

ٿيمس تي سج لهي رهيو هو، جنهن ۾ ندي ڪنهن ازلي لوهار وانگر لوهہ پگهاري رهي هئي ۽ چوليون ائين لڳي رهيون هيون، جيئن لوهہ تي وڏاڻ لڳندا آهن.

اوچتو مان ڪافي دير لاءِ ٿڌيءَ ۾ اچي ويس. مون کي انگريز شاعر ٽي. ايس. اليٽ ياد اچي رهيو هو. جنهن پنهنجي شهره آفاق نظم بنجر زمين (Waste Land) ۾ چيو هو:

I see crowds walking round in a ring
A crowd flowed over London Bridge, so many
I had not thought death had undone so many

ترجمو: مان ماڻهن جا حشام ڏسان ٿو
هڪ هجوم لنڊن برج (پل) تي روان دوان هيو

مون کي تہ اھو سوچ ۾ ٻہ نہ آيو تہ
موت ايترن کي ماري مات ڪيو آھي
لنڊن جھڙي شھر ۾ ٽي. ايس. ايليٽ ھل ھلاچي وارن گندن پاڙن ۽ روڳائتي چتيون لڳل رستن سان پنھنجي پيش رو اديب ڪارلائل وانگر نفرت تي ڪٿي ۽ چاتو تي تہ ماڻھن جون پاڙون انھن پٽراون چتيون لڳل رستن ۾ نہ ھيون ۽ ھن ان تي ھر ھر سوچيو ھو تہ ڇا اھي ھن ڪن ڪچري ۾ ڦٽنديون ۽ سايہ دار وڻ ٿينديون! انھيءَ ڪري ھن لنڊن کي غير حقيقي شھر ڪوٺيو ھو. جاگيرداري دؤر کي ختم ڪري سرمائيداري دؤر جي صنعتي تھذيب انساني اقدار، اعتماد، فيض ۽ لطف و عنايت کي ختم ڪري ھڪ نفسا نفسيءَ واري تھذيب کي جنم ڏنو آھي، جنھن جو محرڪ جذبو دولت ۽ اقتدار جو ھوس آھي. جنھن بي وفا، رياڪار ۽ دو رنگا انسان پيدا ڪيا آھن، جي اندر ۾ ڇوڇا ۽ ڪوڪلا آھن. ساڳي نظم ۾ ٽي. ايس. ايليٽ چيو آھي:

We are the hollow men
We are the stuffed men/ leaning together
Head piece filled with straw
This is the way the world ends
Not with a bang but with a whimper

ترجمو: اسان ڪوڪلا ماڻھو آھيون
اسان ڀوسي سان ڀريا ويا آھيون
ھڪ ٻئي تي ڪاٺ رکون ٿا
اسان جون ڪوپريون ڪڙٻ جي ڪتر سان ڀريل آھن
انھيءَ طريقي دنيا ختم ٿئي ٿي.
ڌماڪي سان نہ پر ڪنجھ ڪار سان.
مٿئين نظم جو حصو مغربي تھذيب جي لوڻ ءَ ڪانڊاريندڙ تجزيو آھي، ۽ ڪراچيءَ جي لنڊن سان پيٽ ائين آھي جيئن ڪنھن شاھراھ سان سوڙھي گھٽيءَ جي ھجي جيڪا ڪنھن ڪڏ تي ڪٽي ٿي. مون کي بانگِ درا مان علامہ اقبال جو ھڪ شعر ياد آيو:

"تمھاري تھذيب اپني خنجر سي آپ ھي خودڪشي ڪريگي،
جو شاخ نازڪ پہ آشيانہ بني گا ناپايدار ھوگا."

ترجمو: اوھان جي تھذيب پنھنجي خنجر سان پاڻ ئي خودڪشي

ڪندي، جو ڪجهہ تاريءَ تي آڪيرو نهندو، جتاءُ نہ ڪندو.

اوچتو روماسا مون کي ڏونڌاڙي چيو: "نانا، ڇا ٿا سوچيو؟ رات لٿي آهي، پريان ٿيمس ندي اونداهي ٿي وئي آهي. فقط اسٽيمرن ۽ لانچن ۾ ڪجهہ بلب ٽمڪن ٿا. بهتر آهي تہ هاسٽل موٽي هلون."

"امان،" مون جواب ڏنو. "مان ٽي. ايس. ايليٽ سان ڳالهائي رهيو هوس، جيڪو انگلنڊ ۾ هن صديءَ جو وڏي ۾ وڏو شاعر هو. هن تي سنڌيءَ ۾ ڪتاب منهنجي هڪ دوست ۽ باذوق اديب بدر اجڻ ڇپايو آهي. جو توکي ڪراچيءَ هلي ڏيندس. مون هن جي موت کان پوءِ هن تي لکيل هڪ ڪتاب آمريڪا مان گهرايو هو، جنهن ۾ هن تي هڪ مضمون جو عنوان هو، 'ڇا هو مري ويو' (He dead?) ڏيءَ! آمر انسان بہ مرندا آهن، جيتوڻيڪ هنن جو وجود صدين جي دل ۾ ڌڙڪندو رهندو آهي ۽ هو دماغن ۾ مڪرمانن جيان وڄندا رهندا آهن."

جڏهن اسان موٽي رهيا هئاسين تڏهن مون کي خيال آيو تہ ايڪسري رپورٽون اڃان نہ مليون آهن، سو مون سليم کان پڇيو: "بابا، رپورٽون ڪڏهن ملنديون؟" هن وراڻيو، "بابا، پرينهن. پوءِ فيصلو ٿي ويندو تہ اوهان لاءِ بائي پاس ضروري آهي يا نہ؟ ڊاڪٽر زلخا وٽان اوهان جي دماغ جي مئگنيٽڪ چڪاس (Magnetic Scaning) جي رپورٽ بہ ملي ويندي."

مون کي نهج البلاغہ مان حضرت عليءَ رضہ عنہ جو هڪ قول ياد آيو: "اها تدبير جا موت جو ڪارڻ ٿي سگهي ٿي، اها بہ تقدير جو حصو آهي."

مون سوچيو: ماٺهو علاج لاءِ ملڪ کان ٻاهر وڃن ٿا ۽ انهن جا لاش ملڪ ۾ موٽي اچن ٿا. مون کي ٿامس مئن جي ناول، 'جادوءَ جو پهاڙ' (Magic Mountain) مان ڪجهہ جملا ياد آيا: "اسان تيرگيءَ مان اچون ٿا، تيرگيءَ ۾ موٽي وڃون ٿا، پر ان کي اسان محسوس نہ ڪريون ٿا، ابتدا ۽ انتهاءُ کي، ڇو ۽ موت کي داخلي وجود نہ آهي، اهي ٻئي معروضي وجود جي زمري ۾ اچي وڃن ٿا."

اسان واقعي ٿيمس نديءَ جي ڪناري تان واپس ٿي رهيا هئاسين. ٻين لاءِ تہ انهن جو معروضي وجود آهي پر مان تہ هڪ خواب گرد آهيان. مون کي اهو سڀ داخلي ٿو لڳي. ماضيءَ کي داخلي حقيقت کان سواءِ ٻي ڪهڙي حقيقت آهي؟ غالب چيو آهي:

"ازڪاخ وَڪو بلند پريشان زڪاخ وڪو،
ديدم زچشم ماهہ تماشاء اين سراء-"

ترجمو: (ڪونئي ۽ گھٽيءَ کان متي ۽ ڪونئي ۽ گھٽيءَ کان بيزار تي، مون چنڊ جي اکين سان هن سراء کي ڏٺو.)

رابرٽ لوويل، آمريڪي شاعر جي نظم مان بہ ڪجھہ ياد اچي رهيو آهي:

يسوع!
مان جيڪر رات جو مران
پر منهنجا پورا حواس برقرار هجن
جيئن چنڊ لهي ويندو آهي.

ٽئين ڏينهن جڏهن ڪراموپل اسپتال ڏانهن وڃون پيا، تڏهن زرينا کي تربوزي رنگ جا ڪپڙا پهريل هئا، جن تي لاڙي پرت پريل هو. تڏهن هڪ ڪرڙوڊ انگريز عورت رستي تي بيهي رهي ۽ انگريزيءَ ۾ پڇيائين: "تون ڪهڙي ديس جي آهين، جهڙو تنهنجي منهن جو خوبصورت رنگ آهي، اهڙا تنهنجا ڪپڙا ۽ انهن تي پرت ۽ تنهنجي چپن تي هلڪي سرخي آهي."

مون هن کي چيو: "اسان سنڌي آهيون."

هن پورو نہ سمجهيو ۽ چيائين: هندي، انڊين ٿو چوين نہ؟"

مون جواب ڏنس: "اسان سنڌي آهيون، ڪنهن وقت انڊين هئاسين، پر اسان جو ديس سنڌ هاڻي پاڪستان جو حصو آهي."

"اوهہ پاڪستان! اوهين پاڪي آهيو؟"

"نہ، پاڪستاني." پوءِ هوءَ ڪنڌ کي جهٽڪو ڏئي هلي وئي.

اسان هاسٽل موٽي آياسون، جو تہ ريورٽون اجان نہ آيون هيون. سليم ۽ روماسا مارڪيٽ مان موٽيا هئا ۽ صوف، انگور، چيري ۽ نارنگيءَ جي رس جا دٻا وٺيو آيا هئا. مون کي چيريءَ جو جوس ڏسي ڪجھہ ڪل آئي.

جڏهن اسان سي. اينڊ. ايس. ڪاليج شڪارپور ۾ پڙهندا هئاسين، تڏهن مان، منهنجو دوست نعيم صديقي ۽ غلام الله اعوان گڏجي، ريل جي ذريعي ڪوئيٽا ويا هئاسين. هڪ ڏينهن اسان مري بروئري (Muree Brewary) گهمڻ جو ارادو ڪيو. ڪوئيٽا ۾ اسان ميلن جا ميل پنڌ گهمندا هئاسين ۽ اسان کي هڪ پٺاڻ دوست پهاڙ تي چڙهڻ ۾ سيڪاريو هو ۽ اسان ڪافي اوچو چڙهي ويندا هئاسين. رستي تي اسان کي هڪ ميوي جو دڪان نظر آيو،

جنهن ۾ ٻين ميون سان گڏ تازي چيري بہ رکي هئي، جيڪا سوا رپئي سير ملي رهي هئي. (تن ڏينهن ۾ سوا رپيو وڏي ڳالهہ هئي.) اسان سير چيري خريد ڪئي ۽ طئہ ڪيوسين تہ مري برئوري گهمي پوءِ ڪائينداسون. جڏهن مري برئوريءَ پهتاسين تہ اتي پهاڙيون نظر آيون. منهنجو تہ ورزشي بدن هوندو هو ۽ نعيم بہ ڳورو نہ هو. باقي غلام الله ٿلهو متارو، پريل ٻڪنو هو ۽ هوٽل تي مانيءَ سان دنبي جو سير کن گوشت هڪ وقت ڪائي ويندو هو. سو مان ۽ نعيم ٽپ ڏيندا مري برئوريءَ جي پهاڙين تي چڙهي وياسين، جيئن اتان ڪوئيٽا جو نظارو ڏسون ۽ غلام الله وڻ جي ڇانوَ ۾ ويهي رهيو ۽ چيائين تہ: "اوهان پلي گهمي اچو، مان اوهان جو انتظار ڪندس." جڏهن پهاڙين جي چوٽ تان گهمي واپس غلام الله وٽ پهتاسين تہ اسان کي ڏاڍي بک لڳي هئي. اسان غلام الله کان چيريءَ جي پڇا ڪئي، تہ هن هڪ آنو چيري اسان جي سامهون رکي ۽ يڪدم چيائين: "مان بہ ويٺو هوس واندو، سو بک جو لڳي تہ ٿورڙي چيري کائي ويس."

نعيم تہ انگلينڊ مان ايف. آر. سي. ايس. ڪئي ۽ هڪ اطالوي ڇوڪريءَ سان شادي بہ ڪئي ۽ جڏهن گذاري ويو تہ هو بحرين ۾ سول سرجن هو. غلام الله ايم. بي. بي. ايس. ڪئي، سا بہ علي ڳڙهہ مان ۽ پنهنجي جاب ۾ ترقي ڪري سول سرجن ٿيو. اوچتو منهنجي مرڪ تلخي ۾ تبديل ٿي وئي، جڏهن تہ مان پل ۾ ڪنهن ڪوڙي ونگي ۾ چڪ وڌو هو. 1965ع ۾ مان سکر جيل ۾ هوس، منهنجي گرفتاريءَ کان پوءِ شهر ۾ هلايو ويو هو تہ مون وايرليس تي هندوستان کي پيغام پئي ڏنو ۽ پهچايو ۽ اهڙو وايرليس سيٽ مون وٽان آفيس جي تهہ خاني مان لڌو ويو هو. منهنجي نظربنديءَ جا آرڊر ٽن مهينن لاءِ هئا، جيڪي وڌائي سگهبا هئا. ان وچ ۾ منهنجي سَسُ کي جيري جي ڪئنسر ٿي پئي. هوءِ اسان وٽ رهندي هئي ۽ زرينا ماءُ جي بيماريءَ جو ٻڌي، ڊري گهٽ هوش حواس وڃائي ويٺي هئي. ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ مون کي بہ سخت مليريا ٿي پئي. غلام الله اعوان، جو انهن ڏينهن ۾، سکر جو سول سرجن هو، جيل ۾ دوري تي آيو، ۽ منهنجي مليريا جي چڪاس ڪيائين. مون هن کي پنهنجو احوال ٻڌايو، ۽ چيو تہ: "مون کي پنهنجي بيماريءَ جو سرٽيفڪيٽ ڏي تہ مان گورنمينٽ کي درخواست موڪليان تہ مون کي ان سبب ڪري آزاد ڪيو وڃي." هن رڪائيءَ

سان چيو: "پنهنجي پٽ کي سول اسپتال موڪلجانءِ تہ مان ڏسندس."

انيس جڏهن مون سان جيل تي ملاقات لاءِ آيو تہ مون ڪيس اعواڻ سان ملي ميڊيڪل سرٽيفڪيٽ وٺڻ لاءِ چيو. انيس جڏهن ٻي ملاقات لاءِ آيو تہ ٻهريون سوال جو مون هن کان پڇيو، "اعواڻ ڪان سرٽيفڪيٽ ورتئہ؟" هو روئي ويٺو ۽ چيائين تہ: "بابا! مون کي هن جواب ڏنو ۽ چيائين تہ، مان ڪنهن غدار کي سرٽيفڪيٽ ڏيڻ لاءِ تيار نہ آهيان."

مون کي تہ اها ڄاڻ هئي. سکر ۾ مون کي غدار سڏيندا هئا. منهنجا ٻار اسڪول نہ وڃي سگهندا هئا. آيو ويو مهاجر پٿر هڻي، منهنجي گهر جا شيشا ڀڃي ويندو هو. جيڪڏهن بليڪ آئوٽ ۾ منهنجي زال هٿ بتي ٻاريندي هئي تہ ان کي ڪڏهن ڊائينگ ٽيبل جي هيٺان رکندي هئي، ۽ ڪڏهن سمهڻ واري ڪمري ۾ کٽ هيٺان رکندي هئي، پر جي ٻاهران ڪنهن واتهڙوءَ کي دهو پوندو هو تہ دروازا پڃڻ لڳندا هئا. جڏهن انيس گهر کان ٻاهر نڪرندو هو تہ هن کي ٺڦون هڻندا هئا. هڪ ڀيري پورنماسيءَ جي هڪ رات غصي ۾ زرينا هڪ مهاجر عورت کي چيو تہ: "هو خدا جي بتي آسمان ۾ ٻري رهي آهي، ان کي تہ وسائي ڏيکار!"

جڏهن ٻار ماني کائيندا هئا تہ پاڙيسري مٿيءَ جون منيون ڀري اسان جي روشندانن مان اڇليندا هئا جي ساريون اڇي ٻارن جي مانيءَ ۾ پونديون هيون. ڪي مهاجر چڱا ماڻهو بہ هوندا هئا. هڪ ڀيري چور اسان جي گهر ۾ ٽپيا ۽ ڪڙو پٽي کوليائون. منهنجي زال جا ڇوماڙ تي کوٺي تي ستل هئي. ان ڪڙي کلڻ جو آواز ٻڌو ۽ کوٺي تان اگهڻ ۾ نهاريائين تہ هن کي ڪي ڇٽا ٻُٽن سان نظر آيا. منهنجي زال ۽ ٻارن ولي چور چور ڪئي تہ پاڙي جا مهاجر ڏڪا، لٺيون ۽ بندوقون کڻي آيا. انهن کي ڏسي چور ولي ڀڳا، تہ ڀڄندي هڪڙي جي گوڏ ڇڙي وئي ۽ هُو شل ننگو ڀڄندو ويو. چور ٺٺي سنڌي هئا. مون کي انهن جي نالن جي خبر بہ پئي، پر مون ايف. آءِ. آر نہ لکائي. هڪ ماءُ جي بيماري ۽ ٻيو اهڙو بيپاڙو پاڙو، انهن ملي زرينا جي ذهن تي ڏاڍو اثر ڪيو. مون انيس جي ڳالهہ ٻڌي ڏند ڀڪوڙي چيو: "پٽ مان ٻاهر اچان تہ ساري ڀنيور کي ٻاهہ ڏيندس." منهنجي آزاديءَ کان پوءِ جو احوال 'ساهيوال جيل جي ڊائري' ۾ ڏنل آهي.

'خير، مان موٽي اچان ٿو غلام الله اعواڻ ڏانهن، جنهن کي پنهنجي اقتدار ۾

اچڻ کان پوءِ اسڪرين آئوٽ ڪيو هو ۽ مون کي سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو جو وائيس چانسيلر ڪيو هو. هڪ ڀيري غلام الله اعواڻ مون وٽ ڄام شوري ۾ آيو ۽ ڪنڌ جهڪائي مون کي چيائين: "هيءَ منهنجي ڀيڻ ثميره زرين آهي، هن کي ڪا ٿي نوڪري ڏي." پهرين تہ مون کي خيال آيو تہ هن کي چوان تہ: "توکي ڪنهن غدار کان نوڪري گهرندي شرم نہ ٿو اچي." پر پوءِ ثميره جي موجودگيءَ جو خيال رکي چپ ٿي ويس.

ثميره هڪ سانوري صورت واري ڇوڪري هئي، جنهن جا خدوخال پُرڪشش بہ نہ هئا. مون غلام الله کان پڇيو: "هن جا پاس ڪيو آهي؟" هٻڪندي جواب ڏنائين تہ: "مئٽرڪ آهي." مان ڀانيان ٿو تہ هن چيو: 'انڊر مئٽرڪ آهي پر توهان تہ ڄاڻو ٿا تہ هيءَ افسانہ نويس آهي." "ها، اهو چڱيءَ طرح ڄاڻان ٿو." مون جواب ڏنو. مئٽرڪ پاس کي وڌ ۾ وڌ ائين گريڊ ۾ ڪلارڪي ملي سگهندي آهي، پر هيءَ مشهور اديبہ آهي ۽ سنڌري اتم چنڊاڻي، جڏهن مون وٽ رهيل هئي، تڏهن خاص هن سان ملڻ شڪارپور وئي هئي. مون هن کان پڇيو: "اوهان درخواست آندي آهي؟"

هن ڪيسي مان درخواست ڪڍي منهنجي ميز تي رکي. مون ان تي غالباً لکيو تہ: "هيءَ مشهور افسانہ نگار آهي. هن کي فوراً سنڌالاجيءَ ۾ سورهين گريڊ ۾ مقرر ڪجي ٿو. تصديق لاءِ ڪاغذ بورڊ اڳيان رکيا وڃن." غلام الله ٿينڪ يو چئي مون کان موڪلايو. مان اجان وائيس چانسلر هوس تہ غلام الله حيدرآباد ۾ گذاري ويو ۽ ثميره زرين کي پنهنجي ياءَ سان ايتري محبت هئي جو، هوءَ بہ هن جي موت کان پوءِ ٻن ڏينهن ۾ گذاري وئي.

عبدالقادر جوڻيجو ٻڌايو تہ سنڌالاجيءَ ۾ هن کي ڪافي اذيت ڏني وئي هئي. مون هن کي جواب ڏنو تہ: "ان باري ۾ اهڙا انسان ڪا ٿي شڪايت نہ ڪندا آهن. فقط مري ويندا آهن. تاريخ ۾ هوءَ مجسم شڪايت ٿي جيئندا آهن."

اسان ٽئڪسي ۾ ڪراموبل هاسٽل پهتاسون، جتي ٻہ ماڻهو منهنجو انتظار ڪري رهيا هئا. هڪ منهنجو پراڻو دوست مگسي هو، جو هيٿرو ايئرپورٽ تي پنهنجي ڪار ۾ اسان کي وٺڻ آيو هو، ۽ ٻيو هو سنڌ يونيورسٽيءَ جو ليڪچرار هدايت پريم، جو اديب بہ هو ۽ جنهن جي انگلينڊ ۾ تعليم لاءِ مون سفارش ڪئي هئي. هدايت پريم کي جڏهن مون ڪا ٿي جوس (رس) آڇي تہ هن مون کي ڄام صادق عليءَ جي باري ۾ هڪ لطيفو

ٻڌايو تہ: "مان ڀهريون ڀيرو جڏهن چاچا صادق عليءَ جي لنڊن واري گهر ويس تہ هن پڇيو تہ: چا پيئندين؟ مون جواب ڏنو تہ: ڪائي جوس هجي تہ بهتر. ان تي چاچا صادق عليءَ چيو: "جي جوس پيئڻي هيئي تہ منهنجي گهر ڇو آئين؟ هاڻي جي وسڪي پيئين تہ واهہ، نہ تہ ڪڍ ٻاهر!" چاچا صادق علي ان وقت جلاوطن هو.

مون هدايت پريم کي ٻڌايو تہ چاچا صادق علي سنڌ جي روايتن جو دلدادو آهي. هڪ ڀيري مان قاضي عبدالقادر سان گڏجي هن جي گهر ويو هوس، قاضي عبدالقادر سنڌ جي وزيراعليٰ جناب ممتاز علي ڀٽي جو پوليٽيڪل سيڪريٽري هو، پر جڏهن غلام مصطفيٰ جتوئي سنڌ جو وزيراعليٰ ٿيو تہ ڀٽي ٻاڻ ۾ نهي نہ سگهيا ۽ عبدالقادر استعيفيٰ ڏئي ڇڏي. جڏهن ڪان بينظير ڀٽو اختيار ۾ آئي آهي، تڏهن ڪان شايد هو سنڌ پبلڪ سروس جو چيئرمين آهي. وسڪيءَ جو دؤر هلي رهيو هو ۽ غلام نبي ميمڻ، جيڪو ون يونٽ جي دؤر ۾ وزيرِ قانون هو ۽ منهنجي ڪتابن تي بندش وڌي هئائين، امين علي قريشي جو رٽائرڊ ايس. اي هو ۽ علي نواز وفائي جي اڳ ئي منهنجا دوست هئا، اتي ويٺا هئا. غلام نبي ميمڻ ڀٽي جي دؤر ۾، ون يونٽ واري دؤر جي گورنر ملڪ امير احمد جا ڳڻ ڳائي رهيو هو، ملڪ صاحب هيئن هو، ملڪ صاحب هونءَ هو. مون کي غلام نبي ۽ امير احمد ٻنهي تي غصو هو، ڇو تہ هو منهنجن ڪتابن تي بندش جا ٻئي ذميوار هئا. مون غلام نبيءَ کان پڇيو تہ: "ملڪ امير احمد کي پٽ گولي هٿي ڇو ماريو؟" هو وسڪيءَ جو گلاس ڳيت ڏئي پي ويو. چاچا، جنهن کي پس منظر جي ڄاڻ هئي، مون کي ڪن ۾ چيو: "اياز، هاڻي ڇڏيس، پنهنجي هوش ۾ ناهي." مان خاموش ٿي ويس. غالباً ان کان ڪجهہ وقت اڳ مان سخت بيمار ٿي پيو هوس ۽ جناح اسپتال ۾ داخل هوس، ان وقت جمال ابڙو سنڌ پراونشل اسيمبليءَ جو سيڪريٽري هو. هن جناب ممتاز علي ڀٽي کي منهنجي بيماريءَ جي باري ۾ اطلاع ڏنو. ممتاز ڀٽو ان وقت گهڻو ڪري سنڌ جو گورنر هو يا وزيراعليٰ هو. ممتاز ڀٽي، چاچا صادق کي جناح اسپتال موڪليو هو، جيڪو اچي تڙتڪو مچائي ويو ۽ ڊاڪٽرن کي منهنجي اهميت ڊيڪاريائين، جو نہ فقط مون کي اسپيشل وارڊ ۾ رکيائون پر منهنجو وڌيڪ خيال بہ رکڻ لڳا. مون هدايت پريم کي چيو: "هدايت، مون کان چاچا صادق جي هڪ ڳالهہ نہ ٿي وسري. هن مون کي

چيو هو تہ هن جي پيءُ ڪانيءَ خان هن کي تلقين ڪئي هئي تہ جي ڪوئي اٺ سوار ڏسين تہ ميل پنڌ ڪري هن جي آجيان ڪندو ڪر ۽ اٺ جي واڳ وٺندو ڪر. عجيب متضاد طبيعت وارو انسان هو، چڱو تہ ڏاڍو چڱو، نہ تہ سنگ چور ناگ وانگر ڏنگيندو هو.

پوءِ هدايت اسان سان گڏجي اڌ لنڊن ڦريو، ڏسڻ جهڙي رڳو هڪ جاءِ تي نہ وياسين. هو ڪارڊ تي نڪتل ڪارل مارڪس جي قبر ۽ ان جي مٿان چپيل مارڪس جو فوٽو کڻي آيو هو ۽ مون کي چيو هئائين تہ: "مارڪس جي مزار تي هلندين، هتان تيهہ ميل پري آهي." گورباچوف جي پيرسترائيڪا پڙهڻ کان پوءِ منهنجن نظرن ۾ مارڪس يا ڪميونزم جي وقعت نہ رهي آهي. مون هدايت کي چيو: "هي ڪو مارڪس علي شاهہ آهي ڇا، جو ان جي مزار تي تيهہ ميل پري هلي دعا گهرون! مان ويسٽ منسٽر ائبي ۾ شيڪسپيئر جي قبر تي هلندس." ان کان پوءِ مڪسي اهو چئي موڪلايو تہ "سڀاڻي مون کي آفيس ۾ حاضر رهڻو آهي" ۽ هدايت وعدو ڪري ويو تہ هو سڀاڻي ايندو.

ٻئي ڏينهن تي اسان ويسٽ منسٽر ائبي وياسون، جتي انگلنڊ جا ڪيئي بادشاهہ ۽ اهم ماڻهو پوريل آهن. پهرين تہ اسان شاعرن جي ڪنڊ ڳولي لڌي. اتي چاسر ۽ ٽيني سن پوريل هئا. باقي شيڪسپيئر، ملٽن، ڪيٽس ۽ ٻين بي تعداد شاعرن جا يادگار ايا بيٺا هئا. اهو ڏسي مون کي هڪ يوناني دانشور جو قول ياد آيو: "سڪندراعظم پنهنجي يادگار لاءِ هڪ سونو سڪو ڇڏيو هو. سڪي جي هڪ پاسي سڪندر جي تصوير اڪريل هئي ۽ ٻئي پاسي استغراق جي عالم ۾ هڪ فلاسفر جي ۽ ٻئي پاسا هڪٻئي سان ملي نہ ٿي سگهيا ۽ نہ ڪڏهن مليا. فلسفي ۽ حاڪم هڪ ٿيڻ اها ناممڪن ڳالهہ آهي. شيڪسپيئر جي باري ۾ اڪثر اهو چيو ويو آهي تہ هو پنهنجا شاهڪار تاريخ جي ٻئي ڪنهن دؤر ۾ نہ لکي سگهي ها. انگريز تهذيب جا ڪيترائي پهلو هن جي دؤر ۾ شگفتہ ٿي پيا هئا. ايلزبيٿ جي دؤر جا انگريز نهايت ڦرٽ هئا. هن پراڻا تعلقات ڇني ڇڏيا هئا ۽ نوان اڃان پيدا نہ ڪيا هئا. ايلزبيٿ جي دؤر ۾ ازمنہءِ وسطيٰ (Medivial Times) جي سوچ کي رد ڪيو هئائون. اکٽ سونجهہ ۽ پچ پچ سان جديد دنيا کي ڏٺو هئائون. تنهن وقت تائين اهي جنگيون ختم ٿي چڪيون هيون، جن انگلنڊ کي يورپ جي سجاڳيءَ ۾ شموليت کان جهلي بيهاريو هو. ايلزبيٿ تخت تي هئي ۽ تعليم

فقط شرفاءَ جي اولاد لاءِ نہ هئي. پر غريب غربي جا ٻار بہ پڙهي ٿي سگهيا. رئلي ۽ ڊريڪ (Raleigh and Drake) نئين نئين ملڪ جي ڳولها ڦولها ڪري مادي ۽ ذهني حاصلات آڻي رهيا هئا ۽ دانشوري پنهنجي چوٽ تي چڙهي چڪي هئي. ان دؤر فرانسز بيڪن جهڙا دانشور پيدا ڪيا. گيو آرڊينو برونو (Gio Ordino Brono) آڪسفورڊ ۾ هيلوسينٽرڪ (Helio Centric) * نظرئي تي ليڪچر ڏيندو هو. جنهن ۾ هن دينيات جي پراڻي نظرئي کي رد ڏنو هو. جنهن موجب انسان ئي ڪائنات جو مرڪز سمجهيو ويندو هو. هاڻي بهشت برين ڏاڍو پري وڃي رهيو هو ۽ ڌرتي وڌيڪ حقيقي هئي. ڌرتي جنهن تي اسان جا پير ڪتل هئا. جنهن تي انگريز سرڪار کي استحصال لاءِ لاتعداد موقعا هئا. اها هئي انگريز احيا (Renaissance) ۽ شيڪسپيئر جي دنيا. جنهن کي هن پنهنجن ڊرامن ۾ امر ڪيو هو.

پر شيڪسپيئر جي جينيس تي فقط هن جو دؤر ڇانيل نہ هو. هر دؤر هن ۾ نوان اقدار ڏٺا آهن. هو فقط پنهنجي دور لاءِ نہ هو، پر ابدي هو. مون هن جي اڳيان ڪنڌ جهڪايو، جنهن جا هڏا بہ پڃي پُري ويا هوندا.

ساڳيءَ طرح مون دهليءَ ۾ غالب جي سنگ مرمر جي مزار جي ڏاڪڻ تي ويهي فوٽو ڪڍايو هو ۽ ان جي عظمت جو اعتراف ڪيو هو. جنهن جي قبر تہ دهليءَ ۾ رهجي وئي، پر جنهن جي شاعري ڪراچيءَ کان مالاڪنڊ تائين گونجي رهي آهي. اهو فوٽو نئين زندگي رسالي ۾ مرحوم مولوي عبدالله ڇاپيو هو. پر هاڻي منهنجي البم ۾ ان جي ڪاپي بہ نہ رهي آهي.

پنهنجي دؤر ۾ شيڪسپيئر ڪيڏي نہ رنگا رنگ زندگي ڏٺي هئي! لنڊن ان جو مرڪز هئي.

شيڪسپيئر سان هن جا همعصر ڪيڏو نہ ساڙ ڪندا هئا. هن جي شهرت ڏسي سڙندا هئا. اشتهار ڇپرائي هن کي گاريون ڏنيون ويون هيون ۽ هن تي غداريءَ جا الزام مڙهيا ويا هئا. پر اڪثر ماڻهو هن جي خلاف نہ هئا. رڳو شاعر ۽ ڊراما نگار پنهنجي پاڻ ۾ سڙندا هئا. هو شاعر، ڊراما نويس ۽ ائڪٽر هو.

مون حيرت سان سوچيو تہ زندگيءَ جو ڏک سک ڪيترو نہ عارضي

---

* Helio Centric Theory جديد ۽ ڪاپرنيڪس Copernecus جي نظام شمسيءَ جي باري ۾ رايا. جن موجب ڌرتي ۽ ٻيا ستارا (Planets) سج جي چوڌاري ڦرندا آهن.

آهي. مون کي هڪ رات ڏند ۾ ڏاڍو سور هو ۽ ٻئي ڏينهن مان سور جون گوريون وٺي سکر ۾ سٽي ڪورٽ وٽ بيٺو هوس تہ علي احمد بروهي مليو. ڳالهيون ڪندي مون علي احمد بروهيءَ کي چيو: "ٻڌ تہ بروهي رات مون کي ڏند ۾ ڏاڍو سور هو ۽ ننڊ نہ پئي آئي. هاڻي سور لهي ويو آهي. ڪهڙي ثابتي آهي تہ ڏند ۾ سور هيو يا نہ؟" هن کي اها ڳالهہ ڏاڍي وڻي ۽ موڪلائيندي چيائين: "تون واقعي فلاسافر آهين!"

شيڪسپيئر جي دؤر ۾ پليگ (مهامري) لنڊن ۾ ڌهون حصو ماري ڇڏيا هئا. پر وري زندگي ساڳئي نموني روان دوان ٿي وئي هئي. ٿيٽر کلي ويا هئا ۽ اداڪارن وري جماعتون ٺاهيون هيون ۽ شيڪسپيئر وري بہ ناٽڪ لکڻ لڳو هو. ماضي هڪ خوابِ پريشان وانگر ٿي لڳو. جيئن مون کي پاڪستان جي آمريت وارو دؤر لڳندو آهي. جيڪو هڪ نظرياتي پليگ ۾ وچڙيل هو.

مون ڪٿي پڙهيو هو تہ شيڪسپيئر جو سيڪنڊ ارل آف اسيڪس (Second Earl of Essex) سرپرست هو ۽ هن شيڪسپيئر جي پيءُ کي ڪوٽ آف آرمس (Coat of Arms) اعزازي طور ڏياريو هو. هو راڻيءَ جو لاڏلو هو، پر هن کي اقتدار جي هوس جلاد جي اڏيءَ تائين پهچايو. هن کان پوءِ شيڪسپيئر جي غم زده زندگي شروع ٿي. مئڪبيٿ جا هيٺيان لفظ هن جي روح جي تاريڪ ترين گوشي مان نڪتا آهن. جي مون کي پاڪستان جي هر آمر جي موت کان پوءِ ڏاڍو ياد آيا هئا.

Life is but walking shadow, a poor player, that
Struts and frets his hour upon the stage, and
Then is heard no more, it is a tale twice told by an idiot,
Full of sound and fury, sinifying nothing.

ترجمو: (زندگي هڪ گهمندڙ ڦرندڙ پاڇو آهي ۽ هڪ بيڪار ڪيڏاري آهي، اهو پنهنجي مختصر عمر لاءِ سينجي ۽ پوسرجي رنگ منچ (اسٽيج) تي هلي ٿو. ۽ پوءِ وري ٻڌجڻ ۾ نہ ٿو اچي. اها (زندگي) اهڙي ڪهاڻي آهي جا ڪنهن بيوقوف بہ ٻيهرا ٻڌائي آهي ۽ جا لڙ ۽ ڪاوڙ سان ڀريل آهي. جنهن کي ڪا معني نہ آهي.)

شيڪسپيئر کي انسان ذات تي رحم آيو هو ۽ هن اهي ڦوتون ڇاتيون ٿي جن سان هڪ ماڻهوءَ، هڪ حاڪم يا احمق کي مقابلو ڪرڻو ٿي پيو. اسان سڀني ۾ پنهنجي تباهيءَ جا جراثيم آهن، جيڪي وڏي وچن ٿا، جنهن

وقت ۾ انهن لاءِ حالات سازگار ٿين ٿيون. ان ڪري ئي شيڪسپيئر جا جيڪي الميہ آهن، انهن ۾ هن جا ڪردار المناڪ انجام تي پهچن ٿا ۽ پنهنجي الميئي جي خلاف اٿين ٿيا ڏٺي ڦٿڪن ٿا جيئڻ هڪ مڃي چار ۾ ڦاسي ويندي آهي. پر پوءِ ۾ هن جي غم و اندوهہ جي دؤر ۾ ۾ اهڙا متوازن ڪردار ملن ٿا. جن ڪي دوستيءَ جو احساس ۽ موسيقيءَ لاءِ ڪن - رس آهي، ۽ جي زندگيءَ ڪي نعمت سمجهي مائن ٿا. ڪافي وقت پوءِ هن جي بيچين من ۾ چڻ آيو ۽ آنڌي (The Tempest) جي تخليق ٿي، جنهن ۾ هڪ ڪردار پراسپيرو، مرڪي اطمينان سان چوي ٿو:

"We are such stuff as dreams are made on and

Life is rounded with sleep."

ترجمو: (اسان اهڙي شيءِ آهيون، جنهن تي سپنا اڻيا وڃن ٿا ۽ زندگيءَ کي ننڊ چوڌاري ورائي ڇڏي ٿي.)

ڪيڏو نہ عظيم هيو هي انسان، جنهن غالباً ڇٽيهہ طربيہ (Comedies) ۽ الميا (Tragedies) ۽ ڪيترائي سانيٽ لکيا هئا! مان شيڪسپيئر تي لکڻ چاهيان ٿ°هڪ پورو ڪتاب لکي سگهان ٿو. پر ان ڳالهہ تي اڪتفا ٿو ڪيان تہ هن جهڙا جينيس صدين ۾ هڪ پيرو پيدا ٿيندا آهن ۽ موت کان پوءِ هن جي خوشبوءِ ڏسان ڏس ڦهلجي ويندي آهي. رڳو اڳين يو. ايس. ايس. آر ۾ شيڪسپيئر جون 28 ٻولين ۾ پنج ملين ڪاپيون ڇاپيون ويون هيون. ملڪ ۾ هن جا ناٽڪ ٽي سؤ کان وڌيڪ پيرا اسٽيج تي آندا ويا هئا. مان هڪ ڏڏو ساهہ پري ويسٽ منسٽر ائبي مان نڪران ٿو ۽ هدايت پرير کان پڇان ٿو تہ: "تو هري رام هري ڪرشنا مندر ڏٺو آهي."

هدايت چيو: "اهو لنڊن ۾ آهي ڇا؟"

مون کي ياد آيو، اڳئين پيري جڏهن 1976ع ۾ برٽش ڪائونسل جي دعوت تي مان لنڊن آيو هوس ۽ چيئرنگ ڪراس هوٽل پڪاڊليءَ جي سامهون رهندو هوس، تہ گيتا ۽ راڄ مون کي هري رام هري ڪرشنا مندر وٺي هليا هئا جو لنڊن کان اٽڪل ويهہ ميل پري ٻهراڙيءَ ۾ هو. چوڌاري ايترو سڪون هو جو دل پئي چيو تہ پرسان ڪنهن ٻنيءَ ۾ ليٽي ٽڪ پيان. مندر ۾ اندر وياسين تہ ڪجهہ انگريز مٿا ڪوڙائي برهمڻ جيان ڪارا ٿلها چوٽا ٻڌي ويٺا ها. جن ۾ پنيان ڳنڍ ڏنل هئي جيئن ڪاريج جي جنرل هني بال ۽ هن

جي لشڪر کي ڏنل هوندي هئي. ہ تي انگريز عورتون ہ ويٺيون هيون. هڪ ٺوڙهو انگريز ميران ٻائيءَ جا ڀڄن ڳائي رهيو هو.

"گهايل کي گت گهايل جاني، اور نہ جاني ڪوءِ."

هونءَ تہ ميران ٻائيءَ سان منهنجو عشق آهي جيئن منهنجو پنجابي دوست ۽ پنجابيءَ ۾ منهنجو مترجم اديب احمد سليم، امرتا شيرگل، سک مصوره، سان عشق ڪندو آهي، جنهن جي موت کان ويهہ سال پوءِ هو ڄائو هو ۽ جنهن تي هن انگريزيءَ ۾ ڪتاب ہ لکيو آهي. سامهون شرڊالو انگريزيائيون ڪڙتال ۽ ڇيڙيون وڄائي رهيون هيون، جن جي سرتار تي ڳائي انگريز جو چوٽو لڏي رهيو هو. مون کي اهو ماحول ڏسي ميران ٻائيءَ جي اهڙي پياري گيت کان ٿي ڪرب اچي وئي، ۽ مون چپن ۾ جهونگاريو:

"پاگل کي گت پاگل جاني، اور نہ جاني ڪوءِ."

وري جو گيتا ڏندوت ڪيو تہ مون کي سارو ماحول اجنبي لڳو ۽ دل چاهيو تہ اتان ڀڄي وڃان. راڄ مون کي ٻڌايو تہ گيتا اندر ۾ تني چڪي هئي ۽ ڪنهن ماهر نفسيات سان مشورو ڪندي هئي. اهو مندر سوامي پربهو پاد ٺهرايو هو ۽ ان لاءِ ڪنهن لارڊ هن کي ويهارو ايڪڙ زمين مفت ۾ ڏني هئي. مون کي اهو معلوم ٿيو تہ اها مشن پوري دنيا ۾ ڦهليل آهي. نہ ڄاڻان اتي منهنجو ردِعمل اهو ڇو هو! هونءَ تہ مون ۾ نہ ڪوئي تعصب آهي ۽ نہ ڪنهن جي مذهبي اعتقاد لاءِ نفرت يا بغض آهي. منهنجو عقيدو تہ علامہ اقبال وارو آهي، جنهن کي هن هيٺئين شعر ۾ بيحد روانيءَ سان سمايو آهي.

"نہ تو اندر حرم گنجي نہ در بتخانہ مي آئي،
وليڪن سوئي مشتاقان چہ مشتاقانہ مي آئي-"

ترجمو: (نہ تون حرم ۾ ماپي ٿو سگهين ۽ نہ بت خاني ۾
پر مشتاقن ڏانهن ڪيڏي نہ مشتاقانہ انداز سان اچين ٿو.)

اڳي تہ منهنجي ہ اردوءَ جي مشهور شاعر مير تقي مير واري ڪيفيت هوندي هئي.

"مير کے دين و مذهب کو تم پوچھتے کيا هو اس نے تو،
قشقہ کهنچا دير مين بيٹھا کب سے ترک اسلام کيا-"

پر جڏهن کان ان ڳالهہ جو انڪشاف ٿيو تہ ڪميونزم انساني فطرت سان راڳا ڪيا آهن، تڏهن کان مان هاڻ ساڳيو ماڻهو نہ رهيو آهيان ۽ هاڻي جهڙو مذهبي نظريو منهنجو ساري عمر نہ رهيو آهي.

مون کي ياد آيو تہ ڪافي سال پوءِ مان سکر هاءِ ڪورٽ ۾ ڪائي اپيل هلائي اچان ٻاهر مس نڪتس تہ هڪ آمريڪن جيڪو ڪورٽ ۾ اندر ويٺو هو ۽ مون کي ڏسي رهيو هو، منهنجي پٺ تان ٻاهر نڪري آيو، ۽ مون کي چيائين تہ مون کي وقت ڏيو تہ مان اوهان سان اوهان جي آفيس ۾ ملان، جو تہ مون کي اوهان کي ڪجهہ ڪتاب ڏيڻا آهن. مون ڪيس ڇهين وڳي جو وقت ڏنو. پوري ڇهين وڳي هو مون وٽ ڪيترائي ڪتاب کڻي آيو، جن مان مون هڪڙو پڙهيو ياد جو ڪتاب ورتو. هن سنڌيءَ ۾ ٻہ پنهنجي مشن جا ڇپيل ڪتاب ڏنا. جن مان مون هن کان پڙهيو ياد جو ڪتاب 'ڀڳوت گيتا جيئن آهي،' خريد ڪيو. جنهن جو انگريزيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڀڳتي سوسائٽي، سوامي نارائڻ مندر وارن ڇپرايو هو. جنهن ۾ هندي لفظن جي جاءِ تي عام فهم فارسي لفظ ڏنا ويا آهن، جيڪي سنڌيءَ ۾ ضم ٿي ويا آهن. مون کي حيرت آئي تہ هن آمريڪيءَ مون کي ڪٿي اچي ڳولي لڌو آهي، هن کي ڪيئن خبر پئي تہ مان هاءِ ڪورٽ ۾ ڪيس هلائي رهيو آهيان ۽ هن ڪيئن ڪينس روڊ تي منهنجي آفيس ڳولي لڌي هئي. هن کي ڪيئن خبر پئي تہ سوامي نارائڻ مندر وارن ڀڳوت گيتا جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڇپايو آهي. مون کي تہ هو ڪو سي. آءِ. اي جو ايجنٽ ٿي لڳو. اهڙو شڪ مون کي هڪ آمريڪي نوجوان ۾ ٻہ پيو هو جو ان وقت ادبي بورڊ ۾ رهيل هو ۽ پٿي صاحب خلاف ٻي. اين. اي واري تحريڪ دوران ديوانا وار سنڌ جو گشت ڪري رهيو هو ۽ تحريڪ جي چرپر تي چوڪسي رکي هئائين. هن جو راز تڏهن فاش ٿيو، جڏهن هن کي ايراني مغبچي وانگر خوبصورت ڏسي ٻن هم جنس پرست (Homo Sexual) سنڌي انجنيئرن دعوت ڏئي گهرايو ۽ گفتگو ڪندي سنڌيءَ ۾ هن جي باري ۾ ڪجهہ اعتراض جوڳا لفظ ڳالهايائون، تڏهن هن يڪدم ردِ عمل ڏيکاري ڪين سنڌيءَ ۾ دب پٽي.

جن 'الوپ سرڪار' (Invisible Government) ڪتاب پڙهيو هوندو، تن کي معلوم هوندو تہ اهڙو تاجي پيٽو پوري هندستان ۾ ڦهيل آهي. مون هدايت پريم کي چيو تہ: "هل ٻي لنڊن ڏيکار، مان مارڪس ۽ سوامي کي ڏسڻ نہ ٿو چاهيان."

هو اسان کي 108 بيڪر اسٽريٽ ۽ شرلاڪ هومز هوٽل ۾ وٺي هليو. مون کي هوٽل جو نالو پسند آيو جو تہ ننڍي هوندي سر آرٿر ڪونن ڊائل

جا شرلاڪ هومز تي ڪيئي ناول پڙهيا هئا، جي سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيا هئا ۽ اسان پوڪر داس اينڊ سنز جي ڪتاب گهر تان وٺندا هئاسين، جيڪو ڏڪ بازار جي چيڙي تي هو. مان ان جي باري ۾ پوءِ لکندس، جڏهن زمان جي ڳالهه ٿيندي. زرينا سان اتي پهچندس جتي لاٿوٽي اچان هلي پئي. اسان شرلاڪ هومز ۾ سنٽڪ ڪاٽي (جيڪي ڪافي مهانگا هئا) بڪنگهام پيلس ڏانهن وياسون، جيڪو راڻي وڪٽوريا کان وٺي هيل تائين شاهي رهائش گاهه رهيو آهي. اتي چاليهه ايڪڙ باغ آهي، جتي اونهاري ۾ رايل گارڊن پارٽيون ٿينديون آهن. جتي فقط ڪنوارا ۽ ڪنواريون دل وندرائينديون آهن ۽ مهمانن کي فهمائش ڪئي ويندي آهي تہ پنهنجا پرٽيل پٽ ۽ ڏيٽر نہ وٺي اچن. وڏي طمطراق سان ٻاهر محافظن (گارڊن) جو جٿو بيٺو هو جيڪو صبح جو ساڍي يارهين وڳي بدلبو هو ۽ ڪيئي ماڻهو اهو ڏسڻ ايندا آهن. انگريز هڪ روايت پرست قوم آهي. پوءِ مون هدايت کي چيو تہ ڪجهہ پارڪ بہ ڏسون. اتي ئي ٽرئفڪ جي پيهہ ۽ گوڙ شور ختم ٿئي ٿو ۽ هڪ کليل نيري آسمان جو سائبان نظر ٿو اچي. چوندا آهن تہ لنڊن جا پارڪ اتان جا ڦڦڙ آهن، جي اها آڪسيجن کڻن ٿا جا وڻ پيدا ڪن ٿا. پهرين تہ پاڪ هند ۾ مغل باغات وانگر اهي شهنشاهيت جي ميراث هئا. مون ڪنهن ڪتاب ۾ پڙهيو هو تہ اورنگزيب جي ڀيڻ روشن آرا بيگم جي باغ ۾ هن جا بہ آشنا ٿيا هئا، تہ انهن کي پڪڙي، قلعي جي ديوار تان هيٺ اڇلائي سنڌن هڏ گڏ ڀڳا ويا هئا ۽ عاقل خان: اورنگزيب جي ڌيءَ ۽ فارسيءَ جي شاعره زيب النساء مخفيءَ کي چيو هو:

"سرخ پوشي بہ لبِ بام نظر مي آيد."

ترجمو: (ڳاڙهن ڪپڙن واري ڪٺڙي تي نظر ٿي اچيم.)

ان تي زيب النساء جواب ڏنو هوس:

"نہ بہ زاري نہ بہ زور و نہ بہ زر مي آيد."

ترجمو: (نہ زاريءَ سان نہ زور سان ۽ نہ زر سان اچي ٿي.)

اهو ٻڌي عاقل خان، مخفيءَ جي باغ ۾ ٽپيو هو تہ اورنگ زيب کيس هڪ ديگ ۾ پورائي باهہ ڏني هئي، جتي هو سڙي رک ٿي ويو هو. پر جمهوريت جي اچڻ کان پوءِ شالامار باغ وانگر لنڊن جا پارڪ بہ عوام لاءِ کوليا ويا آهن ۽ اهي هاڻ عوام جي ملڪيت آهن.

پوءِ هدايت پرپير اسان کي سينٽ جيمس رايل بوٽنيڪل گارڊن ڏيکارڻ وٺي هليو، جنهن لاءِ چيو ويو آهي ته ان ۾ ساري دنيا جي پوٽن جا قسم ڪٺا ڪيا ويا آهن. اهو 1759ع ۾ سلطنت لاءِ مهم هلائيندڙن ٺاهيو هو، جن جتان ڪٿان اهي پوٽا ڪٺا ڪيا هئا. اتان رايل فرنٽ گارڊن ۾ وياسون، جنهن ۾ هڪ خوبصورت ور وڪڙ ڍنڍ هئي، جنهن ۾ هنس پيا ترن. ان ۾ لنچ ٽائيم ڪنسرٽ (Lunch Time Concert) وقت منجهند جي وقت موسيقيءَ جو پروگرام هوندو هو. پر 1882ع ۾ آئرش ريپبلڪن آرميءَ جي جوانن، ان ۾ بم لڪائي رکيو هو ۽ ان کي ان وقت تباهه ڪيو هو، جنهن وقت راڻيءَ جو رسالو وچي رهيو هو. رسالي مان چار ماڻهو مري ويا ها ۽ ست ڦٽجي پيا ها. هاڻي ان ساڳئي آئرش ريپبلڪن آرميءَ به سؤ سال جڪ ماري انگريز حڪومت سان ٺاهه ڪيو آهي. ان موضوع تي گوروڊال (Gorevidal) جو مشهور ناول ٽرنٽي (Trinity) اجايو ويو، جنهن منهنجي راتين جي ننڊ ڦٽائي هئي. ان سان گڏ انهن شاعرن جي شاعري به وٺي، جن آئرش آزاديءَ جي جدوجهد کي شاعريءَ ذريعي اتساهيو هو. ساڳئي وقت فلسطين جي باغي شاعري، جنهن جي ڪاپي ترنجن تالي منهنجي هڪ مداح ڊين مارڪ مان مونکي موڪلي هئي، بي معنيٰ ٿي وئي، جڏهن ياسر عرفات يهودين سان ٺاهه ڪيو. آخر پڇاڙيءَ ڪهڙي جدوجهد ڪئي هئي؟ هو ته پٽ تي ويٺو هوندو هو ۽ دنبورو هلائيندو هو. پنهنجا ٻار ٻچا به نه پالي سگهندو هو ۽ جنهن وقت ڪوئي فقير هن جي ڳورهاري زال لاءِ پلو وٺڻ لاءِ ڊوڙندو ٿي ويو ۽ پڇاڙيءَ هن کي ڊوڙندو ڏسي سبب پڇيو ته خبر پيس ته سندس گهر واريءَ کي پلي جي ڪاڻ جي سڌ ٿي آهي، ان ڪري فقير پلو وٺڻ لاءِ ڊوڙندو پئي ويو، تنهن وقت هن چيو: "اهو ٻار ٿي گهوريو، جيڪو جمڻ کان اڳ ئي منهنجي فقيرن کي تو ڊوڙائي، وڏو ٿيو ته پوءِ ڇا ڪندو." چون ٿا ته بيبي سگوريءَ جي پيٽ ۾ ئي ٻار سڪي ويو ۽ ڪين وري ڪا به اولاد نه ٿي.

اڄڪلهه اها ڳالهه ورجائي ٿي وڃي ته شاعر، اديب ۽ دانشور جي ڇا سان وابستگي آهي. پر نه ڄاڻان ڇا جي لاءِ ان جو ڪوئي جواب نه ٿو ڏئي.

ڪميونسٽ پارٽيءَ جي لائين ته ان افلاطوني بڪواس جو ورجاءُ هئي، جنهن شاعريءَ کي رد ان ڪري ڪيو هو، ڇو ته سڪارٿي ڳالهه رکو سياسي

نظام جي آهي. سياسي ماڻهو شاعرن کي ڇو ٽا ميار ڏين، جڏهن سماج ڪوئي غلط رخ ورتو ٿو؟

هٽلرزم ۽ اسٽالنزم جي دؤر ۾ سماج جڏهن اهڙو رخ ورتو ته اهو دؤر پنهنجي دؤر جي ناڪاميءَ جو نتيجو هيو، ڇاڪاڻ جو اهو دؤر سماجي ۽ سياسي جمهوريت جا آدرش بچائي نہ سگهيو ۽ اها ناڪامي انهن طبقن جي هئي، جي ان دؤر جي سياست تي اثر وجهن پيا.

اهي اديب ۽ شاعر ها جي زبان جي پاڪيزگيءَ جي تحفظ جا سيني کان وڌيڪ اهل هئا. يورپ ۾ اڻويهينءَ صديءَ جي پهرين حصي ۾پنهنجي دنيا ۾ گوشہ نشين ٿي ويا ۽ هنن مان ڪي وهم ۽ وسوسن ۾ ولجي ويا ۽ هنن ڪي پنهنجي ماحول تي پنهنجي شاعريءَ جي برتريءَ جو احساس ٿيو ۽ ان کي مقصد بالذات سمجهيائون ۽ ماضيءَ جي پرستش ڪرڻ لڳا. بودليئر جهڙن شاعرن سياست کان نفرت ٿي ڪئي. ان ڳالهہ گذريل دؤر تي برو اثر وڌو. اهو سماج ڏانهن بي پرواهہ ٿي ويو، تان جو مطلق - العنانيت ڇانئجي وئي. اهو دليل اثرائتو آهي ۽ ان کي رد بلڪل نہ ٿو ڪري سگهجي تہ سياست جي قباحت ڏانهن شاعريءَ جو ردِ عمل ايڏو بہ نہ ٺيڪ ڪيي. دراصل يورپ ۾ ماڻهو اخلاقي ۽ سياسي طرح بي حس ٿي چڪا ها. پر ان ڳالهہ جا ٻہ پهلو آهن. ڇا شاعريءَ ۾ ڪا اهڙي ڳالهہ هئي جو مختلف سماجن ۾ عام ذميداريءَ جو بار شاعرن تي وڌو وڃي جي خوابن جا رهواسي آهن؟ ٻيو تہ شاعرن کان سواءِ دنيا ۾ ٻيو دانشور طبقو بہ آهي. مثال طور، سائنسدان، فلسفي ۽ سياسي مُدبر جن جو بہ احتساب ڪيو وڃي؟ جي اسان ان پهلوءَ تي غور ڪنداسين تہ سائنسدانن ۽ سياستدانن ويهينءَ صديءَ جي وچ کان وٺي اڄ تائين فرض ڪيو هو تہ هنن جي ڪا ذميواري ناهي. آئن اسٽائن نيوڪلير بم جي تجربي کان گهڻو وقت اڳ اسان کي اطلاع ڏنو هو تہ اسان کي ايتري توانائي آهي جو اسان پاڻ کي تباهہ ڪري سگهون ٿا. انهيءَ ڳالهہ جو انهن حالتن ڏانهن اشارو ٿي سگهي ٿو، جنهن وڏي تباهي (Holocaust) ممڪن بڻائي. اهڙيءَ تباهيءَ کان پوءِ ڪجهہ الزام تہ آئن اسٽائن تي بہ اچي وڃن ها. ڇا خدا آئن اسٽائن کان سندس ڪئيءَ جو حساب نہ وٺندو؟ هن جي سائنسي تحقيق جو نتيجو هيروشيما ۽ ناگاساڪيءَ جي تباهي نڪتي. پر ممڪن آهي تہ اهو پراڻو سوال تہ ڪيترو علم انهن انسانن جي هٿ ۾ هجي

جن جي اخلاقي ۽ روحاني تعليم مڪمل نہ هجي، ايترو اثرائتو نہ آهي. پر ان طبقي جي باري ۾ تہ بلڪل صحيح آهي، جيڪو سماج جو تربيت يافتہ طبقو آهي، جنهن جو نالو مليٽري آهي. حيرت آهي تہ هارورڊ يونيورسٽيءَ جي پريزيڊنٽ ان وقت تاڙيون وڃايون هيون، جڏهن آمريڪا ۾ لاس الماس (Los Almas) جي بيابان ۾ پهريون پيرو ائٽم بم جو تجربو ڪيو ويو هو ۽ ان ڦاٽ ڪاڏو هو. اتي ٻہ ٻيا بہ ذميدار ماڻهو ويٺا هئا ۽ جڏهن هڪ پل ۾ ائٽم بم ڦاٽ ڪاڏو هو تہ ٽئي گڏ ٿيا هيا ۽ هڪ ٻئي سان جوش سان هٿ ملايو هئائون. اهو ردِ عمل صحيح هو يا نہ، ان تي مختلف رايا ٿي سگهن ٿا. پر ان لاءِ ذميوار ريناسنس (Renaissances) دؤر جي لامحدود ڪوجنا لاءِ آزادي هئي، پوءِ ان ۾ جديد دنيا لاءِ چڱائي هئي يا برائي هئي.

اِها آزاديءَ اسان جي پوئين اڌ صدي پيدا ڪئي آهي. جا مادي حاصلات لاءِ لامحدود ڪوجنا ڪري ٿي. پر ان جا خطرا واضح آهن ۽ قيامت بعيد از قياس نظر نہ ٿي اچي. آلبرٽ آئن اسٽائن کان ڪنهن پڇيو: "توکي ٽين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڪجهہ چوڻو آهي؟"

آئن اسٽائن جواب ڏنو: "مون کي افسوس آهي تہ مان ٽين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڪجهہ چئي نہ ٿو سگهان. پر جي تون چوٿين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڄاڻڻ چاهين تہ مان ڪجهہ چئي سگهان ٿو."

جنهن ماڻهوءَ هن کان سوال پڇيو هو، انهيءَ کي اعتبار نہ ٿي آيو تہ جنهن کي ٽين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڪجهہ نہ ٿو اچي، اهو چوٿين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڇا چوندو! هن بي اعتباريءَ سان ڪيس چيو: "چڱو، مون کي چوٿين جنگِ عظيم جي باري ۾ ٻڌايو!"

آلبرٽ آئن اسٽائن هن کي چيو: "چوٿين جنگِ عظيم بلڪل نہ لڳندي، بس ايترو ئي چوٿين جنگِ عظيم لاءِ چئي ٿو سگهجي. جيسٽائين ٽين جنگِ عظيم جو سوال آهي، ڪجهہ بہ چئي نہ ٿو سگهجي."

هن جو مطلب هو تہ جي ٽين جنگِ عظيم لڳي تہ ڪجهہ بچندو ئي ڪونہ تہ پوءِ چوٿين جنگ عظيم ڇا ٿي لڳندي.

ڇا آدم ذات جي انهيءَ خاتمي جو علم اڳواٽ سمجهدار طبقي کي ملي نہ ٿي سگهيو؟ اسان تہ هڪڙي ننڍڙي ديس جا رهواسي آهيون جن جي قول ۽ فعل کي ڪائي اهميت نہ آهي. پر ناگاساڪيءَ جي تباهيءَ کان پوءِ، مون

لکيو هو:

"ناگاساکي کافي ناهي
سڀ ڪجهہ ناس کندو نادان!"

۽ هيروشيما تي پورو نظم لکيو هوم، جنهن جو پويون بند هي هو:

"هي کير کڙو آ کنيءَ تي
هي تون آهين هي مان آهيان
جن امن نہ آندو ڌرتيءَ تي!"

پر اسان جو تہ کنهن بين الاقوامي ٻوليءَ ۾ ترجمو نہ ٿيو آهي، اسان کي کير تو اهميت ڏئي؟ هيءَ ذميداري جيکڏهن کنهن حد تائين پئي ٿي تہ يورپ ۽ آمريکا جي شاعرن تي پوي ٿي.

پوءِ بہ اسان برصغير جي حال ۽ مستقبل لاءِ چيو آهي، اسان پنهنجي ذميداري نڀاهي چڪا آهيون. باقي ذميداري سائنسدانن، ملٽريءَ جي شخصيتن، فلسفين ۽ اهلِ اقتدار تي آهي، جي اهي صاحب ڪردار آهن تہ سماج تي اثر انداز ٿيندا نہ تہ مورڳو حسن جي تخليق جا هن افراتفري ۽ پريشان حاليءَ واري دؤر کي سکونِ قلب پهچائي رهي آهي، شاعر ان کان بہ وانجهي ٿي ويندا ۽ جي هڪ رومانوي انداز ۾ سڌاري جو بار پاڻ تي کنندا تہ نہ هن دنيا جا رهندا نہ هُن دنيا جا.

انگلنڊ ۾ قول ۽ عمل جدا جدا هئن ۾ ها پر ارڙهينءَ صديءَ جي فرانس جا اديب عملي سياست سان رابطي ۾ نہ رهيا هئا. اهي نجا سياسي نظريا مبهم (خاص کي عام چوڻ) Generlizations چٽي پيش کندا رهيا. پر انهن کي پاڻ ۾ خود اعتمادي ڏاڍي هئي ۽ هن اهو سمجهيو هو تہ سندن تعلق پسندي هڪ پيچيده سماج ۾ اوچتو ۽ شديد ڦيرو آڻي سگهندي. انقلاب لاءِ ائين جواز پيدا کيو ويو. عوام کي اهو آدرش ۽ سماج جي مستقبل جو تخيل کافي آئڙيو ۽ جنهن جا نتيجا نيٺ اگرا نکتا. ڪجهہ وقت پوءِ هڪ فرينچ قلم کار لکيو:

"شهنشاهيت عوامي حکومت ۾ نہ بدلي پر اهل قلم شهنشاهہ ٿي پيا."

اهل قلم مان خاص طبقو، جنهن کي بوهيمين (Bohimian) چوندا ها، انهن جو ملاقاتي ڪمرو ڪافي هائوس هوندو هو. جيئن اسان جي وقت ۾ لاهور ۾ هيو. جڏهن ميان افتخارالدين جون 'امروز' ۽ 'پاڪستان ٽائيمز' اخبارون

نڪرنديون هيون ۽ فيض احمد فيض انهن جو ايڊيٽر هو. پر اها گهڻو پوءِ جي ڳالهہ آهي.

فرانس جي انقلاب وقت اهي بوهيمين پاڻ کي مسيحا ۽ پيغمبر سمجهندا هئا. هو پنهنجي زندگيءَ کي تہ ڪائي ترتيب ڏئي نہ سگهيا هئا. پر اهو سمجهيائون ٿي تہ هو ئي تاريخ جي پوري افراتفري ختم ڪري سگهندا. هو مسيحي دينيات ڪان ڌرتيءَ تي حڪومت الاهي Kingdom of God on Earth جو نظريو کسي ويا ۽ ان ۾ اضافو ڪيائون تہ حڪومت الاهي تاريخ جي ڪنهن خاص ميعاد ۾ ايندي. انقلاب ڪان پوءِ وارا دانشور، انقلاب ڪان اڳ وارن دانشورن سان متفق نہ رهيا. جو تہ سائنس ترقي ڪئي ۽ عقل جي پرستش (Deification) ڪئي وئي. انهيءَ سائنس ۽ مذهب جي اتحاد جي ذريعي دانشور، سائنسدان ۽ پادري پنهنجا ڪردار ادا ڪرڻ لڳا.

انگريزي ادب ۾ عملي سياست ۾ حصو وٺڻ جي باري ۾ نظريہ سازن ۽ عملي سياستدانن ۾ ڪجهہ وٿي هئي. آمريڪا ۾، جڏهن اها ڪالوني هئي ۽ ان جي آزاديءَ ڪان پوءِ ساڳي ڳالهہ ٿي تہ محب الوطن دانشور آئيني اجتماع ۾ شريڪ ٿيا. وچولي طبقي جي ايرڻ سان، ذهنيت بدلجڻ لڳي. آرٽ کي عبادت سمجهيو ويو ۽ آرٽسٽ پنهنجي ذوق ۽ يقين سان رهنمائي ڪئي. پر ڪجهہ وقت ڪان پوءِ اهو فرض ڪيو ويو تہ عوام آرٽسٽ جي عبادت ۾ مخل ٿي رهيا هئا، ان ڪري آرٽسٽ عوام ڪان متنفر ٿي پيا.

مارڪس وادين جو تجزيو اهو هو تہ 1848ع ڪان پوءِ بورجوازي ۽ دانشور ۾ وڏو نفاق اچي ويو.

فرينچ انقلاب وانگر روسي انقلاب ۾ بہ دانشورن جو وڏو هٿ هو. قوم پرستيءَ ۾ آزادي ۽ سوشلزم جا تصور روس ۾ اڻويهين صديءَ جي وچ ڌاري دانشورن جي ذريعي پهتا. روس نهيل نڪيل نظريا يورپ مان ورتا جي يورپ جي حقيقت سان مطابق تہ هيا، پر روس جي حقيقت سان انهن جو ڪوبہ واسطو نہ هو. دانشور ۽ مصلح طبقي ۾ انقلابي بہ هئا. جن مان ڪن کي مغرب سان نفرت هئي، ڪن کي محبت هئي. ڪي مصلح ۽ تعمير پسند هيا ۽ انقلابين واري ٽرٽلي سان هن دنيا بدلائڻ نہ ٿي چاهي. هن وٽ انقلاب جا خيال پرست نظريا (Utopia) هئا. يورپ جي انهيءَ نظرياتي پس منظر مان علحدگي پسنديءَ يورپ ۾ پرتشدد انقلاب لاءِ فضا هموار ڪئي جا ان ڪان

اڳ يورپ جي اڳ متحرڪ مسيحائي انقلاب پسنديءَ کان مختلف هئي.
دانشور طبقي جي بورجوا قانون جي نظرئي لاءِ شديد نفرت مارڪس لاءِ
سازگار فضا پيدا ڪئي. دانشور، جن جو سياسي ۽ سماجي تنظيم سان واسطو
نہ هو، نہ ئي ڪين حڪومت هلائڻ جو تجربو هو، ۽ جي ساڳئي وقت انتها
پسند بہ هئا. پنهنجي خيالي دنيا ۾ رهندا هئا. ظاهر آهي، انگلنڊ ۽ آمريڪا ۾
نظريہ سازن ۽ حڪمرانن ۾ ڪافي ويڇو هو ۽ ان ڪري ئي فرانس ۽ روس
جا دانشور رڳو نظرياتي ٿيورين ۾ اڙجي ويا. ائين بہ آهي تہ روسي دانشور
بالشويڪ انقلاب جا باني هيا، پر انهن ڪڏهن بہ نہ سوچيو هو تہ زار
شاهيءَ جي خاتمي ڪان پوءِ ڇا ٿيندو! اهي روسي عوام جي فطرت نہ سمجهي
سگهيا هئا. ڪين عوام تي حڪومت ڪرڻ جو فن نہ ٿي آيو ۽ اهي خوابن جي
دنيا جا رهواسي ها. انهن جا خواب ڪجهہ اسٽالن جي دؤر ۾ تہ ڪجهہ
اسٽالن جي موت ڪان پوءِ ٽٽا. جڏهن ڪروشچوف هن جي ظلم ۽ تشدد جي
باري ۾ انڪشاف ڪيا، ۽ سولزي نٽسن ان تي نهايت بي جگريءَ سان لکيو،
تان جو يو. ايس. ايس. آر جي سربراهہ مملڪت گورباچوف پيرسٽروئڪا
ڪتاب لکي ساري ڊونگ کي وانڪو ڪري ڇڏيو. پر پاڪستان جا دانشور
اڃان ساڳئي خواب ۾ رهي رهيا آهن، جنهن ۾ فرينچ ۽ روسي انقلابي هوندا
هئا ۽ جنهن حقيقت جو پاڪستان ۽ برصغير جي حقيقت سان ڪوئي واسطو
ناهي. معاشي انصاف ضروري آهي، پر اهو ڪيئن اچي، ان جو ڪنهن بہ قطعي
جواب نہ ڏنو آهي. سرمائيداري ۽ نج ڪاري بہ وڏو فراڊ آهي ۽ پوري دنيا ۾
استحصال جو ذريعو آهي. بهتر آهي تہ شاعر پنهنجي دنيا ۾ موٽي وڃي ۽
پنهنجي شاعريءَ کي وقت جي خردبرد کان محفوظ رکي. آرٽ فقط زندگيءَ
۾ معاشي ڦيري لاءِ نہ آهي. زندگي نهايت وسيع آهي، انهيءَ جو هر پهلو آرٽ
جو موضوع ٿي سگهي ٿو. ان کان پوءِ هدايت پريم اسان کي ٽاور آف لنڊن
ڏيکارڻ وٺي هليو. اهو ٽاور پري کان تہ ڦڙڪي جو ٿي لڳو پر ويجهو وڃڻ
سان نهايت پختو ۽ مضبوط ٿي لڳو. هتي روزانو سياح ايندا آهن.

مون کي سفر جو پورو سلسلو ياد نہ ٿو اچي. شايد هدايت پريم اسان
کي ٽرئفلگر اسڪواير وٺي هليو هو. هي تمام وڏو اسڪواير آهي جو نيلسن
جي بحري فتح جي يادگار طور ٺهرايو ويو آهي. اهو اسڪواير تڏهن ٺهيو،
جڏهن لنڊن پنهنجي حڪومت جي اوج تي هو. اتان ئي لنڊن جا سڀ رستا

ڦٽن ٿا. اتي ڪيئي ماڻهو ڪڻا ٽين ٿا ۽ هزارين ڪبوترن کي چوڳو وجهن ٿا. ڪبوترن کي نيلسن جي مجسمي لاءِ ڪائي عزت نظر نہ ٿي آئي. لنڊن اڃان تہ صاف سٿرو شهر آهي. چين ۾، جهرڪين جڏهن بيجنگ جي ديوارن کي خراب ٿي ڪيو تہ مائوزي تنگ ثقافتي انقلاب جي دوران سرخ فوج کي حڪم ڏنو هو تہ بيجنگ ۾ هڪ جهرڪي بہ زنده نہ ڇڏي وڃي ۽ سڀ ماريون وڃن. هي ماڻهو ها يا دئيت ها! تاريخ انهن لاءِ اڃان پوري فتويٰ نہ ڏني آهي. رڳو مائوزي تنگ جي هجر اسود جو مجسمو، جيڪو ڪيئي ٽن ڳؤرو هو، رڪ جي رسين سان ٻڌي، ڪنهن ريت ڌرتيءَ تي ليٽائي، گدام ۾ پوريو اٿن. لنڊن جي اها حالت نہ ٿيڻي آهي. جيئن اڳئين سير گاهن جي ٿي هئي جن کي ڏسي هڪ فارسي شاعر چيو هو:

"پرده داري مي ڪند بر قصر قيصر عنڪبوت،
چغد نوبت مي زنده بر گنبذ افراسياب."

معنيٰ: (قيصر جي ڪوٽ تي ڪوريئڙو پردي داري ڪري رهيو آهي. چبرو افراسياب جي گنبذ تي نقارو وڄائي رهيو آهي."

مان پاڻيان ٿو تہ ٻئي ڏينهن تي اسان آرٽ گئلريءَ ۾ ايل گريڪو، روبنس، ريمبران ۽ ٻين مصورن جون تصويرون ڏٺيون. مون کي اتي اجنتا ٿي ياد آئي، جا مون مائيڪل اينجلو کي ڏيکاري هئي، پر ان ڳالهہ تي مان پوءِ ٿو اچان تہ مائيڪل اينجلو جو مون کان پنج سڙ سال اڳي ڇاڻو هو، اهو منهنجو همسفر ڪيئن ٿيو هيو.

شام جو قادر بخش نظاماڻي آيو ۽ ٻي ڏينهن تي هن جو ڀائٽيو خير محمد نظاماڻي برائيٽن وٺي هليو، جنهن جو احوال مون پنهنجي ڪتاب 'اَير چنڊ پس پرين' جي مهاڳ ۾ لکيو آهي، جيڪو دلچسپيءَ کان خالي نہ آهي. ٻي ڏينهن صبح جوڏهين بجي هڪ پنجابي ڊاڪٽر باري نالي ۽ هن جي زال، (نالو وسري ويو آهي، جا پوٺوهار جي پنجابڻ هئي ۽ انهيءَ لهجي ۾ ڳالهائي رهي هئي.) اسان وٽ آيا جي رسول بخش پليجي جا مداح هئا. ٻئي اڌيڙ عمر جا ٿي چڪا هئا، پر هن جي زال ۾ اڃان جوت هئي، جيتري اڌ سڙيل ميڻ بتي ۾ هوندي آهي. هنن مون کي ٻڌايو تہ انگلنڊ ۾ رسول بخش پليجي جا پوئلڳ ها، جي اڪثر پنجابي ها. آمريڪا ۾ بہ تقريباً ساڳي حالت هئي. ڪجهہ وقت پوءِ ڊاڪٽر هاليپوٽو آيو جو سنڌ انٽرنيشنل سنڌي ڪانگريس

جو پريزيڊنٽ آهي ۽ هن وقت پاڪستان جي ڪنهن جيل ۾ هو ۽ هاڻ آزاد ٿي ويو آهي. الطاف گوهر سان منهنجي پراڻي واقفيت هئي، جو ان وقت بي. سي. سي. آء ۾ ملازم هو. جنهن جي سرپرست مرحوم حسن عابدي منهنجي ڪجهہ مدد ڪئي هئي. جنهن لاء مان هن جو شڪر گذار آهيان. هن اردوء جي شاعر افتخار عارف کي مون ڏانهن موڪليو. جنهن مون کي الطاف گوهر جا سلام ڏنا ۽ منهنجي خير عافيت پڇي. تازو حوري نورانيء جي دعوت تي هو مون سان مليو هو ۽ ٻڌايو هئائين تہ جميل جالبيء جي جاء تي هن کي مقتدره قومي زبان (National Language Authority) جو چيئرمين مقرر ڪيو هئائون. هن منهنجي ڪتاب "ڪٿي نہ پڄبو ٽڪ مسافر" ۾ دلچسپي ڏيکاريندي چيو تہ "ان جي اردوء ۾ ترجمي جو ڪم مان فهميده رياض يا آفاق صديقيء کي سپرد ٿو ڪريان. حوريء جي دعوت تي اردو افسانہ نويس هاجره مسرور ۽ هن جي مڙس احمد علي خان سان بہ منهنجي ملاقات ٿي، جيڪو روزاني ڊان جو ايڊيٽر آهي ۽ سارو وقت منهنجي پرسان ويٺو رهيو ۽ قومي ۽ بين الاقوامي حالات تي مون سان خيالن جي ڏي وٺ پئي ڪيائين. مان حالاتِ جي نزاڪت کي مدِ نظر رکي، ان تي تبصرو نہ ٿو ڪيان. اتي منهنجي شاعريء جي اردوء ۾ مترجم فهميده رياض ۽ ٻين ڪيترن ئي اردوء جي اديبن سان ملاقات ٿي، جيڪي نهايت محبت ۽ جوش سان مليا. انهن مان ڪي اڳيان ترقي پسند بہ هئا. احمد علي خان سان گفتگوء کان پوء مون سان فهميده رياض ملي، جڏهن مان وچي رهيو هوس ۽ چيائين تہ تنهنجا سنڌي شاعريء جا پويان ڪتاب تہ بي مثال آهن. هوء سنڌي چڱيء طرح ڄاڻي ۽ اڳي منهنجي منتخب ڪلام جو اردوء ۾ منظوم ترجمو ڪري سنڌالاجيء مان ڇپايو هيائين، جنهن جي اردو دنيا ۾ اهميت انهيء ڪري نہ ٿي جو فهميده رياض ۽ هن جو سنڌي مڙس ظفر اجڻ، پٺي جي ڦاسيء کان پوء هندوستان ۾ جلاوطن هيا ۽ اتي ست سال رهيا ها. جتي فهميده رياض انگريزيء ۾ پاڪستاني ادب تي ڪتاب لکيو هو. جنهن ۾ پاڪستاني اديبن ۾ فقط مون تي خاص باب لکيو هئائين. منهنجي فهميده رياض سان پهرين ملاقات سبطِ حسن جي گهر تي سعيده گذدر جي موجودگيء ۾ ٿي هئي. جتي هن بلوچي بغاوت تي اردوء ۾ هڪ نظم ٻڌايو هو. هوء ان وقت رياض جي زال نہ رهي هئي ۽ غالباً لندن مان موٽي آئي هئي. ٻئي ڀيري جڏهن هن جي

ظفر اچڻ سان شادي ٿي چڪي هئي تڏهن مون هن کان پڇيو: "تو ظفر سان شادي ڪيئن ڪئي؟" هن مختصر جواب ڏنو: "مان ۽ ظفر ساڳيءَ آفيس ۾ ڪم ڪندا هياسين. هڪ ڏينهن ظفر اوچتو منهنجي پاڻهن ۾ هٿ وجهي پڇيو: "مون سان شادي ڪندينءَ؟" مون بہ چيو: "ها. پوءِ اسان ٻنهي جي شادي ٿي وئي."

هن جو انگريزيءَ ۾ ڪتاب مون کي انور فگار هڪڙو سکر ۾ ڏئي ويو هو جو شڪارپور جو عاشق ۽ منهنجي استاد ڪيٺل داس فانيءَ جو وڏو مداح آهي، ۽ جنهن هن جي ڪلام کي ترتيب ڏني آهي ۽ اهو ادبي بورڊ کي ڇپائيءَ لاءِ حوالي ڪيو اٿائين. هن ٿي منهنجي جم جي اصل تاريخ ۽ 'سُدرشن' رسالي مان منهنجي پهرين شعر جي فوٽو ڪاپي مون کي موڪلي هئي، ۽ اهو نظم هاٿي شڪارپور هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي ڇپايل ڪتاب 'شڪارپور صدين کان' ۾ ڪنهن مضمون ۾ ڇپيو آهي.

هاٿي ڪراميل هاسپيٽل کي ڇڏي گهڻي دير ٿي وئي آهي. بقول نصير مرزا زندگيءَ کي ريوائنڊ (Rewind) ڪيان ٿو ۽ ڪراميل هاسپيٽل ۾ موٽي ٿو وڃان. پر جيستائين زندگي روائينڊ ٿي، ڪوئي صاحب بنا اڳ طئہ ڪيل وقت جي اچي نڪري ٿو ۽ مان زندگيءَ جو وڊيو ڪئسيٽ ميز تي رکي ٿو ڇڏيان.

مون کي هڪ واقعو ياد آيو تہ مان هڪ ڊچ آرٽسٽ وٽ خيرپور ويندو هوس جو اتي گهرو هنر جي تعليم ڏيندو هو ۽ جنهن جو تحفي طور ڏنل هڪ خوبصورت واز (Vase) اڃان تائين مون وٽ ڊرائينگ روم ۾ رکيو آهي.

مان هن وٽ وينو هوس ۽ ڪائنات جي تخليق جي باري ۾ هن جون حيرت انگيز تصويرون ڏسي رهيو هوس تہ هن جي در تي ٺڙڪو ٿيو. هن دروازو ٿورو کولي ملاقاتيءَ کي چيو: "اڄ مون کي وقت ناهي، سڀاڻي اچجانءِ." دروازو ٺڪ ڪري بند ڪري ڇڏيائين. پوءِ مون کي معلوم ٿيو تہ اهو شخص هن جو دوست هو ۽ روز شام جو هن سان گڏجي چهل قدمي ڪرڻ ويندو هو. اي ڪاش!...

مون کي لنڊن مان موٽي شڪارپور جي گهٽين ۾ وڃڻو آهي ۽ ان تقدير جو تسلسل بيان ڪرڻو آهي. جا انگريز شاعر آڊن هينئن لفظن ۾ اظهاري آهي:

All I have a voice
To undo the folded lie
The romantic lie we have in the brain of the sexual man in the street.

ترجمو: (مون وٽ جو ڪجھ بہ آهي، آواز آهي.
جو ان پيچيدہ دروغ گوئيءَ جون ڳنڍيون کولي ٿو.
ان رومانوي دروغ گوئيءَ جون، جا گھڻيءَ ۾ هڪ جنسيات پرست ۽ دنيوي انسان ۾ آهي.)

۽ ان تسلسل ڏانهن موٽڻ لاءِ هن لنڊن جي سفر جو احوال پورو ڪرڻو آهي، جو تاريخ وار مون کي ياد ناهي. ڪراميل هاسٽل ۾ منهنجي رهائش ڪان هڪ ڏينهن پوءِ راج چيو هو تہ: "اڄ رات جي ماني سيني سان گڏجي اسان وٽ کائجانءِ." اسان راج جي گھر وياسين جو پهرين منزل تي هو، جتي پهچڻ لاءِ لفٽ لڳل هئي. هڪ بنگالي بورچيءَ جا تريل سنبوسا کائي ۽ ٿوري وسڪي پي، اسان مانيءَ جي ميز تي آياسين. گفتگو ۾ ڪا گرم جوشي ڪانہ هئي، ڪابہ رنگيني نہ هئي ۽ اها مانيءَ وانگر بي سواد هئي. سال 1976ع ۾ جڏهن مان اڪيلو آيو هوس تہ راج جي گھر ڪينٽڪي چڪن (Kentukky Chicken) سان وسڪي ڏاڍي وڻي هئي. مانيءَ ڪان پوءِ راج اسان کي ڪراميل هاسٽل ۾ ڇڏي ويو. ها، گيتا کي جڏهن منهنجي ڏوهڻيءَ جو نالو روماسا ٻڌايو ويو تہ هن حيرت مان پڇيو تہ: "اهو ڪهڙي ٻوليءَ جو نالو آهي." مون جواب ڏنو تہ: "سنڌيءَ جو. پيرومل مهرچند پنهنجي هڪ ڪتاب ۾ هڪ سنڌي راڻيءَ جو نالو روماسا لکيو آهي." پر جڏهن لاهور ۾ منهنجي پٽ سليم جي شادي ٿي هئي تڏهن هن جي سهري خواجہ يوسف مون کي ٻڌايو هو تہ اهو فارسيءَ جو لفظ آهي جو 'رو – مهہ – سا' يعني 'منهن چنڊ جهڙو'" آهي. ان ڪان پوءِ گيتا ۽ راج نہ هاسٽل تي آيا نہ فون تي پڇيائون تہ مون دل جي بائ پاس ڪرائي يا نہ؟ ۽ جيئرو بہ بچيو آهيان يا نہ؟ منهنجي اي. سي. جي (ECG) رپورٽن ۽ مئگنيٽڪ اسڪينگ (Magnetic Scaning) رپورٽن ۾ ڪجھ بہ نہ نڪتو هو. رڳو آرٿرائيٽس (Arthritis) جي تڪليف هئي، جنهن لاءِ ڊاڪٽر فقط لڳيءَ جي في ورتي ۽ بہ ڊسپرين جون گوريون ڏنائين، جي مون نہ کاڌيون ڇو تہ اهي ڪئنسر ڪنديون آهن.

ٻئي ڏينهن اسان پول شاعرہ جي دڪان تان، پولنڊ جي ادب ۽ ان جي سياست جي باري ۾ ڪتاب خريد ڪيا. هن مون ڪان منهنجي ايڊريس ورتي ۽ پوءِ جڏهن کيس معلوم ٿيو تہ مان هڪ دور دراز ديس جو شاعر آهيان، تڏهن هن مون کي پنهنجي پولش شاعريءَ جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڏنا.

ڪتاب تحفي طور ڏنو. پوءِ اسان ٽيوب ٽرين ۾ ڦرندا رهياسون. ان وقت مون کي غالب جو شعر ياد اچي رهيو هو:

"غنچہ تا شگفتنها برگ عافيت معلوم
باوجود دلجمعي خواب گل پريشان هے-"

ترجمو: (مکڙي ٽڙڻ تائين هوندي، انهن جي پتين جي پچاڙي معلوم آهي. ٽڙ ٽانءِ هجي تہ ڇا. گل جو خواب تہ پوءِ بہ پريشان آهي.)

جڏهن مان بمبئيءِ ۾ 'شاهہ، سچل، سامي' سيمينار ۾ صدارت لاءِ ويو هوس، تڏهن گيتا بہ لنڊن مان آئي هئي. موتي پرڪاش ۽ ڪلا پرڪاش بہ دبئيءِ مان آيا هئا. گيتا پنهنجي اڪوٽي باندرا واري گهر ۾ رهيل هئي. هن اتان ارجن شاد کي فون ڪيو تہ: "اياز هتي ڪجهہ ڏينهن کان رهيل آهي، پر مون کي فون بہ نہ ڪئي اٿائين." ارجن شاد منهنجو دوست آهي. هن منهنجي ۽ زرينا جي پنهنجي گهر ماني ڪئي هئي. جتي ارجن جي زال موهني؛ زرينا سان ايترو گهائل مائل ٿي وئي هئي، جو اسان جي موٽڻ کان ٻہ ڏينهن اڳ ٽاڪر چاولا جي گهر آئي، جتي اسان رهيل هئاسين. اتي هن زرينا کي ٽاهوڪو جوڙو تحفي ۾ ڏنو هو. جڏهن هن مون کي گيتا جي ميار ڏني تڏهن مون هن کي هي فارسيءِ جو شعر پڙهايو:

"مرنجان دلش را کہ اين مرغ وحشي
زبامي کہ برخواست مشکل نشيند-"

ترجمو: (ان جي دل نہ رنجاءِ، جو اهو وحشي پکي،
جنهن بام (ڇڄهري) تان اٿي ويو، ان تي مشڪل سان ويهندو آهي.)

راج مون کي لنڊن ۾ پڙهايو تہ هو لنڊن ۾ چام صادق عليءِ جي بنگلي جي مرمت ڪرائي رهيو هو. ان وقت چام صادق علي پاڪستان ۾ هو. جڏهن بينظير جي 1988ع واري حڪومت هئي هو ڀيهر پاڪستان آيو، ۽ بينظير جي حڪومت جي خاتمي کان پوءِ وزيراعليٰ ٿيو. راج هن سان لنڊن واري بنگلي جي مرمت جو حساب طئہ ڪرڻ آيو هو؛ ۽ چيف منسٽر هائوس ۾ ٽڪيل هو. انهن ڏينهن ۾ شاعر تنوير عباسيءِ جي گهر تي ڪائي تقريب هئي، جتي هو ڏينهن بہ رهيو هو. جڏهن موٽي آيو تہ اوچتو مون کي چيف منسٽر هائوس مان فون ڪيائين، ۽ چيائين تہ: "تو هڪ ڪتاب ۾ لکيو آهي تہ مون بمبئي، لنڊن ۽ لينن گراڊ ۾ عشق ڪيا ها. اها بمبئيءِ ۾ ڪير هئي؟"

مون هن کي چيو تہ: ”مون اهو ڪتاب، توکي ڀيڻ ڪتابن سان گڏ پاڻ لنڊن ۾ ڏنو هو. مان هن جو نالو وٺڻ نہ ٿو گهران، جو تہ هن جي چانڊنيءَ جهڙي طبيعت مون کي ڏاڍي وڻي هئي. پر اڃان مون هن سان عشق جو اظهار نہ ڪيو آهي.“

”چڱو اهو تہ ٺهيو، پر تو فلاڻي کي ڇا چيو آهي؟“

مون هن کي جواب ڏنو: مرحوم رشيد ڀٽي شراب جي اثر هيٺ واهي تباهي ڳالهيون ڪندو هو، جن کي ٻڌي انهيءَ فلاڻي (نالو مان لکڻ نہ ٿو چاهيان) پنهنجي گمان کي رنگ روغن ڏنو آهي، جا هن جي عادت آهي. توکي ياد هوندو تہ مرحوم رشيد ڀٽي پنهنجيءَ ڪيفيت ۾ الهاس نگر ۾ ڇا ڇٽي رهيو هو، جنهن تي اسان هن کي هڪ ڪمري ۾ بند ڪيو هو. جيستائين هن جا حواس درست نہ ٿيا ها تيستائين هن کي ٻاهر اچڻ نہ ڏنو هو. تون فقط ۾ منٽ آءُ تہ مان توکي ساري ڳالهہ سمجهائي سگهان.“

هن غصي جو شديد اظهار ڪندي چيو: ”بهتر ٿيندو تہ تون مون کي هڪڙو خط لکي پنهنجي پٽ جي ذريعي موڪل. مان ڪار ڪاهي، پرنس ڪامپليڪس وٽ اچي بيهان ٿو.“

مون هن کي چيو تہ: ”اهو خط پنهنجي پٽ کي نہ ڏيندس. مان تو وٽ پاڻ تو ڪٽي اچان.“

مان خط لکي هيٺ لهي دروازي وٽ بيٺس تہ راج ڪار ۾ اچي پهتو. هن جي منهن تي غصو هو. هن کي اهي لفظ جيڪي فلاڻي چيا هئا، اهي هن مون کي ٻڌايا ۽ اهي لفظ ٻڌي، ڪنهن کي بہ غصو اچي ٿي سگهيو ۽ مون فقط هن کان پڇيو تہ: ”هن کي اها جرئت ڪيئن ٿي جو هن اهي فحش لفظ توکي مُنهن تي چيا.“

ان تي راج چيو تہ: ”هائو، هن کي اها جرئت ڪيئن ٿي! هو اڄان ايئرپورٽ تي نہ پهتو هوندو. مان هن کي ڳولي ٿو لهان. باقي تنهنجي اسان جي دوستي ڇُٽي.“ هو تيزيءَ سان رستي تان ڪار هلائي هليو ويو. ڇڻ ڪنهن ڦٽنجيءَ سان پٽ جو تاڪيو ڪتريو. افسوس! ڪيترا نہ پيارا ڏينهن منهنجي تپش آميز زندگيءَ تان جهڙ وانگر لهي ويا!

بهرصورت مان پوئين ڀيري لنڊن جي سفر جو قصو پورو ڪري وٺان جو تہ ڪافي ڊگهو ٿي ويو آهي. مگسي اسان کي لنڊن جي زُو (عجائب گهر) ۾

وٺي هليو، جتي هڪ هنڌ تي هرڻ بيٺا ها، جي انسان کان نہ ٿي ڊنا. مون هڪ هرڻ جي مٿي تي هٿ گهمائيندي فوٽو ڪڍايو هو، جيڪو منهنجي البم ۾ آهي.

جيڪو جڏهن ماهوار سهڻيءَ جي 'شيخ اياز' نمبر ۾ ڇپيو تہ ماهتاب محبوب کي ڏاڍو وڻيو هو. مون ماهتاب ۽ محبوب سان ڪافي وقت گڏ گذاريو آهي جو مون کان اڃان نہ وسريو آهي. افسوس جي ڳالهہ آهي تہ مان بيماريءَ سبب حيدرآباد وڃي نہ سگهيو آهيان. ماهتاب آخري دفعو مون سان هڪ تقريب ۾ ڪراچيءَ ۾ ملي هئي، جتي حيدرآباد اچڻ لاءِ چيو هئائين.

اُن کان پوءِ اسان مڪسيءَ جي ڪار ۾ شيشا چاڙهي چيتن ۽ شينهن جهڙن وحشي جانورن جي وچ مان لنگهياسون. پاهران بورڊ لڳل هو تہ هرڪو پنهنجو خطرو کڻي وڃي سگهي ٿو. پر جانور خاموش ويٺا رهيا ۽ ڪار تي رومڙ نہ ڪيائون. نيٺ اسان بگهڙن جي واڙ وٽ پهتاسين، جتي سوَ کان مٿي بگهڙ خاردار لوڙهي ۾ بند آهن. گذريل ڀيري جڏهن مان سال 1976ع ۾ اتي نما شام جو آيو هوس، تڏهن راج ۽ گيتا مون سان ساڻ هئا. ان وقت بگهڙن جي اوناڙ آسمان مان نيزي وانگر پار ٿي وئي هئي. ڪيئي بگهڙ اوناڙي رهيا هئا. شام جو انڌيارو وڌي ويو هو ۽ موت جي ياد ٿي ڏياريائين. هِئي ڀيري مڪسي، جڏهن هو پاڪستان ۾ تازو آيو هو تڏهن حيدرآباد مان مون کي فون ڪيو هئائين تہ مون وٽ ٻن ٽن ڏينهن ۾ ايندو. هن لنڊن ۾ اسان سيني جي ماني کڻي هئي ۽ هن جي زال منهنجي زال سان گهائل مائل ٿي وئي هئي. مڪسي اسان کي هڪ تفريح گاهہ تي وٺي هليو، جتي ڊولفين (Dolphins) تلاءَ مان ٽپا ڏئي ڪجهہ جهڙي رهيون هيون. مان تہ پانيان ٿو تہ سنڌيءَ ۾ ڊولفن کي "ٻلهڻ" چوندا آهن. پرمانند ميوارام جي لغت ۾ ڊولفن (Dolphin) جي معنيٰ دِلفين يا 'مي' لکي آهي. پويون لفظ مون شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ نوري تماچيءَ ۾ پڙهيو آهي.

"تون تماچي تڙ ڏٺي، مان مهاڻي مي،
مون کي ڏهاڳ مَ ڏي، گهڻو ريسارا سپرين."

زرينا هاڻي هل تہ شڪارپور موٽون. لاتوٽي ڦري ڦري ڪِري پئي آهي. جيئڻ زندگي لاچار ٿي ويندي آهي. ان ۾ مان وري ڏور ٻڌي اُن کي هلايان ٿو. اسان پاڙي جي پڌر ۾ بيٺا آهيون. ڪجهہ پاڙي جون غريب زالون، عاج يا

چانديءَ جون ڀانهيون پايو دلا حوض جي ڀرسان رکي ويٺيون آهن. هڪڙيءَ کي تہ چليءَ باداميءَ جهڙي شڪل آهي، ٻي نيسر جي هيٺان جهڪي گهڙو ڀري رهي آهي ۽ شلوار مان هن جون ڪيوڙي جهڙيون رانون ظاهر ٿي رهيون آهن. هن جي ٻنهي رانن مان وٺي اٿين لڳي رهي آهي جيئن ڳدري جي ول ۾ ڪڏهن ڪڏهن آمهون سامهون ٻہ ڳدرا هوندا آهن. سندس گهڙو ڀرجي ٿو تہ مهارت سان ان کي اچل سان ڪٽي چيلهہ تي رکي ٿي، ۽ ٻيءَ کي پاڻي ڀرڻ لاءِ وارو ڏئي ٿي. ان ڪوهہ جي ڳاديءَ ۾ هٿ وجهي، ڪوئي زور ڏئي هلائي رهيو آهي. جو تہ ڳاديءَ تي تنهنجون ٻہ ٽي ساهيڙيون ويٺيون هيون. اهو ڪوهہ منهنجي ڏاڏي ٻنگل شيخ کوٽايو هو، جو ميونسپل ڪائونسلر هوندو هو، جنهن جي نالي سان اهو ڪوهہ منسوب هيو.

لاٽون ۽ لاٽوٽي جنڊيءَ لڳل آهن ۽ ڪشمور جا ٺهيل آهن. اِتي ڏکر ۾ جنڊيءَ تي چڙهيل آهن. ٻڪڙ، لين، مونَ، نار، آروهي، يڪ، نہ ڄاڻان اهي ڪهڙي ٻوليءَ جا لفظ آهن، جي تاريخ اٿين ڳڙڪائي ڇڏيا آهن، جيئن ارڙ نانگ ڪوئي ساهوارو ڳڙڪائي ڇڏيندو آهي. زرينا جي گهر ۾ ڇا ڇا سامان نہ هوندو هو. چڪرا، ويلڻ، اکريون - مهريون، ڪنوليون، ۽ کٽن جا پاوا، پلنگ، پينگها، ڪرسيون، ٽپايون، آرسيون، ڏبلا، ٿالهيون، جهنجهڻ سڀ جنڊي چڙهيل هوندا هئا. هن جو سارو گهر ڪنهن مصور جي روح وانگر لڳندو هو. هن جو پيءُ خانصاحب حسين بخش ان وقت جيڪب آباد جو ڊپٽي ڪليڪٽر هو، جنهن وقت ڪليڪٽر گهڻو ڪري سڀ انگريز هوندا هئا. لاٽوٽي ڦري ڦري ليٽي پٽي تہ اسان ڪوڏين راند کيڏڻ لڳاسون. چنڪبري ڪوڏيءَ کي ڳانءُ، سونهري رنگ واري ڪوڏي ٻاٻلي، خاڪي رنگ واريءَ کي ڪبو، سرمائي رنگ واريءَ کي سُرميل ۽ وڏي ڪوڏيءَ کي ڊينگ چوندا هئاسون. ڪيڏيون صديون سمايون هيون انهن لفظن ۾! پشت بپشت اسان جا وڏا اهي لفظ ڪم آڻيندا رهيا ها، جن کان سندن پونيئرن ٻڌا هئا. معلوم نہ آهي تہ اهي لفظ آريائي ها يا سنڌ ديس جا هئا ۽ موهن جي دڙي يا هڙپا ۾ استعمال ٿيندا هئا. جو تہ هي سارو اتر پاڪستان وارو علائقو ڪاٺياواڙ، ڪڇ ڀڄ، گجرات تائين سنڌ ديس هو. جنهن کي ماڪڙو درياءُ باقي هند کان ورهائي ڇڏيندو هو. هند ورش کي اسان جي پوري معلومات نہ هئي.

ڀرسان منهنجا جيڏا، شيشي ۽ پٽ جي چدن سان ڪچيءَ راند کيڏي رهيا

هئا. اِنڊا، ڪبوتري، رنگارنگي پٽراوان چدا، رنگ رنگ جون گوليون، جڏهن چدو چدي کي چٽيو وڃي ٿو تہ "سڀ گل" جون صدائون اڀرن ٿيون. اسان جي پاڙي ۾ ٽي نمون هيون. هڪ تہ اسان جي گهر جي دروازي لڳ هئي ۽ نہ رڳو ان جا ڏار ۽ ٽاريون اسان جي ڇڇهري سان گسنديون هيون، پر ان جون ڪيٽي لامون ڪوٺي تي ڇت وانگر وڌي آيون هيون. جڏهن نمن ۾ ٻور ٿيندو هو تہ سڄو پاڙو ان جي خوشبو سان واسجي ويندو هو. ساوڻ جو مينهن نمن جا پن ڌوئي ڇهچ ساوا ڪري ڇڏيندو هو تہ طوطا، ڪبوتر، ڪٻريون، ٻرٻليون، جهرڪيون، نوريٽڙا هر وڻ تي هوندا هئا. انهن وڻن ۾ ڳجهن بہ آکيرا ٺاهيا هئا.

اسان جي پاڙي ۾ هندو ۽ مسلمان ٻئي هڪ جيترا رهندا هئا. منهنجي گهر جي ڀرسان هڪ گندو مل رهندو هو. اهو ڇٽيہ بجي نند مان اٿي ميران ٻائيءَ جا ڀڄن ۽ ڪبير جا دوها ڳائيندو هو ۽ اٺين پرارٿنائون ڪندو هو. ڄڻ هو خدا سان محو گفتگو هو. ڄڻ خدا رات هن جي گهر ۾ گذاري هئي. ۽ سامهون واري مسجد ۾ ملان رمضان اڪيلو نند ڪندو هو. گندي جو آواز ٻڌي مون کي اهو سوچي تہ اجان باڪ نہ ڦٽي آهي، نند وٺي ويندي هئي. گندي مل جو ڏوهٽو يا پوٽو مون سان بمبئيءَ ۾ گڏيو هو. جڏهن پوٽي هيرانندائيءَ منهنجي آجيان لاءِ هن جي ٽولي ڪان ڀڳت ڪرائي هئي. ۽ اٽڪل سؤ کن ماڻهن جي ماني بہ ڪئي هئي. پوءِ گندي مل جي پوٽي، منهنجي ۽ زرينا جي پنهنجي گهر ماني بہ ڪئي هئي. جتي نند جويري، گيتا راج ۽ ٻيا آيا هئا.

ڪاڏي بمبئي وڃي نڪتس! ماڻهوءَ جو من ڪيڏو نہ چنچل آهي. ڪڏهن ڪٿي، ڪڏهن ڪٿي! ايڪا گرتا (Concentration) نالي ڪا ڳالهہ ڪانهي. اها ڪنهن يوگيءَ جو اثاثو آهي.

هاٿي وري زرينا وٽ شڪاربور موٽي ٿو اچان. پاڙي ۾ اسان جي گهر ڀرسان گهڻي نالي هڪ هندو رهندو هو. جنهن کي ٽي ڌيئر هونديون هيون، جن مان هن جي ڌيءَ سران ڏاڍي خوبصورت هوندي هئي. مون کي انسان جي سونهن نندي هوندي کان ئي مُنڊي ڇڏيندي هئي. جڏهن اسڪول ۾ ڀهرين درجي انگريزيءَ ۾ هوس تڏهن مون پنهنجي استاد سائين ڪيٽل داس فانيءَ کان روهڙيءَ واري 'بيڪس' فقير جي هڪ شعر جي سٽ ٻڌي هئي:

"ساجن سائين سنر ڪرڻ لئہ، آيو ٿي انسان."

ان سٽ مون کي ائين ٻڌي چڙيو هو، جيئن اسان ننڍي هوندي بربل کي پيٽي وجهي ان سان ڪنڊيل ٿلهو ڏاڪو ٻڌي، هڪ هٽ تي ويهاري هيرائيندا هئاسين. اسان جي پاڙي ۾ هڪ شخص گاجي نالي رهندو هو. سنڌي ماٺهو غازيءَ کي گاجي سڏيندا ها. جيئن پين مقدس نالن جو نہ رڳو تلفظ ڦيرايو اٿائون، پر انهن جو مخفف اهڙوڪيو اٿائون جو اهو مضحڪہ خيز لڳندو آهي. فتني جي پوَ ڪان رڳو هڪ ٻيو مثال ٿو ڏيان. هُو وليءَ کي وَلو چوندا ها.

مان پنهنجي گهر جي پهرين منزل پرسان ڏار تي چڙهي، نم جي پن ۾ لڪي ويندو هوس ۽ سران کي ڏسندو هوس، جڏهن هوءَ ٿورو تاڪ ٻيڪڙي، ننگي ٿي سنان ڪندي هئي. دراصل اسان جي جاءِ ۾ هڪ هال هو. جنهن ۾ منهنجي پيءُ پنجاهہ مغربي مصوريءَ جا نقل (Replicas) مڙهائي ٽنگي ڇڏيا هئا. جنهن ۾ هڪ تصوير ۾ هڪ شَل ننگي عورت پٺي ڏئي ويٺي هوندي هئي، ۽ هن جا ٽڙا ڀڪل ناسپاتين وانگر لڳندا ها. اُها سُران وانگر لڳندي هئي، جڏهن هوءَ سنان ڪندي هئي. بابو سائين وڏو عاشق مزاج انسان هو، پر هن تي مان پوءِ ٿو اچان. ٻيو اسان جي پاڙي ۾ سيٺ چٽنراءِ رهندو هو، جنهن جو گهر زرينا ۽ هن جي مامي شيخ واجد عليءَ جي گهر جي وچ ۾ هوندو هو. چٽن راءِ شڪارپور ڪانگريس جو صدر ۽ واجد علي شڪارپور مسلم ليگ جو صدر هو. پر اها ڳالهہ پوءِ جي آهي. وقت جون واڳون ڍريون ڇڏ، چو تہ اهو تيز رفتار گهوڙو آهي، ائين نہ ٿئي تہ غالب وانگر تنهنجي قابوءَ ۾ نہ اچي!

هي رو ميں رخش عمر کهاں ديکهئے تهمي
نے هاته باگ پر هے نہ پاهے رکاب ميں.

اسان جي پاڙي جي چئني طرفين هندن جون حويليون هيون. منهنجي گهر کان سوَ قدم پري نيين پور هوندي هئي، جتي فقط شيخ رهندا هئا. هندو ڏاڍا آسودا هوندا هئا. اهي سمرقند، بخارا، روس، ايران، هندوستان، مسقط ۽ عرب سان واپار ڪري ڪروڙين رپيا شڪارپور ۾ آڻيندا هئا. انهن جي زالن کي رنگين پڙا، انگيون ۽ ڇچ سون جا پيا هوندا هئا. هو ڪراين ۾ ڏهہ ڏهہ ڪنگڻيون ٻانهن ۾ ۽ ٺونٺين وٽ هيرن سان ڪنگڻ، ڌهريون، نسبيون، ويڙهہ، پازيب، نورا، چوٽيءَ ڦل، ڇلا، ٽائٽ وغيره ايترا ڳهہ پائيندڀون هيون جو سونَ سان سٽجي ويندڀون هيون. جيئن روهيڙي جو وڻ بسنت ۾ گلن

سان جهنجهجي پونڊو آهي. مون انهن جي يادگيري پنهنجي ڪتاب ’ڪپر ٿو ڪُن ڪري‘ ۾ ’سُر سورٺ‘ ۾ چٽي آهي.

اسان جا مائٽ پڙر ۾ ڪتون وجهي، پٽي راند ڪيڏندا ها. انهن راندين ۾ ڪجهہ هندو بہ شامل هوندا ها. هڪ تہ اهو بدنام شخص هو، جنهن جوان زال يڌ شتر وانگر جوئا ۾ هارائي هئي. هڪ پيري هڪ ريشمي پڙي سان نهايت خوبصورت جوان هندو عورت وجي رهي هئي. ان وقت منهنجي عمر ست يا اٺ سال مس هئي. مون کي هڪ مائٽ چُرچ ڏني تہ هن جو پڙو مٿي ڪري، اڳيان اچي ڏسينس تہ ڇا اٿس. مون ائين ڪيو تہ ان هندو عورت مون کي زور سان بچا هنيا، جو مان ٻاهر نڪري آيس ۽ وٺي ڪٽ ڏي ڀڳس، جتي منهنجا مائٽ ويٺا هئا. منهنجي مائٽ ڪلي پڇيو: "ڇا ڏٺئہ؟" "ناڪ وانگر ڪا شيءِ هئي." مون جواب ڏنو. گهنو، گندو مل، حويليءَ ۾ رهندا هئا. جن جي گهرن جا در ٻيءَ گهٽيءَ ۾ هوندا هئا، جنهن ۾ شيام لال نالي ڪوٽلن جو واپاري رهندو هو. هن جي ڌيءَ ۽ ان جي ساهيڙي گوپي مون سان ان وقت عشق ڪنديون هيون، جنهن وقت مان مٽرڪ ۾ هوس ۽ منهنجي پٺيان بربلين وانگر ڦرنديون هيون. گوپيءَ جي ماءُ تہ منهنجي ماءُ کي دانهن ڏئي چيو هو تہ: "هي تنهنجو پٽ پيءُ تي ويو آهي،ان تي روڪ رک. جي گوپي هن جي ڪِني تنهنجي گهر گهڙي تہ هن کي چندن ڪان وٺي ڪيڏي ڇڏجانءِ." پر اها گهٽو پوءِ جي ڳالهہ آهي. مون جڏهن ڳالهہ وچ ۾ ڪٽي، تڏهن سنڌي اسڪول ۾ داخل ٿيو هوس.

اسان جي گهر جي سامهون بہ هندن جا گهر هيا. جن جي پٺ تان هن جون حويليون هونديون هيون. هندن ۾ حويلين ۾ رهڻ جو ڪارڻ، تاريخ ۾ مسلم حملہ آور هئا. جي هنن جي گهرن ۾ پيهي سڀ ڪجهہ تلف تاراج ڪندا ها. ۽ هنن جي ننگن جي عزت بہ محفوظ نہ هوندي هئي. انهن ۾ هڪ ٽِڪي واپائي هئي، جنهن جو چاليهن سالن جو پٽ هڪ چوڏهن ورهين جي ڇوڪريءَ موهنيءَ سان پرڻجي آيو هو. اونهاري جي رات هئي. تارا نيري آسمان ۾ ٽمڪي رهيا هئا. اوچتو الوپ پکيءَ جو آواز آيو ۽ مون کي جاڳ ٿي وئي. الوپ پکيءَ جي آواز تي مون کي سدائين جاڳ ٿيندي هئي. مان ماءُ کان پڇندو هوس تہ: "اهو ڪهڙو پکي آهي، جو تيز اڏامي گم ٿي وڃي ٿو، ۽ نظر بہ نہ ٿو اچي."

امڙ، کي ڪوئي جواب سمجھ ۾ نہ ايندو هو تہ هوءَ چوندي هئي: "اهو ڪوئي روح آهي، جو ڪجهہ ڳولهي رهيو آهي." مون ڪافي وقت تائين پاڻ کي ان الوپ پکيءَ وانگر ڀانيو هو، جو ڪنهن جي ڳولا ۾ هو، جا هن کي هٿ نہ ٿي آئي. پر ان رات مون ٽِڪيءَ جي گهر مان رڙيون ٻڌيون، ڄڻ ڪنهن کي چاقو لڳي رهيا ها. مون پرسان سٽل نوڪريائيءَ کي جاڳندو ڏسي پڇيو: "هي رڙيون ڪنهن جون آهن." هن وراڻيو تہ: "مرد آهي رنڙ ۽ منهن تي ڪاٺ ڪدري جي ٻچن جيترا وڏي ماتا جا ڪارا چکهہ اٿس ۽ زال آهي رابيل جي گل جهڙي، ننڍي نيٽي، مڙس نہ ٿو وڻيس." مون کي سمجھ ۾ نہ آيو تہ پوءِ هن اهڙي مڙس سان شادي ڇو ڪئي؟ شاديءَ جي رات ايڏيون رڙيون ڇو ٿي ڪيائين ۽ ساري پاڙي کي ننڊ مان جاڳايائين پئي! ڪجهہ ڏينهن پوءِ خبر پئي تہ هن زال پنجين سوين خريد ڪئي هئي.

پرسان ٻيا هندو بہ رهندا هئا. ۽ اٺ ڏهہ گهر اسان جي بلرائي ۽ ڇتائي شيخن جا ها ۽ اتان پنجاهہ قدمن تي نيين پور جو پاڙو هو، جتي ٽيهارو گهر هروائي شيخن جا ها ۽ اسان جي گهر ڪان سؤ کن قدمن تي ڄماڻين جو پاڙو هوندو هو، جتي خانوائي شيخ رهندا ها. اسان جي گهر کان ٻہ سؤ قدم پري وطڻ جي ڪنڊ ڏي ڊاڪٽر عطا محمد ۽ ٻين شيخن جا گهر ها. مير شاهہ جي قبي ۽ ننڍيءَ بازار ۾ بہ شيخن جا گهر هيا. اسان جا اٽڪل ٻہ سؤ گهر هوندا هئا. اسان جون ذاتيون بہ هندن وانگر هيون. اسان جي گهر کان ٻہ سؤ قدمن تي اوتارو هو، جتي راڻي پور واري پير صالح شاهہ جو خليفو حيدر شاهہ رهندو هو. اتي روز شام جو ڌمال وڄندي هئي. هاڻي تہ اهو ڌمال جو آواز رات جي اونداهيءَ ۾ مون کي موت جي ياد ڏياريندو آهي. دل چوندي آهي، ڌمال جيترو وڄي سگهي، وڄي، جيستائين رات جي اونداهي ڇانئجي وڃي.

اسان جي گهر جي پرسان دمينتي ديويءَ جو ميران اسڪول هيو. جتي صبح جو ميران جا ٻچن ڳايا ويندا ها. جتي زرينہ پڙهندي هئي. رُکِي، ساوتري، لڇا، سُڪان، ڪوشليا، پتلي، وديا، لڇي ۽ چندري، هن جون هندو ساهيڙيون ۽ ڪشمير، سلطان گوهر مسلمان ساهيڙيون هيون. هن جون هندو ساهيڙيون ڪنهن آنڌيءَ ۾ ڪک پن ٿي اڏامي ويون ۽ الائجي ڪٿي وڃي ڪِريون. رکو رکي زرينا سان بمبئيءَ ۾ ملي هئي، جا سنڌي اديب ٻلديو گاجرا جي ڀاڄائي هئي ۽ زرينا سان شاهہ، سچل سيمينار تي ڏاڏي سڪ سان

ملي هئي ۽ جڏهن ٻلديو ڳاجرا منهنجي پنهنجي گهر ماني جهلي هئي تہ رُڪي بہ آئي هئي ۽ زرينا سان ڪيترو وقت ڪچهري ڪئي هئائين ۽ هن ڪي ڪن ساهيڙين جي باري ۾ ٻڌايو هئائين، جيڪي جيئريون هيون ۽ جن جي باري ۾ ڪيس معلوم هو.

نندپڻ جون ساهيڙيون ۽ نندپڻ جا دوست ڪيڏا نہ پيارا ٿا لڳن! انهن سان ڳالهيون ڪري انسان پنهنجي ماضيءَ ڪي موٽائي سگهي ٿو. ماضي، جو هونءَ اڻ موٽ آهي. هڪ انگريزي پهاڪو آهي تہ هڪ پراڻي دوست کان بهتر ڪوئي آئينو نہ آهي. ديوان ذوق ۾ مون ڪي فقط هڪ شعر وڻيو هو.

اے ذوق کسي همدم ديرينہ کا ملنا
بهتر هے ملاقاتِ مسيحا و خضر سے.

آمريڪا جي مشهور دهريءَ مفڪر انگرسال چيو هو: "هرڪوئي پڇي ٿو، 'ڪيئن آهين؟' ۽ هر ڪو جواب ڏئي ٿو: 'ڪيئن آهين بہ نہ!' جيستائين مان ان ڳالهہ ۾ اعتبار ڪندو هوس تہ زندگي ۽ موت جي وچ ۾ سفر دوستي آسان ڪري ڇڏيندي هئي. پر ويجهڙائيءَ ۾ مون ڪي محسوس ٿيو هو تہ: "جي تون پنهنجو دوست آهين ۽ خدا تنهنجو دوست آهي تہ توکي ٻئي دوست جي ضرورت نہ آهي."

مان ڪڏهن سوچيندو آهيان تہ ڪرپس مشن پلان ڇڱي هئي. نہ ڪشمير ۾ خونريزي ٿئي ها، نہ ڪراچيءَ ۾ ۽ نہ پوپٽي هيرانندانيءَ کي، 'مان سنڌڻ' ڪتاب لکڻو پوي ها. تاريخ جي بطن ۾ ڇا آهي، اهو ڪير ٿو ڄاڻي. ائين تہ نہ آهي تہ مان ويد وياس جو ٻيو جنم آهيان. ڪيترا نہ ڪردار منهنجي شاعريءَ مان ليئا پائي رهيا آهن! ڇا اهي سڀ منهنجي ماضيءَ مان ڇڄي ويا؟ پبلو نرودا کي بہ لاطيني آمريڪا سان ايتري محبت نہ هئي، جيتري مون ڪي برصغير سان آهي.

اڄ، زرينا اڄ، مان وري ترڪي ٿو وڃان. اسان جي گهر جي ويجهو مسند واهي هئي، جنهن جي پرسان شڪارپور ميونسپالٽي هئي. جتي اسان جو پٽ انيس ايڊمنسٽريٽر ٿيو هو. هن منهنجي چوڻ تي، فائير برگيڊ جي هوز پائيپن سان شاهي باغ جا وڻ ڌوارايا هئا. پر ڇا هو اها مٽي لاهي سگهيو هو، جا پن پن تي ڄمي وئي هئي؟ شڪارپور جي فائير برگيڊ تہ ڇا، پوري برصغير جا فائير برگيڊ اها اڳ اجهائي نہ سگهندا، جا من من ۾ ٻري رهي آهي. جا

شايد ڪنهن نيوڪلير جنگ جا شعلا ٿي ايري اچي. محترمہ بينظير ڀٽو ڪيڏي نہ ڪوشش ڪري رهي آهي تہ نيوڪلير جنگ ۾ ڪراچي ۽ دهلي تباهہ نہ ٿين، پر مون کي تہ ناسٽر ڊيمس (Naster Damus) ويهين۽ صدي۽ لاء عظيم اڳڪٿي ڪندڙ وانگر ڪائي قيامتِ صغرا نظر اچي رهي آهي. ڪوئي زبردست طوفان اچي رهيو آهي، جو جهونا ٻڙ ۽ پاڙئون پٽي ڦٽي ڪندو ۽ گهرن جون ڇتيون اڏامي پري پري وڃي ڪِرنديون ۽ انهن جي سر سر سان نہ ملندي!

زرينا، مان توکان معافي ٿو وٺان. منهنجو منُ ۽ پٽائيء جي هن سِٽ جيان ٻري رهيو آهي.

"ڪا جا ڪُن ڪرين، پنيء پڻ جهڻ پاڻ ۾."

ٺهيو وساريس. هل تہ شاهي باغ لڳ بيگاري واهہ تي هلون. جتي سائونڻ ۽ بدي ۾ ٽيوب ڪٽي لاٽ پوندا هئاسين. بيگاريء جي پر تي ٻڙ جا وڻ هوندا هئا. جن جون لامون صديون جهونن جوڳين جي جٽائن وانگر هونديون هيون. جن کي چنبڙي، اسان جهولو جهليندا هئاسين، ۽ ڪڏهن واهہ جي ڀٽي پار ٽپو ڏيندا هئاسين ۽ ڪڏهن ڌڙام ڪري پاڻيء ۾ ٽپو ڏيندا هئاسين. شاهي باغ پرسان هندن جا دڪان هوندا هئا. جتان دال، دانگيء جي ماني انبڙين ۽ بصر جي ڪتاڻ وٺي ڪيتري چاهہ سان کائيندا هئاسين. دميون ٻڌندا هئاسين، توريون ڪٽندا هئاسين. تون ۽ تنهنجو خاندان، تنهنجي پيء سان ڇڪڙي تي چڙهي ايندو هو. عورتون، عورتائي تڙ تي هليون ونديون هيون ۽ تنهنجا پائر ۽ پيء ۽ اسان مردائي تڙ تي هليا ويندا هئاسين. تڙ ٻہ هوندا هئا. هڪڙو هندڪو ۽ ٻيو مسلمانڪو. الائي انهن تڙن تي اهو نالو ڇو رکيو اٿائون؟ پاڻيء جو تہ ڪوئي مذهب نہ آهي ۽ نہ ان تي ٻڙ جي ڇانء جو ڪوئي دين ڌرم آهي ۽ نہ وري واهہ جو ئي آهي، جو وقت وانگر روان دوان آهي.

مسلمانڪي تڙ تي ورلي ڪو هندو ايندو هو. باقي هندڪي تڙ تي مسلمان ويندا هئا ۽ هندو انهن کي نہ جهليندا هئا. پپل، سرنهن، نم ۽ ٻڙ جا وڻ ڪنڌيء تي بہ هوندا هئا ۽ تڙن جي اندر بہ هوندا هئا. واهہ جي پر تي ڏاڪڻيون هونديون هيون، جتي گرميء سبب بدن کي ميٽ لائي اسان جا وڏڙا ڇوٻاس ڪيڏندا هئا ۽ اسان سارو وقت تڙڳندا رهندا هئاسين. ننڍيء بيگاريء جي پر تي ٿاڌل بہ گهوٽبي هئي، جنهن ۾ ڪڏهن ڀنگ بہ وجهندا هئا. جنهن کي سکو چوندا هئا. جڏهن سکو گهاٽو هوندو هو ۽ پياڪن تي نشو چڙهي

ويندو هو. تڏهن جمني پيري چوندا هئا، 'اڇي، تنهنجو سر بچي، ڪوڙي ڪانگڙ ۾ نچي.'

هونءَ چڙئي پاٽيءَ ۾ وهنجي، ڀنگ جي هڪ ٻہ جمني پي، ٽڏا ٽانهريا، منهنجا مائٽ. ڪلهن تي بوڇڻ رکي، گهر موٽندا هئا ۽ انهن سان چانور ڪائيندا هئا يا جهڳو پڪوڙائيءَ جا پڪوڙا ۽ ساڳ گهرائيندا هئا. بيگاريءَ ۾ مون موت سان پهريون ڀيرو منهن اٽڪايو هو. مان ترڻ سکي رهيو هوس ۽ دمي ٻہ ٻڏل نہ هئي ۽ صفا ٻڏي ويو هوس، پل جي هيٺان منهنجي وارن ۾، منهنجي ڪنهن مائٽ جو هٿ پهچي ويو هو ۽ پوءِ تہ مون کي ڇڪي ڪنڌيءَ تي ليٽايو هئائون ۽ منهنجي پيٽ کي زور ڏئي پاڻي ڪڍيو هئائون. مان اڌ ڪلاڪ بيهوش هوس. زرينا مون موت سان ويهارو ڀيرا ڪلهو گسايو آهي، پر هر ڀيري ترِ تان بچي ويو آهيان. ان کان اڳ ۾، مون ۽ ٻين ڇوڪرن، مير شاهہ جي قبي کان ڪجهہ پري، پڪي پير ۾ رستي تان ڇهنبدار پٽر ڪٽي ٽي هنيا. هڪ ڇوڪري جو پٽر پير جي ڏار سان ٽڪرائي منهنجي مٿي تي اچي ڪِريو. ۽ ٽيڪ ٽيڪ ڏيئي رت وهڻ لڳو. جڏهن مان گهر پهتس، تڏهن منهنجا ڪپڙا رت ۾ ڀنل ڏسي، منهنجي ماءُ روئي ويٺي ۽ منهنجي پيءُ کي سڏ ڪيائين، جنهن چيو: "تنهنجي ائنڙائپ ڏسي، منهنجي لونءِ لونءِ ڪاندارجي ٿي." هن منهنجي لوُنڊڙين وٽان ڪپڙي سان رت اگهي، مٿي ۾ تيل چڳهہ ۾ پينل **سرمو** وڌو تہ رت بيهي ويو ۽ اهو سرمو منهنجي مٿي ۾ ڇهہ مهينا سڪل پيو **رهيو.** ٻين واقعن جو مناسب وقت تي ذڪر ڪندس.

ڪنهن ڪتاب ۾ روسي مفڪر والٽيئر چيو هو: "انسان ذات کي **ٻئي ڄاڻ** آهي، تہ مرڻو آهي ۽ اها ڳالهہ هوءَ پنهنجي تجربي مان ڄاڻي ٿي. جي **ڪوئي** ٻار اڪيلو وڏو ٿئي ۽ ڪنهن بيابان ۾ پيدا ٿئي تہ ان کي موت جي ائين خبر نہ پوندي جيئن ڪنهن ٻليءَ کي يا ڪنهن ٻوٽي کي نہ رهي." پر ائين ٿي نہ ٿو سگهي، اسان موت کي ڇوڏاري ڏسون ٿا.

هڪ عورت مهاتما گوتم ٻڌ وٽ پنهنجو مئل ننڍو ٻار کڻي آئي ۽ هن کي چيائين: "هي منهنجو سڪيلڌو پٽ آهي. ان کان سواءِ مان جي نہ سگهندس. اِهو مون کي جيئاري ڏي."

گوتم ٻڌ جواب ڏنس، "هڪ شرط تي توکي تنهنجو پٽ جيئاري ڏيندس. تون ساري ڳوٺ جي گهر گهر مان پڇي اچي ٻڌاءِ تہ اهڙو ڪوئي

گهر آهي جتي ڪوئي مئو نہ هجي.“ پٺي ڏينهن اها عورت ٻڌ وٽ آئي ۽ هن کي چيائين: ”نہ اهڙو ڪوئي گهر نہ آهي.“ ان تي گوتم ٻڌ هن کي چيو: ”موت، انسان جو مقدر آهي ۽ ان کان ڪائي راهہ فرار نہ آهي.“

بابا سائين چوندو هو.

”ڪاڏي ويو پٽي ماٽي

اڄان نہ ٿو ڇاٽي!“

اهو صحيح آهي، ”شاعر ۽ سائنسدان چڱيءَ طرح ڄاڻن ٿا تہ جڏهن اسان مري وڃون ٿا. اسين نہ ٿا رهون، سو موت اسان لاءِ نہ ٿو رهي.“ حيرت آهي، انگريز سريت پسند (Mystical) شاعرن کي، ان مان تسڪين ملندي هئي تہ: ”هي زرق برق لباس واري عورت بہ انت ڪيڙن جو کاڄ ٿيندي.“

هسپانوي مفڪر يونامنو جو هي قول ڪٿي پڙهيو هوم: ”هر ڌرتي تي بہ هڪ پاڇائون پنجي رهيو آهي جو بي ڪٿنائيءَ جو پاڇائون آهي، جو روح جي ڪنهن تهہ خاني تي پوي ٿو. انهيءَ بي ڪٿنائي کان سواءِ اسان ڪيئن ٿا جي سگهون!“ زندهہ رهڻ جو ارادو آسانيءَ سان ختم نہ ٿو ٿئي. منهنجي مرغوب فلسفي سورين ڪيرڪي گارڊ (Soren Kierke Gaard) چيو آهي: ”روح جي ابديت ان مان ثابت آهي تہ روح جي بيماري روح کي ختم نہ ٿي ڪري سگهي، پر جسم جي بيماري، جسم کي ختم ڪري سگهي ٿي.“ ساڳيءَ طرح انسان جي ابديت جو ثبوت اهو بہ آهي تہ مايوسي هن جي خوديءَ (Self) کي ختم نہ ٿي ڪري سگهي. جي انسان ۾ ڪجهہ ابدي نہ هجي ها تہ هو مايوس نہ ٿئي ها. ۽ جي مايوسي هن جي خوديءَ کي ختم ڪري سگهي ها تہ مايوسي، مايوسي نہ رهي ها.“

هاڻي، هن سال مارچ ۾ منهنجا ٻاهتر سال پورا ٿيندا. مون کي اطالوي شاعر ورجل جو قول ياد اچي رهيو آهي. ”اڄهو، موت توکي ڪَن کان وٺي چئي رهيو آهي، ”جي وٽ! مان اچي رهيو آهيان.“ پر مون کي الڪو ناهي. شيڪسپيئر پنهنجي ڊرامي ’مئڪبيٿ‘ ۾ بلڪل صحيح چيو آهي: ”زندگيءَ جي بحراني بخار کان پوءِ هن چڱي ننڊ ڪئي. بغاوت هن لاءِ اڳي ئي خراب ثابت ٿي هئي. هاڻي تہ ڪابہ تلوار يا زهر يا پنهنجن جو بغض ۽ حسد يا ڌاري فوج جي يرتي – ڪابہ شيءِ هن کي ڇهي نہ ٿي سگهي.“

زرينا، مان وري وچي فلسفي جي ڏيڻ ۾ ڪِريو آهيان، مون کي ان مان ڇڪي وٺ تہ شڪارپور موٽي هلون.

مون روميلا ٿپر جو نهايت دلچسپ ڪتاب ’انڊيا‘ پڙهيو هو، جو هوءَ مڪمل ڪري نہ سگهي هئي ۽ سندس مڙس راج ٿپر هن جي موت کان ڪيئي سال پوءِ اهو ڇپايو هو. (خشونت سنگهہ لکيو آهي تہ راج ٿپر هن کي ان وقت پناهہ ڏني هئي، جيستائين اندرا گانڌيءَ جي قتل کان پوءِ دهليءَ ۾ سکن جو قتل ۽ غارتگري پوري ٿي هئي.)

ها ڏس، زرينا! هو ڇوڪرا، هاٿي کوڏي کوڏي ڪري رهيا آهن. پر هيءَ کهڙي وينگس اچي نڪتي آهي؟ پرت ۽ ٽڪ جي ڪم واريون رليون وڪڻي رهي آهي. ڪجهہ ڪڪرن وارا بہ پڙا اجرڪ بہ اٿس. ائين ٿو لڳي تہ آسمان مان ٽپڪائي آئي آهي. انهن تي ڪير لڳل نہ آهي. رلين تي ٽڪنا ۽ چڙڪندا ٽڪر ڪپي ڳنڍيا اٿائين. چاريءَ وارا اڳٺ بہ اٿس ۽ انهن تي جنجيرا رکيا اٿائين. هن کي ست رنگي سوسيءَ جو لباس پيل آهي. جنهن تي ڪچ ڪوڏين جو ڪم ٿيل آهي. هن جي نڪ ۾ پٽ کي کاون واري ٽوپي پئي آهي. وينگس کي جهانءِ سان نٿ پئي آهي، هٿي ڄڻ ريمبران جي ڪنهن تصوير جو فريم پيچي ان مان نڪري آيا آهن. ايتري ۾ هڪ ڇبي وارو ٿو اچي، جنهن کي ڇبي ۾ بسڪوٽ، نان ڪتايون، ننڍا ڪيڪ، ٽِڪڙن وانگر بسڪوٽ، ريوڙيون، گلاب جي پاٽيءَ جي خوشبوءِ واريون، ڳڙ ۾ نهيل پڳڙن، تِرن ۽ چانورن جون لايون ۽ بوٽيندا، سگر جون چڪيون، بادامين يا ڪاجن وارا نقل، کنڊ ۽ پڳڙن وارا نقل، ڳڙ جي گجڪ، بيسڻ جو سگر، سنهو ۽ ٿلهو، گبت، مصريءَ جا ڳچ، وڏا ۽ ننڍا پتاشا آهن. اسان پيٽ ڀري کائيندا هئاسون. زرينا ٿڌو ساهہ ڀري چيو: ”دنيا ڪيئن نہ پلٽو کائي وئي آهي. نہ رڳو شين مان ميناج نڪري ويو آهي، پر ماڻهن مان بہ نڪري ويو آهي. ماڻهو ماڻهوءَ جو ماس ٿو کائي. تون تہ سياست ڄاڻين، هي اسان جي تهذيب سان قهر ڪنهن ڪيو آهي؟“

گهنو مائي واري ۽ مصالحي واري قلفي ۽ ڪيئي سُڪل ميوا وجهي، لوهہ جي ڪاري ٿال ۾ رکي، هٽ مان ٻاهر نڪتو آهي. هڪ هندو ٻهہ اوپاري مٽ ۾ کڻي آيو آهي. منهنجا پئسا کپي ويا آهن تہ زرينا مون کي ٻهہ وٺي ڏئي ٿي. گيڙي گهوڙيو ڪورين جي پاڙي کان ٿورو پريرو رهندو هو، اهو ڇبي ۾

شڪارپوري ڪيلا، ڪم، ٻوراٽي، ڪارڪون، خشيون، لوڙهہ، ڪيروليون وغيره ڪٿي آيو آهي. هو ڇبو موڙي تي رکي شيون وڪٽي ٿو. جڏهن ڇبو مٿي تي رکي ٿو ۽ موڙو ڪڇ تي ڪٽي ٿو تہ اسان جا ڪي شرير مائٽ هن جي پٺيان بيهي ٻوراٽين جا ڳنڍا ڪٽي وٺن ٿا تہ هن کي پتو ئي نہ ٿو پوي. گيڙي منجهند جو ميوو ڪٽي ايندو آهي.

وري شام جو ڇبي تي رڌل مگن جي دال، ڪچالو، اوٻاريل پٽاٽا، ٻينڊيون، چولا، پاپڙ ۽ چٽنيءَ جو چاڏو ڪٽي ايندو آهي. شام جا ڇهہ وڄندا آهن تہ ڪوئي گهورڙيو ڪپڙي جي پٽيءَ ۾ ويڙهي آئسڪريم ڪٽي ايندو آهي. ٻيو گهورڙيو در تي رڙي خشي لال ڇهارا پتل جي ٿال ۾ ڪٽي ايندو آهي. انهن تي چانديءَ جا ورق لڳل هوندا آهن.

پڌر ۾ ڪرسيونْ پيون هونديون آهن. اتي بلو ڀٽو سيخ ڪباب پچائيندو آهي ۽ ڪيرٽيءَ جون ڊڪيون ڀري رکندو آهي، جي هندو تہ ان ڀوَ کان نہ کائيندا آهن تہ متان ڳئون جي گوشت جا هجن. اسان ايتريون شيون کائيندا آهيون جو رات جو ورلي ماني کائيندا آهيون. ڪڏهن ڪڏهن جڳوءَ کان ساڳ وٺي چانورن سان کائيندا آهيون يا گوبندي کان کير جي ملائي يا ربڙي وٺي کائيندا آهيون. اهي ماڻهو ڪي هيمنگ وي يا آرٿر ڪوئلر تہ ناهن جو انهن جا نالا ڏيان. پر اهي منهنجي 'مان' جو حصو ٿي ويا آهن. ۽ انهن جي جاءِ تہ سمرسيٽ ماهم ڀري ٿو سگهي نہ برٽرانڊ رسيل. اهي عام ماڻهو جن کي پنهنجي انفراديت هئي جا هر فلسفي ۽ ادب کان وڌيڪ اهميت ٿي رکي، جو تہ اها منهنجي ماضيءَ جو اٽوٽ انگ آهي.

"شڪارپور ۾ هاٿي تہ شام جو راڪاس ٿري ٿو وڃي. ان ڏينهن منهنجي ڀائيجيءَ کي پستول ڏيکاري ڪي شاهينگ هن جا ايرينگ لاهي ويا. اسان واري زماني ۾ ساري رات گهر جا در کليا پيا هوندا هئا. چوريءَ جو ڪو خطرو نہ هوندو هو."

بمبئي روز ووڊ هوٽل ڇڏي، جنهن شخص وٽ اسان ٻهرين رهيل هئاسين، اهو منهنجو دوست نند جُويري، اصل شڪارپور جو آهي. هو جڏهن ويزا وٺي پاڪستان آيو هو. تڏهن شڪارپور جي رستي تي پنهنجي بوٽ جو آواز ٻڌي، هن جي دل ٻڏي ٿي وئي. موٽي هن شڪارپور جي ساروڻين تي نظم لکيا هئا. زرينا نند جي زال چندا سان ڳالهيون ڪري رهي هئي تہ نند مون کي

چيو: ”تو ڪالهہ منهنجا شڪارپور جي باري ۾ نظم پڙهيا آهن، جي توکي اهي پسند آهن تہ مون کي انهن تي مهاڳ لکي ڏي. نند جي ڪمري جي وڏي دري سمنڊ ڏانهن کلندي هئي. مون اها کولي ڇڏي ۽ ان جي پرسان ميز رکي سمنڊ ڏانهن ڏٺو ۽ اڌ ڪلاڪ ۾ هن کي مهاڳ لکي ڏنو، جو هن جي ڪتاب ۾ ڇپيو آهي. نند لاءِ شڪارپور پريتما بہ هئي، ماتا بہ هئي ۽ ان جو افسوس ناڪ حال ڏسي هن جي هانوَ ۾ وڍ ٿي پيا. ڏرتيءَ سان ايترو پيار مون ورلي ٻئي ڪنهن ۾ ڏٺو هوندو. ان وقت منهنجو دوست مشهور ڪهاڻي نويس شيام جئسنگهاڻي بہ ويٺو هو، جنهن تي ۽ سندس زال تي مان پوءِ لکندس، جڏهن ’شاهہ سچل سامي‘ سيمينار تي لکيم. شيام مهاڳ پڙهي چيو تہ:

”مون بہ ساڳي ڳالهہ سوچي هئي.“

اسان جي پاڙي ۾ هڪ گنگا نالي هندواڻي رهندي هئي، جنهن کي نہ ڄاڻان پاڙي وارا گنگي ڇو سڏيندا هئا. اها ٻئي ٽئين ڏينهن اسان جي گهر ايندي هئي ۽ هندوستان ۾ ويڇڙائيءَ ۾ ڪنڀ جي ميلي جون ڳالهيون ٻڌائيندي هئي. هوءَ ٻڌائيندي هئي تہ ڪنڀ جو ميلو، هندن جو وڏي ۾ وڏو ڏڻ آهي، جيڪو الهہ آباد (هاڻي پرياگ) ۾ ٿيندو آهي. جتي هر ٻارهين سال ڪروڙين هندو ايندا آهن ۽ سنگم وٽ گنگا اشنان ڪندا آهن. سنگم اها جاءِ آهي، جتي گنگا ۽ جمنا نديون پاڻ ۾ ملنديون آهن. هڪ ٽين ندي سرسوتي بہ سنگم وٽ اچي ساڻن ملندي هئي. پر هاڻي ان جو نالو نشان بہ ڪونہ آهي.

مون پنهنجي آپيرا ’ڀڳت سنگهہ کي ڦاسيءَ‘ ۾ لفظ ’گنگا‘، ’جمنا‘ ۽ ’سرسوتي‘ گنگيءَ جون ڳالهيون ياد ڪري لکيا هئا. هوءَ وهيءَ کان مٿي چڙهي چڪي هئي. نڪ ۾ ڏانوڻيءَ واري نٿ ۽ ڦلڙين وارو ڇيٽ جو پڙو پائيندي هئي. هوءَ پڙهيل ڳڙهيل هئي ۽ بابا وٽ ايندي هئي. مان جڏهن پهرين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندو هوس تڏهن پنهنجي استاد ڪيٽل داس ڦانيءَ کان ڪنڀ جي ميلي جي باري ۾ تفصيل معلوم ڪيا هئا. هن ٻڌايو هو تہ ڪنڀ، دلي، ٿانوَ يا سمانڊ کي چوندا آهن. مون کي ان وقت ياد آيو تہ جڏهن مان سنڌيءَ جي پهرئين يا ٻئي ڪلاس ۾ پڙهندو هوس تڏهن شڪارپور جي ارگرد وڏي ٻوڏ آئي هئي. (ان جو تفصيلي ذڪر مان پوءِ ڪندس.) ۽ اسان جي زمين ۾ وڏو ڪنڀ ڪري وٺي هئي. جنهن ڪري اسان

جي ڪجهہ زمين بيڪار ٿي پئي هئي. ڪنڀ جو ميلو، برهما جي باري ۾، هندڪي ڏند ڪٿا ڪي ملهائڻ لاءِ ڪندا آهن. برهما، جنهن هندو ڌرم موجب ساري سرشٽي پيدا ڪئي هئي، پنهنجي سمانڊ ۾ آدي ساگر تي ويٺو هو. جڏهن هن جي اک کلي تہ هن سرشٽيءَ جي رچنا شروع ڪري ڏني هئي. ديوتائون ۽ دئيت بہ ان ڪم ڪي پورنتا تي پهچائڻ لاءِ ساگرکي ولوڙڻ لڳا ها. سڀ کان اول اهو امرت جو ٿانءُ هيو، جنهن مان پيئڻ سان هرڪو امر ٿي ٿي ويو. دئيت اهو ٿانءُ کڻي ورتو، پر اِندر جي پُٽ، جنهن جي آڪاش تي راڄ ڏاني هئي، سو ٺاڪرو ڪانوَ جهڙو روپ ڌاري، ڌرتيءَ تي اڏري آيو ۽ دئيت کي ڀڄائي ڪڍيائين. ڪي چون ٿا تہ پنهنجي انهي اڏار ۾ هو چئن جاين تي ترسيو، جن مان هڪ پرياگ يا الهہ باد بہ هئي. ٻيا چون ٿا تہ امرت جا ڦڙا چئن جاين تي ڪِريا. اندر جي پٽ کي سرڳ ڏانهن ورڻ ۾ ٻارنهن ڏينهن لڳا. هندو ڏند ڪٿا موجب ديوتائن جو هڪ ڏينهن مِرتيو لوڪ جي ماڻهن جي ٻارنهن سالن جي برابر آهي. ڪنڀ جا ميلا ٻارنهن سالن ۾ چئن جاين تي لڳندا آهن. پرياگ (الهہ آباد) وارو ميلو سڀني ميلن ۾ اهم آهي. هر ڏند ڪٿا وانگر هن ڏند ڪٿا ۾ بہ پورڙيا ۽ ويسوڙا اعتبار رکي سگهن ٿا. پرپوءِ بہ ان ميلي تي ڪروڙين ماڻهو اچن ٿا. مون ڪٿي پڙهيو هو تہ اتي هندو سڌارڪ ۽ فيلسوف شنڪر آچاريہ اٺين نائين صديءَ ۾ آکاڙا ٺهرايا هئا. جي خانقاهن وانگر هوندا هئا. جتي ڪٽر ۽ ويڙهاڪ ساڌو رهندا هئا. آکاڙي جي رسم هن ٻڌ ڌرم کان ورتي هئي، جيتوڻيڪ اتي ٻڌ ڌرم ختم ٿي رهيو هو.

مون کي ڪڏهن ڪڏهن هندو ديو مالا ڏاڍي وڻندي هئي، جيئن تہ: "ڪامديوَ جي سينگَ کي پنج ٻاڻ هوندا آهن. سينگَ ڪمند جي ڇڙي جي هوندي آهي. سينگَ جي زهہ تي ماکيءَ جي مکين جي قطار هوندي آهي. ٻاڻ جي ڏانديءَ سان ڪنول جا گل هوندا آهن." مون انهن ڏند ڪٿائن مان، پنهنجي شاعري ۽ نثر ۾ بہ استفادو ڪيو آهي. نہ تہ گهڻيون ڏند ڪٿائون ضعيف الاعتقاديءَ جو شڪار هونديون آهن ۽ اهي يوناني ڏند ڪٿائن وانگر ادب ۾ استعمال ڪونہ ٿينديون آهن.

هاڻي جڏهن بابا جي ڳالهہ نڪتي آهي، تڏهن مان هن تي ڪجهہ لکڻ چاهيان ٿو. مون کي هن جي صورت ياد اچي ٿي، هُو ان وقت سٺ ورهين جو هو. وچولي قد ڪاٺ جو ۽ بدن جو سنهو. منهن جو گندمي رنگ، ٽري پيس

گرم سوٽ جي مٿان اوور ڪوٽ، مٿي تي ڪنهن زريءَ پريل خلي تي ريشمي پڳ، هٿ ۾ لوهي ڇڙي، لارڊ ڪچنر وانگر وڏيون مڇون، پيرن ۾ اوني جورابا ۽ چمڙي جو ولائتي بوٽ. جيڪڏهن سردي تيز هوندي هئي تہ هٿن ۾ اوني دستانا پائيندو هو. ڪوٽ جي مٿين کيسي مان نڪتل رومال ۽ کيسي جي اندر واچ پيل هوندي هيس. اهو هيو منهنجو پيءُ شيخ غلام حسين، جو خود شيخ بنگل جو پٽ هيو، جيڪو ميونسپل ڪائونسلر هو. هو لا ايجنٽ هوندو هو، جو بئريسٽر کان ڪجهہ گهٽ ڄاتو ويندو هو. هو اڪثر بمبئيءَ ويندو هو ۽ بئريسٽر ملا کي ڪيسن جي ذميواري سوپيندو هو ۽ ڪيس سارو ڪيس تيار ڪري ڏيندو هو. بمبئيءَ مان گوا بہ ويندو هو ۽ پاڻ سان گوانی شراب جون ڪيئي خوبصورت بوتلون آڻيندو هو. خالي بوتلون منهنجي ماءُ سجائي رکندي هئي. گواني شراب جو ذڪر مان گواني پس منظر ۾ ڪندس.

اسان جي گهر وٽان گهٽي ويندي هئي، جنهن جي هڪ پاسي ڪاڪڙن جو ٿلهو هوندو هو ۽ ٻئي پاسي ننڍي بازار جا وڏي بازار تي ڪٽندي هئي ۽ اها وچي ڍڪ بازار ۾ پوندي هئي. ننڍي بازار ڏانهن ويندڙ رستي تي هڪ جهونو پپل جو وڻ هوندو هو. جنهن پرسان هڪ هندو جوتشي رهندو هو. جو بابا جو دوست هو. بابا جو جوتش ۾ ڏاڍو اعتبار هوندو هو. منهنجي ڄم کان پوءِ، يڪدم هن وٽ وچي منهنجي جنم پتري ٺهرائي هئائين جا مون وڏو تي ڏني هئي ۽ جا ڪنهن ڳاڙهي ڪپڙي جي پوش اندر ڍڳهن پنن تي هنديءَ ۾ لکيل هئي. جڏهن مان ٿورو وڏو ٿيس، تڏهن مون کي بابا ٻڌايو هو تہ جوتشيءَ هن کي منهنجي باري ۾ چار ڳالهيون خاص طور تي ٻڌايون هيون:

1. هي چڙهندڙ سج وقت ڄاٿو آهي، ان ڪري هن ۾ غصو گهڻو ٿيندو.
2. علم لاءِ ديوانو هوندو ۽ جتي هن کي اهو ملندو، اتي ان جي تلاش ڪندو.
3. ڪيس سفر جو شوق ٿيندو ۽ ولايت جو سفر بہ ڪندو.
4. ساري عمر پئسو هن جي ڪڏ رهندو ۽ هي پئسي جو محتاج نہ رهندو.

تن ڏينهن ۾ شڪارپور مان ڪوئي مسلمان ولايت نہ ويو هو. سو بابا کي ان ڳالهہ تي اعتبار نہ آيو. پر چيائين تہ ڪيئن چئجي، اها ڳالهہ بہ سچي نڪري. علم جي تلاش ۽ سفر جي شوق واري ڳالهہ هن کي ڏاڍي وڻي. چو تہ ڪيس بہ اهڙي تلاش ۽ اهڙو شوق هوندو هو. مون کي هن جي پهري ياد آهي، جڏهن مان پهرين درجي انگريزيءَ جو امتحان ڏئي آيو هوس، ان کان

ڪجھ ڏينھن پوءِ ھو گذاري ويو. ھن سڪرات جي عالم ۾ اڪيون پٽي مون کان پڇيو: "بابا، تون ڪلاس ۾ پھريون نمبر آئين؟" جڏھن مون چيو: "ھائو." تڏھن ھن ھميشہ لاءِ اکيون پوري ڇڏيون ۽ وڃي انسان ذات جي اڪثريت سان مليو.

بابا اٺ ڏھ سوٽ بمبئيءَ مان سبائي آيو ھو. ڇو تہ اتي بئريسٽر مَلا کي ڪيسن ۾ وڪيل ڪرڻ ويندو ھو ۽ ان وقت سنڌ بمبئيءَ جو حصو ھئي. ھن کي ٻہ ٽي ٻيرا سياري ۾ نمونيا ٿي پئي ھئي، ۽ جڏھن سيءُ شروع ٿيندو ھو تہ ھو اُھي اوني ڪپڙا پائيندو ھو. مون کي ھڪ پراڻي منشيءَ عبدالغفور ڊائي ان باري ۾ بابا جي خوش طبعيءَ جي ڳالھہ ڪئي ھئي، تہ ھو بابا سان فريئر ھال ۾ سير ڪري رھيو ھو. بابا کي ٽري پيس سوٽ ۽ اوور ڪوٽ پيو ھو. عام ماڻھوءَ کي ايتري سردي نہ پئي ٿي. جڏھن ڪجھ پارسي ڇوڪرين بابا کي ڏٺو تہ ٽھڪ ڏنائون. جنھن تي منشي عبدالغفور بابا کي چيو: "چاچا ڏسين ٿو، ھي ڇوڪ ڇنيون توتي کلن ٿيون."

بابا جواب ڏنو: "غفور کلڻ ڏين، خدا جا گل آھن. ٽڙندا رھن تہ چڱو."

ٻئي ڀيري بابا ياڙي جي پڌر ۾ ڪرسيءَ تي ويٺو ھو، ۽ بلغاري حقو پي رھيو ھو. جنھن جي نڙ ۾ چانديءَ جا ڇلا پيا ھئا. پرسان ٻہ ٽي مُوڙا ٻہ آئي وٺي لاءِ رکيا ھئا. جن مان ھڪ تي آءٌ ويٺو ھوس. ميونسپالٽيءَ جي ٻتيءَ تي سنڌيءَ ۾ قصو، 'گل با صنوبر چہ ڪرد' پڙھي رھيو ھوس تہ ايتري ۾ شيخ ساز علي ساز اچي نڪتو، جيڪو بابا جي سئوٽ جو پٽ ھو. ھو سي ائنڊ ايس ڪاليج ۾ فرسٽ ايئر ۾ پڙھندو ھو ۽ شڪارپور جي مشھور شاعر آغا صوفيءَ جو شاگرد ھو. ھن منھنجي ھٿ مان ڪتاب وٺي ڪجھہ پڙھيو ۽ پوءِ مون کي ڪتاب موٽائي ڏئي بابا کي چيائين: "چاچا، ھي ھن عمر ۾ ٿي عشق جا قصا تو پڙھي!"

"پٽ نيٺ تہ ڪرڻو اٿس." بابا مختصر جواب ڏنو. ڪيترو نہ سچو نڪتو اھو جواب! ساز علي ساز پوءِ فوج ۾ ميجر ٿيو ۽ برما ۾ ھيو، جڏھن سباش چندر بوس، جپانين جي مدد سان انگريزن کي اتان ڪڍي ڇڏيو ھو.

مون کي ھر عشق ۾ مات يا جيت وقت ان ڪتاب جو نالو "گل با صنوبر چہ ڪرد" (گل صنوبر سان ڇا ڪيو.) ياد ايندو رھيو آھي. مون جارج برنارڊ شا جي ڪنھن ڪتاب ۾ پڙھيو ھو تہ: "صنفِ نازڪ لاءِ ڪشش جيتوڻيڪ انسان ذات جي آدمشماريءَ برقرار رکڻ لاءِ ضروري آھي،

پر ان جو محبت سان ڪوئي تعلق نہ آهي." ڪيترا ڀيرا ٽي عورت جي خوبصورتيءَ مون کي ڏوڪو ڏنو آهي.

مان جڏهن ٻئي درجي سنڌيءَ ۾ پڙهندو هوس تہ بابا مون کي پوڪرداس ائنڊ سنس نالي ڪتاب گهر مان 'گل با صنوبر چہ ڪرد'، 'امير حمزي جو داستان'، 'چار حصا'، 'حاتم طائيءَ جو قصو' 'چار حصا'، 'الف ليليٰ جو قصو'، (جيڪو غالباً رچرڊ برٽن جي ڪتاب جو ترجمو هو)، چندر ڪانتا اناويهہ حصا خريد ڪري ڏنا هئا. مون اهي پندرنهن ڏينهن ۾ پڙهي پورا ڪيا هئا ۽ بابا کي چيو هو تہ: "هاڻي ٻيو ڪتاب وٺي ڏي." بابا مون کي پوڪرداس جي دڪان تي وٺي هليو هو ۽ هن کي چيو هئائين: "هن سنڌي قصا تہ پورا ڪري ڇڏيا. هاڻ هن کي اردوءَ ۾ ڪي سراغ رسانيءَ جا ناول ڏي، تہ مان هن کي اردو سيکاريان."

پوڪرداس وٽ اردو ناول ڪونہ هئا. ڇوتہ ان وقت بابا کان سواءِ شڪارپور ۾ اردو پڙهندڙ ٻيو ڪوبہ نہ هو. پوڪرداس هڪ سنڌيءَ ۾ ضخيم ناول ڏئي چيو تہ: "سائين، هي ماڻهن کي ڏاڍو وڻيو آهي." اهو ناول ڏاڍو دلچسپ هو. مون ٽي راتيون جاڳي ساندهہ پڙهيو هو. اهو روس جي زار شاهيءَ خلاف پولينڊ جي قومپرست انقلابين جي بغاوت جي باري ۾ هيو ۽ ڪنهن انگريزي ناول تان ترجمو ڪيو ويو هو. پوءِ بابا مون کي دليءَ مان اردوءَ ۾ 'طلسم هوشربا' ۽ ٻيا ڪيئي سراغ رسانيءَ جا ڪتاب گهرائي ڏنا هئا، جنهن ۾ اهم ڪردار شرلاڪ هومز ۽ ڊاڪٽر واٽسن ها. پر مون کي پوءِ پتو پيو تہ اهي ڪتاب سنڌيءَ ۾ بہ ترجمو ٿيل هئا. منهنجي زال جو مامو واجد علي شيخ ڪافي پوءِ علي ڳڙهہ مان لا گريجوئيٽ ٿي آيو هو ۽ پاڻ سان ڪيئي اردو ڪتاب ۽ رسالا آندا هيائين. ان دؤر ۾ منهنجي زال جو سوٽ ادا اختر بہ علي ڳڙهہ مان موٽيو هو، ۽ پاڻ سان اردو ڪتاب ۽ رسالا آندا هئائين. جيتري قدر مون کي يادگيري آهي تہ انهن وٽ عالمگير، نيرنگِ خيال، خيام، دين و دنيا، مولانا ابوالڪلام آزاد جا الفلاح ۽ الهلال رسالا هوندا هئا. انگريزيءَ ۾ مولانا محمد عليءَ جو هفتيوار 'ڪامريڊ' بہ ايندو هو. هونءَ تہ هن وٽ 'ساقي'، 'ادبي دنيا'، ۽ جوش مليح آباديءَ جو 'ڪليم' بہ ايندا هئا. پر شايد اها پوءِ جي ڳالهہ آهي. بابا جي بہ عجيب سرگذشت هئي، جا هو حقي جو وزم هٽي ٻڌائيندو هو. پيريءَ ۾ هو هڪ عزلت پسند انسان هو. پر

، هرويرو مردم بيزار نہ هو. باقي مون ٻڌو آهي تہ جوانيءَ ۾ ڪافي وجيھہ هو، ۽ اڪ سان اڏامندڙ پکي چڻي سگھندو هو. بابا ڪنهن مئجسٽريٽ جي ڪورٽ ۾ سرشتيدار هو ۽ جيڪي بہ قانوني ڪتاب گورنمينٽ پريس سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرائي ڇپايا هئا، انهن جو غور سان مطالعو ڪري چڪو هو، ۽ ڪيس ڪيئي قانوني فقرا ياد هوندا هئا. هڪ ڀيري هن جو مئجسٽريٽ سان تڪرار ٿي پيو ۽ غصي ۾ ڪيس گھڻ وڏ ڳالهايو هئائين ۽ توهين عدالت جي مقدمي جي خوف کان هندوستان هليو ويو هو. هو ڪافي سال حيدرآباد دکن ۾ رهيو هو، جتي اردوءَ ۾ هندوستان جا لا رپورٽر مطالعو ڪيا هيائين. هو نہ رڳو دهلي، ديرادون، لکنو ۽ الله آباد ۾ رهيو هو، پر راجستان ۾ بہ ڪافي وقت گذاريو هئائين. اتي هن کي اٺ تي سواريءَ جو شوق پيدا ٿيو. ان وقت شڪارپور ۾ صرف ٻہ موٽر ڪارون هيون، جي ريل جي انجڻ وانگر دونهون ڪڍنديون وينديون هيون. اهي ٻئي هندو واپارين جون هونديون هيون، جن مان چندر ڀان ڪان، ڪڏهن بابا موٽر ڪار وٺندو هو. بابا اٺ لاءِ سچيءَ زريءَ سان ڀريل جهل راجستان مان آندي هئي، اسان سندس وفات کان پوءِ پندرهين سوين تہ فقط ان جي زري وڪي هئي. ان وقت جا پندرنهن سئو اڄ جي پنجاھہ هزار جي برابر هوندا هئا، ڇو تہ ان وقت رپئي سير سڳداسي چانور ملندا هئا جي هاٿي ڇويهين رپئي بہ نہ ٿا ملن.

اٺ جي ڳاڪڙي تي ٺاهوڪي اکر ڪرائي، ان تي چانديءَ جا پڙچ بہ هٿايا هئائين. ۽ ان جا جهاپا بہ من ياوٽا هئا ۽ اٺ جي پيرن ۾ چانديءَ جا گھنگھرو هوندا ها، جي ڇمڪندا ويندا هئا. آواز ٻڌي پريان ئي ماڻهو سمجھي وٺندا ها تہ شيخ غلام حسين ٿو اچي.

بابا ٽي شاديون ڪيون. هڪ پنهنجي برادريءَ جي عورت سان، ٻي ڪِرِي نواب خان جي ڪنهن سنڌي پٺاڻيءَ سان ۽ ٽين منهنجي ماءُ سان. چوندا هئا تہ هن جي ٻي نوجوان زال نهايت خوبصورت هوندي هئي. ۽ هن جي پهرين زال بيگم ڪيس زهر ڏئي ماري ڇڏيو هو. ان ڪري بابا، بيگم کي طلاق ڏني هئي ۽ ڪجھہ وقت کان پوءِ منهنجي ماءُ سان شادي ڪئي هئائين. منهنجي ماءُ هڪ هندو وڏوا هئي، جا آنربل علي بخش جي جاءِ جي ڀرسان رهندي هئي. آنربل علي بخش هندوستان جي ڪائونسل آف اسٽيٽ جو ميمبر هو. مون هن کي فقط هري ولڀ سئنيما ڏانهن ويندي پنهنجي اوطاق ۾ پسار

ڪندي ڏٺو هو. هو شڪارپور ميونسپل جو پريزيڊنٽ بہ رهيو هو.

هڪ ڀيري منهنجي ماءُ، بابا وٽ ڪنهن ڪيس جي سلسلي ۾ آئي تہ هن جو ڪوڙڪيءَ ۾ پير ڦاسي پيو. منهنجي پيءُ سان هن جي نڪاح جي ڳالهہ اڃان هلي رهي هئي تہ ذري گهٽ هندو مسلم فساد ٿي پيو هو. ڪجهہ وقت کان پوءِ هندو سيٺ، جيڪي بابا جا بہ واقف هئا، جهيڙي ٽارڻ لاءِ، منهنجي ماءُ کي لاڙڪاڻي ماڻهن ۾ ڇڏي آيا. پر لوح قلم جي لکڻي کي ڪير ٿو مٽائي سگهي! قسمت جي ڦرهي ميساربي ناهي.

ٻئي ڏينهن راتو واهہ منهنجي ماءُ ريل رستي لاڙڪاڻي مان شڪارپور منهنجي پيءُ جي گهر هلي آئي. شهر ۾ ڏاڍو تاءُ ڏسي هندو چپ ٿي ويا. خاص ڪري آنريبل علي بخش جي چوڻ تي، جنهن جي بابا سان پاڙيسري هئڻ ڪري چڱي واقفيت هئي ۽ ساڻس همدردي بہ هئي. بابا راڻي پور جي پير صالح شاهہ جو بہ مريد هو، جو هڪ نهايت لائق انسان هو.

بابا هندستان مان پاڻ سان اردوءَ ۾ لا رپورٽر ۽ ٻيا قانون جا ڪتاب بہ آندا هئا. انهن سان گڏ ديوان حافظ، رباعيات عمر خيام، غالب جو ڪلام، بيخود دهلويءَ جي شرح سان، فيروز اللغات ۽ جامع اللغات بہ آندا هئائين. هن جو آندل ديوان حافظ، اردو ترجمي سان اڃان منهنجيءَ لئبريريءَ ۾ موجود آهي. حيرت آهي تہ هن جي ڪتابن ۾ ڪليات جعفر زٽلي بہ هو، جو هڪ دلچسپ ڪتاب هو، ۽ جنهن جو نالو اردوءَ جي اديبن بہ ورلي ٻڌو هوندو.

بابا جڏهن بمبئي ويندو هو، تڏهن هن جي هڪ رقاصہ نيلم سان آشنائي ٿي هئي. مان بابا جو سڪيلڌو پٽ هوس. ڇاڪاڻ تہ ٻي اولاد ڪيس ڏيءُ هئي. ان ڪري بابا منهنجي طهر تي رقص لاءِ نيلم بائيءَ کي گهرايو هو، ۽ پير صالح شاهہ جي اوتاري (سائينءَ جي اوتاري) تي هڪ خاص ڪمري ۾ رهايو هئائينس. جتي ٽي چار ايراني قالين پٿاريا هئائين، انهن تي هالا جي جنديءَ جو پلنگ ۽ پينگهو رکايو هئائين. ڇت ۾ هڪ ريشمي ڪپڙي جي جهلي بہ هڻائي هئائين، جا هر وقت هن جو نوڪر ڇڪيندو رهندو هو. بابا هڪ بگين جي قطار بہ ڪڍائي هئي، جنهن ۾ زالن ۽ مردن کي شڪارپور جا اٺ ئي دروازا گهمائي آيو هو. ان ۾ مشڪي ۽ سنجاف گهوڙن جي دڙڪي چال ڏسڻ جهڙي هئي. جلوس ڪڍڻ کان هڪ ڏينهن اڳ انهن گهوڙن کي جَوَن جا توبرا ڀري کارايا هئائون.

نيلم ٻائي ڏاڍي خوبصورت هئي. هن کي ڪنن ۾ جهومڪ، سونو گلوبند، سونا ٻازو بند ۽ ڪنگڻيون پيون هيون، پيرن ۾ سوني ڇير ۽ پيل هئس. هوءِ ائين پئي لڳي ڄڻ راجستان جي ڪنهن پينٽنگ مان نڪري آئي هئي. هن ناچ ائين ٿي ڪيو، جيئن ڏوڙنئي جي ڏڻ تي اتر واءُ ۾ پن ڦرندا آهن. مون کي ان وقت موسيقيءَ جي ڪا بہ خبر ڪانہ هئي. پر ڪي تماشبين چون پيا تہ هوءِ سارنگيءَ تي 'نٽ ڀيرو' ڳائي رهي آهي. مان هن وٽ صبح کان شام تائين ويٺو رهيس، ۽ هن مون کي ماني بہ پاڻ سان ڪارائي هئي، جا بابا هن لاءِ موڪلي هئي. پلاءُ، ڀڳل گوشت، نان ۽ چانورن جو زردو. مان جڏهن هن جي ڪمري مان نڪتو هوس تہ سرءَ جي ڀڄهندي ۾ سج هڪ ٻڍي سود خور وانگر ڏسي رهيو هو تہ ان وٽ ڪو سون چانديءَ بہ رهيو آهي يا نہ! وري جڏهن رات جو ويو هوس تہ آسمان مان بوندا باندي ٿي رهي هئي تہ هن، "گهر آئي بدروا ڪاري" ڳاتو هو تہ هن جي اکيان ريين جو ڍير ٿي ويو هو. اوچتو پاڙي ۾ هلي ويو تہ بابا نيلم سان شادي ٿو ڪري. پاڙي جي هڪ پوڙهيءَ اچي منهنجي ماءُ کي چتاءُ ڏنو تہ مڙس هٿان ٿو نڪتو وڃئي.

جيستائين دير سان رات جو بابا گهر اچي تيستائين هُن جاڳي مون کي ۽ منهنجي ڀيڻ کي لوڪ ڪهاڻيون ٿي ٻڌايون. بابا آيو مس تہ هوءِ اوڇنگارون ڏئي رڙڻ ۾ چنڪي، ڄڻ ڪنهن زخمي ڪبوتريءَ جيان ڦٿڪي رهي هئي، ۽ بابا کي چيائين: "مون تنهنجي لاءِ سڀ ڪجهہ ڇڏيو، گهر ٻار، پاڙو اوڙو، جات جمات، ڌرم، پوڙهي امڙ، ڪاڻاٽو ٻائر، سڀ تنهنجي لاءِ ڇڏيم. تون مون کي اهو نتيجو ٿو ڏين." پوءِ هوءِ ڍڪرا ڏئي روڻ لڳي.

"ڪهڙو نتيجو ٿو ڏيان؟" بابا هن کان نرميءَ سان پڇيو.

"تون نيلم ٻائيءَ سان شادي ٿو ڪرين. انهيءَ بازاري زالفان سان." امان چيس.

بابا ڪيس ڳراٽي پائيندي چيو: "توکي ڪنهن غلط ٻڌايو آهي." پر امان کي تيسين اعتبار نہ آيو ۽ ٻئي ڏينهن تائين روئندي رهي، جيستائين نيلم رات واري گاڏيءَ ۾ بمبئيءَ هلي وئي. ها بابا ڪيترو وقت اها سٽ جهونگاريندو رهيو هو: "عاشق پسڻ لئہ آيو، محبوب گل سناسي." پوءِ بابا وفات تائين وڏي شيشي ۾ مڙهيل نيلم جو فوٽو اسان جي گهر جي ديوار تي لڳائي رکيو. بابا جي وفات کان ڪجهہ ڏينهن پوءِ، امان اهو فوٽو ابتو ڪري ٽنگيو هو، پر لاٿو نہ هئائين.

بابا پنهنجي ڪمائيءَ مان خوبصورت جاءِ ٺهرائي، جنهن ۾ مشهور مغربي مصورن جي تصويرن جا اتارا شيشي ۾ مڙهائي هال جي چوڌاري ڪاٺ جي مضبوط پٽيءَ جي ٽيڪ ڏئي ديوار تي ٽنگيا هئائين. معلوم نہ آهي تہ اهي اتارا بمبئيءَ مان آندا هئائين يا شڪارپور مان ورتا هئائين. جو تہ شڪارپور ۾ نيوند حلوائيءَ جي پرسان بہ ٽي دڪان هوندا هئا. جتان اهي ملي سگهندا هئا. مون کي هائي ياد اچي ٿو تہ انهن ۾ هسپانوي مصور گويا (Goya) جي تصوير 'ننگي ماجا' (Naked Maja) بہ هئي. مان ٻانيان ٿو تہ هسپانوي زبان ۾ 'ماجا' عورت کي چوندا آهن. باقي مون کي اها خاطري آهي تہ بجليءَ جا جهار هن بمبئيءَ مان آندا هئا. هن جي ستر ايڪڙ زمين ديهہ لوڊا تعلقي سلطان ڪوٽ ۾ هئي. جتي هن ڪجهہ وڻ پوکايا هئا ۽ هڪ ننڍو سنگمرمر جو تلاءُ ٺهرايو هو. جنهن جي چپري مٿان ڪاري ڊاک جون وليون هڻايون هئائين. چڙهي پاڻيءَ جي منڊ ۾ هو ان تلاءَ کي پاڻيءَ سان ڀرائيندو هو. ۽ ايترو نفاست پسند هو جو وهنجڻ مهل ڊبل گهوڙو بوسڪيءَ جو انگوشو ٻڌندو هو ۽ ميٽ ۾ ليمي جا ڦن وجهرائي ڇڏيندو هو. ڪلاڪ ڏيڍ اهو ميٽ لائي، پوءِ وهنجندو هو. ٻابا کي صابڻ سان چڙ هوندي هئي. اونهاري ۾ هو منهنجي ماءُ کي بار بار ياد ڏياريندو هو تہ هٿن پيرن تي مينديءَ سان گل ڪڍي ۽ لڪي در تان هن لاءِ رابيل جون ڪنڊيون، موتيءَ جي ڪلغي ۽ پنهل علي شاهہ جا ڍير سارا ڪباب ۽ نان وٺي ايندو هو، جي اسان رات جو کائيندا هئاسين. هو قئنچي چاپ سگريٽ بہ پيئندو هو. جي ان ڏينهن ۾ ماڻهو شوق سان پيئندا هئا. باقي پان کان هن کي نفرت هئي. جڏهن کوهي تي ڪٽ وجهندو هو تہ گلاب دانيءَ سان ڪٽ جي چوڌاري گلاب جي پاڻيءَ جو ڇڻڪار ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن خس جو عطر بہ لائيندو هو جو هن کي وڻندو هو. اسان جي گهر ۾ هيٺ لوهي سيخن سان دري هئي، جنهن تي خس جي ٽٽي لڳل هوندي هئي، جنهن تي ڏينهن ۾ بہ ٽي ڀيرا پاڻيءَ جو ڇڙڪاءُ ڪبو هو.

منهنجو پيءُ هر هفتي بہ ڀيرا جو پاڙي واري مسجد ۾ جمعي جي نماز پڙهندو هو. هو جنازي نماز ۾ بہ ضرور شريڪ ٿيندو هو. ۽ عيد نماز وقت عطر عنبير لائي پاڙي جي هڪ سيٺ چندر ڀان کان موٽر ڪار وٺي اسان کي عيدگاهہ تي وٺي هلندو هو. جتي عيد نماز پڙهڻ کان پوءِ هو اسان کي ڪاغذ جون ڦرڻيون، ساوا ڳاڙها جهنڊا، ڊبڪيون، جهنجهڻ، جيڪي مٽيءَ جا

ٺهيل هوندا هئا ۽ جن ۾ ڪڻڪ جا داڻا وجهندا هئا جي انهن ۾ وڄندا هئا ۽ ڏيڏر بہ وٺي ڏيندو هو. ڏيڏر مٽيءَ جي ننڍي پيالي هوندي هئي، جنهن تي ڪاغذ چاڙهيو ويندو هو، ۽ جنهن تي ڏاڳي سان ڪجيءَ جي ڇڙيءَ جو سنهو ڏاڪولو هوندو هو. جڏهن ڏاڳي کي ڇڪيندا هئاسين تہ اهو ڏيڏر وانگر آواز ڪڍندو هو. انهن کان سواءِ ڦوڪڻا، پوپريون، چانديءَ جا پنا، مٽيءَ جا گهوڙا، مٽيءَ جون زاڻفان، جن کي ڏاڳو ٻڌل هوندو هو، جنهن کي ڇڪ ڏبي هئي تہ اهي ڦرنديون هيون. مٽيءَ جون جهرڪيون ۽ طوطا جن کي رنگين پنا لڳل هوندا هئا. چدا، سونجنيون، ٻاڻليون ۽ کوڏ ملندا هئا، جي بہ اسان چاهہ سان وٺندا هئاسين.

عيدگاهہ جي هڪ پاسي اسٽوئرٽ گنج نالي مارڪيٽ هوندو هو، جتان بابا اسان کي طرح طرح جا ميوا وٺي ڏيندو هو. شڪارپور ۾ انب، انجير، ننڍا صوف، توت، ڪارا شهتوت، ڄمون، ڪارڪون، ڦاروان، ڪڪڙيءَ بنا ڪارڪون، باد رنگ (ڪيرا) ونگيون، ڏوڪا ۽ ڏنگ ڏوڪا، لوٽيون ڪارڪون، سايون خشيون، سنڌي ۽ مڪئي ٻير، ڪنگري ٻير، پيرون، گدرا، ڪاٺ گدرا، تمام ننڍو ڪمند، پٽائي گجرون، لاهوري گجرون، هنداڻا، ڏوڏيون، جن کي چئني طرف چير نڪتل هوندا هئا ۽ جن مان آفيم نڪتل هوندو هو، ڪَر زريتون، ڊاک، وغيره ٿيندا هئا. جي منڊ آهر وٺي اسان ڍوَ ڪندا هئاسين. پوءِ وڏن جي قبرستان تي ويندا هئاسين، جتي منهنجو ڏاڏو ۽ ڏاڏي پوريل هوندا هئا. انهن جي مزارن تي دعا گهري، انهن جي قبرن تي پٺهي وجهندا هئاسين. پٺهيءَ ۾ گلاب جا پن، انب جا پن ۽ مَهري دال هوندي هئي. اسان جن عورتن کان پٺهي وٺندا هئاسين، تن کي آرائيون چوندا هئاسين. آرائيون مند تي اسان وٽ گلاب ۽ رابيل جا گل پوئي آڻينديون هيون. انهن جي ڳري قيمت گهرنديون هيون تہ بہ انهن کي موٽائبو نہ هو، جن کي ساري مون لکيو هو:

'عشق اسان وٽ آرائيءَ جيئن، آيو جهول ڀري،

ڪوئي ڪيئن ڪري؟'

عيد جي ڏينهن تي شڪارپور ۾ هندستاني گويا ايندا هئا، جي فارسيءَ ۾ مختس ڳائيندا هئا، جنهن جون آخرين ٻہ سٽون هونديون هيون:

"آهستہ برگِ گل بفشان بر مزار ما

کِہ نازک است شيشہءِ دل درکنار ما-"

ترجمو: "اسان جي مزار تي گل آهستي رکو - ڇو تہ اسان جي ڪک ۾ دل جو شيشو نازڪ آهي."

مون کي ان وقت بہ خيال ايندو هو تہ ڇا هتي منهنجي پيءُ جا ماءُ پيءُ پوريل آهن؟ ڇا مٽيءَ جو پيٽ پرجهڻ ٿي نہ آهي؟ مٽيءَ ڪيئي دارا ۽ سڪندر ڳڙڪائي ڇڪي آهي؟ ڇا انهن جي ماس ۾ هين ماڻهن جي ماس کان سواد وڌيڪ آهي؟ اهي ويچار ياد ڪري مون نظم لکيو هو.

"آيو موت تہ روح مري ويو، جسم ٿيو آزاد،

مٽي اول مٽي آخر مٽي زنده باد."

هاڻي مان مڃان ٿو تہ 'مٽي زنده باد' صحيح ناهي، انسان ۾ ٻي ڪا شيءِ آهي، جا زنده رهي ٿي. پر اهو خيال مون کي ڏاڍو پوءِ آيو، جڏهن مون موت کي پنهنجيءَ تي هٿ هڻي چيو: "هاڻ تہ ٽر، مان واندو نہ آهيان."

بابا جا ٻيا دوست هئا، قولناٿ جوڳي، جنهن هن کي ڪيميا جي علم سيکارڻ جا ڏتا ڏنا هئا. قولناٿ کن ڦاڙ جوڳي هوندو هو، يا جنهن لاءِ پٽائيءَ ڪنوٽيا، کن چير لفظ ڪم آندا آهن. هو ڳچيءَ ۾ پٿر جو ڪنٺو پائيندو هو ۽ هن کي گهاٽيون جٽائون هونديون هيون. هڪ ڀيري هن بابا کي چيو هو تہ اڌ تولو سون ۽ ڏهہ سير ٽامون وٺي ڏي تہ هو ڪيس ٽامي جا ڏهہ ئي سير سون ڪري ڏيندو. هو اسان کي شهر کان ٻاهر، هڪ باغ ۾ وٺي هليو، جتي هن چيڻن جو ڍير دکايو ۽ ان ۾ ڪجهہ جڙي ٻوٽيون ۽ اڌ تولو سون ۽ ڏهہ سير ٽامون وجهارايائين. چوڌاري وڏو چيڻن جو ڍڳ دکارايائين ۽ بابا کي چيائين، تہ اهي صبح جو سون ٿي ويندا. صبح جو جڏهن مان بابا سان گڏجي ويس ۽ چيڻن جي رک پري ڪري ڏٺوسون تہ اڌ تولو سون تہ ڪونہ هو، پر ڏهہ سير ٽامي تي سونهري جهلڪ نظر آئي پئي. قولناٿ بابا کي چيو تہ سون ٿورو هو، تنهن ڪري پوري ٽامي تي چڙهي نہ سگهيو. ٻئي ڀيري ٻہ تولا سون وجهنداسون، پر بابا هن جو نسخو وري نہ آزمايو. هو بابا کي جوڳين جي باري ۾ عجيب غريب ڏند ڪٿائون ٻڌائيندو هو. هو جپ تپ ڪري، هوا ۾ اڏامي سگهندا هئا ۽ ڪنهن وقت ناڻگا پربت تي ويچي نڪرندا هئا. يا دم روڪي پاڻ کي ڌرتيءَ اندر پورائي ڏينهن جا ڏينهن جي سگهندا هئا. ۽ جڏهن ٻاهر ڪڍيا ويندا ها، تڏهن انهن جي ڏاڙهي ائين ڪوڙيل هوندي هئي، جيئن پورجڻ وقت هئي، پر بابا هن تي اعتبار نہ ڪندو هو تہ

ڦولنات ڦل ۾ گانجي جو وزم هنندو هو ۽ چوڏاري گانجي جي ڏپ ڦهلجي ويندي هئي، ۽ پوءِ هو دعويٰ ڪندو هو تہ هن اهڙو بہ جوڳي ڏٺو هو، جيڪو اپڻ سنگين تي سمهي سگهندو هو، ۽ هن جي پٺيءَ تي سنگين جو ڪوبہ اثر نہ ٿيندو هو. ڪيترو وقت پوءِ هن جون پويون ڳالهيون مون هڪ انگريزي ڪتاب ۾ پڙهيون هيون. ڪيترو وقت پوءِ ڍاڪا وڃي رهيا هئاسين تہ مون سان پنجاب جو اردو شاعر صوفي غلام مصطفيٰ تبسم هوائي جهاز ۾ گڏ هو. هن ۽ مون پنجابي ادب تي پئي ڳالهايو تہ هن هڪ لوڪ بيت پڙهايو:

"گوري وچ تلاوان نڪتي
جيئن سلفي دي ڏار ورگي-"

(ڇوڪري تلاءُ جي وچ تان نڪتي. (وارن کي چنڊڪو ڏنائين) تہ چڻ سلفيءَ مان دونهين جي ڏار نڪتي.) ان وقت مون کي ڦولنات جوڳي ياد آيو هو.

ٻيو ماڻهو جيڪو روز بابا وٽ ايندو هو، ان جو نالو گهٽو ڪري امير علي هو. هن جي ڇاتي ويڪري، منهن موڪرو، ڏاڙهي ميڇون ڇٽ هونديون هئس ۽ هن جي مٿي تي ڦندڻ واري ڳاڙهي ترڪي ٽوپي هوندي هئي. هو خلافت تحريڪ ۾ شريڪ ٿيو هو. جڏهن 1919ع ۾ مهاتما گانڌيءَ انگريزن جي خلاف آسهڪار جي هل چل (Non - Co-operation Movement) هلائي هئي، ۽ ڪانگريسي هندن جو خلافت تحريڪ ۾ مسلمانن سان انگريزن جي خلاف غير معمولي ۽ تعجب خيز اتحاد ٿي چڪو هو. ماٽيگو چيلمس فورڊ سڌارو (Mantego Chelms Ford Reform) کي ڪامياب بنائڻ لاءِ لارڊ جارج پنهنجي ڪئبينيٽ جي ماڻهوءَ کي وائسراءِ بنائي هندوستان موڪليو هو، جنهن هندو مسلمان اتحاد ختم ڪرائڻ لاءِ مهاتما گانڌيءَ کي گرفتار ڪرايو هو. 1926ع ۾ اها آسهڪار جي تحريڪ ختم ٿي وئي. پر ان وچ ۾ پوري برصغير مان ڪيترا مسلمان ۽ سنڌ مان جان محمد جوڻيجي جي رهنمائيءَ هيٺ ڪيئي نوجوان ٻارين ٻچين ڪابل (افغانستان) لڏي ويا ها، ڇو تہ هندوستان دارالحرب هو ۽ ڪابل دارالامان هو. جوڻيجي سان جيڪي مسلمان گڏجي افغانستان ويا هئا، انهن سان اُتان جي مسلمانن ڀاءُ سمجهي همدردي تہ نہ ڪئي، پر هن ڪان سچو سَرو سامان تہ نهيو. پر زالون بہ ڦري ورتيون. مون اهي سڀ ڳالهيون ڪيئي سال پوءِ، جوانيءَ ۾ پڙهيون هيون. دراصل پهرين مها ڀاري لڙائيءَ ۾ ترڪن انگريزن خلاف آسٽريا ۽ جرمنيءَ

جو سات ڏنو هو. نومبر 1918ع ۾ انگريزن ترڪيءَ کي شڪست ڏني هئي. 5 جنوريءَ تي انگلنڊ جي وزيراعظم لارڊ جارج پارليامينٽ ۾ تقرير ڪندي چيو ته: ترڪيءَ جي حڪومت ۽ ان جي گادي قسطنطنيہ کي ڪوئي خطرو ناهي ۽ اسان ترڪيءَ جي اندروني معاملن ۾ دخل نہ ڏينداسون." پر 1919ع واري صلح ڪائونسل ۾ ترڪيءَ جي سلطنت کي ونڊڻ ورهائڻ جو فيصلو ڪيو ويو ۽ خلافت کي بہ عملي طور ختم ڪيو ويو. خلافت تحريڪ جي باري ۾، مون ايم. اين. راءِ جي حوالي سان "جڳ مڙيوئي سپنو" ۾ الڳ مضمون لکيو آهي ۽ ان جي باري ۾ لارينس آف عريبيا جي ڪتاب Seven Pillars of Wisdom (سياڻپ جا ست ٿنڀا) ۾ بہ ڪجھ پڙهيو آهي.

هندوستان جي مسلمانن ان ڳالھ جي باري ۾ سخت احتجاج ڪيو. نومبر 1919ع ۾ مسٽر افضل حق جي صدارت ۾ ميڙ ٿيو، جنهن ۾ گانڌي، موتي لال، نهرو، پنڊت مدن موهن مالويہ بہ ڪٺا ٿيا. گانڌيءَ مسلمانن کي هندن جي پوري حمايت جي خاطري ڏني. اهي ڳالهيون مون سڀ ڪيترو وقت پوءِ پڙهيون. بابا جو دوست امير علي ڪابل مان دلشڪستو ٿي موٽيو هو ۽ بابا سان روئنهارڪو ٿيندو هو تہ هن کي نڪيو ويو هو.

ٽيون شخص سلطان ڪوٽ جو هو. پورو نالو ياد نہ ٿو اچي، شايد هن جو نالوڪشن چند هيو. هو بابا کي نل دمينتي، شڪنتلا، شوپاروتيءَ وغيره جا ديو مالائي قصا ٻڌائيندو هو. ان وقت بابا اڳرن تي ناگلي گجرون بہ پچائي کائيندو هو ۽ مرغيءَ جا انڊا اوٻاري پاڻ بہ کائيندو هو ۽ ٻين کي بہ کارائيندو هو. اها رات جي وقت هن جي مرغوب غذا هئي.

زرينا هاڻي ترس ڪجھ دوست آيا آهن. انهن سان ملي وٺان. پيو قصو پوءِ ٿو اڳتي وڌايان.

اڄ پير محمد ڪيلاش، شاھ محمد پيرزادو ۽ آصف فرخي آيا. آصف فرخي، شاھ محمد جي مدد سان سنڌي شاعريءَ جي انٿالاجي (Anthology) جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري رهيو آهي. فرخي عطيہ دائود جو انگريزيءَ ۾ ترجمو اڳ ئي ڪري چڪو آهي. هن جڏهن موڪلايو تہ پنهنجا ٻہ ڪتاب تحفي طور ڏئي ويو، جي منهنجو پٽ ڊاڪٽر سليم لاهور کڻي ويو ۽ چيائين تہ فرصت جي وقت ۾ پڙهندس. هڪڙو ڪتاب ذي شان ساحل جو 'ڪراچي اور دوسري نظمين' بہ ڏنائين.

ٻئي ڏينهن تي مشتاق باگاڻي، عبدالحميد ابڙو ۽ بدرالدين اچڻ آيا.

عبدالحميد ابڙو ملير ۾ سيشن جج آهي ۽ منهنجي شاعريءَ جو مداح آهي. بدرالدين اڄڻ لاڙڪاڻي ۾ اسسٽنٽ ڪمشنر آهي ۽ ٽي. ايس. ايٽ تي ڪتاب لکيو اٿائين ۽ جڏهن سکر ۾ اسسٽنٽ ڪمشنر هيو، تڏهن منهنجي دعوت ڪئي هئائين، جا مون آتم ڪهاڻيءَ جي پهرين حصي ۾ فتاح ملڪ جي نالي سان منسوب ڪئي آهي. ٽئين ڏينهن تي پير محمد هڪ لڄاري ۽ سڀاڄهي اردو شاعره سان گڏجي آيو، جنهن مون کي پنهنجو ڪلام ٻڌائي. منهنجو رايو وٺڻ چاهيو تہ هوءَ وڌيڪ مشق جاري رکي يا نہ؟ مان هن جي ڪلام ۾ ايترو محو ٿي ويس، جو هن کان سندس نالو بہ نہ پڇيم. ممڪن آهي تہ هن پنهنجو نالو ٻڌايو، پر مون کان وسري ويو آهي. هوءَ ايم. بي. بي. ايس جي پوئين سال ۾ آهي ۽ چيائين تہ امتحان ڏئي پنهنجي ساري شاعريءَ کي ترتيب ڏيندس، ۽ ان جي فوٽو ڪاپي اوهان کي ڏيندس. ويندي وقت مون هن کي چيو: "ڌيءَ! تنهنجي لاءِ منهنجو دروازو هر وقت کليل آهي. تون جڏهن چاهين، اچي سگهين ٿي." مشتاق باگاڻي پنهنجي بيتن ۽ وائين جو مجموعو ڏئي ويو هو تہ ان تي مان پيش لفظ لکان. مشتاق باگاڻي پنهنجي شاعريءَ ۾ سنڌ جي جاگرافيءَ کي امر ڪيو آهي. هو هڪ شوقين شڪاري آهي ۽ جڏهن سکر ۾ هوندو هو، تڏهن مون کي بار بار شڪار جي دعوت ڏني هئائين پر مان هن سان نہ وڃي سگهيو هوس. هو وائيءَ جو ماهر آهي. مان هن جي پوئين صفحي تي ڏسان ٿو تہ مون کي هڪ عجيب وائيءَ تي نظر پئي ٿي.

منهنجا موسيٰ يار،
هاڻي ڇڏ شڪار،
تو پڻ ليکو ڏيڻو.
ڇمر ڪيو پيا چلن – اوڇي ساڻ اڌار،
تو پڻ ليکو ڏيڻو.
ڪَوڙين ڪنڌ ڪپي ڇڏيئہ، ساري سڀ ڄمار،
تو پڻ ليکو ڏيڻو.

موسيٰ هڪ ڳوٺاڻي جو نالو آهي. يار باگاڻي! تو هڪڙا شڪار ڪيا آهن، مون ٻيا ۽ ٻئي اڄ تائين ليکو ڏئي رهيا آهيون.

زرينا! توکي معلوم آهي تہ منهنجي ماءُ اصل هندياڻي هئي ۽ پوءِ مشرف بہ اسلام ٿي هئي ۽ بابا سان شادي ڪئي هئائين. امان جا پائر باغن جا ٺيڪا

ڪندا هئا. اتي هو سبزيون پوکيندا هئا. ڪريلا، توريون، ڀينڊيون، واڱڻ، گجرون ۽ موريون وغيره. باغن ۾ ڪوهہ هوندا هئا، جي سارو ڏينهن ڏڳا گيڙيندا ها. منهنجي ماءُ کي هڪ خوبصورت ڀيڻ بہ هئي، جنهن جي اتفاق سان ننڍي هوندي ڪُتر جي مشين ۾ اچي، اڌ ٻانهن ڪپجي وئي هئي. ٻئي ڀينر ڪنهن نہ ڪنهن کوهہ جي نيسر هيٺان وهنجي، ڪچيون گجرون ۽ موريون بہ کائينديون هيون ۽ جوئر جي ڏوڏي سان پڪل ڪريلا يا واڱڻ جو ڀرٿو بہ کائينديون هيون. جنهن ۾ انبڙين جون ڪپيل ٽڪريون بہ وجهنديون هيون ۽ ڪريلن کي چير ڏئي، انهن ۾ مصالحا ڀري ٽانڊن تي پچائينديون هيون. انب چور هو انبڙيون سڪائي، حمام دستي ۾ ڪٽي ٺاهينديون هيون. اهڙيءَ طرح منهنجا ماما ساوا مرچ سڪائي ڪٽيندا ها. هو توت يا شهتوت کي ڌوئي، ڌرتيءَ تان توت ميڙي کائينديون هيون ۽ ڪڏهن ڪارن انجيرن جي وڻن مان انجير پٽي کائينديون هيون. منهنجن مامن جي باغن ۾ ڪجيون بہ هونديون هيون. جن ۾ بنا ڪڪڙيءَ جي ڪارڪون ٿينديون هيون. جي جهول ۾ ڀري، منهنجي ماءُ ۽ ماسي رڌل چانورن سان کائينديون هيون. ڪڏهن ڪڏهن چانورن سان پتاشا انب بہ کائينديون هيون. باغن ۾ چمن جا ٻہ ٽي وڻ بہ هوندا هئا. جن مان منڊ ۾ چمون بہ پٽي کائينديون هيون. توتن، شهتوتن، انبن ۽ انجيرن جي وڻن تي ساوا طوطا ڪين ڏاڍا وڻندا هئا، جو تہ اُهي وڻن جي پنن وانگر لڳندا هئا. انهن مان ڪنهن کي جهار هڪليندي ٻاغائيءَ جو ڳوڙهو لڳي ويندو هو ۽ هو ڦهڪو ڪري پٽ تي ڪِرندو هو تہ هو ان کي پيار سان کڻي پاڻي پيارينديون هيون ۽ جي هو ڪنڌ لاڙي مري ويندو هو تہ روئنديون هيون، ۽ نڪ اکهي اکهي طوطي جي ڇهنب وانگر ڳاڙهو ڪري ڇڏينديون هيون. ڪارڪن جي منڊ ۾ وهيا هزارين کوهہ کهي ايندا هئا. اهڙي کهڙي اجهل چڪ هنن جي رڳ رڳ ۾ ڇُپيل هوندي هئي جا هنن کي پاڻ رستو ڏيکاريندي هئي. وهئي جو سائبريا مان منڊ تي اچڻ، خدا جي وجود جو بهترين ثبوت آهي. فطرت سان بي انتها محبت مون کي ماءُ کان ورثي ۾ ملي آهي.

امان جي بابا سان ايتري محبت هئي جو سياري جي منڊ ۾ جڏهن هو مري ويو، تڏهن امان رک سان ڀريل ڪُل، جنهن ۾ ٻرندڙ ڪجهہ ننڍا ٽانڊا بہ هئا، پنهنجن وارن تي پيٽيو هو. جو اسان جي ماٽيائين هن کان کسي، هن جي مٿي کي يڪدم ڇنڊيو هو. امڙ، منهنجي پيءُ جي وفات کان پوءِ بہ

ڪيئي سال جيئري رهي ۽ جڏهن هن کي ڪئنسر ٿي پئي، تڏهن مان هن کي لاهور جي ميو اسپتال ۾ وٺي ويو هوس. جتي منهنجي پنجابي دوست مونس ۽ هن جي سؤٽن امڙ جي ۽ منهنجي ڏاڍي خدمت ڪئي هئي ۽ هوءَ شفاياب ٿي موٽي هئي. جنهن جو ذڪر مان اڳ ئي ڪنهن ڪتاب ۾ ڪري چڪو آهيان.

امڙ مون کي ۽ منهنجي ڀيڻ کي جنهن وقت پنهنجي ماضيءَ جا واقعا ٻڌائيندي هئي، تڏهن هن جي منهن تي بيحد وقار هوندو هو ۽ هو ظاهر نہ ڪندي هئي تہ هن جا مٽ مائٽ دولت مند هوندا هئا. هوءَ هندو بيوهہ هئي ۽ ٿي ڏيئر پنهنجي ماءُ وٽ ڇڏي، منهنجي پيءُ سان شادي ڪئي هئائين. جنهن وٽ ڪنهن ڪيس جي سلسلي ۾ آئي هئي. پر لکيو منجهہ لِلاٽ قلم ڪياڙيءَ نہ وهي، هن جي پيٽ مان منهنجو جنم لکيل هو. مان جو ڪيئي سال پنهنجو قلم پنهنجي ڪياڙيءَ تي وهائيندو آيو آهيان.

منهنجي ڪيڙيءَ مان ڪٿا ختم ٿيڻ وارا آهن. پر تقدير کي پاسيرو ڏسي، مان ڪجهہ ڪٿان وڏيڪ وجهي ٿو ڇڏيان. ۽ چاهيان تہ پنهنجو قصو پاڻ پورو ڪيان. مون کي محقق نہ وڻندا آهن. مان ڀانيان ٿو تہ اهو 'محقق' لفظ 'حقي' مان نڪتو آهي، جنهن ۾ ٻڙ ٻڙ گهڻي هوندي آهي ۽ پرائي ٽانڊي تي ٽيڱربو آهي. انومان، ڏڪا، ٻڌل سڌل ڳالهيون، اهوئي تہ محقق ڏيندا آهن. هن وقت تائين تہ ڪنهن بہ سنڌي محقق منهنجي باري ۾ حق جي ڳالهہ نہ ڪئي آهي.

امڙ، بابا لاءِ سڀ ڪجهہ واري ڇڏيو. هوءَ گهريلو عورت هئي. مسلمانڪو لباس، شلوار، قميص ۽ رئو پائيندي هئي ۽ منهنجي پيءُ هن کي نماز پڙهڻ لاءِ وضوءَ جو طريقو سيکاريو هو ۽ طهارت جي اهميت ٻڌائي هئي. هوءَ گهڻو ڪري فجر، ظهر، عصر، مغرب ۽ عشا جي نماز، هر روز پڙهندي هئي. پر ڪڏهن ڪم ڪار ۾ هن کان ڪائي نماز رهجي ويندي هئي.

شاديءَ کان پوءِ هوءَ ڪجهہ عرصي تائين هندڪا ڏڻ ملهائيندي هئي. جن مان ڪن جا نالا مون کي اڃان ياد آهن. چيٽي چنڊ، رام نومي، اکڻ تيج، ٿڌڙي، دسهڙو، ڏياري، بسنت پنچمي، مها شوراتڙي ۽ هولي. ڏيري ڏيري هوءَ مسلمان تقريبون ملهائڻ لڳي، پر پوءِ بہ منهنجي ذهن تي اهي ڏڻ اڃان تائين اڪريل آهن. هندو چيٽ جو سائو پک پوتر ڏينهن سمجهندا آهن. ڇو تہ ان ڏينهن برهما سرشتيءَ جي رچنا ڪئي هئي. اڃان تائين سنڌي

هندو چيٽي چنڊ جو ميلو ڪندا آهن. ٽڏڙيءَ تي شيتلا ديويءَ جي پوڄا ڪئي ويندي هئي. شيتلا ديويءَ کي هندو 'ننڍي ماتا' (ارڙي) جي ديوي ڪري سمجهندا آهن. ۽ هنن جو ويساهہ هو تہ چيٽ ڪان وٺي سانوڻ تائين شيتلا ديوي جي پوڄا ڪرڻ گهرجي. مان 1963ع ۾ بمبئيءَ ۾ سندري اتم چندائيءَ جي گهر ويو هوس، جيڪو شتيلا ديوي روڊ تي هو. ارڙيءَ جي نڪرڻ سان ماڻهوءَ کي ڏاڍي گرمي ٿئي ٿي ۽ ان گرميءَ کي شيتل (ٿڌو) ڪرڻ لاءِ هندو نم جا پن رکندا هئا. مون کي ۽ منهنجي ڀيڻ کي جڏهن ننڍي ماتا (ارڙي) نڪتي هئي تہ منهنجي ماءُ ڪوٺي تان نم جا پن پٽي اسان جي چوڌاري رکيا هئا. پر هوءَ ڪنهن بہ بت جي پوڄا نہ ڪندي هئي، جو بابا ڪيس سمجهائي ڇڏيو هو تہ اسلام ۾ بت پرستي حرام آهي. رام نوميءَ تي هندو ڇا ڪندا هئا، مون کي ياد نہ آهي پر منهنجا ڪلاس فيلو چوندا هئا تہ ان ڏينهن رام جنم ورتو هو. دسهڙو، ڏياري، بسنت، پنچمي ۽ هولي تہ هندن جا مشهور ڏڻ هوندا هئا. دسهڙي جي ڏند ڪٿا هيئن هئي تہ رام، راوڻ جي ڏهن سرن لاهڻ لاءِ ڪاهہ ڪئي هئي. ڏياري جي ڪارڻ بابت منهنجا هندو ڪلاس فيلو گهڻيون ڳالهيون ڪندا ها، جي مون کي ياد نہ آهن، باقي اهو ياد آهي تہ هو مهينو ڪن اڳ گهر ۽ هٽن کي ٻوهاريون ڏئي صاف ڪندا هئا ۽ پوءِ ليپا ڏيندا ها.

مون ان وقت پهاڪو ٻڌو هو تہ: "ڏياريءَ جو ڏيئو ڏٺو، ننڍو وڏو ڇيڙ مٺو." چو تہ امڙ ڏياريءَ کان پوءِ ڇيڙن جون ڪچڙيون تري اسان کي کارائيندي هئي، جي ڀهراڙيءَ جون مسلمان عورتون اسان جي پاڙي ۾ هندن ۽ مسلمانن کي وڪڻنديون هيون. ڏياريءَ رات هندو ڪوڙي تيل مان ڏيئا ٻاري پٽين يا پلويڙن تي رکندا هئا، جي مسلمان ڇوڪرا ڪجيءَ جي ڇڙيءَ سان ڪيرائڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. ڏياريءَ رات هندو مسلمان ساري رات ننڍي بازار، ڊِڪ بازار ۽ شهر جا چڪر ڏيندا هئا. دوڪانن تي رنگ برنگي رانديڪا ڇاٻين تي هلندا نظر ايندا ها. ڏياريءَ جي ڏينهن منهنجي پيءُ جا هندو مؤڪل ۽ دوست ڪافي مٺائيءَ جون ٿڌيون ڏئي ويندا هئا. جن ۾ جمون، سگر جو ماٺو، ڪوهيو، برفي، جلبيون، پيڙي جي مٺائي، پستن جو ماٺو ۽ ميسو پاڪ پيل هوندو هو. اها ساري ٿڌي رپٽي ڏيڍ ۾ ملندي هئي.

بسنت جي منڊ جي آجيان ڪندي، هندو بسنت پنچمي ملهائيندا هئا.

بسنت جي رت ڦڳڻ ۾ شروع ٿيئي ٿي ۽ چيٽ جي پڇاڙيءَ ۾ پوري ٿئي ٿي. انهيءَ عرصي ۾ شاهي باغ ۾ ڇهڇٽا لڳا پيا هوندا هئا. سارو باغ رابيل، ڪرني، گلاب، ڪيتڪي، ٽانگڙ ۽ ٻين گلن سان جهنجهجي ويندو هو. جن جا ٻج ولايت مان گهرائي شاهي باغ ۾ پوکيا ويا هئا. انهيءَ مند ۾ توت، شهتوت، ڪارا ۽ ڳاڙها انجير پچندا هئا. ڊيليا ۽ سوسن جو ٻاٽي سڪائي ڇڏيندا هئا ۽ انهن کي ڪونڊين سميت رکي ڇڏيندا هئا ۽ آڪٽوبر ۾ ٻين ڪونڊين ۾ پوکيندا هئا. هندو مسلمان سڀ وڏي چوچ سان صبح شام چڪر ڏيندا ها. ٻيو هوليءَ جو ڏڻ هوندو هو. جنهن ڏينهن آئي وٺي ڪي هندو رنگن جون پچڪارون هڻندا هئا ۽ جيڪڏهن پچڪاري ڪنهن مسلمان کي لڳي ويندي هئي تہ بہ ورلي ڪوئي جهيڙو ٿيندو هو. نہ وري هندو ان تي جهيڙو ڪندا هئا. جو هڪ مسلمان فقير اچي در در تي سڻن هڻندو هو تہ 'ڪوٺروءَ ڏاند کهايو، ڪيول دين تي آيو.' ڪنهن ڪنهن وقت هُو اها سڻن ڪنهن هندوءَ جي در تي بہ هڻندو هو. هندو تهذيب کي رنگا رنگي تہ هوندي هئي. پر بت پرستيءَ سبب اها اسلام کي اڻين جذب ڪري نہ سگهي، جيئن جين ۽ ٻڌ ڌرم کي جذب ڪيو هئائين.

اها ٻي ڳالهہ آهي تہ اسان کي چار پنج پيڙهيون مسلمان ٿئي گذريون هيون. ان ڪري اڃان اسان وٽ مهينن ۽ مُندن جا نالا هندڪا هوندا هئا. جي مون پنهنجي بيتن ۾ بہ استعمال ڪيا آهن. هندوستان ۾ جوتش موجب ڇهہ مندون ٿينديون هيون ۽ هر ڪا مند ٻہ مهينا هلندي هئي. بسنت ۾ ڦڳڻ، چيٽ جو مهينو پورو ٿيندو هو تہ اونهاري ۾ ويساک ۽ جيٺ جو مهينو ايندو هو. ان کان پوءِ اونهاري ۾ ورڪا جي مند آکاڙ ۽ سانوڻ ۾ ايندي هئي. چٽ، بڊي ۽ اسوءِ ۾ ايندي هئي، جڏهن گرمي جهڪي ٿيندي هئي. کلئي آسمان هيٺان چادرپائڻ جي ضرورت ٿيندي هئي ۽ پوءِ سياري جا مهينا. پوهہ ۽ مانگهہ ايندا هئا. جن ۾ شڪارپور ۾ ڏاڍا سيءَ پوندا هئا. سوڙيون ويڙهيون پونديون هيون، جن جي ڪپهہ اسان کي پيڃارا هر سال پيڃي ڏئي ويندا هئا. اهي ڇهہ مندون هند - پاڪ کان سواءِ دنيا جي ٻئي ڪنهن بہ ملڪ ۾ نہ ٿينديون آهن.

ڪجهہ عرصي کان پوءِ امڙ هندڪا ڏڻ وساري ڇڏيا ۽ عيد - ميلاد، عيدالفطر، عيدالاضحيٰ (قرباني) ۽ محرم سان مانوس ٿي وئي هئي. پر شيخن جون ذاتيون. بلرائي، هروائي، ڇتائي، خانوائي، جاناڻي هيون، جي هندو ذاتين

وانگر هونديون هيون. مون اڃان مٿيان اکر لکيا پئي تہ ٽي. ويءَ تي خبر آئي تہ: ”پشاور ۾ بم جو خوفناڪ ڌماڪو ٿيو، سٺ ماڻهو مئا ۽ ٻہ سؤ زخمي.“

يا الله، يا رب پاڪ! هي اسان ڪهڙي ڪٺي جو ڪيتو ڀوڳي رهيا آهيون؟ آخر هيءَ خونريزي ڪڏهن ختم ٿيندي؟ آخر ڪشمير ۽ ڪابل ۽ ڪراچيءَ جو مسئلو ڪڏهن حل ٿيندو؟ انسان چڻن جي ننڊ ڪڏهن ڪندا؟ افسوس، اسان ۾ جمهوري روايتن گهر نہ ڪيو هو. جڏهن انگريزن ملڪ مان تپڙ ويڙهيا هئا. ايم. اين. راءِ ٺيڪ چوندو هو، تہ انگريزن جي وڃڻ جو وقت اڃان نہ آيو آهي. انگريزن جي زماني ۾ چيو ويندو هو تہ شير ٻڪري گڏ چرندا هئا. پوري برصغير کي آزاديءَ جي نعري ديوانگيءَ جي حد تائين، وچڙائي ڇڏيو هو. ايم. اين. راءِ جيتوڻيڪ پاڪستان جو حمايتي هو، پر هو اِهو بہ چوندو هو تہ آزاديءَ کان پوءِ ڪانگريس ۽ مسلم ليگ فاشسٽ حڪومتون ٿاهينديون. مان ڪڏهن ڪڏهن ايم. اين. راءِ جي دور رس نگاهہ تي سوچي حيران ٿي ويندو آهيان.

ورهاڱي کان پوءِ سارو پنجاب، سک، هندو، مسلمان لهولهان ٿي ويا. ريل گاڏيون يا تہ لاشن سان ڀريل يا بنهہ خالي اسٽيشنن تي اينديون هيون ۽ لاش رستي تي لاهي ڦٽي ڪندا ها ۽ انهن کي ڳجهن جو ڳاهہ ٿيڻ ڏيندا ها. جنهن چمن لال جو انگريزي ناول ’آزادي‘، خشونت سنگهہ جو ناول ’ٽرين ٽو پاڪستان‘ ۽ ڪرشن چندر جا ناولٽ، ’هم وحشي هين‘ ۽ ’غدار‘ پڙهيا هوندا، اهو ڳوڙها روڪي نہ سگهيو هوندو. بنگال ۽ بهار ۾ بي تحاشا خونريزي، ٻارن عورتن، ٻڍن ۽ جوانن جا قافلا، بي سرو سامان، لڄون لٽائي، لڏپلاڻ ڪري، سرحد جي هڪ پار کان ٻئي پار ويا. مهاتما گانڌيءَ کي گاڊسي گولي هنئين، ڇاڪاڻ جو هو اهنسا جو اوتار هو. قائداعظم، جنهن اسان کي پاڪستان تحفي ۾ ڏنو ان جو لاش جڏهن زيارت کان ڪراچيءَ پهتو تہ ايئرپورٽ تي فقط هڪ نرس هن تان مکيون هڪلي رهي هئي. وزيراعظم لياقت علي خان جو قتل، جنهن جي قاتلن جو سراغ اڃان تائين نہ لڳايو ويو آهي، پنجاب ۾ قادياني مخالف فساد، هڪ بيمار ذهن واري گورنر جو اسيمبليءَ کي برطرف ڪرڻ، سڪندر مرزا جو اقتدار تي زبردستي قبضو، ايوب خان جي آمريت، پاڪستان جي عوام جون هن جي آمريت تي خوشيون، نهروءَ جو دلشڪستو ٿي مرڻ، پنج شيلا جي سپني جو ٽڪرا

ٽڪرا ٿيڻ، 1965ع واري هندوستان ۽ پاڪستان جي جنگ لڳڻ، 1970ع ۾ اوير پاڪستان ۾ قتل و غارت، يحيٰ خان جي آمريت ڪجهہ عرصي لاءِ، شهيد ڀٽي جو اقتدار ۾ اچڻ، جنرل ضياءَ الحق جو اقتدار تي قبضو، ڀٽي جي دارو رسن تي شهادت ۽ هاڻي ڪشمير، ڪراچي ۽ ڪابل جي مسجدن ۾ نمازي شهيد، امام بارگاهن ۾ گوليون ۽ تخريب ڪاري، وجي ايتري چوٽ تي پهتي آهي، جو مولانا حاليءَ جي دعا تي ياد اچي.

اے خاصہء خاصان رسل وقت دعا ھے
امت پہ تیری آن عجب وقت پڑا ھے۔

اسان سوچي بہ نہ ٿا سگهون تہ آمريڪا، يورپ، چين، وچ اوير ڪٿي پهتو آهي. محترمہ بينظير صحيح چيو آهي تہ اڻويهين صدي يورپ جي هئي، ويهين صدي آمريڪا ۽ ايڪويهين صدي جپان ۽ ايشيا جي ۽ ٻين ملڪن جي ٿيندي. افسوس جي ڳالهہ اها آهي تہ سنڌ ۾ جيڪڏهن اڄ ڪنهن کان پڇيو ويندو هو تہ، "ڇا حال آهي؟ تہ هو جواب ڏيندو هو تہ "خدا جو شڪر آهي. دال ماني تہ ملي پئي." پر هاڻي ڇڻ جي دال چاليهن رپئي هڪ ڪلو آهي ۽ ڪڻڪ جو اٽو اسي رپئي ڏهہ سير آهي. اسان وٽ ويهينءَ صديءَ کو تہ گناهہ ڪيو آهي، جنهن جو ڪيتو اجان تائين ڏئي رهي آهي. جي شاعري مون کي نہ بچائي ها تہ تاريخ ۾ ايترو اضطراب هيو جو مان گهڻو اڳي مري وڃان ها. مون ۽ زرينا اِن دؤر ۾ ڇا سٺو آهي، اهو بيان کان ٻاهر آهي.

مون کي ڇڻ ڏينهن کان کنگهہ، زڪام ۽ بخار آهي. جو معلوم نہ آهي ڇو مون کي هر ڊسمبر جي مهيني ۾ ٿيندو آهي. مان ڪاڏي پيتي ۾ ڏاڍو احتياط ڪندو آهيان ۽ فقط جيئڻ لاءِ کائيندو آهيان. بيماريءَ جي باوجود مان مسلسل لکندو رهيو آهيان، ڇو تہ آءٌ ڄاڻان ٿو تہ موت جي هٽ ۾ ڦتنچي هوندي آهي، سٺي ڏاڳو نہ هوندو آهي. مون کي اهڙي درزيءَ کان نفرت آهي ۽ ان جون درزان اڏائڻ ڇاهيان ٿو. هو بہ ڇا ياد ڪندو تہ هن سان ڪوئي پڳو آهي!

جذبات مون کي ويهينءَ صديءَ جي توڙ تائين پهچايو آهي. پر مون تہ اجان سنڌيءَ جي پنجن ڪلاسن جي تعليم جو احوال بہ پورو نہ ڪيو آهي. مان موٽان ٿو اسڪول ڏانهن. بابا ڪاٽ جي ڦرهي، ڪلڪ ۽ ڪاري مس جي ڪپڙي ڏئي، مون کي هڪ اسڪول ۾ داخل ڪرايو هو، جيڪو لکيدر جي پرسان هو. مون تمام ٿوري وقت ۾ صورتخطي سکي ورتي ۽ منهنجا اکر

استاد کي ڏاڍا پسند هوندا هئا. ٽين درجي سنڌيءَ تائين مون کي پنهنجي مادري زبان تي ايتري مهارت ٿي وئي هئي، جو مون مٿي ذڪر ڪيل سنڌي ناول پڙهي پورا ڪيا ها ۽ اردو ڪتاب بہ پڙهڻ شروع ڪيا ها. تن ڏينهن ۾ شڪارپور ۾ ٻہ سئنيمائون هيون، هڪ لکي در تي ڪئپيٽال سئنيما ۽ ٻي هري ولڀ سئنيما. اسان جي گهر کان ٻہ اڍائي سؤ قدم پري هوندي هئي. جن ۾ گونگا فلم ايندا هئا. مون کي زيبو ۽ جئراج جا فلم ڏاڍا وڻندا هئا. هر فلم ۾ هيٺان اردوءَ ۾ لکيل هوندو هو تہ ڪردار ڇا ڳالهايو آهي. اهو پڙهي، مون اردو زبان تي وڏيڪ عبور حاصل ڪيو. هري ولڀ سئنيما جي پرسان 'نوجوان برادر منڊل لئبريري' هوندي هئي، جنهن ۾ مون چوٿين سنڌيءَ ۾ داخلا ورتي هئي. اتي مان سکر واري پبلشر هري سنگهہ جون ڇپايل سنڌي ڪافين جون چوپڙيون وٺي پڙهيون، جي ايتريون ننڍيون هونديون هيون، جيتريون 1976ع ۾ تاشقند رائيٽر يونين جي سيڪريٽري جنرل مومنوف مومن جي رباعيات جي چوپڙي هئي. جا هن مون کي تحفي ۾ ڏني هئي ۽ جا هن جي نالي جي تحرير سان مون وٽ موجود آهي. مون ان وقت ئي مسلم يو. ايس. ايس. آر جي ڪسمپرسي محسوس ڪئي هئي ۽ يقين ٿي ويو هو تہ مسلم ملڪ روس کان ڇڄي ويندا. جيئن مون کي بنگلاديش جي الڳ ٿيڻ جو ڍاڪا ۾ يقين ٿي ويو هو. جنهن جو ذڪر مان 'جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي' ۾ ڪري چڪو آهيان. مان ادبي هاءِ جمپ جو ماهر ٿي چڪو آهيان. اڌ صديءَ کان مٿي ٽپو ڏنو اٿم. مون ڳالهہ ٿي ڪئي جڏهن چوٿين سنڌيءَ ۾ پڙهندو هوس. ۽ نوجوان برادر منڊليءَ مان هري سنگهہ جا ڇپايل ڪافين ۽ بيتن جا ڪتاب ميمبر جي حيثيت ۾ ورتا هئم. جن مان مون کي ڪجهہ سٽون اڃان ياد آهن.

ڪُنيءَ وٽ ڪَنِي رات نہ ڪيچين ريءَ

ميهر تان نہ مَٽي، ڇا جي لوڪ مٽيندو.

سهڻي – ميهار جي ڪهاڻيءَ مان مٿيون سٽون ڪنهن سنڌي داستان گو جي واتان الف شاهہ جي پڙ ۾ ٻڌي هئي. جتي هو ايندو هو ۽ هڪ ڪهاڻي ٻڌائي، ڌرتيءَ تي چادر وڇائي چوندو هو تہ الله جي نالي ڪجهہ سِڪا ڦٽي ڪيو. ۽ هن جي چادر پائين، پئسن، آنڪين، ٻي آنين ۽ پائلين سان ڀرجي ويندي هئي. انهيءَ ۾ ٽامي جا ڏاڍا پراڻا سِڪا بہ هوندا هئا. جي هن دؤر ۾ هجن ها تہ نادر سِڪا سمجهي ڪٺا ڪيا وڃن ها. ڪافين جون سٽون مون

ڪي ايڏيون وٺيون هيون، جو اهي مون بار بار پڙهيون هيون ۽ مون کي اڄان ڪي سٽون ياد آهن. هڪ ڪافي تہ هيمنداس نالي شاعر جي هئي:

اٿي جاڳ تون ننڊ نهوڙي
ننڊ نڀاڳي دوست وڇوڙي
ڇڏ گمراهي گينوار -

چوٿين سنڌيءَ جون ٻہ ٽي ڳالهيون، مون کي اڄان ياد اچن ٿيون. پهرين تہ اسان کي ڪلاس ۾ چيو ويو هو تہ جيڪو ڦڙڪي تي پکين جا ڪنب چنبڙائي، انهن تي پکين جا نالا لکي ايندو، ان کي امتحان ۾ ويهہ سيڪڙو مارڪون وڌيڪ ڏنيون وينديون. ان ڳالهہ تي گهڻن ڇوڪرن توجهہ ڏنو، پر اسان ٻن ڄڻن هر - ڪلاسين ان ڪم کي تڪميل ڏيڻ لاءِ شڪارپور جا سارا باغ چڪاريا ها ۽ جڏهن ڪوئي نئون ڪنب ڳولي لهندا هئاسين تہ باغائيءَ کان ان پکيءَ جو نالو پڇندا هئاسين. جنهن جو اهو ڪنب ڪِريو هوندو هو. اهي ڪنا ڪيل ڪنب ڪبوترن، ڪانوَن، طوطن، هيڙهن، سانهن (جا پاڻيءَ جي تلاوَن تي ايندي هئي.) چانهہ، پٽ تتر، ڪارڙي تتر، هِل، ڳجهہ، ڪاٺ ڪٽي، باز، جهرڪي، ڳيري، کهگهہ، ڪويل، چاپاڪي، هُد هُد، ڇيهي، ڇٻري، چڙيءَ، متاع، بانشي، ٻٽير، ٽيٽيهر وغيره جا هوندا هئا. جي اسان ڦڙڪي جي پانن تي لٽيءَ سان چنبڙائي، هيٺان انهن جا نالا لکي، ويهہ في صد مارڪون ڪنيون هيون. باغائي ڪنهن ڪنهن وقت اهي پکي ڏيکاريندا بہ هئا، پر اسان انهن جي وِيجهو ويندا هئاسين تہ اهي ڦڙڪو ڏئي اڏامي ويندا هئا. ڪڏهن انهن جا ولر هوا ۾ گهمرا ڏيندا نظر ايندا هئا. انهن جي چين چين ۽ چانگار ۽ مٺي تنوار ٻڌي اسان ونجي ويندا هئاسين. مون کي ڏٺي ٻڌو هو تہ باغ باغ ۾ ايندڙ پکين جي ٻوليءَ ۾ ٿورڙو فرق هوندو هو، جيئن شهر شهر جي ماڻهن جي ٻوليءَ جو فرق آهي. مون تيستائين تہ شهر فقط شڪارپور، ڳڙهي ياسين، سلطان ڪوٽ ۽ سکر ڏٺا هئا. هڪ ٻيري بابا يلي ڏٺي آباد، ضلعي جيڪب آباد بہ وٺي هليو هو. جتي هو پنهنجي ڪن اصيلن وٽ مهمان ٿي رهيل هو جي ذات جا اُستا هئا.

منهنجو الفاظ جو ذخيرو نهايت تيزيءَ سان وڌي رهيو هو. سياري ۾ مستونگ جون پٺاڻيون يا بروچاڻيون اسان وٽ سڪل ميوو، توت، ڳاڙها سڪل ٻير، سڪل انجير، پستا، باداميون کڻي اينديون هيون. ڪنهن ڪنهن

وقت هٿ واٺين وٺان، مان امان جي چوڻ تي، مگن، چٽن ۽ مهريءَ جي دال وٺي ايندو هوس. ڪنهن وقت ٽري زالون ڪرنگهه ڪٽي ايندڀون هيون ۽ جوڳياڻيون نڪر جون ڏاند گاڏيون، ڪُپڙا، نڪر جون گڏيون، ڏويون، چلهيون، گهگهيون، وڏا ڪُپڙا جنهن کي ديڳيون چونديون هيون. اسان کي اٽي لپ تي وڪٽي ويندڀون هيون. انهن کي هٿ ۾ لٺ ۽ مٽي تي ڪٽڪ جي تيلين جي ڪاري هوندي هئي. پڙو ۽ ڪچ جي اڏ ٻانهن سان، ڪاون سان پريل، اگهاڙي پٺيءَ واري چولي هوندي هين ۽ ڪليوپيٽرا ڪٽ وار هوندا هئن، جي سندن نرڙ تي وينڊي وانگر لڙڪندا هئا. اڳيان نرڙ مٿان سينڊ ڪڍي ۽ چوٽيون ڪنديون هيون ۽ ٻانهن ۾ ٻڪن جي مٿان ڪافور جا چوڙا ۽ وچ ۾ ڪيٽوڙو چوڙو پائينديون هيون، جن تي نيريون ٻڙيون هونديون هيون. انهن جي مردن کي چٽين سان ڳنڍيل ڳوٽريون هونديون هيون، هنن کي ڳچيءَ وٽ چيپ لڳل هوندي هئي. انهن کي ڳچيءَ ۾ ڳاڙهي سنگ مرمر جا داڻا پويل ۽ ڪچ ڪوڏيون به پيون هونديون هيون. اهڙيون ڪچ ڪوڏيون، سندن ڳوٽرين تي به لڳل هونديون هيون. هن جي ڳوٽرين ۾ پيرَ مٽيا هوندا ها جي چوڪنڊا هوندا هئا ۽ جن کي سوراخ ۾ ڌاڳو پوتل هوندو هو ۽ اهو پير ۾ ٻڌبو هو تہ وائي سور لهي ويندو هو. ممڪن آهي تہ اهو اعتقاد جي علاج (Faith Cure) جو نمونو هجي. هن کي سائي سنگ مرمر جو دل پاڪ بہ هوندو هو، جنهن کي مسجد جي ڦبن وانگر آڪر ٽيل هوندي هئي، جو هِٺي هندو ۽ مسلمان ڳچيءَ ۾ پائيندا ها. هن کي روهيءَ جي ٻُونبيءَ وانگر مٽيو بہ هوندو هو، جنهن ۾ بہ ٽنگڙا هوندا هئا، جو ڏند ڪرڻ کي روڪڻ لاءِ پائيندا ها. هن وٽ اڇو جنڊ مٽيو بہ هوندو هو، جنهن تي اڌ چنڊ وانگر نشان هوندا ها. جيڻ ٻار تي چانڊوڪيءَ جو اثر نہ ٿئي. هو ملَيءَ لاءِ مرمر جو داٿو آڻيندا ها جو پائبو هو تہ سَجيل ڳل لهي ويندا ها. هو ٽامون ۽ ٽامي جون ننڍيون ميخون بہ ڪٽي ايندا ها ۽ پڳل ٽامي جي ڪٽورين ۽ تسرين کي هٿندا ها تہ اهي ڳنڍجي سڪ تي ويندڀون هيون.

ٻيا جوڳي شب برات جو ايندا ها ۽ چيين ۾ نانگ ۽ مرليون ۽ ڍارو ڪٽي ايندا ها. هو ڍارو اچلي قسمت ٻڌائيندا ها ۽ شب برات جو جيڪو حلوو نهندو هو، اهو وٺي ويندا ها.

هاڻ گهر ۾ اسان جون ڏهتيون، پڪيڙڻ جيان چون چون ڪنديون اچي

نڪتيون آهن ۽ ڏاڏيءَ اڪير مان نانا نانا ۽ نانيءَ امان چئي اچي مليون آهن. مان پنهنجي آتر ڪنا اتي روڪيان ٿو. ڪجهہ ڏينهن ڪان منهنجو پٽ سليم ۽ هن جا ٻار لاهور ويل آهن ۽ ڪجهہ ڏينهن ڪان گهر ٻسو ٻسو ٿو لڳي. ٽئي ڇوڪريون ڪنول، ماه رخ ۽ بشريٰ، منهنجي ڌيءَ ياسمين جون ڌيئر آهن. ڪنول فرسٽ ايئر ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ٿي آهي. ماهہ رخ ڇهين ڪلاس جي فرسٽ ٽرم ۾ اسي سيڪڙو مارڪون کنيون آهن. بشريٰ، جنهن کي اسين بشن چوندا آهيون، جا هاڻي ڪان ئي پاڻ کي ڊاڪٽر بشريٰ چوندي آهي، اها ڪي. جي -2 ۾ پڙهندي آهي. هو پيءُ سان گڏجي آيون هيون، جو حيدرآباد ۾ انجنيئر آهي، ۽ زال سوڏو عمري لاءِ وڃڻ ٿو چاهي ۽ ان لاءِ موڪل منظور ڪرائڻ لاءِ سنڌ سيڪريٽريٽ ويٺو هو. هن جي وڏي ڌيءَ پري سا انٽرميڊيئيٽ سائنس ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ آئي آهي ۽ سنڌس سيني ڪان وڏي ڌيءَ روماسا فرسٽ ييئر ايم. بي. بي. ايس ۾ آهي. ڪيس ٻئي سال کنو امتحان ڏيٺو آهي. ڪنول ڪان ننڍي سونيا اٺين درجي ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ٿي آهي ۽ هاڻ نائين ڪلاس ۾ وئي آهي.

منهنجي ٻيءَ ڌيءَ ڊاڪٽر روحي، ڊاڪٽر الطاف ڪيڙي سان شادي ڪئي آهي ۽ اها بہ جلد اچڻي آهي. هن جي وڏي ڌيءَ رابيل بہ ڇهين ڪلاس ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ٿي آهي. هاڻي ستين ڪلاس ۾ وئي آهي. هن جو وڏو پٽ روهيل ڪلاس چوٿين ۾ آهي، ان ڪان ننڍو سرمد ڪلاس ون ۾ آهي ۽ هن جي ننڍي ڌيءَ ڪومل ڪي. جي. ون ۾ آهي. هوءَ ڏاڏي چيڙاڪ آهي ۽ مون هن تي چٽنگ نالو رکيو آهي.

منهنجو ننڍو پٽ سليم، جيڪو ڊاڪٽر آهي، مون سان گڏ رهندو آهي. هو ويانا مان ڊپلوما وٺي آيو آهي ۽ هن کي پنهنجي پنجابي زال لبنا مان ٻہ ڌيئر آهن. نين تارا ۽ پرهہ آهن. نين تارا ڇهين ۽ پرهہ پهرين ڪلاس ۾ آهي.

منهنجي ٽين ڌيءَ نگهت کي ٽي ٻار هئا. پر هن جي فرشتي صفت ڌيءَ شفق اوچتو گذاري وئي، ۽ هن کي ٻہ پٽ جهان زيب ۽ شاهہ زيب آهن. سندن پيءُ جو نالو اورنگزيب آهي، جو ڪراچيءَ ۾ باغات جو ڊائريڪٽر آهي. منهنجي ٻئي پٽ انيس کي ٻہ پٽ شهريار ۽ شاه رخ آهن، جي بہ انگريزي اسڪول ۾ پڙهندا آهن ۽ هڪ ڌيءَ نِينا نالي آهي جا بہ پڙهندي آهي.

قطع ڪلامي معاف، مون ڪي وقت سارو پنهنجي ٻارن جو تعارف ڪرائڻ لازمي ٿي لڳو. منهنجي طلاق ڏنل گهر واري اقبال مان مون ڪي ٽي ٻار آهن. مونس، جو*آمريڪا ۾ پڙهندو آهي. تنهن جو ذڪر مان ڪجهہ وقت پوءِ ٿو ڪيان. وينگس جا ڪراچيءَ ۾ ڊاڪٽر آهي ۽ سرمد جو نئشنل بئنڪ ۾ آفيسر آهي. ۾ اڳيئِ ڀاڄ جو ذڪر زرينا ڪي نہ ٿو وٺي، جنهن سان شاديءَ جي اجازت بہ مون زرينا ڪان نہ ورتي هئي؛ ان ڪري هن حصي ۾ ان جو ذڪر نہ ٿو ڪريان.

هونءَ تہ شاعر جي صحيح معنيٰ ۾ تخليق شاعري آهي. جنهن جي محرڪ جذبي ۽ هن جي ماحول سان آشنائي ضروري آهي. مون ڪي هر ٻار لاءِ محبت ۽ شفقت آهي. ۾ پاڻ ڪان وڌيڪ پنهنجو ماحول وڌيڪ پيارو اٿر. سو موٽي ٿا هلون، ان مٽيءَ ڏانهن، جنهن مٽيءَ مون ڪي ۽ منهنجي وڏن ڪي جنم ڏنو هو. ايتري عرصي جي جدائيءَ جي باوجود جا منهنجي روح ۾ ايتري رچيل آهي، جو منهنجي سٽ سٽ ۾ موجود آهي. هر شهر ۽ ديس، ڪنهن نہ ڪنهن فاتح ٻڌو آهي. اصل حقيقت پاڙو اوڙو آهي جو ماڻهوءَ جي نفسيات ۾ آهي. ماڻهوءَ ڪي پاڙي اوڙي ڪي آغوش ۾ آئي ۽ پوءِ شهر، ديس، ۽ ساري ڪائنات ڪي آغوش ۾ آڻڻ گهرجي. اسان جون تصوراتي طبيعتون اسان جي نفسيات جي خلاف آهن.

هر آرٽسٽ هر ٻئي ماڻهوءَ وانگر آخر ۾ مٽي آهي ۽ غالب وانگر ڪنهن ڪي يقين نہ آهي تہ اها صورت جا خاڪ ۾ ڇپي وئي لالہ و گل ۾ نمايان ٿيندي بہ يا نہ؟

هاڻي مون جڏهن پنهنجا نوٽ بوڪ کوليا آهن تہ ائين پيو لڳي تہ پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ لکڻ جي لاءِ مون ڏهہ ڀيرا ڪوشش ڪئي هئي، ۽ اهي لوٽيائيون ڇميون ياد ڪيون هيون جن ڪي اکين مان وهندڙ ڳوڙهن منهنجن ڇپن ڪي ڪارو ڪري ڇڏيو هو. باقي نوٽ بوڪ جي حصي تي نظم لکيل آهن. انهن ۾ هيٺيون نثري نظم بہ آهي جو پتو نٿو پوي تہ منهنجو آهي يا ترجمو آهي:

ڪنهن پرڏيهي پکيءَ وانگر
مان پنهنجي ڳوٺ ۾ بہ
مسافر وانگر ننڊ ڪندو آهيان.

دراصل شاعر جي حيثيت ۾ منهنجي شاعري ئي منهنجي سوانح عمري آهي. پر شاعريءَ جي فدائيءَ جي شاعر جي زندگيءَ ۾ دلچسپي ٿئي ٿي ۽ هو ڄاڻڻ چاهي ٿو تہ هن جي شاعريءَ جي پس منظر ۾ ڇا آهي؟ جي شاعر پنهنجي باري ۾ ڪجهہ لکڻ نہ ٿو چاهي تہ پيا هن جي موت کان پوءِ لکڻ ٿا چاهين. ٻچتي چتي ڳنڍي رلهي ٿا ناهن. ماڻهو پنهنجي آپ - بيتي پاڻ لکي تہ اها هن جي زندگيءَ جي مُاثر تصوير ٿيندي. غالب جا خط، هن جا بهترين آئينہ دار آهن. بنسبت مولانا حاليءَ جي 'يادگار غالب' جي يا عبدالرحمان بجنوريءَ ۽ ٻين جي ڪتابن جي. جيڪي غالب جي باري ۾ لکيا ويا آهن. ٽئگور، ٽالسٽاءِ، گورڪي وغيره جون يادگيريون ان ڪري ئي دلچسپ آهن جو تہ هو پنهنجي دؤر جا عيني گواهہ هئا. اِها ٻي ڳالهہ آهي تہ ڪي شاعر ڪبير وانگر چوندا ها.

بيد موا، روڳي موا، موا سڀ سنسار
ايڪ ڪبيرا نا موا، جنهن ناهين روئڻهار،
ترجمو: (ويڄ مئو، روڳي مئو، مئو سڀ سنسار،
هڪ ڪبير نہ مئو، جنهن جو ڪونهي روئڻهار.)

اهي اهڙا شاعر ها جن کي پاڻ کان پوءِ ڪنهن بہ روئڻهار جي ضرورت ڪانہ هئي ۽ جن لاءِ پنهنجي ذات جي تڪميل ئي انهن جي منتها هئي.

مون کي ساري زندگي اهو احساس رهيو آهي، تہ جڏهن مان ٻين مصروفيتن جي ڪِري پچان ٿو تہ شعر منهنجو انتظار ڪن ٿا. شاعري گهڻيءَ جي موڙ وٽان ليئو پائي ڏسي ٿي ۽ ان لاءِ منتظر آهي تہ هي ڪڏهن ٿو مڙي ۽ دنيا جا ڌنڌا هن لاءِ بي معنيٰ ٿي وڃن.

مان پنهنجي 1982ع جي ڊائريءَ جي وچ تان لکان ٿو تہ 31 آڪٽوبر تي لکيل هيٺينءَ تحرير تي نظر پوي ٿي. "انسان کي ڏاڍي دير سان معلوم ٿئي ٿو تہ زندگيءَ جي اهم ترين حقيقت موت آهي. هن جي زندگيءَ ۾ اهڙو وقت بہ اچڻو آهي، جڏهن امير غريبي، بورجوازي، پرولتاري، اوچائي نيچائيءَ جو فرق ڪائي معنيٰ نہ ٿو رکي ۽ جي ڪوئي فرق معنيٰ رکي ٿو تہ اهو اگهائي ۽ سگهائيءَ جو آهي. ڏس! هُو لينن فالج ۾ بستري تي پيو آهي ۽ ڳالهائي نہ ٿو سگهي ۽ پنهنجي زال ڪروپسڪايا (Krupskaya) کي اکين جي اشاري سان پنهنجي ڪنهن ضرورت ڏانهن ڌيان ڇڪائي ٿو. شايد هن کي ياد ٿو اچي تہ

زار جو موت هن کان گھڻو آسان هو. جنهن جي ڇاتيءَ تي گولي پوري دم جو نشان ڇڏي وئي هئي ۽ هن جي زندگيءَ کي هڪ اڌوريءَ سٽ وانگر بي معنيٰ ڪري نہ وئي هئي."

اوچتو منهنجي نظر هڪ ڪتاب تي پئي تي، جو ڪافي وقت کان بوڪ شيلف تي پيو آهي، جيڪو منهنجي پٽ مونس آمريڪا مان مون کي موڪليو هو. مون کي شاهہ لطيف يونيورسٽي خيرپور جي اڳئين وائيس چانسلر حميد سنڌيءَ ٻڌايو هو تہ هن مونس ڏانهن ڏنل ايڊريس تي خط موڪليو هو. خط موٽي آيو هو جو تہ هو اتان هليو ويو هو. مون هن جي ماءُ کي 1965ع ۾ طلاق ڏني هئي ۽ مونس زياده تر زندگي مون کان الڳ گذاري آهي. هو نهايت چڱو ادبي ذوق رکندو آهي. هن کي انگريزيءَ تي ايتري دسترس آهي جو هن منهنجي شاعريءَ جا ڪجهہ ترجما ڪيا ها. جي مشهور ٽرنسڪائيٽ طارق عليءَ جي ڀيءُ مظهر علي خان لاهور مان نڪرندڙ پنهنجي هفتيوار ويو پوائنٽ (View Point) ۾ پهرين صفحي تي ڇاپيا ها. هن جي ادب سان دلچسپي، دوريءَ جي باوجود مون ۾ هن لاءِ دلچسپي برقرار رکي آهي.

جنهن ڪتاب جو مون ذڪر پئي ڪيو، ان جو نالو آهي Things I meant to say to you when we were old (اهي ڳالهيون جي مون توکي ٻڌائڻ تي چاهيون، جڏهن اسان پيرسن ٿي چڪا هياسين.) ان ڪتاب جي مصنف ميرٽ مئلاءِ (Merrt Malloy) آهي ۽ ان ڪتاب جي پهرين صفحي تي لکيل آهي:

Not only because we may not grow old together

But because we may not grow old at all.

(نہ فقط ان ڪري تہ متان اسان گڏجي پوڙها نہ ٿيون.

متان انڪري تہ اسان پوڙها ٿي نہ ٿيون.)

زرينا ۽ مان جڏهن ننڍپڻ ياد تا ڪريون تہ ائين تو لڳي تہ اسان پوڙها نہ ٿيا آهيون. غالب جو هڪ شعر آهي:

ہے رَو میں ہے رخش عمر کہاں دیکھئے تھمے

نے ہاتھ باگ پر ہے نہ پا ہے رکاب میں۔

ترجمو: (عمر جو گهوڙو ڊوڙي رهيو آهي. ڏسجي تہ ڪٿي ٿو ٽڪجي بيهي، نہ هٿ واڳ ۾ آهي ۽ نہ پير رڪاب ۾ آهي.)

في الحال تہ پنهنجو هٿ واڳ تي ۽ پير رڪاب ۾ پيل آهي. خدا جو

شڪر آهي جو مان ۽ زرينا گڏ پوڙها ٿيا آهيون يا پوڙها ٿي نہ ٿيا آهيون ۽ پنهنجيءَ ننڍيءَ وهيءَ ڪي ترو تازه گلاب وانگر سنگهي ٿا سگهون. هاڻي مان ٻنهي جي گڏيل آتم ڪهاڻي جاري رکان ٿو.

اسانِ جي گهرن ويجهو يا اسان جي گهرن جي ڪجهہ پنڌ تي، نيرولي، پاٽولي، ڪهنباتي، ٺاٺارا، ڪوري، پيچارا، ڏڪڻ، ڪنير، حجام، لوهار، بهشتي، ڪمانگر، اُستا، پساري، وينجهر، سونارا، صراف، چوڙيگر، باغائي، ميجاري، ساڳائي، ڪتاڻ وارا، قيمائي، حلوائي، لنگها، دهلاري، دايا، جوڳي، سوچي، قلعي گر، ڪٽي، ڏوٻي، پوڳڙي، تيلي، رانڌا، واڍا، راڳي، شرنايا، مولودي، ويج ۽ طبيب رهندا هئا. دراصل مون کي ٻنائيءَ وارو گهما گهميءَ ۽ تنوع وارِو ماحول ميسر ٿيو. اسان جي گهر کان ٻہ سؤ قدم پري هڪ پوڳڙيءَ جو دڪان هو، جتي هو ٽئي ٻہ وارِي وجهي پڳڙا پُجندو هو. جهڙا اسان کي جڻوير الهاس ننگر ۾ ڪارايا ها ۽ ڇاڪاڻ جو اهي زرينا کي ڏاڏا وٺيا ها تہ ڪيس هڪ ڪلو پڳڙا تحفي طور ڏئي ويو هو، جي ڪيس پنجاهہ رپئي مليا ها. زرينا پڳڙا چاهہ سان ڪائيندي آهي، سو مان ڪلفٽن جي گهر هيٺان ريڙهيءَ واري کان سورهين رپئي سير پڳڙا وٺي ڏيندو آهيان. جن ۾ ٽي حصا تہ رڙا هوندا آهن جي اسان ڦٽي ڪندا اُهيون. شڪارپور ۾ پڳڙن ۽ ترن، ڇانورن جون لايون بہ پوڳڙين وٽ ملنديون هيون، جي اسان وري تڏهن ڪاڏيون، جڏهن پوني ۾ زرينا ريٽا شاهاڻيءَ جي سس کان طبيعت پڇڻ هلي، جنهن جي تنگ حادثي ۾ پيچي پٽي هئي ۽ اڃان سڌي نہ ٿي هئي. ريٽا شاهاڻيءَ جي سس (ٺالو وسري ٿو وڃي.) ريٽا جي مڙس وشنو شاهاڻيءَ جي سڳي ماءُ هئي، پر هن جو الڳ گهر هو، جتي نوڪرياڻي هن جي ٽهل ٽڪور ڪندي هئي. هوءَ ويل چيئر ۾ ويٺي هئي ۽ زرينا سان بيحد پيار سان ملي هئي. هن زرينا کي چيو تہ: "جڏهن کان تنهنجي اچڻ جي خبر پئي آهي، تڏهن کان مان تنهنجو انتظار ڪندي رهي آهيان." ۽ پوءِ نوڪرياڻيءَ کي چيائين تہ: "مهمانن لاءِ ڪجهہ مٺائي ڪٺي اچ."

مٺائيءَ ۾ تل شڪڙي (پڳڙن جي لائي) دندان گيري حلوو ۽ پستن جي مٺائي هئي. تل شڪڙي سچي گيهہ جي هئي ۽ اسان کي شڪارپور ياد اچي وئي. زرينا ٿڌو ساهہ ڀري چيو: "ڪراچيءَ ۾ گريس جي ٺهيل مٺائي ٿي ملي. هڪ ديوان جو شڪارپور ۾ لکيدر تي دوڪان هو، جيڪو پوءِ

ڪراچيءَ ۾ مٺائي ناهي وڪڻندو هو. ان کي بہ ڪنهن شاهينگ گولي هڻي ماري وڌو هو."

مون هن کي چيو: تاريخ اسان جي مخصوص ڪلچر سان گڏ اسان جو ماضي بہ اسان کان کسي ورتو آهي." علامہ اقبال تہ چٽي سگهندو هو:

"دوڙ پيچهے کي طرف اے گردش ايام تو."

(اي ايام جي گردش، پٺ تي ڊوڙ.)

اسان تہ جڏهن ساروڻين (Nostalgia) وقت اها ڳالهہ سوچي تہ گردن زدني سمجهيا وياسون. ريٽا شاهاڻيءَ وٽ پوني ۾ رهائش جو ذڪر مون 'ڏيٺا ڏيٺا لاٽ اسان' جي مهاڳ ۾ ڪيو آهي.

هڪ ڳالهہ ان ۾ مون نہ لکي هئي تہ شهاڻي فئمليءَ جو دوست عطر سنگتياڻي وڏو مالدار شخص هو. هن پوني کان سٺ ميل پري، سرڪار لاءِ هڪ پاڻيءَ جو ڊئم ستر ڪروڙ رپين ۾ ٺهرايو هو. ان ڊئم جي پرسان هن هڪ ڪلوني ٺهرائي هئي. جنهن ۾ هن جا مزدور، ڪارندا ۽ انجنيئر رهندا هئا. اتي کلي هوا، نيرو آسمان، چوڌاري پهاڙيءَ تي سرسبز زمين ڏسي، منهنجو زندگيءَ جو ٿڪ لهي ويو هو. هن ڊائيننگ هال ۾ اسان لاءِ ڪافي سوادي لنچ ڪئي هئي. مان پانيان ٿو تہ پوني ڏانهن موٽندي هن مون کي شيواجيءَ جو قلعو ڏيکاريو هو، جو پهاڙيءَ تي ٺهيل هو. شيواجيءَ جو مجسمو بمبئيءَ جي شاهراهہ تي ڪتل آهي. ان وقت سج لهي رهيو هو ۽ ان جا ڪِرڻا ائين ٿي لڳا ڄڻ شيواجيءَ جا واگهہ - نک افضل خان جي پيٽ ۾ کپي ويا ها، جنهن مان خون ڌارون ڪري نڪري رهيو هو. مون خوشونت سنگهہ ۽ روميلا ٿپر جا ۽ ٻيا ڪيئي انڊيا جي تاريخ تي ڪتاب پڙهيا آهن. پر ڇا اسان وٽ ڪو اهڙو مؤرخ ٿيندو جو انهيءَ خونچڪان تاريخ جي ديانتداريءَ سان عڪاسي ڪري.

وشنو شهاڻيءَ کي پوني ۾ ڪتاب گهر آهي. هن مون کي (The Future Experiences of Nostredames) ناسٽريڊيمس جا مستقبل جي باري ۾ محسوسات، جا ٻہ جلد ڏنا ها، جن ۾ 15هين صديءَ ۾، مستقبل جي باري ۾ هن جون ڪيل ساري دنيا جي باري ۾ پيشنگوئيون هيون. مون ڪراچيءَ مان هن جي زندگيءَ تي ويگابانڊ پرافٽ (Vegabond Prophet) نالي ناول بہ خريد ڪري پڙهيو هو. ناسٽريڊيمس جي آخري پيشن گوئي هئي تہ هيءَ

دنيا ويهين صديءَ جي آخر ۾ ختم ٿيندي. ڪيئن ڇنجي؟ پر حالتون تہ اهڙيون ٿيون نظر اچن. چون ٿا تہ هن جون ڀيون پيشن گوئيون تہ صحيح نڪتيون آهن. گذريل مختصر عرصي ۾ نيوڪلائي سائنس، جيتري ترقي ڪئي آهي، اوتري ترقي ڪنهن بہ وقت ڪنهن سائنس نہ ڪئي هئي.

ڪٿي شڪارپور ڪٿي پونو! ٻنهي کي ٿل - شڪرڙيءَ جي ياد ملايو، جا هندو پوڪڙي ٺاهيندا هئا. اسان مٿي ذڪر ڪيل پوڪڙيءَ وٽان مڪئيءَ جي داڻن جا ڦلا، مرملا، آيون ۽ ستون بہ، هڪ ٻن آنڪين ۾ پاند پري وٺندا هئاسين. هو مڪئيءَ کي گرم تئي تي ڦولاريندا ها ۽ انهن جي ياد ڪيئي سال پوءِ منهنجي هڪ گيت ۾ ايري آئي هئي.

جت سچ ڦلا ٿي نڪري تو
۽ آڳ الا ٿي نڪري تو
جت ڏينهن ڪڙهائيءَ جيئن ڪڙهن
سو ديس مسافر منهنجو ڙي -

شانتيءَ نالي هڪ ڇوڪري جا ڪنهن پوڪڙيءَ جي ڌيءَ هئي، نيو ايرا اسڪول ۾ مون سان گڏ پهرئين ڪان چوٿين انگريزيءَ ۾ پڙهندي هئي. سندس پيءُ ڪٽر ڪانگريسي هوندو هو. هڪ پيري رسيس دوران، جڏهن ٻيا ڇوڪرا ماني يا ڀيون شيون کائڻ لاءِ ڪلاس ڪان ٻاهر هليا ويا، تڏهن هوءَ مون سان بئنچ تي اڪيلي گڏجي ويٺي هئي. هن نهايت معصوميت سان مون کان پڇيو: "مبو (منهنجو ڄم جو نالو مبارڪ آهي، ۽ پيار مان مون کي مُبو ڪوٺيندا ها) توکي ڄاڻ آهي تہ ڇوڪرو ڇوڪري شادي ڇو ڪندا آهن؟" مون بہ نهايت معصوميت سان جواب ڏنو تہ: "نہ، توکي خبر آهي؟" هن چيو: "هائو." ۽ پوءِ هوءَ منهنجي ويجهو وڌي آئي ۽ سس پس ڪري، ڪجهہ اسرار ۽ رمزون سمجهائيندي رهي، جيستائين اسڪول جو گهنڊ وڳو ۽ هوءَ سُري ويٺي ۽ ڇوڪرا ڪلاس روم ۾ هڪٻئي پٺيان داخل ٿيا.

شڪارپور ڪجهہ ٻين محنت مزدوري ڪندڙن جي باري ۾ مون زرينا کان ڳالهيون پڇيون، تڏهن چڙ علي بابا چيو: 'ڪل جا سر سر.' زرينا وڌيڪ ياد ڏياريو تہ اسان جي پرسان ڪنير رهندا هئا، جي آويءَ ۾ دلا، گهگيون، مٽ، ڪوُنرا، پاٽيون، دکيون، چلمون، حقا، ڦل، مشعلان (جنهن کي عوام الناس مشالان چوندا آهن) ڏيئا، ڪونڊا، جمنيون، پاٽڙا،

دانگيون، چلهيون، ڪُپڙا، ڍڪڻ، ڍڪڻيون، ڪمرا، پنڊارا، پٿلا وغيره پڇائيندا هئا. مون جيڪي ڏٺو هو اهو حافظ ۽ خيام بہ نہ ڏٺو هو. جن صرف ڪوزي ۽ صراحيءَ جو شاعريءَ ۾ ذڪر ڪيو هو. هن ڪتاب ۾ مون ٿورا شعر فارسيءَ ۾ ڏنا آهن، ڇو تہ اڄڪلهہ نوجوان فارسي پڙهي نہ ٿا سگهن ۽ نہ پريس ڪمپازيٽر ان کي صحيح طور ڇاپي ٿا سگهن. مون جڏهن اها ڳالهہ پنهنجي دوست محمد ابراهيم جوئي سان ڪئي هئي، تڏهن هن چيو هو تہ: "تنهنجي نثر ۾ قندِ فارسيءَ جي ملاوت حيرت انگيز آهي، ان ڪري ضرور ڪئي وڃي." هونءَ تہ مون ڪنڀارڪيءَ ڪار جي باري ۾ فقط ڀٽائيءَ جو هيٺيون بيت پئي ڏيڻ چاهيو:

"نهائينءَ کان نينهن، سک منهن جا سپرين،
سڙي سارو ڏينهن، ٻاهر ٻاڦ نہ نڪري."

ڀٽائي بہ ڀٽائي آهي، پر حافظ ۽ خيام بہ حافظ ۽ خيام آهن. ڀٽائيءَ وانگر مون بہ ڪنڀر جو سارو ڪاروبار ڏٺو هو. مان تہ هتي جي دڪانن تي، مٽي ذڪر ڪيل شيون بہ تفصيل سان ڏسندو رهيو هوس. هاڻ حافظ جو هڪ شعر ۽ خيام جي هڪ رباعي ذاتي متاثر لاءِ لکان ٿو. جيتوڻيڪ اهي حسب حال آهن.

در اين زمانه رفيقي کہ خالي از خلل است،
صراحي و مئہ ناب و سفينہء غزل است.
ترجمو: (هن زماني ۾ اهو رفيق جنهن ۾ خلل نہ آهي،
صراحي، مئي ناب (خالص شراب) ۽ غزل جو ٻيڙو آهي.)

صراحي ۽ مئي ناب تہ پاڻ ڇڏي ڏني آهي، ۽ غالب وانگر 'روز ابر ۽ شب ماهتاب' ۾ بہ نصيب نہ آهي. پر غزل جو سفينو (ٻيڙو) اڃان روان دوان آهي. اهو حافظ جو شعر موجوده دؤر ۾ وڌيڪ بامعني ٿو لڳي. صبح جو اخبار پڙهڻ کان دل ڪيائي ٿو. دهشتگردن جي هٿان، بي دردي سان خون، دهشت گردن جا خون ٻاهيون، بسون، موٽرون ڪنهن آتش نمرود ۾ جلندا نظر اچن ٿا. ٻار، ٻڍا، زالون، گولين جو ڪاچ ٿي رهيا آهن. چوڌاري موت مينهن وانگر وسي رهيو آهي. ڏوڙو، خون سان رستا ڏوڙو، جيئن تاڪ منجهند جو ڌرتي شفق رنگ ٿي وڃي! پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ ڪنهن ڇاتو هو تہ هيئن رت جون پچڪارون هنيون وينديون. انسان جي خون سان

هولي ڪيڏي ويندي ۽ مملڪت خدا پاڪستان کي خدا اتي پهچائيندو جتي اها آتش و آهن ۾ هن وقت نظر اچي رهي آهي ۽ تاريخ ۾ هڪ وڏي سواليہ نشانيءَ وانگر اڀري اچي ٿي. هي هڪ ٻئي کي ناس ڇو ٿا ڪن؟ امام بارگاهون ۽ مسجدون بہ خون ريزيءَ کان اڇيون نہ آهن! ڪهڙي گناهہ جي اسان کي سزا ملي رهي آهي؟ نہ رڳو اسان وٽ پر پوري دنيا ۾ انسان جو رت رائيگان وڃي رهيو آهي.

اين چہ شوري ست ڪہ دوُر قمر مي بينمر
همہ آفاق پراز فتنہ و شر مي بينمر -
حافظ

ترجمو: (هي ڪهڙو شور آهي جو مان چنڊ جي ڦيري ۾ ڏسي رهيو آهيان.
۽ پوري آفاق ۾ مون کي فتنو ۽ شر نظر اچي رهيو آهي.)

ڇا ناستر ڊيمس جي پيشن گوئي سچي ٿي رهي آهي. ڇا قيامت ويجهي آهي، ۽ هيءَ ڌرتي تڏي وانگر ويڙهبي؟ دل چوي ٿي تہ شاهي باغ ويجهو هجي، ۽ ان جي ڇپر تي ليٽي لهندڙ سج کي ڏسان، هي قلمر پري اجلائي ڇڏيان، ڪجهہ نہ ڪيان، ڪجهہ بہ نہ سوچيان، جيستائين ڌرتي اوندهہ ۾ ٻڏي وڃي.

ڪنير جي ڳالهہ نڪتي تہ خيام جي هڪ رباعي ياد آئي:

اين ڪوزه چون من عاشق زاري بوده است
در بند سر زلف نگاري بوده است
اين دستہ ڪہ در گردن اسود بيني
دستي ست ڪہ در گردنِ ياري بوده است.
خيامر

ترجمو: (هي ڪوزو جو مون وانگر عاشق زار رهيو آهي.
محبوب جي زلف ۾ گرفتار رهيو آهي
هن جي ڪاريءَ ڳچيءَ ۾ جيڪو هٿيو ڏسين ٿو
اهو ساڳيو هٿ آهي جو ڪنهن وقت يار جي ڳچيءَ ۾ پيل رهيو آهي.)

ظاهر آهي، عاشق هجي يا معشوق، فنا ٿيڻ جو مقدر آهي ۽ هر خاڪي انسان خاڪ سان ملي وڃڻو آهي. جنهن مان ڪوزه گر (ڪنير) ڪوزا ٺاهي ٿو.

مون ڪنيارڪي ڪار کي غور سان ڏٺو آهي. هو مٽيءَ کي اول ڪٽيندا ها ۽ ان مان گندگاهہ ڪڍي، ڳوهي پنوڙا ٺاهيندا ها. جن جو مقدار انهيءَ ٿانءَ جيترو هوندو هو، جيڪو هٿن کي جوڙڻو هوندو هو. پوءِ چڪيءَ جي مٿين پڙ تي اهو چاڪو رکندا ها ۽ هيٺين پڙ کي پيرن سان ڦيرائي، پنوڙي کي هٿن سان گهربل شڪل ڏيندا ها ۽ ان کي لپٽي هٿي، اندر هٿ وجهي لپٽيءَ سان وڏائيندا ها ۽ وري وچي اس تي رکندا ها ۽ جڏهن اهي سُڪي ويندا ها تہ انهن کي الڳ الڳ رنگ ڏيندا ها ۽ چٽسالي ڪندا ها ۽ پوءِ آوي يا نهائينءَ جي تياريءَ ۾ لڳي ويندا ها. ٻڪرين جي ٻاهہ ڪٺان ڪٺان ڪٺي ڪري اچي آويءَ پرسان ڍير ڪندا ها. آويءَ اندر ٻاهہ پٿاري ڪچن ٿانون کي ترتيب ڏئي وري انهن مٿان ٻاهہ پٿاريندا ها ۽ ٻارڻ جو تهہ ڏئي، آويءَ مٿان مٽيءَ جو تهہ ورائي، ٻاهہ ڏيندا ها. آويءَ هيٺان ننڍڙي سرنگهہ هوندي هئي، جنهن ۾ ٻاهہ ٻاريندا ها. جي ٿوري ٻاهہ ۽ ٻارڻ وڌيڪ هوندو هو تہ دِلو يا ٿانوَ ڪارانجي ويندا ها ۽ اهو ٿانءُ پيلو ٿي پوندو هو ۽ وڃائڻ ۾ ڍانديو لڳندو هو ۽ جيڪڏهن ٻاهہ پوري نہ هوندي هئي تہ ٿانءَ ڪچا رهجي ويندا ها. ڪنير رات جاڳي آويءَ جي نظرداري ڪندا ها ۽ جاچي ڏسندا ها تہ ڪتي ٻاهہ گهٽ لڳي آهي، ڪٿي وڌيڪ ۽ ان کي گهربل ٻاهہ اندر وڌل ڪاٺين سان گهٽ وڌ ڪري سگهندا ها.

اٿين ٿو لڳي زندگيءَ مان رومان نڪري ويو آهي. اڄڪلهہ مشين ماڻهوءَ جي جاءِ ورتي آهي. ڪارون بہ روبوٽ تيار ڪري رهيا آهن. صنعتي انقلاب انسانن لاءِ رحمت نہ پر زحمت ٿي آيو آهي. نہ گهرجن مون کي اهي پلاسٽڪ جا ٿانوَ! پري ڪريو اهي جنات جيڏيون مشينون ۽ مون کي اڳيون دؤر موٽائي ڏيو. مون کي پنهنجي معصوميت موٽائي ڏيو. نہ گهرجي مون کي اوهان جي ترقي پسندي! آمريڪي مفڪر ٿارو ۽ مهاتما گانڌي ڪيڏو نہ صحيح ها! گانڌيءَ جو چرخو زندگيءَ کي ڪيڏي نہ معنيٰ ڏيندو هو. ٽالسٽاءِ جي هارين سان قربت ۾ ڪيتري نہ انسانيت هوندي هئي؟ هي مشيني دؤر شاعريءَ جو قاتل آهي. آمريڪا جي وليم ڪارلوس وليم کان وٺي روس جي ووزني سينسڪيءَ تائين هر نظم ڄڻ هڪ مشين آهي. جنهن ۾ هر سٽ ڄڻ ڪنهن ڪَل پرزي وانگر لڳي رهي آهي.

مون کي منهنجي ساڳي شڪارپور موٽائي ڏيو جتي ٺاٺارا ڪٽ جا ٿانءَ،

ٽامي جا وٽا، تسريون، پاٽيون، ديڳڙا، ٿالهيون، چرمچيون، بدنا، لوٽا، چوٽريون، ديڳيون، ٿالھ، تيون، ڪفگير، ڪيوٽيون ۽ ٻيا ٺاهيندا ها. اهڙا ڪٽ جا ٺانءُ مون هندوستان جي ناسڪ جي برتن بازار ۾ ڏٺا ها. اهڙيءَ طرح مون ٻين ڌنڌي وارن کي غور سان ڏٺو هو. منهنجي دوست نعيم صديقيءَ جو گهر لوهرن جي پاڙي پرسان هو، جتي منهنجو روز وڃڻ ٿيندو هو. لوهرن جي پاڙي ۾ ڌنوٽيون ڏوڪيبون هيون. ڪٽ ڪڙهندي هئي. لوهہ سنداڻ تي رکي وڏاڻ سان ڪٽي رک ٺاهيو ويندو هو. پرسان ڪاٺ مڏي هوندي هئي، جتي ڪاٺ جا بند ڪاراين سان چيري، تختا ٺاهيا ويندا ها ۽ ڪاٺ جي ٻوري ۾ اداس خوشبوءِ هوندي هئي ۽ ان کي ساري مون کي هڪ جين شاعر جو نظم ٿو ياد اچي، جو مون پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ جي پهرين حصي ۾ ڏنو آهي. اهڙيءَ طرح پاٽولي پٽ جو ڏاڳو ڪتيندا ها تہ مان انهن کان سندن ڌنڌي جي باري ۾ معلومات حاصل ڪندو هوس. مون هڪ نظم ۾ پاٽوليءَ جي هٿن سان سپنن کي تشبيهہ ڏني هئي.

"تنهنجا سپنا اهڙا، جهڙا پاٽوليءَ جا هٿ."

اسان جي پاڙي ۾ ناٿگائي ۽ جوڳي ٻہ ايندا ها. انهن کي گيڙوءِ رتا چولا، هيٺان ڀڏل چوٽا، ڪنن ۾ عاج جا والا هوندا ها. انهن کي عاج يا لوهہ جا چوڙا، ڳچيءَ ۾ عقيق يا ڪاراڻ مائل عقيق جي مالها، جٽيو، پيرن ۾ لوهي ڪڙيون ۽ چاکڙيون هونديون هيون. مرلين ۽ ٻندين جو تفصيل مان طوالت جي ڪري نہ ٿو لکان. قربان وڃان سنڌي سپيتا تان!

مان جيڪڏهن سنڌ ۽ شڪارپور جي ساري سپيتا تي لکان تہ ٻہ سؤ صفحا تہ لکي وڃان ۽ ڪتاب کي قدر وڌو ٿي ويندو. پيار علي الانا جڏهن شهيد ڀٽو جي حڪومت جي دؤر ۾ سنڌ جو وزير تعليم هو، تڏهن مان هن جي گهر چاءِ تي ويو هوس. اتي هن مون کي شڪارپور جي ڪنهن سراءِ مان نڪتل ڪاٺ جو دروازو ڏيکاريو هو، جو هن ڏهين هزارين رپين ورتو هو ۽ ان جي مرمت ڪرائي هئائين. ان تي ڏاڍيون هندو سنتن، ڪبير، نانڪ وغيره جون نهايت خوبصورت تصويرون اڪريل هيون. مون اهڙي اڪر جو ڪم بمبئي، دهلي ۽ راجستان جي ميوزم ۾ ڪٿي نہ ڏٺو. هاڻي سنڌ جي هنرن ۽ ڪاريگري کي جڏي مان اچان ٿو زرينا ٿي. جي هوءَ منهنجي زال نہ هجي ها، تہ مان اها شاعري نہ ڪري سگهان ها جا مون هن وقت تائين ڪئي آهي. هن

منهنجي ڪري ڪيئي ڏک ۽ ڏولاوا سٺا آهن ۽ ڪڏهن ڪڏهن هن جي نڙي گهٽجي وئي آهي ۽ هوءَ روئي بہ نہ سگهي آهي. ان هر اڻ چلڪيل ڀوڙهي ۾ هڪ اٿاهہ سمنڊ سمايل آهي، جو ڏرتيءَ جيترا رومال بہ سڪائي نہ ٿا سگهن. جيڪو منهنجي هر سٺ جي تخليق لاءِ فرصت جو باعث آهي. هن بيماريءَ جي بستري تي ڪيترين راتين جاڳي منهنجي خدمت ڪئي آهي. پيريءَ ۾ مون کي ڇهہ ڀيرا هارٽ اٽيڪ ٿي آهي ۽ هن ڪارڊيو وئسڪيولر انسٽيٽيوٽ ڪراچيءَ ۾ ۽ مڊايسٽ اسپتال ۾ منهنجي ڀرپور خدمت ڪئي آهي، ۽ موت جون واڇون چيڙي، مون کي سندس وات مان ڪڍي ورتو اٿائين. انهن واقعن جو مان پوءِ ذڪر تڏهن ڪندس، جڏهن مان اهي پندرنهن سورنهن واقعا لکندس، جڏهن قدرت مون کي ٽرتان موت کان بچايو هو. پر اول جوانيءَ جو ذڪر ڪيان.

منهنجي ماءُ کي جڏهن ڪئنسر ٿي پيو هو، تڏهن مان هن کي ميو اسپتال لاهور ۾ علاج لاءِ ڪٺائي ويو هوس ۽ اتي منهنجي هڪ پنجابي دوست مونس ۽ هن جي سڄڻين امان جي بيحد خدمت ڪئي هئي ۽ هوءَ صحتياب ٿي آئي هئي. ڊاڪٽر مون کي چيو هو تہ هن کي زندگيءَ جا پنج سال وڌيڪ مليا آهن. بشرطيڪ هن کي ٻي ڪا بيماري نہ ٿئي يا ڪيس اها ڳالهہ نہ ٻڌائي وڃي تہ ڪئنسر ڇا آهي؟ هوءَ سکر ۾ مون سان گڏ رهندي هئي ۽ ست سال جيئري رهي. هن کي ڪئنسر وري اٿلي پئي ۽ مقامي ڊاڪٽرن جو اهو مشورو هو تہ هوءَ هاڻ لاعلاج آهي ۽ هن کي سفر جي زحمت نہ ڏني وڃي. هوءَ منهنجي گهر ۾ گذاري وئي. خدا ڪيس پنهنجي جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي. هن کي شڪارپور ۾ ڏوليءَ ۾ کڻي، منهنجي پيءُ جي قبر ڀرسان آبائي قبرستان ۾ دفنايو ويو. مون هن جي ڀوري ڪاٺ مان نهيل ڏوليءَ کي ڪافي وقت لاءِ ڪنڌ ڏنو هو. ايتري قدر جو منهنجو ڪلهو ڄڻ ڇلجي ويو ۽ ذري گهٽ ٽٽي پيو هو. مان جڏهن قبرستان مان پاڙي ۾ موٽيو هوس، تڏهن مون کي سخت بخار هو ۽ يڪدم ڪار ۾ چڙهي علاج لاءِ سکر ويو هوس. ٽئين ڏينهن جڏهن بخار مليريا جي گورين سان نہ لٿو تہ منهنجي دوست ڊاڪٽر احسان رايو ڏنو تہ مون کي مُدي جو بخار آهي، ممڪن آهي تہ يارهين ڏينهن لهي وڃي. مون کي سخت پرهيز ڪرائي وئي ۽ مون کي روز رڳو ڇوزي جي يخني ڏني ويندي هئي. ان ڪري مان ڀڳري ڪنڊا ٿي ويو هوس، ۽ جڏهن يارهين ڏينهن کان

پوءِ مدي جي بخار (Typhoid) مان اٿيس ته مان ڪٽ تي ٽنگون لڙڪائي به ويهي نه سگهندو هوس. انهيءَ عرصي ۾ زرينا ڏينهن رات جاڳي منهنجي نرس وانگر خدمت ڪئي هئي ۽ هن کي ان ڳالهه جو خوف نه ٿيو هو ته خود هن جي طبيعت ناساز نه ٿي وڃي. هوءَ هڪ بيحد صابر ماءُ جي ڌيءُ هئي ۽ هن کي ننڍي هوندي کان اها تربيت هئي ته چپن تي اُف به نه آڻي.

اها ته ڳالهه مان ڳالهه نڪتي ۽ مان اڳتي نڪري آيس. اسان جي گهر جي پرسان دمينتي ديويءَ جو اسڪول هو. شايد ان جو نالو ميران اسڪول هو. ۽ هيڊ ماستر شايد سرگواسي جهامنداس جهامر هوندو هو. جو پوءِ سنڌيءَ جو برک اديب ٿيو. اتي زرينا جون هندو ساهيڙيون وديا، ڀاڳي، ساوتري، رُکي، سرلا، ڪوشليا وغيره پڙهنديون هيون. اسڪول ۾ اڪثريت هندو ڇوڪرين جي هئي. مان ان اسڪول جي ٻاهران بيهي ميران ٻائيءَ جا گيت ٻڌندو هوس ۽ هينئون گيت بار بار ٻڌي مون کي ياد ٿي ويو هو:

پڳ پڳ گهنگهرو باندي، ميران ناچي ري
ساس کهي ميران ڪُل ناسي
ميران کهي مئن ڀڳون داسي
ميرا درد نه جاني ڪوءِ.

ترجمو: (وک وک تي گهنگهرو ٻڌي ميران نچي ٿي،
سَسُ چوي ٿي ته ميران ڪُل کي ٻوڙيو آهي،
ميران چوي ٿي ته مان ڀڳوان جي داسي آهيان،
منهنجو درد ڪوبه نه ٿو ڄاڻي.)

زرينا اتي ست درجا سنڌي پڙهي هئي ۽ فائينل جي امتحان ۾ پاس ٿي هئي. ورهاڱي کان پوءِ هڪ وڏو طوفان آيو. نه صرف جهونا ٻڙ ٻاڙون پٽجي اونڌا ٿي ڪِريا پر نرم نازڪ وليون به اکڙجي ويون. ماڻهو اهڙين طوفان ۾ اڏامي ويا جيئن سڪل پن اڏامي ويندا آهن. هوا جا گهوگهاٽ ٿي رهيا هئا ۽ پکي آکيرا ڇڏي اڏامي ويا ها. رڳو چمڙا غارن ۾ اونڌا لڙڪيا پيا هئا.

وچ ۾ قطع ڪلامي ٿي وئي. مان ميران جي گيت "ميرا درد نه جاني ڪوءِ." جي ڳالهه ڪري رهيو هوس. جڏهن مان ڪاليج ۾ آيس ته منهنجي هندي - اردو گيت ۾ دلچسپي وڌي وئي. مون کي ميراجيءَ جا گيت ڏاڍا وڻيا. هن جا وديا پتيءَ ۽ چندي داس جا ترجما ان وقت اردو رسالي 'ادبي

دنيا‘ ۾” ڇپيا ها جي پوءِ هن جي ڪتاب ’ديس ديس ڪي نظمين‘ ۾ ڇپيا. اردو ۾ گيت جو پيارو سرجڻهار تنوير نقوي منهنجي دوست رئيس ڪريم بخش نظاماڻيءَ جو گهرو دوست هو. تنوير جڏهن لاهور ۾ عشق ۾ شڪست کاڌي هئي، جنهن جو سجاد ظهير پنهنجي مشهور ڪتاب ’روشنائي‘ ۾ بہ اشارتاً ذڪر ڪيو آهي، تڏهن هن ماتليءَ ۾ رئيس ڪريم بخش نظاماڻيءَ وٽ اچي پناهہ ورتي هئي. رئيس ساري رات محفل ۾ شراب پيئندو هو، ۽ تنوير نقويءَ جا گيت ڳائيندو هو ۽ دف تي ايتري زور سان ٿاڦ هڻندو هو جو آسمان ۾ ستارا ڇرڪي ويندا ها ۽ پکي وڻن تي جاڳي پوندا ها.

رئيس نظاماڻي مرحوم، سائين جي. ايم. سيد جو دادلو هوندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن هن وٽ حاضري ڀريندو هو. مان هن کي هڪ صاحب ذوق انسان سمجهندو هوس جو هو واقعي هيو بہ. هن ڀهرين ايڪتا ۾ ميل (Male) آرٽسٽن ۾ پارٽ ورتو، جنهن جو ذڪر هن پنهنجي ڪتاب، ”ڪيئي ڪتاب“ جي جلد ڀهرين ۾ ’ايڪتا فلم، واڊيا اسٽوڊيو ۽ اسين‘ جي سري هيٺ ڪيو آهي. افسوس سان چوڻو ٿو پوي تہ هن جي ساڳئي ڪتاب ۾ صفحي 311 تي ’ڏيپلائي، جوڻي، اياز ۽ ٻين اديبن سان سٽ‘ جي سري هيٺ لکيل باب آهي. ان ۾ هن منهنجي شڪايت ڪئي آهي تہ ڪشتيءَ ۾ ماتليءَ ڏانهن ويندي مون پنهنجن دوستن سان گفتگو تي ڪئي، جڏهن اسان ڦليليءَ مان وڃي رهيا هئاسين تڏهن اسان هن جي چوڻ جي باوجود آسمان ۾ چنڊ ۽ پاڻيءَ ۾ ان جي پاڇي ڏانهن ڌيان نہ تي ڏنو ۽ ان کي هن بدذوقي ڪوٺيو آهي. مون پاڻ تي تنقيد تي (جا بي تحاشا ڪئي وئي آهي.) جيئرن ڪي ٿي ڪڏهن جواب نہ ڏنو آهي تہ مئي کي ڇا ڏيان؛ پر مون کي رئيس لاءِ عزت هئي ۽ ان ڪري هن جي وفات کان پوءِ سندس مشوري سان نااتفاقي ڏيکارڻ تي مان معافي ٿو گهران.

دراصل مون وانگر دنيا ۾ ٻيو شاعر ليوپارڊي (Leo Pardy) ٿيو هو. جنهن چنڊ سان شديد محبت ڪئي هئي. پر چنڊ سان محبت ۽ ان جو علامت طور اظهار مون ليوپارڊيءَ کان بہ وڌيڪ پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪيو آهي. اها ڳالهہ مون کي منهنجي اديب دوست گني سامتاڻيءَ بہ بمبئيءَ ۾ چئي هئي، جنهن جو ذڪر مون ’هينئڙو ڏاڙهونءَ گل جيئن‘ جي مهاڳ ۾ ڪيو آهي. مان جڏهن سکر ۾ هوس، تڏهن ليفٽ بئنڪ تي ٻن فيدر واهن جي وچ تي

ڪار بيهاري اڌ رات تائين ڪنهن جي آغوش ۾ ويٺو هوندو هوس ۽ چنڊ ڪي لهرين ۾ لڙهندو ڏسندو هوس. ڪڏهن رات جو سکر ۾ ستين جي استان وٽان چنڊ ڪي سنڌوءَ جي سِير ۾ ايترو وقت وهنجندو ڏسندو هوس، جيترو وقت روهڙيءَ جي شاعر 'بيڪس'، هندو استرين کي سنان ڪندي به نہ ڏٺو هو. ان ڪري ٿي اهڙي خوشگوار ماحول ۾ مون نہ صرف ٻاهريون منظر پئي ڏٺو، پر دوستن سان گفتگو به پئي ڪئي، جن سان مان چنيءَ ڇهہ ماهيءَ ملندو هوس. ائين برابر آهي تہ رئيس نظاماڻي، گوتم ٻڌ وانگر پنهنجي انتر ڌيان ۾ ويٺو هو، ۽ جرمن ناول نويس هربرٽ هيس جي مشهور ناول 'سڌارٿ' ۾ ذڪر آيل ٻيڙيءَ ۾ پنهنجي نرواڻ لاءِ وڃي رهيو هو. دوست نظر انداز ڪري فقط چنڊ ڏانهن تڪ ٻڌي نهارڻ مون کي مضحڪہ خيز لڳندو آهي.

مون کي ميراجي ۽ تنوير نقويءَ جي گيتن کان سواءِ مقبول حسين احمدپوريءَ جا گيت به وڻندا ها، جي مان اردو رسالن ۾ پڙهندو هوس. مون کي نواب واجد علي شاهہ جي ناٽڪ 'اندر سڀا' ۾ شامل ڪيل امانت لکنويءَ جا گيت به ڏاڍا وڻيا ها. حفيظ جالنڌريءَ جو، 'ڪاهن مرلي والي نند ڪي لال بنسري بجائي جا.' به ڏاڍو وڻيو هو. مجيد امجد جو هڪ خاموش طبع شاعر هو، انهيءَ جا گيت به دلچسپ ها. قتيل شفائي، عبدالمجيد ڀٽي، تاج سعيد، ساحر لڌيانوي، احمد راهي، عادل پرديپ، جميل الدين عالي، قيوم نظر، طفيل هوشيارپوري، ناصر شهزاد ۽ نگار صهبائيءَ جا گيت به مون پڙهيا آهن. سنڌيءَ ۾ گيت صحيح معنيٰ ۾ مون پهريون پيرو لکيا. جيتوڻيڪ مون کان اڳ هوند راج دکايل ڪجهہ گيت لکي چڪو هو، ۽ ڪجهہ هري دلگير بہ گيت لکي چڪو هو. مون پهريون گيت "هاءِ پرين ياد آيا." ڪراچيءَ جي سنڌي سرڪل جي ڪنهن محفل ۾ پڙهيو هو. لعل چند امرڏنو مل، جو ميڙ جي صدارت ڪري رهيو هو، جهومي اٿيو ۽ ٿوري وقت کان پوءِ اهو گيت سنڌي ادبي بورڊ جي رسالي 'مهراڻ' ۾ ڇپيو، جو تہ هو پاڻ تن ڏينهن ۾ مهراڻ جو ايڊيٽر هو. جنهن وقت عثمان علي انصاري بورڊ جو سيڪريٽري هو.

ڳالهہ ميران ٻائيءَ جي گيت تان نڪتي جو ميران اسڪول ۾ ڳائيندا ها، جنهن ۾ زرينا پڙهندي هئي ۽ جنهن ۾ اڃان تائين پروفيسر جهامنداس جو پٽ لڇپت راءِ رهندو آهي. زرينا جون ساهيڙيون ورهاڱي کان پوءِ ڪڪ پن

تي اڏامي ويون. انهن مان هن سان ’شاهہ سچل سامي‘ سيمينار تي فقط رُڪي ملي هئي، جا مشهور سنڌي اديب ٻلديو گاجرا جي ڀاڄائي هئي ۽ ٻلديو گاجرا منهنجي ۽ زرينا جي ماني جهلي هئي، تڏهن هوءِ بہ آئي هئي، ۽ زرينا سان ڳالهيون ڪندي نہ ٿي ڍاپي. ٻلديو گاجرا سنڌي ٻوليءَ لاءِ هندي لپيءَ جو حامي هو، جيتوڻيڪ منهنجا ڪيترا دوست عربي رسم الخط جا حامي هئا ۽ پنهنجو سنڌي تشخص قائم رکڻ ٿي چاهيائون، ۽ سنڌ جي سنڌي ادب سان ناتو نہ ٿي ڇنڻ چاهيائون.

ٻلديو گاجرا، ڪشن چند بيوس جو وڏو مداح هو. هن مون کان پڇيو: ”ڪير وڏو شاعر هو، ڪشن چند بيوس يا ليکراج عزيز؟“ مون جواب ڏنو: ”بيوس. عزيز تہ بحر وزن تي تڪبندي ڪندو هو. هن ترقي پسند اديبن لاءِ رشوت طور ڪجهہ شعر لکيا هئا. ان ڪري هو ڪيس اهميت ڏيندا ها.“

دراصل ’بيوس‘، جنهن جو ’شيرين شعر‘ ڪتاب اسان جي ٽئين درجي انگريزيءَ تي درسي ڪتاب طور هوندو هو. ٽئين شاعريءَ جو باني هو:

”ڪر دنيا ۾ دل وڏيري، تون بہ رهہ مان پي رهان،
آڻ من ورتيءَ ۾ ڦيري، تون بہ رهہ مان پي رهان.“
يا، ”الا جهري مَ شال غريبن جي جهوپڙي.“

●

يا، ”هاءِ اڄ هند مٿان، ڌنڌ ٿو ڪارو ڏسجي.“

هن اسان جي شاعريءَ لاءِ نوان افق کولي ڇڏيا. ڪنهن بيوقوف نقاد هن جي سلوڪن، ”چنتا چکيا ڪان بَري، هوءِ ٻري هيءِ ٻاري.“ تي تنقيد ڪندي لکيو آهي تہ، ’بيوس، ساميءَ جي نقالي ڪئي آهي ۽ انهن سلوڪن هن جي ساک کي ڇيهو رسايو آهي.‘ دراصل ساميءَ جي پوري شاعريءَ کان اها سِٽ پاري آهي، ان ۾ جهول نہ آهي ۽ روايتي ويدانتي شاعريءَ جو ورجاءُ بہ نہ آهي. انهيءَ سٽ مون کي اتساهيو هو تہ پنهنجا سلوڪ ساميءَ جي نالي لکان، جي ’ڪير تو ڪَن ڪري‘ ۾ ڇپيا ها. ٻيا سلوڪ مون پوڙي پستڪ ’ڏمپد‘ کان متاثر ٿي چيا ها. سنڌ جي سيتا تي سوچي سنڌ جي سورهيہ بداماڻي ٻنري، جنهن مغلن سان جنگ ڪئي هئي، ان تي تي بيت پنهنجا تا ياد اچن.

اڄ گهر جين يار، بداماڻي ٻَنرا،
ڪاڇي ٻنهي پار، ويرين واٽون لائيون.

اڄ گهرجين تون، بداماٺي پَنرا،
مٽان اچي مون، ويرين لاتون لائيون.

•

اڄ گهرجين هٿ، بداماٺي پَنرا،
ڪاچي پڳي پت، ويرين واتون لائيون.

(ڇا ڪوئي صوفي يا ويدانتي بہ بداماٺي پنرو ٿي سگهندو آهي؟ يا مان واٽ ڀلي ويو آهيان؟)

اياز، هاڻي ڏيرو ويڙهہ! پتنگ ڏاڍو ڏور وڃي نڪتو آهي. ساروڻيون سميٽ ۽ پنهنجي پاڙي ۾ شڪارپور موٽي آءُ! زرينا مون کي ڪيتري نہ پياري آهي، پر پوءِ بہ مون کي روسي افسانہ نويس چيخوف جا لفظ ڪن ۾ گونجن پيا.

" هن لاءِ عورت ڪهڙي اهميت رکندي هئي. پرواهہ ناهي تہ هن کي ان جي ڪهڙي بہ ضرورت هجي، جو تہ هن جي ساري زندگي قلم ۽ ڪاغذ هئي."

زرينا! مون توتي ايتري توجهہ نہ ڏني، جنهن جي تون مستحق هئينءَ. گهر ۾ رهي بہ مون تي سارو وقت شاعريءَ جي ڪيفيت ڇانئي رهي. ان تي مون کي فرانسيسي شاعر پال ورلين (Paul Verleine) جي هڪ نظم ياد آئي:
"ٻاڙهہ سَري اڳڻ ۾، ڏياتيءَ جي جهڪي لاٽ. ڏيان جو سپني جهڙو هوندو آهي، نهار جا ٻيءَ اڪنديءَ نهار ۾ لين ٿي ويندي آهي. چاءِ جي ٻاڦ ۾ لوڏيل ڪتابن جي ويلا، سانجهيءَ جي مٺيءَ ماٺ جو انت، من ڀانوڻو ٽڪ، ۽ جوڳي آرام جي خواهش ۽ رات جي عبادت جهڙي آرزو. ووءِ! منهنجو سپنو انهن جي ڪيئن نہ ڪِي لڳو اچي. ايتري دير ۽ انڌير هوندي بہ ڪيئن نہ ڏينهن ٻي چٽنيءَ سان گذريو، ۽ مهينن تي پاڳلن جيان پوسربو ٿو رهي." اهو مٿيون منظر مون 'ڀڳت سنگهہ کي ڦاسي' ۾ سکديو جي واتان چوايو هو.

هي چوٿين درجي سنڌيءَ ۾ منهنجو ماستر شير علي خان آهي. اهو مون کان سوال ٿو پڇي: "فاتح ڪير هو پورس يا سڪندر؟"

مون جواب ڏنو، "پورس." هُن ڪلي جواب ڏنو، "نہ سڪندر." جڏهن مان ٽئين درجي انگريزيءَ ۾ آيس تہ مون مهاتما گانڌيءَ جي باري ۾ مطالعو ڪيو. مون کي ان وقت شير علي خان سُجهي آيو، ۽ مون ڀانيو تہ مان صحيح هوس. رڳو امن جا پيامبر فاتح هوندا آهن، اهي دليون فتح ڪندا آهن. فاتح ۽ جنگجو فقط سر لٽندا آهن. هاڻي تہ مان ان خيال جو آهيان تہ تاريخ ۾

چنگيز، هلاڪو، تيمور لنگ، لارڊ ڪلائيو، نيپولين، هٽلر، مسوليني، فرانڪو، اسٽالن وغيره جا نالا حرفِ غلط وانگر ڪاٽيا وڃن. اهي فقط رهزن ۽ قاتل ها ۽ تاريخ نويسن جي هڪ سٽ جا بہ مستحق نہ هئا. مون کي لڳي ٿو تہ ٻي مهاڀارت جي لڙائي اڃا رهي آهي،جنهن ۾ ارجن ۽ ڪرِڻ، ڀِنئي هڪ ٻئي کي ماريندا ۽ ڏرتي دروپديءَ وانگر اوڇنگارون ڏئي روئندي. تاريخ ۾ سومنات جي بتن جون انڊيون اکيون پنهنجا تارا ڳولي رهيون آهن، جي هيرن مان ٺاهيا ويا ها.

نيو ايرا انگلش اسڪول، گورڪي پاڙي ۾ منهنجي گهر کان ٻہ سؤ قدم پري هو. ۽ منهنجي دوست هوند راج داس جي گهر کان ويهارو قدم پري هو. اسان جو ٻهرين درجي انگريزيءَ ۾ استاد، ان دؤر جو مشهور شاعر ڪيئل داس فاني هو. جنهن جا نظم ماهوار 'سنڌو' رسالي ۾ ڇپبا ها. **جيڪو** بولچند راجپال ميان جي ڳوٺ مان ڪيندو هو. جتي فاني پاڻ بہ رهندو هو. شڪارپور ۾ ٻہ شاعر نامر ڪٺيا هوندا هئا. ڪيئل داس فاني ۽ لطف الله جوڳي، جنهن جي فارسي آميز شاعري علامہ اقبال کان متاثر هوندي هئي ۽ "فاني" 'بيوس' جو ذهني طور تي شاگرد هو. 'جوڳي' جنهن جو گهر هاٿي در کان ڪجهہ پنڌ تي مسرور فقير جي گهر جي ويجهو هو. ان جي باري ۾ مان 'جڳ مڙيوئي سپنو' ۾ اڳيئي ذڪر ڪري چڪو آهيان. فاني نيو ايرا اسڪول ۾ ماستر هو ۽ کيس ويهارو رپيا پگهار ملندي هئي. جنهن مان هو پنهنجي ۽ گهر جي پورت ڪندو هو. فاني هڪ خدا مست انسان هو، جيڪو مال و دولت جي هوس کان پري هو. فانيءَ تي سوچي مون کي سرمد جي هڪ فارسي رباعي ياد آئي.

آل ڪس ڪہ ڪباب مِي خورد ، در گذرد
آل ڪس ڪہ شراب مِي خورد ، در گذرد
سرمد ڪہ بہ ڪاسہ گدائي نان را،
تر ڪرده بہ آب، مِي خورد در گزرد.

ترجمو: (جيڪو ڪباب کائي ٿو، اهو بہ گذاري وڃي ٿو،
جيڪو شراب پيئي ٿو، اهو بہ گذاري وڃي ٿو،
سرمد جنهن پنهنجي فقيرائي ڪِشتي ۾ نان
پاڻيءَ سان آلو ڪري کاڌو، اهو بہ گذاري ويو -)

فانيءَ کي مون آخري ڀيرو، ”شاهہ سچل ۽ سامي“ سيمينار تي ڏٺو. هُو مون لاءِ ڀوپال مان بمبئيءَ کهي آيو هو، ۽ پهاسي سالن جو تي چڪو هو، پر ابراهيم جويي وانگر ڪڙو تڙو هو، جويو بہ لڳ ڀڳ ساڳيءَ عمر جو آهي. مون منتظمين کي چيو تہ ڪيئل داس فانيءَ کان صدارت ڪرائين، ۽ مون کي مهمان خاص ڪن. نہ تہ هو ان جي ابتڙ ڪن ها.

فاني ڏاڍي سادي طبيعت وارو ماڻهو هو. هن اسٽيج تي مون کي ڪن ۾ چيو: ”پٽ مون ڀڏو آهي تہ تو ويريہ وڃائين ٿو. ويريہ ۾ تہ ماڻهوءَ جي سکهہ ۽ تندرستيءَ جو راز آهي.“ مون مرڪي دل ۾ چيو: ”سائين، ڪوهہ گڙندو رهي ۽ نيسر وهندي رهي تہ بهتر آهي.“ پر هن کي چيم: ”هائو سائين، اوهين صحيح آهيو.“

فانيءَ کي مون پهرين درجي انگريزيءَ ۾ پنهنجو هڪ غزل ڏيکاريو هو، جيڪو مون هڪ اردو غزل جي تتبع تي لکيو هو ۽ جو سوامي رام تيرٿ جي اردو ڊائريءَ ۾ شامل هيو، جا مون جماڻي هال لائبريريءَ مان ورتي هئي. اهو غزل هاڻي شڪارپور تي پنهنجي ڪتاب ۾ خليل موريائيءَ ڇاپيو آهي. فانيءَ جي تربيت هيٺ منهنجي ذات وچ واءُ ۽ طوفان وانگر ترقي ڪري رهي هئي ۽ هفتي ۾ مان بہ ٽي ڀيرا هن وٽ شعر جي درستيءَ لاءِ ويندو هوس. جيڪڏهن فاني منهنجي تربيت ۽ همت افزائي نہ ڪري ها تہ اڄ مان شاعر نہ هجان ها.

هو هڪ سال اڳ گذاري ويو، پر ان کان اڳ ۾ انور فگار هڪڙي فانيءَ جي ڪلام کي ترتيب ڏني هئي ۽ اهو ڇپائيءَ لاءِ سنڌي ادبي بورڊ کي ڏنو هو ۽ مون انور فگار هڪڙي جي چوڻ تي، ان ڪتاب تي پيش لفظ خوشيءَ سان لکيو هو. نهايت خوشيءَ جي ڳالهہ آهي تہ شڪارپور ۾ انور فگار هڪڙي، خليل موريائي ۽ ٻيا نوجوان پيدا ٿيا آهن ۽ لعل محمد لعل جهڙا بزرگ انهن کي همٿائي رهيا آهن ۽ هنن شڪارپور جي ماضي ۽ حال تي سيمينار ڪرائي ٻہ ديده زيب ڪتاب ڇپايا آهن. ننڊ جويريءَ جو شڪارپور تي لکيل نظم مون کي ايترو وڻيو هو، جو مون هن کي ڪتاب تي بمبئيءَ ۾ مهاڳ لکي ڏنو هو. سنڌس اهو ڪتاب ڇپيو آهي.

فانيءَ جي شاعريءَ جو تجزيو ائين هو، جيئن مون پوءِ پڪاسو جا لفظ آرٽ جي باري ۾ پڙهيا ها. ”آرٽ سچ نہ آهي، آرٽ اها ڳالهہ آهي جا سچ

محسوس ڪرائي ٿي.“ هن شاهہ سچل سامي ڪان بيوس تائين گهرو مطالعو ڪيو هو. ڪي تعصب پرست انهيءَ ماضيءَ جي تجزئي ڪي شڪ سان ڏسندا ها، پر ’حقيقت، حقيقت آهي. جنهن کي انجير جو پن بہ لڪائي نہ سگهندو آهي.‘ فاني سُک پل جي پرسان هڪ ڪلب ۾ رهندو هو. جا ڪجهہ ماسترن گڏجي ناهي هئي. جنهن ۾ سائين هاسانند بہ رهندو هو. جيڪو ورهاڱي ڪان پوءِ الهاس ننگر ۾ گذاري ويو. انهيءَ مون ۾ انگريزي ادب لاءِ محبت پيدا ڪئي. هن نہ رڳو مون کي ڪجهہ سستا ڪتاب ڪلڪتي مان گهرائي ڏنا، پر هو اتان انڊين رويو بہ گهرائيندو هو ۽ رسالي ۾ جيڪي مضمون منهنجي سمجهہ ۾ نہ ايندا ها، اهي سمجهائيندو هو. مون ان وقت هر ساهہ سنڌ جي ڪلچر ۽ ادب جي فضا ۾ ڪنيو. گهر پرسان نوجوان برادر منڊل لئبريريءَ ۾ رتن، سندر ساهتيہ رسالن ۾ گجراتي، مراٺي، بنگالي ادب جا قومپرست ناول ۽ هند جي تاريخ تي ڪتاب وٺي پڙهيا. مان لائبريريءَ مان روز بہ ڪتاب وٺي ايندو هوس ۽ ٽئين چئين وڳي رات تائين پڙهي پورا ڪندو هوس ۽ ٻئي ڏينهن تي موٽائي ٻيا ڪتاب وٺي ايندو هوس. مشاهدو ۽ مطالعو اهڙيءَ حد تي پهتو جو پاڻ ڪان وڏن کي انهن جي قد ڪاٺ ڪان ننڍو سمجهڻ لڳس. جماڻي هال لائبريريءَ ۾ ماستر حبيب الله ينو، مشتاق ابڙو (جو پوءِ ’جدوجهد‘ نالي ڪاٺي اخبار ڪراچيءَ مان ڪڍندو هو.) ۽ ماستر عبدالله، واقف ٿيا جو جماڻي هال جي سامهون ميونسپالٽيءَ جي پاڻيءَ جي مشين سنڀاليندو هو. هن وٽ هڪ ڪٽ ۽ بہ ڪرسيون هونديون هيون، جنهن تي ويهي ادب تي ڳالهائيندا هئاسين. ان دور ۾ منهنجو هڪ شعر مفاعيلن مفاعيلن وزن تي سنڌو رسالي ۾ ڇپيو هو، جو مون پنهنجي وزنن سان گڏ حاجي محمود خادم جي ڪتاب ’رهنمائي شاعري‘ مان سکيو هو. فارسي وزن تي عبور منهنجي طبع روان لاءِ مشڪل نہ هو. مشتاق ابڙو نوڪري لاڙڪاڻي ۾ ڪندو هو ۽ جمعيت الشعراء جي مشاعرن ۾ شريڪ ٿيندو هو ۽ جڏهن هو شڪارپور موٽندو هو تہ اسان ادبي ڪچهريون ڪندا هئاسين. هڪ هندو شاعر جنهن جو ’غمگين‘ تخلص هوندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن هوند راج داس بہ اسان سان شريڪ ٿيندو هو. پر هوند راج آريہ سماجي هو ۽ مشتاق مسلم ليگي، تنهن ڪري هنن جي طبيعت نہ ملندي هئي. لاڙڪاڻي مان محمود خادم انهن شعرن جو انتخاب بہ ڇاپيندو هو، جي مشاعرن ۾ پڙهيا ويندا ها. هن

جي ماهوار رسالي جو نالو شايد 'اديب سنڌ' هوندو هو. مشتاق اسان کي ڪڪ سان چوندو هو تہ: "لاڙڪاڻي جا شاعر بحر وزن نہ ڄاڻندا آهن." هڪ ڀيري مون کي الحقيقت اخبار هٿ ۾ هئي، جنهن ۾ واصف جو غزل 'خدا جا بندا، خدا خدا ڪر، خدا جا بندا، خدا خدا ڪر.' ڇپيو هو. مون مشتاق کي آزمائڻ لاءِ چيو تہ: "ڇا هيءَ سٽ وزن تي پوري آهي؟" هن وراڻيو، "بلڪل نہ." مون چيو تہ: "سائين مون رهنمائي شاعري پڙهيو آهي ۽ ان سٽ جي تقطيع ڪري سگهان ٿو. اها ۾ ڀيرا 'مفاعلاتن' جي وزن تي آهي. هو خار ۾ اٿيو. شربت جو بل ڀريائين ۽ چيائين تہ: "هاڻي هلون ٿا." اسان شربت جا ٽي گلاس گهرايا ها ۽ تن ڏينهن ۾ شربت جو گلاس ٽڪي ۾ ملندو هو. مشتاق ابڙو انهن ڏينهن ۾ بہ ايتري ڊگهي قميص پائيندو هو، جيتري هاڻ اسان وٽ پاڻي ويندي آهي. هندو جيڪي لنڊي قميص پينٽ مان ٻاهر ڪڍي ڇڏيندا ها ۽ پٺڻ تي چمپل پائيندا ها، اهي ڪيس حيرانيءَ سان ڏسندا ها. مشتاق ابڙو پنهنجي شلوار قميص ۾ هڪ رعبدار شخصيت لڳندو هو ۽ پنهنجي لا اُبالي طبيعت جي مظاهري لاءِ تيل تي هاريل پاڻي پنهنجي قميص جي پلاند سان اگهي ڇڏيندو هو. ماستر عبدالله مسدس حالي پڙهيو هو ۽ چوندو هو تہ تجارت عين اسلام آهي ۽ هو ڏاڍي پڪائيءَ سان، ڪجهہ پئسا بچائي ڪٿي سيڙائيندو هو. ماستر حبيب الله جو منهنجي مائٽ ثناءُ الله شيخ جو دوست هوندو هو، فاعلاتن فاعلات کان وڌي نہ سگهيو. دراصل هو رائيٽرس گلڊ جي بنگالي ميمبر ڪوي غلام مصطفيٰ کان بهتر هو، جو جڏهن سکر آيو هو تہ اسان کي ٻڌايو هئائين تہ هن چار ڀيرا فعولن واري وزن تي شعر لکيو آهي، جيئن: 'ڪريما ببخشاء بر حال ما.' لکيل آهي. دراصل اوڀر پاڪستان (هاڻ بنگلاديش) جا سڀ مسلمان ڪوي اڌ مغزي هوندا هئا. مان تہ شاعر انقلاب نذرالسلام کي بہ انهن کان بهتر نہ ٿو سمجهان، ڇو تہ هن ساڳئي نظم ۾ مهاديو ۽ حضرت عليءَ جو گڏي ذڪر ڪيو آهي، جيڪو بلڪل بي معنيٰ ٿو لڳي. هو غالباً هيڊ ڪنسٽيبل هو ۽ ٺگور جي پيٽ ۾ اڌ اڪري شاعر هو ۽ هندو هن کي ان ڪري تيڪر ڏيندا ها جو هو قوم پرستيءَ جي شاعري ڪندو هو. اردوءَ جي شاعر انقلاب جوش مليح آبادي هڪ پنهنجي ڪتاب 'شعلہ و شبنم' ۾ هڪ ينگياڻيءَ تي نظم لکيو هو ۽ آخر ۾ چيو هو تہ: 'جنهن جي هٿ ۾ ٻهارو آهي.'

اس کلائي ميں تہ ڪنگن جگمگانا چاهئي
(هن ڪرائيءَ ۾ تہ ڪنگڻ ڪي چمڪڻ گهرجي.)

چا تہ انقلاب جو تصور هو ۽ انسان جي محنت جي قدر و قيمت هئي! دراصل فيض جهڙي انقلابي شاعر کي بہ پنهنجي عوام پسنديءَ جو صحيح شعور نہ هو ۽ هن 'نقش فرياديءَ' ۾ هندوستان جي عوام لاءِ 'آوارا، بيڪار ڪتا' لفظن ۾ عوام جي ڪيتري نہ تذليل ڪئي آهي! غالب جهڙا شاعر هر لفظ ڳڻي ڳوتي ڪم آڻيندا ها ۽ پنهنجي اظهار جي مقصد ۾ نهايت ڪامياب هئا. افسوس جي ڳالهہ آهي تہ سنڌي ڪمپيوٽر اردو صورت خطيءَ ۾ شعر ڇپي نہ ٿا سگهن، ان ڪري اهي سنڌي صورت خطيءَ ۾ ڏيئي ٿا پون. چڱو هاڻ موٽي چوٿين ڪلاس ۾ ٿو هلان. اتي يوسف ڪٽيءَ نالي بہ هڪ ڇوڪرو مون سان گڏ پڙهندو هو. تڏهن مان روز روز ڪٽين جي پاڙي ۾ ويندو هوس، اسان اسڪول جي باري ۾ ڳالهہ ٻولهہ ڪندا هئاسين. اسان جي گهران هڪ ڪٽيائي ڌوئڻ لاءِ ڪپڙا ڪٺي ويندي هئي، سندس نالو جندان هو. هوءَ ڪنبي تي چاڙهيل ململ، شلوار يا پاپلين جي سؤ ڪپڙن جي لاءِ هڪ رپيو وٺندي هئي. پر سوسبون، مونڊا، ڪيس، ڪتا، لونگيون، اڳٺ وغيره هوءَ صابڻ سان ڌوئي استري ڪري ڏيندي هئي. انهن ڪپڙن جي سؤ لاءِ ٻہ رپيا وٺندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن مان هن وٽان اسڪول لاءِ ڪجهہ ڪپڙا ڪڻ ويندو هوس تہ هن جي ڌيءَ لالان سوسي وغيره ڌوئيندي نظر ايندي هئي. هڪ ڀيري لالان اڪيلي گهر ۾ ويٺي هئي. هن منهنجا ڪجهہ استري ٿيل ڪپڙا تهہ ڪري مون کي ڏنا تہ وٺڻ وقت هن جي هٿن هيٺان مون پنهنجا هٿ نہ ڪڍيا ۽ انهن کي هلڪو زور ڏنو تہ هن مون ڏانهن اکير مان ڏسي ڪنڌ جهڪائي ڇڏيو. ٻئي ڀيري مان يوسف وٽان ٿي لالان جي گهر ويس. ان ڏينهن بہ هوءَ اڪيلي هئي، چو تہ هن جي ماءُ ڌوتل ڪپڙا گهرن ۾ پهچائڻ وئي هئي. هن وري ڪجهہ استري ٿيل ڪپڙا مون کي ڏنا. ڪپڙا وٺندي مون پنهنجي هٿن سان هن جي هٿن کي زور ڏنو. هن هرڻيءَ جهڙين چيروين ۽ ڪنبي تي ڌوتل، ململ جهڙن اکين سان مون ڏانهن ڏٺو ۽ وري اکيون جهڪائي ڇڏيائين. پوءِ هن آهستي آواز ۾ چيو: "تون پنهنجي ماءُ کي چو نہ ٿو چوين تہ منهنجي ماءُ کان سڱ گهري." مان وري جڏهن يوسف ڏانهن ويندو هوس، تہ هوءَ در جي چائنٺ تي ويٺل نظر ايندي هئي ۽ هن جون اکيون چونديون هيون: "تون

پنهنجي ماءُ کي ڇو نہ ٿو چوين تہ منهنجي ماءُ کان سڳ گهري.“ ڪيئي انسان پٽر تي ليڪ وانگر دل تي اُڪرجي ويندا آهن. ڪيئي ڀيرا منهنجي ڪنن ۾ هن جو آواز ٻُريو آهي. ”تون پنهنجي ماءُ کي ڇو نہ ٿو چئين.“

کهڙا کهڙا انسان ۽ واقعا منهنجي زندگيءَ ۾ آيا! هيءَ تڏهن جي ڳالهہ آهي جڏهن مان فرسٽ ييئر ۾ پڙهندو هوس. محرم نالي هڪ غريب شاگرد مون سان گڏ پنج درجا سنڌي پڙهي تعليم ڇڏي ڏني ۽ زمين ٽڪرو وڪٽي، هن هڪ خوبصورت گهوڙي گاڏي ورتي. شڪارپور ۾ اِها سيني گاڏين کان وڌيڪ ٺاهوڪي ۽ مهانگي گاڏي هوندي هئي. هو گهوڙا بدلائيندو وتندو هو. ڪڏهن اَن ۾ ڪُميت، ڪڏهن سُرخو، ڪڏهن مشڪي ڪڏهن سنجاف گهوڙو هوندو هوس. انهن جا لغام، هنا، ڌاڌا سهڻي ڀرت سان ڀريل هوندا ها. جن ۾ شيشي جون ٽڪيون بہ هونديون هيون ۽ جن جي ڪنڌ ڏوڻ ۽ هٺڪار ۾ڏي سارو لکيدر بيهجي ويندو هو. محرم هزاري در تي رهندو هو ۽ هاٽيدر تي هڪ لالواڻي ڇوڪري رهندي هئي. هُن کي هڪ ڀيري ڪائي سستي بگي نہ ملي ۽ محرم واريءَ بگيءَ تي چڙهي وئي. هٿي ڪٽڪ رنگا هئا، جن جو رنگ ڪنهن جي سفيد رنگ کي مات ڏئي وجي ها. جيستائين بگي اسڪول پڳي، محرم ڪيسي مان باجو ڪڍي وڄايو. ان جون وڄتون ۾ڏي هوءَ گهائجي وئي ۽ چيائينس تہ: ”موٽندي هو ڪيس ڏيڍ وڳي گهر ڪٽي هلي.“ جڏهن محرم ڪيس گهر موٽائي آيو تہ ڇوڪريءَ رپيو ڪڍي ڀاڙو ڏنس. محرم وٺڻ کان انڪار ڪيو. شام جو هو پستن جي مناٽي ۽ موتيءَ جون ڪلفيون ڪٽي هن جي گهر آيو ۽ ڪڙو ڪڙڪايائين تہ هوءَ ٻاهر نڪتي. جڏهن محرم مٺيون شيون هن کي ڏنيون تڏهن هُن مرڪي پڇيو، ”هي ڇالاءِ؟“

هن جي مُرڪ ۽ هن جو سوال ڇڻ محبت جي موٽ هئي. محرم ڪيس چيو تہ، ”اڄ سرخو گهوڙو ورتو اٿم. چيم تہ سيني پاسينجرن جو منهن مٺو ڪرايان.“

”پر مان تہ رڳو اڄ تنهنجيءَ گاڏيءَ تي چڙهي آهيان.“ ڇوڪريءَ جواب ڏنو.

محرم چيس تہ، ”ائين لڳو تہ تون تڏهن کان بگيءَ ۾ هيڻءَ جڏهن کان مون اُها خريد ڪئي هئي، مان صبح سان توکي اسڪول ڪٽي ويندس. توسان بگيءَ جي رونق وڌي ٿي وڃي.“ ڇوڪريءَ محرم ڏانهن ڏٺو ۽ ٻنهي جون اکيون جڪڙجي ويون. ائين روز محرم هن کي ڪٽي ويندو هو ۽ وقت

تي موٽائي وٺي ايندو هو ۽ شام جو ڪجھ نہ ڪجھ تحفي طور وٺي ويندو هوس. هن جون ڀينر هن کي چيڙينديون هيون تہ، "هاٿي تہ پيٽ ڇڻي تي پٺي آهين." ڪين خبر نہ هئي تہ منائي ڪير ٿو آٿي.

هڪ ڀيري محرم ڇوڪريءَ کي هٽ وڌو تہ هن ڇڏ ڇڏاءُ نہ ڪيو. ان تي محرم ڪيس چيو تہ، "جڏهن هڪ ٻي بجي رات جو تنهنجين ڀينرن کي ننڊ اچي وڃي تہ تون ڏاڪڻ جو در ڪولجانءِ مان ان جي ٻاهران بيٺو هوندس."

ٻي وڳي رات جو در کليو تيستائين محرم کي هر گهڙي قيامت جي گهڙي ٿي لڳي. ڇوڪري هن کي آهستي پنهنجي ڪمري ۾ وٺي وئي. جتي هن سانس رات بسر ڪئي. ٻئي ڏينهن جڏهن هن کي صبح جو ڪڻ ويو تہ هن جو منهن ماڪ سان ڌوتل گلاب وانگر ٿي لڳو ۽ محرم کان پڇيائين، "واڇو آندو اٿئي؟" محرم جڏهن واڇو هلايو تہ ڄڻ ساري ڪائنات جهومي اٿي ۽ ڄڻ ٻنهي تي گلن جي ورکا ٿي وئي. هونءَ تہ ايندڙ ويندڙ محرم جي ٻاجي تي هريل ها، پر اڄ تہ هن ڪمال ڪري ڏيکاريو. ڄڻ سانوڻ جو گهنگهور گهٽائون هيٺ لهي آيون. ائين روز محرم هن وٽ ويندو هو. هڪ ڀيري ڇوڪريءَ جي ڪمري ۾ ڀيٽس ڪٽ جو ڇيڪٽ ٻڌي آئي ۽ هن جي اکين کي اعتبار نہ آيو تہ هي ڇا پيو ٿئي. محرم کي جيئڻ هن جي سٽس پئي تہ هو شلوار ٻڌي ٽڪرو نڪري ويو.

ان کان پوءِ محرم سندس گهر ويندو هو تہ هوءَ ڪيس نہ ملندي هئي. هن کي ڪراچيءَ مامي وٽ موڪلي ڇڏيو هيائون. محرم ڪراچي سوڌي سڄي سنڌ ڳولي ٿڪو، پر هوءَ ڪيس ڪٿي بہ نہ ملي. هن ايتري سفر خرچ لاءِ گهوڙو گاڏي وڪڻي ڇڏيو ۽ هڪ معمولي ڪرائي جي گاڏي هلائيندو هو. جڏهن مان هن جي گاڏيءَ تي چڙهيس تہ هن مون کي سڄي واردات ٻڌائي ۽ پڇيو تہ، "اهڙي ڇوڪري تو ڏٺي آهي." مون کي معلوم هو تہ ڇوڪري ڪير آهي، پر مون کي هڪ خطرناڪ الميو اکين ۾ اڀري آيو ۽ مون ڪيس جواب نہ ڏنو. محرم تڏو ساهہ ڀري چيو، "مون سان موڪلائي تہ وڃي ها. جيڪي بہ چئي ها مان هن لاءِ ڪيان ها."

"جيڪي بہ،" مون پڇيو.

"هائو جيڪي بہ،" هن جواب ڏنو.

"مذهب بہ بدلائين ها؟"

"هائو، مذهب بہ!"

منهنجي ڪتابن جي ٿيلهي ۾ ڪورس جي ڪتابن سان علامہ اقبال جا ٻہ ڪتاب، 'بال جبريل' ۽ 'ضرب ڪليم' بہ آهن. مان 'بانگ درا' اڳ ئي پڙهي چڪو آهيان. رسيس ۾ 'بال جبريل' پورو ڪري ٿو وٺان ۽ رات جي ماني کائي 'ضرب ڪليم' ختم ٿو ڪيان. ٻنهي ۾ هن جي عروض تي ايتري مهارت آهي، جيتري ڪنهن بہ سنڌي شاعر ڪي نہ آهي، جن فارسي بحر وزن تي لکيو آهي. مون کي ان وقت بہ سانگي ۽ گدا ڪان وٺي فاضل تائين سڀ نيم خوانده لڳا ها. ڪلاس پوري ٿيڻ ڪان پوءِ سائين هاسانند مون کي ٽئگور جو ڪتاب 'باغبان' (The Gardener) پڙهڻ لاءِ ڏنو. ڪجهہ سال پوءِ مون ٽئگور جا اڪثر ڪتاب ڪاليج جي پهرين سال ۾ پڙهي پورا ڪيا. لعل محمد لعل مون کي ٻڌايو هو تہ ڪاليج جي لئبريريءَ ۾، 'گيتا نجليءَ' جي انگريزيءَ تي منهنجا نوٽ لکيل ها، جيڪي منهنجي انگريزيءَ تي دسترس ڏيکاري رهيا ها. انهن ڏينهن ۾ ادا اختر، ميري ڪاريليءَ (Marry Corelie) جا ڏکيا ناول پاڻ پڙهي، مون کي پڙهڻ لاءِ ڏيندو هو. ڪيئي سال پوءِ مان پنهنجي دوست عزيز الله، سکر جي سيشن جج سان ڳالهائي رهيو هوس تہ هن ميري ڪاريليءَ جي ناولن جي ڏاڍي ساراهہ پئي ڪئي.

مون هن کي حيرت سان ڏسي چيو: "اهي تہ مون پنجين درجي ۾ پڙهيا ها." اهو ٻڌي هن منهن گهنجائي چيو: "ميري ڪاريليءَ جي ناولن ۾ انگريزي تہ ڏاڍي چڱي هئي." مون هن کي چيو تہ: "مان هاڻ سارتر ۽ سمون دي بوار پڙهندو آهيان." مون عزيزالله کي چوڻ نہ ٿي چاهيو تہ، 'ميري ڪاريلي' انگريزيءَ ۾، هتان جي ايم. اسلم هئي. ناول انگريزي پرائڻ لاءِ تہ نہ پڙهبا آهن، پر اهو سوچي چپ رهيس تہ اهو جواب ٻڌي هو ڪاوڙجي پوندو. دراصل ادا اختر جو ذوق چڱو هو. پر هو وقت گذارڻ لاءِ پڙهندو هو. هن مون کي ٿامس هارڊيءَ جا ناول ٽيس (Tess) وغيره ڏنا ها، جي ان وقت مون کي ڏاڍا وڻيا ها. جڏهن مون ايف. اي ٿي پڙهي تہ مان انگريزيءَ ۽ اردوءَ جا ڪيئي ڪتاب پڙهي چڪو هوس. مان وري اڳتي نڪري آيو آهيان ۽ تسلسل رکي نہ سگهيو آهيان. اسان جي گهر جي پرسان گارڪيءَ جي گهر جي پاسي هڪ برهمو سماجي هندو رهندو هو، جنهن جي هال ۾ هڪ گئلري هئي، جتي راجا راهہ موهن راءِ، ديوندرا ناٿ ٽئگور، ڪيشب چندرسين، مهاتما

گانڌي، ديانند سرسوتي، رام ڪرشن، پرم هنس، سوامي وويڪ آنند، راناڊي، گوکلي، دادا ڀائي نوروز جي، بنڪم چٽرجي، بال گنگاڌر تلڪ، اربندو گهوش، لالا لجپت راءِ جا شيشي سان فريم ۾ فوٽو ٽنگيل هوندا ها، جن جي آدرش ۽ جيوٽيءَ جي باري ۾ هو اسان کي ٻڌائيندو هو. هڪ ڀيري برهمو سماجين، ڪيشب چندرسين تي سي ائنڊ ايس ڪاليج ۾ سيمينار ڪرائي هئي. جنهن ۾ بي. اي تائين ڊي. جي سنڌ آرٽس ڪاليج مان، 20-30 ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين ڀهرو ورتو هو. مون برهمو سماجي پاڙيسريءَ کان ڪيشب چندرسين ۽ برهمو سماج تحريڪ تي بہ ٽي انگريزي ۽ اردوءَ ۾ ڪتاب ورتا هئا. جيڪي پڙهي، مون پنهنجي تقرير تيار ڪئي هئي ۽ مقابلي ۾ ٻيو نمبر آيو هوس ۽ مون کي انعام بہ مليو هو. پهريون نمبر هڪ ڊي. جي سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ جو بي. اي جو شاگرد آيو هو، جنهن جو نالو ياد نہ ٿو اچي. اُن وقت مان پنجين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندو هوس. تازو جسارت ماهوار جي هڪ چٽن چٽن جو پئنل، منهنجو انٽرويو وٺڻ آيو ۽ جڏهن مون کين مٿين ڳالهہ ٻڌائي ۽ ڪانٽن پڇيم تہ: "اوهان مان ڪنهن ڪيشب چندرسين جو نالو ٻڌو آهي؟" تہ هنن نابري واري. برهمو سماج تحريڪ اسلام جي وڏ ۾ وڏ ويجهو هئي، ۽ اصنام پرستيءَ کان انڪاري ۽ خدا جي وحدانيت ۾ اعتبار ڪندڙ هئي. مان چاهيان تہ انهن سيني برهمو سماجي ۽ ٻين هندو سنتن ۽ مفڪرن تي هڪ ڀرپور ڪتاب لکي سگهان ٿو. ڇوتہ جوانيءَ ۾ مون برصغير جي مذهب، سياست، سماجي ۽ ادبي شخصيتن جو مطالعو ڪيو هو. نہ رڳو رام ڪرشن پر هنس سان گفتگو هن جي چيلي جي لکيل ضخيم ڪتاب جو مطالعو ڪيو هو. پر هن تي نوبل پرائيز ونر ناول نويس ژان ڪرستاف جي مصنف رومين رولان جي لکيل ڪتاب جو مطالعو بہ ڪيو هو جو نهايت دلچسپ هو.

اسان جي برادريءَ ۾ بہ شخص ڪٽر مسلم ليگي ها. زرينا جو مامون شيخ واجد علي، جيڪو علي ڳڙهہ جو لا گريجوئيٽ هو، ۽ شڪارپور مسلم ليگ جو پريزيڊنٽ هو ۽ ادا اختر جو بہ علي ڳڙهہ جو انڊر گريجوئيٽ هو ۽ ساري عمر تظيع اوقات لاءِ ڪتاب پڙهندو هو. جن مان هن کي ڪوئي فائدو نہ ٿيندو هو.

ادا اختر وٽ علي ڳڙهہ جون مخزنون، اردو رسالا نيرنگ خيال،

عالمگير، ادبي دنيا، ساقي، خيام ۽ مولانا آزاد جي الهلال ايندا ها. هو اڪثر اسد ملتانيءَ جي شاعري، اسلم جيراج پوريءَ جي تحريرن ۽ چوڌري پرويز جا ڪتاب بہ مون کي ڏيندو هو. جن ۾ مصنف سائنس جي هر نئين ايجاد کي ڪنهن نہ ڪنهن قرآني آيت ۾ ڳولي لهندو هو.

مان مئٽرڪ ڪان پوءِ نہ فيض احمد فيض جو 'نقش فريادي' ۽ ن. م. راشد جو 'ماورا' پڙهي چڪو هوس ۽ انهن کان ڪافي متاثر ٿيو هوس، ۽ اسلامي ڪتاب مون کي وقت جو زيان لڳندا هئا.

جيتوڻيڪ ٻيا مسلم ليگي بہ اسان جي پاڙي ۾ ايندا ها ۽ رات جو ميڙو لڳندو هو، جو 'مسلم هو تو مسلم ليگ ۾ آ.' ترانې سان ختم ٿيندو هو. هو علامہ اقبال، چوڌري رحمت علي، قائداعظم محمد علي جناح ۽ مولانا آزاد جي باري ۾ ڳالهائيندا ها. جو مان دلچسپيءَ سان ٻڌندو هوس. پاڙي جي ماحول جي باري ۾ مون هڪ پورو ڪتاب لکيو هو، جو 1965ع ۾ سنڌري اتم چنڊائيءَ کي ڊيڪاريو هو ۽ هن کي پسند آيو هو، پر ايوب خان جي مارشل لا کان پوءِ ان جا ڪيترائي صفحا مون ڦاڙي ڇڏيا ها. جيئن هر آمريت جي دؤر ۾ ڪيترن ئي نوٽ بوڪن مان صفحا ڦاڙي ڇڏيا آهن. جو تہ اهي اعتراض جوڳا آهن.

وڪالت کان پوءِ مان 24 ئي ڪلاڪ سي. آءِ. ڊيءَ جي پهري هيٺ رهندو هوس. ڪنهن وقت بہ منهنجي گهر ۽ آفيس جي تلاشيءَ جو خطرو هوندو هو. مون کي جوانيءَ ۾ قدرت رڪ جون رڳون ڏنيون هيون، نہ تہ منهنجي جاءِ تي چڱو ڀلو ماڻهو ڊهي پوي ها. شاعرن سان آمرن ۽ عوام ڪهڙا نہ ويل وهايا آهن. ان جا ڪيئي مثال مون ان تقرير ۾ ڏنا آهن، جڏهن طارق اشرف، سهڻي رسالي جو شيخ اياز نمبر ڀاڱو -2 جو مهورت ڪرايو هو. مان ساريءَ جڪ جو تجزيو بي. اي تائين چڱيءَ طرح ڪري سگهندو هوس. پر انهيءَ ڪتاب مان جو مون سنڌريءَ کي ڊيڪاريو هو، ڪجھ منتشر صفحا جي رهجي ويا ها سي هيٺ ڏيان ٿو:

پهرين صفحي تي لکيل آهي:

"متي تڙ رهي، گناري ويا ڏينهڙا،
ڪڏهن ڪونہ آئيو، تن پنوهارن پهي،
ويڙا سي وهي، جنم گناريم جن سين."

اهو وقت گذري ويو، جڏهن شاعريءَ مان ڪفن ۽ ڪافور جي بوءِ ايندي هئي.

جڏهن لکنو ۽ دهلي جي بوسيده روايات کان متاثر ٿي شاعر قافيه پٽمائي ڪندا ها ۽ پنهنجو غزل پينوءَ جي پاند جيئن ڦهلائي داد جي طلب ڪندا ها. ان ۾ نہ ڪوئي زندگيءَ جو شعور هوندو هو ۽ نہ ڪائي مطالعي جي وسعت. انهيءَ اردو غزل لاءِ ذوق بہ نہ هوندو هو. جنهن جون ٻہ چار مناسبتون هئڻ لاءِ ڪوهہ ۾ ڏيڏر جي ڪائنات تي چڪيون هيون. شاعر زندگيءَ جي موج و تلاطم سان نا آشنا آهن. گذريل هڪ سؤ سال جي سنڌي شاعريءَ ڪي ڪي تڪ بند شاعر ڇوڙ وانگر چنبڙيا پيا آهن. فارسيءَ ۽ اردو شاعريءَ جي تتبع ۽ تقليد سنڌي شاعريءَ ۾ جمود پيدا ڪيو. ۽ ٻئي طرف اسان جي ڪلاسيڪي شاعريءَ ڪافي، وائي، بيت، ڏوهيڙي ۾ ڪا نئين جدت نظر نہ آئي. اوهان گذريل صديءَ جون ڪافيون، بيت ۽ وائيون ڏسو. انهن ۾ ايڪڙ ٻيڪڙ سٽ ملندي، جا ادبي معيار تي پوري اچي ٿي، نہ تہ انهن ۾ ڪجهہ عربيءَ جا جملا، ڪجهہ صوفيائيون روايتون، ڪجهہ پير جي پراڻي پڙ وانگي ڀتي بي معنيٰ روحانيت ۽ ساڳي ساڳي لفظن جي الٽ ڦير آهي. گذريل صدي يا انهيءَ کان وڌيڪ عرصو سنڌي شاعريءَ ۾ اها مٽي متي مهراڻ واري مستي ختم ٿي وئي هئي جا ڀٽائيءَ جي شاعريءَ ۾ هئي. انهيءَ جي انحطاط جو سبب سياسي ۽ سماجي بہ هو ۽ انهن شخصيتن جي کوٽ بہ هئي، جن جي گهري نگاهہ ۽ اعليٰ حوصلو زندگيءَ جا قدر طئہ ڪندو آهي."

هاڻي تہ پيريءَ، بيماريءَ، دوستيءَ، دغا ۽ منافقيءَ ڏسي مون ۾ ڪافي ڦيرو آيو آهي، پر بنيادي طرح مان ساڳيو ماڻهو آهيان جو سمجهندو آهي تہ انسان جو مٿو ڌرتيءَ جي گولي کان وڏو آهي. سکر ۾ منهنجي گهر جي ڊرائينگ روم ۾ رومانيا جي هڪ تصوير ٽنگيل هوندي هئي، جنهن ۾ هڪ ڏاڙهيءَ سان مفڪر پنهنجي ميز تي ڌرتيءَ جي گولي ۽ ماڻهوءَ جي کوپڙيءَ ۾ ڇا نہ سمايل آهي. ان تي سوچيندو نظر ايندو هو. افسوس جو سکر کان منهنجي عدم موجودگيءَ ۾ بجليءَ بل جي غير ادائگيءَ ڪري بجلي ڪاٽي ڇڏي هئائون ۽ دهشت گرد ان تصوير سوڌو سارو سرو سامان کڻي ويا ها ۽ ڇاڪاڻ جو گهر ۾ بجلي نہ هئي تہ منهنجن ڪتابن ۽ رڪارڊ کي باهہ ڏئي روشني ڪندا ها ۽ ان ۾ چوريءَ لاءِ مال جي تلاش ڪندا ها. اسان جي پاڙي

جي چوڌاري دهشت گرد رهندا آهن. جن منهنجا پنج سئو ڪتاب ۽ پنجاهہ اخبارن جي تراشن وغيره جا فائيل ۽ سوين انگريزي، اردو ۽ سنڌيءَ جا رسالا ڪجهہ سال اڳ ساڙيا ها. جيڪڏهن تاريخ هن کي تهس نهس ڪيو تہ جڻ منهنجي علم جو انتقام وٺندي.

اردوءَ جي شاعره فاطمہ حسن هڪ ڀيري آسٽريليا جي انگريز شاعره اسٽيلا ڊراءِ ووڊ سان منهنجي ملاقات ڪرائي هئي. ان کان پوءِ اسٽيلا منهنجي ڪيترن ئي نظمن جا انگريزيءَ ۾ ترجما ڪيا ها ۽ آسٽريليا ۾ مون تي مضمون بہ ڇپايا ها. جي پوءِ مون کي ڏياري مُڪا هٿائين ۽ اجان مون وٽ آهن.

فاطمہ حسن ڳالهين دوران مون کان پڇيو. ”تو خوشونت سنگهہ جو ناول ’دهلي‘ پڙهيو آهي. مون پنهنجي لائبريريءَ ۾ ڏٺو تہ اهو ڪتاب موجود هو. پر مون هن کي چيو تہ: ”مون وٽ آهي تہ سهي، پر مون پڙهيو ناهي.“ جڏهن مون اهو ناول پڙهي پورو ڪيو تہ مون سمجهيو تہ هوءَ سنڌين تي طنز ڪري رهي هئي. هوءَ مون سان ٻيهر جيڪڏهن ملي وئي تہ ڪانئس پڇندس تہ: ”تو خوشونت سنگهہ جو ”منهنجو رت ڳاڙيندڙ پنجاب“ (My Bleeding Punjab) ناول پڙهيو آهي؟“

عمر خيام جي رصدگاهہ جي تباهيءَ کان پوءِ منهنجي ڪتابي ذخيري جي تباهيءَ جو، علم و ادب جي تباهيءَ جو ٻيو وڏو واقعو هو. ڪنهن وقت غالب جو هيٺيون شعر ياد ايندو آهي.

زندگي اپني جب اس دوْر سے گذري غالب
هم بهي ڪيا ياد ڪرين گے ڪہ خدا رکھتے تھے.

پر اها ڳالهہ گهڻو پوءِ جي آهي. مان هي ڦاٿل نوٽ بوڪ اتاري وٺان تہ وري پنجين درجي انگريزيءَ نيو ايرا اسڪول ڏانهن موٽي ٿو وڃان. ڦاٿل نوٽ بوڪ ۾ ڪجهہ سالم پنا بہ آهن. مان اهي بہ ڪنهن جاءِ تي ڏئي سگهان ها، پر ان ساڳئي نوٽ بوڪ ۾ ڪيترن ئي ڦاٽل صفحن کان پوءِ منهنجي پاڙي جو حال احوال بہ آهي. پنجاهہ ڪن ڦاٽل صفحن کان پوءِ هڪ هنڌ لکيل آهي.

”شاعريءَ جي اهميت ان ڪري آهي جو هڪ عظيم شاعر پنهنجي دوْر ۾ سڀ کان وڌيڪ حساس انسان آهي، ڇو تہ هن جي احساس ۾ اها زندگي آهي، جا هن جي ماحول ۾ نہ ٿي ملي، ۽ ماحول جو روح هن جي مُٺ ۾ آهي. هو سوچي سمجهي، پرکي، پروڙي انهيءَ نتيجي تي پهچي ٿو تہ ٻيئور

جون پٽيون ڏسيٰ رهيون آهن تہ ڪيچ ڪان ڪيترو پري آهن. شاعر اهو يڪدم هانءَ سان هندائي سگهندو آهي، جو ڪجهہ ماحول جي سيني ۾ هرڪندو آهي. سياست ڪي جيستائين منزل جو احساس ٿئي، اتهاس جو قافلو ڏاڍو ڪري ٽڪجي ويهي ۽ جيستائين اٿي، ان ڪان اڳ ۾ شاعر جو ڇهون حِس سمجهي ويندو آهي تہ ڪانءَ ڪنهن لاءِ لنوين رهيو آهي ۽ واءُ ڪهڙي طرفان گهلي رهيو آهي. آءِ. اي. رچرڊس (I. A. Richards) پنهنجي ڪتاب 'ادبي تنقيد جا اصول' (The principles of Literary Criticism) ۾ ڪهڙو نہ چڱو لکيو آهي:

"He is a point at which the growth of mind shows it self"

ترجمو: (هُو (شاعر) اهو نقطو آهي، جتي ذهن جي ارتقا اظهار پذير ٿئي ٿي."

هر عظيم شاعر ۾ احساس جي اظهار جي قوت غير معمولي ٿئي ٿي، ۽ هن ڪان وڌيڪ شايد ڪوئي پنهنجي پاڻ جي پروڙ رکي ٿو. هو شاعر ان ڪري آهي، جو هن جي پنهنجي آزمودي ۾ دلچسپي، هن جي ٻوليءَ ۾ دلچسپيءَ ڪان جدا نہ آهي. اها هن جي فطرت هوندي آهي تہ هو ٻوليءَ ڪي سراڻ وانگر ڪم آڻيندو آهي. جيئن ان تي تکو ڪيل چاقو ٻئي جي هانءَ ۾ ڪپي وڃي. ۾ شاعري ۽ ان جي دؤر جي ذهانت ۾ ويڇو وڌي ويو تہ ان جو لطيف شعور ختم ٿي ويندو."

ڪيئي ستون ڪتي ڇڏيل آهن، جن ڪان پوءِ آهي: "اهو ادب خوش نصيب آهي، جنهن ڪي پنهنجي لوڪ ڪٿا ۽ ديومالا آهي. جنهن جي سورمين ۽ سورمن جي آنڊ مانڊ، پيار، پيڙا ۽ پڇتاءُ، آشا نراشا، جياپي، جاکوڙ، هار ۽ جيت، نئين ڪان نئين ادب ۾ رنگ روپ مٽائي اچن ٿيون. انهيءَ ادب جون قوم جي جيءَ ۾ جڙون آهن. اڄ بہ جڏهن جديد شاعر مومل ۽ راڻي، سورٺ ۽ راءِ ڏياچ، ليلا چنيسر، سسئي پنهون ۽ عمر مارئيءَ ڪي پنهنجن جديد ڪان جديد تر موضوعن ۾ آڻي ٿو تہ شاعريءَ تي مينهن ڦڙيون وسن ٿيون ۽ اها گلاب جي گل وانگر ٽڙي پوي ٿي.

اردو ادب جڏهن ليلا مجنون، شيرين - فرهاد، وامق عذرا، دارا ۽ سڪندر ڪي تمثيل ڪري پيش ڪري ٿو تہ هو پان جي اڳاري لڳل ڏندن وانگر لڳي ٿو. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ غالب جهڙو جينيس ڪٽ چڙهيل لوهہ ڪي ڇهي، سون بڻائي ڇڏي ٿو.

همر نے مجنون پہ لڑکپن ہر اسد
سنگ اٹھایا تھا کہ سر یاد آیا-

•

تیشے بغیر مر نہ سکا کوهکن اسد
سرگشتہ، خمار رسوم و قیود تھا-

ترجمو: (اي اسد اسان ٻالاپڻ ۾ مجنون، تي
پٿر هڻ ۾ ڪنيو هو تہ پنهنجو مٿو ياد آيو.

•

تيشيءَ کان سواءِ فرهاد جبل ٽڪيندڙ نہ مري سگهيو اي اسد.
هو رسمن جي قيد ۾ قاتل هو. (فقط ٽڏو ساهہ پري ها تہ مري وڃي ها.)
غالب جو تالو اسد هو.

اردو ادب ۾ اهو اتفاق آهي تہ فراق جهڙي شاعر زندگيءَ کي رام جي بنواس سان تشبيهہ ڏني آهي. (مون ان تي هڪ مضمون روزاني برسات ۾ لکيو هو.) مغربي تهذيب، پنهنجي مقامي انفراديت جي باوجود ڪافي يڪرنگي اختيار ڪئي آهي. جڏهن رلڪي (Rilky)، يسين (Yasincan)، ازرا پائونڊ ۽ وٽليريءَ جهڙا شاعر بہ يوناني - لاطيني (Greco - Roman) ديومالا سان پنهنجي تصور جي سجاوٽ ڪن ٿا، اها تڏهن ادبي ذوق کي ڳوري لڳي ٿي."

ان ڪان پوءِ ڪيئي صفحا قاتل آهن، جي جڻ فاشي ڪتا ڇاڙي ويا. نيم - خواندهہ ڪانسٽيبل ۽ اي. ايس. آءِ مون تي رپورٽون ڪندا ها ۽ انهن رپورٽن تي نالائق بيوروڪريٽس تحرڪ ۾ اچي ويندا ها. شايد وقت کي زوردار ٺڪ هئي، شهيد ڀٽي مون کي وائيس چانسلر مقرر ڪيو هو، ۽ محترمہ بينظير ڀٽو مون کي ’هلال امتياز‘ جو تمغو ڏنو هو.

هائي اڄان تو انهن صفحن تي جي وڏيڪ چاليهہ پنجاهہ قاتل صفحن ڪان پوءِ آهن ۽ جن ۾ منهنجي ننڍپڻ ۽ منهنجي پاڙي جو احوال آهي، "اسان جو سارو محلو مسلم ليگي هو ۽ شڪارپور ۾ مسلم ليگ جا سيئي ڪارڪن منهنجا مائٽ هئا. جڏهن سانوڻ ۽ بدي جي ٻٽ ٽيندي هئي ۽ اسان جون وڏڙيون "گهل اڙي ڏکڻ، نيڻ ٿا نند گهرن." لوڪ گيت بہ ڳائينديون هيون ۽ ٻارن جي ٻت تان آرايون بہ مارينديون هيون. تڏهن منهنجا ڪيئي مائٽ پاڙي جي پڌر ۾ ڪٽون وجهي ويهندا هئا ۽ جيسين لڙي اڌ رات جو ڏکڻ

گھلندو هو، تيسين سياست ۽ ادب تي بحث بہ هلندو هو ۽ چرچو ڀوڳ بہ ٿيندو هو. انهن مان ڪي علي ڳڙهہ جا گريجوئيٽ هئا ۽ علامہ اقبال، مولانا حالي ۽ اڪبر الله آباديءَ ڪي پڙهيو هئائون ۽ انگريزيءَ ۾ محمد اسد جو 'اسلام جي چوراهي تي' (Islam at Cross Roads) ۽ محمد علي جوهر جي 'ڪامريڊ' جا پراڻا شمارا پڙهندا ها. هنن پاڻ سان گڏ علي ڳڙهہ مخزن جا ڪجهہ نمبر بہ آندا ها. پاڙي ۾ ڪجهہ هيئنءَ ريت گفتگو بہ ٿيندي هئي:

"اڙي ڀنگي، او مهاجن! هيڏي تہ آءُ، گانڌيءَ جي اولاد! تنگن ڪي ڪجهہ زور ڏي!"

"گانڌي ڀنگي - واد تو آئي."

"رام - راج بدران سيتا - راج ڪري تہ اسان هندوستان ۾ شامل ٿيون."

"دال ڪائوءَ جي دل تہ ڏسو!"

"الائي اهي نعره تڪبير وارا مجاهد مرد ڪيڏانهن ويا جي بحر ظلمات ۾ گهوڙا ڊوڙائيندا ها ؟ فقط اٺويهہ مجاهد تہ هئا، جن بينگال فتح ڪيو هو!"

"تو 'شڪوه' ۽ 'جواب - شڪوه' پڙهيو آهي؟"

"پڙهيو آهي، مون ڪي سارو بر زبان ياد آهي."

"ڏيڏر ڪي بہ زڪام ٿيو آهي. حيدر بخش جتوئيءَ بہ 'شڪوه' لکيو آهي."

"جواب تہ لکي ڏيکاري!"

"چون ٿا تہ علامہ اقبال جڏهن فرانس ۾ برگسان سان مليو هو تہ هن جون متيون منجهائي ڇڏيون هئائين."

"مان تہ ڀانيان ٿو تہ جي برگسان، خوديءَ جو فلسفو چڱيءَ طرح سمجهي وڃي ها تہ مسلمان ٿي وڃي ها."

"برگسان ڪهڙو ڪتاب لکيو آهي؟"

"خبر نہ آهي، بر علامہ اقبال ڪان ڪافي متاثر ٿيو هو."

"ڀلا نتشي ڪان تہ علامہ اقبال اثر ورتو آهي؟"

"نہ روميءَ ڪان، روميءَ انسان ڪامل (Super Man) جو تخيل نتشي ڪان اڳ ۾ ڏنو هو."

دي شيخ با چراغ همي گشت گرد شهر
کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست-

ترجمو: (ڪالهہ شيخ ڏيئو کڻي شهر ۾ چڪر ٿي ڏنو (ڇيو پٽي)

ڏور ڏٺا ڏسي ملول ٿي پيو آهيان، منهنجي آرزو تہ انسان آهي.)

"اهو ڪير ٿو چوي؟"

"مان ڀانيان ٿو تہ اهو مون چوڌري پرويز جي ڪنهن ڪتاب ۾ پڙهيو آهي؟"

"ڪهڙو چوڌري پرويز؟ اهو نہ جيڪو لکي ٿو تہ جيڪا بہ ترقي سائنس ڪئي آهي، اها اڳ ئي قرآن ۾ آهي."

"غلام جيلاني برق بہ واهہ جو قرآن تي لکي ٿو!"

"اسلم جيراجپوري بہ. تو اسد ملتانيءَ جو ڪلام پڙهيو آهي؟ مطلع کان مقطع تائين اسلام ئي اسلام آهي."

"سنڌ ۾ 'پيام مشرق' ڪنهن بہ ڪتاب گهر تي نہ ٿو ملي."

"نہ. دهليءَ ۾ آل انڊيا مسلم ليگ جي ڪانفرنس ٿي رهي آهي. مان ويندس تہ 'پيامِ مشرق' وٺي ايندس."

"اهو جوش مليح آباديءَ بہ ڪٽو ڪافر آهي. مون هن جو رسالو 'ڪليم' ساڙي ڇڏيو آهي. تو هن جو نظم "پير زن ليگ" پڙهيو آهي."

"جوش مليح آباديءَ مولانا آزاد جهڙن جي بولتي جلد ئي بند ٿي ويندي. اسلام طوفان وانگر ايري رهيو آهي. قائدِاعظم سيني سان نبري وٺندو."

"تون مسلم ليگ ۾ نہ آهين ڇا؟"

"نہ يار، مان رڳو مختيارڪار آهيان."

"هاڻي تہ توکي ڪپڙي بدلي ڪيو اٿائون. ڪپڙو تہ ڪاڻ آهي. ڪجهہ ڏاليون اسان ڏانهن بہ موڪلجانءِ."

"توکي پروموشن ڪيئن مليو؟ واڻئي ڊپٽيءَ تہ تنهن جي ڏاڍي مخالفت ٿي ڪئي."

"هٽ ڪوسو ڪيومانس."

"هو لسو ڪراچيءَ هليو ويو ڇا؟"

"ڪهڙو لسو؟"

"هو سوناري جو ڇورو!"

"ڇورو تہ نہ هو پتاشو انب هو، انب!"

"رهہ هيوز! ڏس تہ سهڻين واڻئي جي ٻوليءَ ۾ بہ دال ۾ پاپڙ جي ڏپ آهي."

"سنڌي صوفين بہ واڻيا تہ دلبر ڦاسايا ها. پر انهن سان گڏ، هنن پنهنجي ٻولي بہ بگاڙي ڇڏي."

"راڄا پوڄ ۽ گنگو تيليءَ جي ٻولي لکي اٿائون."

"اها هندوستاني ڪهڙي بلا آهي؟"

"آهي تہ سنڌي، پر پوءِ بہ اردوءَ جي ڀاڄ آهي."

"اردو اسلامي ٻولي آهي. ان ڪري هندن کي ڏنيي ٿي. دراصل اردو، اسلام ۽ پاڪستان لازم ملزوم آهن. سنڌيءَ ۾ اسلامي سنڌي فقط علامہ دائودپوٽو لکي رهيو آهي."

"انهيءَ کي علامہ ڪنهن ڪيو آهي؟"

"عربيءَ جو وڏو ماهر آهي."

"ڪنهن ڳالهہ تان ڇڪتاڻ ٿئي ٿي تہ گفتگو ٻيو روپ وٺي ٿي."

"تون احمق آهين."

"احمق ڇو آهيان. بمبئيءَ جو گريجوئيٽ آهيان، تو وانگر علي ڳڙهہ ۾ گنل ۽ گولر ڪاٺي ڊگري تہ نہ ورتي آيو آهيان."

"علي ڳڙهہ اسلامي احياءَ جو مرڪز آهي."

"هل ڙي هل، ٻہ چار اردوءَ جا شعر ياد ڪري آيو آهين، پاڻ کي وڏو عالم ٿو سمجهين. اهڙا شعر تہ لکنوءَ جي هر لوڻڍي کي ايندا آهن."

انهيءَ اسلامي چڙيا – گهر جي چوڻ چوڻ ۾ رات لڙندي هئي ۽ ڏکڻ واءَ جا ڪجهہ جهلڪا ايندا ها، ۽ سڀ ننڊ جي گهيرٽ ۾ اچي ويندا ها. هوا ۾ نم جي ڪچي ٻور جي خوشبو ڦهلجي ويندي هئي ۽ آڪاس جي ٽڏي نيراڻ ڏسندي نيڻ ٻوٽجي ويندا ها، ۽ پوءِ هرڪو پنهنجي گهر هليو ويندو هو."

وري هڪ ٻيو نوٽ بوڪ منهنجي هٿ چڙهيو، جنهن جا بہ ڪجهہ پنا ڦاٽل آهن ۽ پوءِ هي بہ لکيل آهي.

"ٽئگور جا نثري نظم بہ منهنجي من تي گهاٽي جهڙ وانگر ڇانئجي ويا هئا. جيتوڻيڪ منظوم شاعري هن تي ساوڻ جي مينهن وانگر لهندي هئي، اوهيڙا ڪري وسندي هئي ۽ هن جا نظم ائين ڪاغذ پري ڇڏيندا ها. جيئن ننگر پارڪر وٽان، نديون ارڙاٽا ڪري وهنديون آهن. مون ٽئگور جي پوئين شاعريءَ ۾ ڏٺو تہ ٻہ جلد نثري نظمن جا لکيل هئا. مان جڏهن 1963ع ۾ هندوستان مان آيو هوس تہ پاڻ سان ڪيترائي ٽئگور جا ۽ ٽئگور تي ڪتاب آندا هئم. ٽئگور جي مطالعي مون کي ان نتيجي تي پهچايو هو تہ ٽئگور کي نہ پتنجلي جي چوٽين تي پرکي ٿو سگهجي، نہ مارڪسي جدليات ۽ فرائڊ جي

نظرئي جي روشنيءَ ۾ هن جي شاعريءَ جو يا انهن محرڪات جو تجزيو ڪري سگهجي ٿو، جن هن جي شاعريءَ کي اتساهيو هو."

ٽئگور انقلابي تہ هو پر هن قلب و نظر جي انقلاب جو پرچار ٿي ڪيو ۽ نہ تشدد سان ڪنهن حڪومت جي تختي جي اونڌي ڪرڻ جو. نثري نظم ۾ هو اهي بلنديون ڇُهي نہ سگهيو هو، جن جي هن کي تمنا هئي، پر پوءِ بہ انهن کي پنهنجي مهانتا هئي، ۽ ڪوبہ اهين نہ چوندو هو تہ اهي اجايون هيون. پر اهي هن پوءِ پاڻ ئي لکڻ ڇڏي ڏنا. تڏهن بہ انهن نہ رڳو بنگالي ٻوليءَ پر پوري ڀارت جي شاعريءَ ۾، نثري شاعريءَ جي روايت قائم ڪئي. نہ رڳو، انهن مان ڪي نثري نظم منفرد هيا، پر منظوم شاعريءَ کان بہ زياده مؤثر هيا، ۽ نئين ٿهيءَ کي موهي ڇڏيو هئائون.

مون وانگر ٽئگور جو طبقاتي جدوجهد سان نراجوادي سمجهوتو بہ تہ نہ هو. 'نراجوادي سمجهوتو'، اهي لفظ مون ڪٿي پڙهيا هئا؟ شايد ڪرسٽا فرڪاڊ ويل جي ڪتاب 'شاعري ۽ حقيقت' (Poetry & Reality) ۾ پڙهيا هئم. 'نراجوادي سمجهوتي تي سوچي' (Anarchic Alloyance) منهنجو ڌيان ڪاڊويل ڏانهن ويو. پوءِ جارج آرويل ڏانهن، پوءِ، آندري مارلو، پوءِ اسٽيفن اسپينڊر ڏانهن ۽ پوءِ هيمنگ وي ڏانهن، ۽ خاص ڪري هيمنگ وي جي ڏکي ڪهاڻي "ڪلمنجارو جي برف ڏانهن" ڪهڙا ڪهڙا نہ مڙس شريڪ ٿيا ها، اسپين جي آزاديءَ جي بين الاقوامي تحريڪ ۾. ڪيترو نہ ان تحريڪ ادب کي اتساهيو هو. آرويل، مارلو، هيمنگ وي جا ناول، 'ڪنهن لاءِ گهنڊ گڙي پيو' (For whom the bell tolls) اسپينڊر جي شاعري، جا مون ڪاليج جي دؤر ۾ پڙهي هئي. جڏهن مون اها پڪچر ڏٺي هئي. هوءِ گئري ڪوپر (Garry Cooper) جي قدآور شخصيت ۽ هوءِ ان فلم جي هيروئن، ڇا نالو هو ان جو؟ بيٽي ڊيوس. هن جي مٿي تي ننڍڙا وار ڪهڙا نہ خوبصورت ٿي لڳا. مون اها پڪچر ٽي ڀيرا ڏٺي هئي. ان جي صورت ڪنهن سان ملي ٿي؟ گرم ۽ گداز جسم ياد ڪري، مون ۾ جواني موٽي آئي. مون سوچيو تہ منهنجي جسم ۾ ساڳي گرمي نہ رهي آهي ۽ مان پيريءَ ڏانهن تيزيءَ سان وڌي رهيو آهيان.

تڏهن تہ مون کي ٽئگور جا آخري نظم جي هن جي ڪتابن 'پرانتڪ'، 'سنجوتي' (سنجها جو ڏيئو) ۽ 'آڪاش پرديپ' (اڀ جو اهاءُ) ۾ هئا، ڏاڍا وڻيا ها. هو شخص ويدانتي هو. شايد سمرسيٽ ماهام چيو هو تہ، "ويدانتي

ناستڪ جو نهنو نانءُ آهي.“ هي ويدانتي پنهنجي پوئين، وهيءَ ۾ پنهنجي سپني واري استري نہ ٿو وساري سگهي. استري جنهن جي پالڪيءَ جو رستو هن جي رڳ رڳ مان آهي. ’نبودني‘ وانگر. ڪير ڪير آيون هيون منهنجي جيون ۾! هن ننڍي ڪند ۾ عورت ۽ مرد جي تعلقات جي باري ۾ ڪيترا نہ وسوسا آهن! ڪنهن بہ مها ڪويءَ لاءِ اهو چوڻ تہ هن جو ڪنهن سرير سان پيار هو، چڻ تہ هن جي مهانتا ۾ ڏار وجهي ٿو ڇڏي. ٽئگور هجي يا پنائي يا ٻيو ڪوئي، سڀئي اهڙي پيار ڪان متاهان آهن! ڇا سنت جي معنيٰ ’نپوسنڪ‘ آهي؟

ڇا وديا پتيءَ وانگر پنهنجي واسنا جي اظهار ۾ ڪا برائي آهي؟ مون تہ ميراجيءَ تي بہ ميار نہ ٿي ڏني، جنهن جي زندگيءَ ۾ ميراسين رڳو هڪ پيرو آئي هئي ۽ ساري زندگي ان جي رويا سان عياشي ڪندو رهيو هو.

نہ ئي وري مون کي ماڌو لال حسين تي ڪوئي اعتراض آهي. جيتوڻيڪ اَمرد پرستي منهنجي ڪمزوري نہ رهي آهي ۽ ساڳئي سبب ڪري نہ مير تقي مير تي، نہ آسڪر وائيلڊ، نہ آندري ييد تي مون کي اعتراض آهي. عورت جا ڇُوئي مُوئي نہ هجي، شرم ہوتي نہ هجي، جا ’مينائے زر نگار‘ ۾ شراب ناب وانگر هجي، مون کي وڻندي آهي. مون کي ايراني شاعره سيمين بهيماني جي ڪتاب چلچراغ مان هن جو هڪ نظم ياد اچي رهيو هو.

من چون شراب ناب بمنيائے روزگار
مستي ده و لطيف و فرح بخش و خوشگوار
رنگم برنگ لالہ خود روئي دشتها
بويم چون بسوئے و حشيءِ گلهائے کوهسار.

ترجمو: (مان مينائي روزگار ۾ شراب وانگر مستي ڏيندڙ، لطيف فرحت بخش ۽ خوشگوار آهيان. منهنجو رنگ ائين آهي، جيئن بيابان ۾ خودرو لالا جا گل ۽ منهنجي خوشبو ائين آهي، جيئن ڪوهسار جي وحشي گلن جي خوشبو.)

ساڳئي نظم ۾ اڳتي چيو اٿائين.

”هن دير نہ ڪئي ۽ مون کي پيتو، ۽ مون کي پنهنجي تارون، ۽ گلي جي گرميءَ سان ملائي ڇڏيائين.“

چلچراغ مون کي ايران جي ڪلچرل اتاشي ڊاڪٽر محجوب ٻين ايراني ڪتابن سان گڏ تحفي طور ڏنو هو. مون کي ياد آيو تہ اسان ڊاڪٽر محجوب جي بنگلي ۾ ويٺا هئاسين. ڊاڪٽر محجوب ۽ هن جي ايراني زال ايرج مرزا جو

ڪلام پڙهي رهيا ها. ايرج مرزا جڻ اردوءَ جو چرڪين يا جعفر زٽلي يا مرزا جان آهي. چڱو جو منهنجي مصور دوست ۽ هن جي زال کي پارسي نہ ايندي آهي. اسان وسڪي پي رهيا هئاسين ۽ ايران جا لوٽيل پستا ۽ پن تن قسمن جو پنير (Cheese) کائي رهيا هياسين. اتي ڪلچرل اتاشي بہ شريڪ هو. ٻاهر اسلام آباد ۾ ولهہ وسي رهي هئي. اندر گئس جي سِگري ٻري رهي هئي ۽ شراب جو دؤر هلي رهيو هو. اٽڪل ٻي وڳي رات جو ڊاڪٽر محجوب مانيءَ رڪائي.

اِن ايراني عورت جهڙيون ڪيئي عورتون منهنجي زندگيءَ ۾ آيون هيون، جي نهايت پياريون هيون، خوبصورت هيون ۽ انهن جا جسم پرڪشش هئا. پر مون انهن جي باري ۾ اهو پيار نہ محسوس ڪيو هو، جو بيچين ڪندو آهي. نہ مون سان اهڙي عورت ملي هئي، جا چاهيندي آهي تہ ٻئي ڪي نہ رکو پنهنجي آغوش ۾ آندو وڃي، پر ان ۾ پاڻ کي ائين سمائي ڇڏجي جو. 'من تو شدم تو من شدي' (تنهنجو من منهنجو آهي ۽ منهنجو من تنهنجو آهي.) واري ڪيفيت پيدا ٿي وڃي. اهڙيون عورتون منهنجي زندگيءَ ۾ دير سان آيون.

وري پُٺ تي نوٽ بُڪ ڏانهن؛

"انهيءَ دؤر ۾ لعل محمد لعل ۽ نعيم صديقي منهنجا بهترين دوست ها. لعل محمد لعل سنڌي غزل جي تراش خراش جو ماهر هو. طبيعت جو سادو ۽ سچو انسان، جنهن مون کي ڪراچيءَ ۾ پاڪستان کان اڳ ٻڌايو هو تہ هن پنهنجي خون سان اخوان المسلمين سان وفاداريءَ جو واعدو تحرير ڪيو آهي. مون کي معلوم نہ آهي، اها اخوان المسلمون ڪٿي هئي! بهرصورت اهڙي ڪائي خفيہ تنظيم هئي تہ سهين ۽ اها لعل محمد لعل جي ذهن جي اختراع نہ هئي.

شڪارپور ۾ هو ۽ مان مراد علي ڪاظم کان متاثر هوندا هئاسين. ڪاظم دين جي احياءَ جو قائل هو ۽ هو ڪنهن وقت الوحيد جو ايڊيٽر رهيو هو. هڪ ڀيري هو مفتون همايونيءَ جي ڳوٺ ۾، شايد رورل هيلٿ آفيسر ٿي آيو. مان ۽ لعل محمد لعل هن سان ملڻ وياسين. هو نهايت ئي باوضع ۽ پرخلوص ماڻهو هو ۽ شاعر بہ ڏاڍو سٺو ٿئي ها جي ايتري فارسي آميز سنڌي نہ لکي ها. هن جي وفات کان پوءِ هن جو ديوان پراسرار طور گم ٿي ويو. ان رات هن جيڪي شعر ٻڌايا ها، انهن مان مون کي ڪجهہ ياد آهن.

غواصيءِ عميق خرد، ڪجهہ نہ ٿي سگهي،
هي ڪوڏ مون ڪنا ڪيا، ساحل جي آس پاس.

صورت تازيانہ آهہ، آ ڇڱو يار، آ نہ آهہ.

هو پويون پيرو مون کي 1948ع ۾ فريئر روڊ تي اوچتو مليو هو. مون کي صدر جي هڪ سٺي درزي عزيز جو سبيل فل سوٽ پيو هو ۽ فارين ٽاءِ ٻڌل هئي. هن ياڪر پائي، منهنجي ريشمي ٽاءِ کي ڇهندي چيو: "ڇا ڪندو آهين؟"

"خالد اسحاق سان گڏ وڪالت ڪندو آهيان."

"خالد اسحاق توکي ڇا ڏيندو آهي؟" هن پڇيو.

"حساب تہ اڃا نہ ڪيو آهي. جيڪي هن کي ملندو آهي، هو رکندو آهي، جيڪي مون کي مليو آهي، مون ڪاٺي ڪپائي ڇڏيو آهي. بهرصورت هن وقت تائين مون کي هر مهيني پنج ڇهہ هزار ملي ويا آهن. خالد جو ڀيءُ ڪراچيءَ جو ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ آهي، هو ان وقت مختيارڪار هو. جڏهن منهنجو سهرو خان صاحب حسين بخش ڊپٽي ڪليڪٽر هو."

"بس. پيو بہ ڪو پارٽنر اٿو ڇا؟"

"عبدالقادر شيخ بہ آهي، هو پنهنجي عاقل جو آهي، ۽ هن جو والد نور محمد طوطل ريهئبليٽيشن ڊپارٽمينٽ جو سيڪريٽري آهي. اوهان هن وقت ڪٿي آهيو؟"

"فشريز ڊپارٽمينٽ ۾ هيڊ ڪلارڪ آهيان."

"اڃان هيڊ ڪلارڪ آهيو؟"

"ڇا ڪيان، منهنجي صاف گوئي ۽ خودداريءَ ڪي منهنجا بالا آفيسر پسند نہ ڪندا آهن."

يرسان هڪ هوٽل هو، جنهن ۾ تتر ۽ ٻٽير ملندا ها. جتي مان بہ ڀيريءَ جي ماني ڪائڻ آيو هوس. مون ڪاظم کي زور ڪيو تہ هو بہ مون سان گڏجي ماني کائي. جڏهن هوٽل ۾ ميز تي آمهون سامهون ويٺاسين، تہ ڪاظم ٿڌو ساهہ ڀري فاني بدايونيءَ جي غزل مان ڪجهہ سٽون پڙهيون. جي منهنجون اڳ ئي پڙهيل هيون.

"اک معمہ هے سمجهنے کا نہ سمجهانے کا،
زندگي کا هے کوهے خواب هے ديوانے کا.
هر نفس عمر گذشتہ کي هے ميت فاني
زندگي نام هے مر مر کے جئے جانے گا-

ترجمو: (هڪ ڳجهارت آهي نہ سمجهڻ جي نہ سمجهائڻ جي
زندگي ڇا لاءِ آهي، جڻ هڪ ديواني جو خواب آهي
هر ساهہ گذريل عمر جو لاش آهي
زندگيءَ نانءُ آهي مري جيئڻ جو.)

پوءِ وري ٿڌو ساهہ پري پڇيائين: "اڄان شاعري ڪندو آهين؟"

"ڏاڍي. هاڻي تہ اردوءَ ۾ بہ ڪري رهيو آهيان."

"مثال طور ڪجهہ سٽون تہ ٻڌاءِ!"

"رات ڪروٽ بدل رهي هے ديکهہ،
تيري زلفون مين ڈهل رهي هے ديکهہ."

"مان صلاح ڏيانءِ. يا وڪالت ڪري هاءِ ڪورٽ جو جج ٿيءُ، يا گورنمينٽ ۾ نوڪري ڪري، ڪنهن ڊپارٽمينٽ جو سيڪريٽري ٿيءُ. پئسو ڪماءِ، کاءُ پيءُ، عيش ڪر. شاعري تہ توکي رت جا ڳوڙها ڏک پيارينديـ."

مون هن کي جواب ڏنو، "مان پريل پٺونءَ لاءِ تہ نہ ٿو وڙهان. جيئڻ جي حق لاءِ ٿو وڙهان. شاعري بہ جيئڻ جي حق ۾ شامل آهي. مان جسم جي پوئين رت ڦڙي تائين لکندس. جيئڻ منهنجي تخليق ڪاري، منصور جي شهادت کان بہ مٿي جاتي وڃي. هي ملڪ وڏي بڪواس آهي ۽ مان اها برداشت نہ ٿو ڪري سگهان. مان جيڪي صحيح سمجهندس، سو ضرور لکندس. ان لاءِ دارو رسن جي هر آزمائش لاءِ تيار آهيان. مون کي هتي سياستدان مطلب پرست لڳا آهن. انهن جي تقريرن جو مون تي ابترو اثر ٿيو آهي، جيئڻ ٻيلي جي باهہ تي التيءَ جو ٿيندو آهي."

ايتري ۾ بيرو اچي نڪتو. مون هن کي پنهنجي لاءِ هڪ هڪ تترو ۽ ٻن ٻن بٽيرن جو آرڊر ڏنو. بيري تڙ تڪڙ ۾ هوٽل ۾ رڌل پين ڪاڌن جا نالا بہ ورتا تہ ڪاظم ڪيس چيو تہ هو ساون مرچن ۾ رڌل قيمي جي هڪ پليٽ بہ کڻي اچي ۽ پتيل جي روٽي بہ کڻي اچي. پوءِ مون کي وري چيائين، "مان هڪ صلاح ڏيانءِ؟"

"ڀلي." مون وراڻيس.

"شاعري ڇڏي ڏي. ان ۾ نحوست آهي. ڏس هن وقت تائين منهنجي پگهار ٽي سؤ رپيا آهي. شاعريءَ منهنجو اهو حال ڪيو آهي. سنڌيءَ ۾ شاعريءَ جي قدر شناسي ٿئي، ناممڪن. تون هڪ هونهار نوجوان آهين، ڇو

ٿو اجائي عمر وڃائين؟"

"مون اڳي بہ ڪک تي بہ شاعري ڪئي آهي ۽ ساري عمر شاعري ڪندو رهندس، ۽ ڪک ڏک مون کي پنهنجي ماڳ تان موٽائي نہ سگهندا."

هن مرڪي چيو: "توکي اڃان زندگيءَ جو تجربو نہ آهي. زندگي ايتري آسان نہ آهي."

"ڪاظم صاحب، زندگي آسان يا مشڪل، پر مان شاعريءَ سان توڙ تائين نڀائيندو رهندس."

هن جي چپن تي هڪ تلخ مرڪ آئي ۽ هو چپ ٿي ويو. هن مرچن ۽ قيمي ڏانهن هٿ وڌايو تہ مون تتر ۽ ٻٽيرن جون پليٽون سوري هن ڏانهن ويجهو ڪيون.

منهنجي هن سان اها آخري ملاقات هئي. ڪجهہ وقت پوءِ هن کي اوندهہ ڳڙڪائي وئي ۽ مون ٻڌو تہ هو گذاري ويو. اِنا لله وَ اِنا اليہ راجعون. هو فاني بدايونيءَ وانگر دل شڪستو ٿي مري ويو. ساري زندگي افلاس ۾ گذاريائين ۽ هن جي خودداري هن جي ترقيءَ جي آڏو آئي.

مون ۾ اڃان تائين تہ ڪو فرق نہ آيو آهي. هي سارو سماج ڪوڙ تي ٻڌل آهي. هڪ ڇيٽن جي ڍڳ وانگر آهي، ان ۾ عفونت آهي. پر جيڪڏهن ان کي تيلي ڏجي تہ دونهين تي ميڄ پڇي ويندا. ان ۾ ساڳي اقربا پروري، رشوت ستاني، دولت ۽ اقتدار جي نمائش ۽ علم و ادب لاءِ نفرت نہ تہ بہ بي پرواهي ضرور آهي.

هوڏانهن لعل محمد لعل کي قدرت عمر دراز عطا ڪئي آهي ۽ هو شڪارپور لا ڪاليج جو پرنسپال آهي ۽ سکر هاءِ ڪورٽ جي ٻنچ جو سٺو وڪيل آهي. هو سال ڏيڍ اڳ ڪراچيءَ ۾ مون وٽ فليٽ ۾ پنهنجي ڪلام جو ڇپيل مجموعو "گونج" ڪٺي آيو هو. سندس شاعريءَ تي اڳ لکي چڪو آهيان. پنهنجي اڳ لکيل آتم ڪهاڻيءَ جي حصي ۾ مون ڪاظم سان گفتگو جو ذڪر ڪيو هو ۽ ان نوٽ بوڪ مان ڪيترا شدت پسند صفحا مون ڦاڙي ڇڏيا آهن. پوءِ نعيم صديقيءَ جو ذڪر آهي.

نعيم صديقي سان شڪارپور جي اسٽيشن روڊ تي لعل محمد لعل منهنجي واقفيت ڪرائي هئي. هن چيو: "هي نعيم صديقي صاحب آهي، تخلص 'وجدي' ڪندو آهي."

مون مرڪي چيو: "پٽ تہ سعديءَ واري اٿس!"

نعيم هڪ ٺهڪ ڏنو. پوءِ اسين دوست ٿي وياسين.

لعل محمد، جنهن پنهنجو تخلص بدلائي ’احمر‘ ڪيو هو، سکڻ آموجا جو بہ يار هوندو هو. مان لعل محمد احمر ۽ مرحوم نعيم صديقي، شڪارپور ۾ ريل جو پٽو وٺي ٽي چار ميل گڏ پنڌ ڪندا هئاسين. جڏهن پوڊ آئي هئي، ۽ جامڙا اسٽيشن کان ڪجھ اوري هڪ ننڍو ڪنب ڇڏي وئي هئي، تڏهن اسان ان ڪنب مان گوج مڇي ماريندا هئاسين. نعيم، مرحوم حنيف صديقيءَ جو ننڍو ڀاءُ هو، جو سنڌ جي تهذيب ۽ تاريخ تي اٿارٽي سمجهيو ويندو هو. حنيف، قاضي فضل الله جو لاڙڪاڻي ۾ پارٽنر هو ۽ جڏهن قاضي فضل الله سنڌ جو چيف منسٽر ٿيو تہ حنيف کي ليگل ريمبرنسر ڪري رکيو هئائين. (جو هاڻ لا سيڪريٽري سڏجي ٿو.)

نعيم جو والد بزرگوار محمد صالح صديقي، سر غلام حسين هدايت الله سنڌ جي گورنر جو دوست هو. سر غلام حسين بہ شڪارپور جو هو. مرحوم محمد صالح صديقي ڪنهن وقت دلچسپ مذاق ڪري وٺندو هو. هڪ ڀيري نعيم ۽ مان هزاري در وٽان پنڌ اچي رهيا هئاسين تہ نعيم اونچي آواز ۾ ڳالهائي رهيو هو. هن رستي تي هڪ خوبصورت ڇوڪري ڏٺي هئي. "واهہ جو فلاڻيءَ جي ڌيءَ آهي. ريوڙي آهي ريوڙي!" تيستائين هن جي گهر جي اوطاق اچي وئي. جتي آرام ڪرسيءَ تي مرحوم محمد صالح جاگرافيڪل مئگزين جو ڪوئي پراڻو پرچو ڏسي رهيو هو. هن نعيم جا لفظ ٻڌي، ڪيس چيو: "نعمن بابا! ننڍي ڌيءَ جي ڳالهہ ٿو ڪرين يا وڏيءَ ڌيءَ جي؟"

هڪ ڀيري مان ۽ نعيم صديقي، حنيف صديقيءَ جي لاڙڪاڻي واري آفيس ۾ هڪ رات گذاري چڪا هئاسين. تن ڏينهن ۾ مون کي پئسي جي تنگي هئي، توڙي جو مون ايل. ايل. بي بہ پاس ڪئي هئي. منهنجي ماءُ جي مرضي هئي تہ ڪاٿي چڱي نوڪري ڪيان. انهن ڏينهن ۾ مان ڄڻ نعيم جي خاندان جي گهر جو فرد ٿي ويو هوس. مون هن سان ڳالهہ ڪئي تہ نعيم چيو: "ادا حنيف آهي تہ ڪم سوال ماٺهو، پر مان، بابا ۽ ڀين گهر جي ڀاتين کان چٺي وٺي توسان گڏجي ادا وٽ ٿو هلان ۽ چوانس ٿو تہ قاضي صاحب کي چئي تہ توکي اسسٽنٽ ڪمشنر ڪري رکي."

اسان چٺيون وٺي، ڪراچيءَ آياسين. شام جو حنيف صديقي گهر ۾

ڪونہ هو. گهر ۾ هن جا چائنيز ڪرٽن (پردا) مغل تصويرون ۽ ٻيو آرائشي سامان، هن جي ثقافتي ذوق جي تصديق ڪري رهيو هو. نعيم هن جو ريفريجريٽر کوليو ۽ ان مان ٻہ شيمپئن جون بوتلون ۽ هڪ شيريءَ جي بوتل ڪڍيائين. سارو ريفريجريٽر وسڪي ۽ شراب سان ڀريو پيو هو. پوءِ اهي بوتلون ٿيلهيءَ ۾ وجهي چيائين: "هل تہ تو واري فليٽ تي ٿا هلي پيئون."

حقيقت ۾ اها فليٽ منهنجي نہ هئي، پر حشو ڪيولراماڻيءَ جي ڪرائي تي ورتل هئي، جنهن کي ٿورو وقت اڳ جلاوطن ڪيو هئائون. حشو منهنجي سدم موجودگيءَ تي فليٽ تي آيو هو ۽ زرينا کي چيو هئائين: "ڊيءَ، مان اندر اچان. مون کي ڪجهہ وقت ترسڻو آهي. مان ٻئي ڏينهن هندوستان ٿو وڃان." زرينا، حشوءَ جي نالي کان چڱيءَ طرح واقف هئي، هن ڪيس اندر اچڻ ڏنو. هن ڀرين تہ ڪمري ۾ ڪٽ تي نظر وڌي، جنهن تي هو ان وقت کان سمهندو هو، جنهن وقت مان هن وٽ اڪيلو رهندو هوس.

سرلا غالباً ڊالميا سيمينٽ فئڪٽريءَ ۾ ڪنهن آفيسر جي زال هئي. پر حشوءَ سان سان 1942ع واري، انگريز سامراج خلاف هلايل هلچل کان وٺي عقيدت ۽ محبت رکندي هئي، ۽ مڙس جي پرواهہ ڪئي بنا، حشوءَ سان ڪلاڪن جا ڪلاڪ گڏ گذاريندي هئي ۽ هن جي کٽ جي نوار جو حصو ٿي وئي هئي.

مان جڏهن 1963ع ۾ دهليءَ ويو هوس، تڏهن سرلا جو مڙس مري چڪو هو، ۽ هن حشوءَ سان شادي ڪئي هئي. هن کي اڳئين مڙس مان پاڻ جهڙيون ٻہ خوبصورت ڌيئون هيون ۽ حشوءَ مان هڪ پٽ هوس. جنهن جو نالو 'گل' هو. پر حشو هن کي 'گل محمد' ۽ پاڻ کي 'حشمت الله خان' ڪوٺيندو هو.

'گل' کي نهروءَ بهترين چائيلڊ آرٽسٽ جي حيثيت ۾ انعام ڏنو هو ۽ جڏهن مان سيمينار تي ٻئي ڀيري ويو هوس تہ هو جرمنيءَ ۾ آرٽ جي وڌيڪ تعليم ۽ تربيت وٺي رهيو هو.

حشوءَ هڪ تہ ڪمري ۾، مٿي ذڪر ڪيل کٽ ڏانهن ڏنو ۽ ٻيو سنڌ جي نشانيءَ طور، هالا جو نهيل هڪ گل دستو ڪنيو. باقي سڀ ڪتاب، سارو سامان، برتڻ وغيره ڇڏي، زرينا کي چيائين: "ڊيءَ! هي اوهان وٽ ڇڏيان ٿو. جي مان موٽي آيس تہ مون کي ڏجو. نہ تہ اهي سڀ اوهان جا آهن."

مان ڪراچيءَ ۾ خالد اسحاق ۽ عبدالقادر شيخ سان گڏ، وڪالت ڪندو هوس. جيڪي ٻئي منهنجا ڪلاس فيلو رهيا هئا. مون جڏهن ڏٺو تہ ڪراچيءَ ۾ سنڌي شاعري ناممڪن هئي، تہ اوچتو مون خالد اسحاق کي چيو تہ: "مان ڪراچيءَ کي ڇڏي ٿو وڃان ۽ سکر ۾ وڪالت ڪندس."

خالد اسحاق مون کي مرڪي چيو: "ٽي مهينا منهنجي آفيس ۾ تنهنجي ڪرسي خالي رهندي."

مان فليٽ، مونس جي حوالي ڪري، سکر هليو ويس. پٺيان مونس، پنهنجي لاابالي طبيعت جي ڪري، حشوءَ جو سارو سامان ۽ سمورا ڪتاب تلف تاراج ڪري ڇڏيا.

مون ڳالهہ ٿي ڪئي نعيم جي. حنيف صديقيءَ جي گهران موٽي، اسان ٻہ ڊزن سيخ ڪباب ۽ نان صدر مان ورتا ۽ آياسين فليٽ تي. ٻئي شئمپئن جون بوتلون ٻہ پيتيونسين ۽ نان سان ڪباب ٻہ کاڌاسين.

نعيم چيو تہ: "رات جو ادا سان ڳالهہ ڪندس. تون صبح جو ڏهين وڳي اسان وٽ پهچي وڃجانءِ."

مان ٻئي ڏينهن، ڏنل وقت موجب نعيم جي گهر پهتس. حنيف آفيس لاءِ تيار بيٺو هو ۽ نعيم کي چيائين تہ: "ڇٽين وڳي قاضي صاحب جي بنگلي تي هلنداسين. تيسين منجهند جي ماني هن کي هتي کاراءِ!"

اسان مرحوم حنيف سان گڏجي قاضي صاحب جي بنگلي تي وياسين تہ اسان کي ويسٽرن پڪچر جو نظارو نظر آيو. قاضي صاحب جي هٿ ۾ ريوالور هو ۽ پرسان بيٺل ڊي. ايس. پي، ان جي لبلبي کي دٻائي رهيو هو تہ گوليون وڃي پپر جي ٽڙ ۾ ٿي لڳيون. جڏهن ڊي. ايس. پي ريوالور مان هٿ ٿي ڪڍيو تہ قاضي صاحب جو هٿ ڏڪي ٿي ويو ۽ لبلبو دٻايائين تہ گولي ڪنهن اونڌي رکيل بالٽيءَ کي وڃي لڳي، جا وڻ جي پرسان رکي هئي. قاضي صاحب ريوالور ڊي. ايس. پيءَ کي موٽائي ڏنو ۽ چيو تہ: "وري سياٽي ٽارگيٽ شوٽنگ ڪنداسين."

ان ڪان پوءِ هو، مرحوم حنيف سان اڌ ڪلاڪ ڪمري ۾ ڳالهائيندو رهيو. حنيف جڏهن ڪمري مان ٻاهر نڪتو، تڏهن هن مايوسيءَ واري انداز ۾ چيو: "قاضي صاحب چوي ٿو تہ اسسٽنٽ ڪمشنر تہ نہ، پر اي. پي. پي (اسسٽنٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر) چوي تہ ڪريانس."

مون حنيف صاحب کي چيو: "سائين، مان اهڙو جڏو وڪيل تہ نہ ٿيندس، جو اي. پي. پي ٿيان."

پاڪستان ڪان پوء مون کي آل پاڪستان ترقي پسند مصنفين جو وائيس پريزيڊنٽ ڪيائون. جو تہ ان وقت مان واحد سنڌي هوس، جو اردوء ۾ قابل قبول جديد شاعري ڪري سگهندو هوس، ۽ جنهن جي اردوء جي ڪلچر ۽ زبان سان ايتري آشنائي هئي، جيتري هنن جي بہ نہ هئي، جي اجان تائين دهلوي، الله آبادي، گڙگانوي ۽ فتح پوري وغيره هيا. مان نہ رڳو ترقي پسند مصنفين جي ويهڪن ۾ شريڪ ٿيندو هوس ۽ شعر پڙهندو هوس پر حلقہ ارباب ذوق ۾ بہ ويندو هوس. حلقہ ارباب ذوق ۾ الطاف گوهر ۽ ممتاز حسين بہ شامل هئا. جن مان اڳتي هلي الطاف گوهر، ايوب خان جو انفرميشن سيڪريٽري ٿيو ۽ چون ٿا تہ هن جي ڪتاب 'دوست ۽ نہ حاڪم' (Friends not Masters) جو مصنف هو ۽ پيو اڳتي هلي اسٽيٽ بئنڪ جو گورنر ٿيو.

مان جڏهن دل جي علاج لاء ڪراموبل اسپتال لنڊن ۾، ان سان لڳ هاسٽل ۾ رهيل هوس تہ الطاف گوهر، مرحوم حسن عابديء جي بي. سي. سي. آء ۾ ڪنهن عهدي تي هو. هن افتخار عارف کي منهنجي مزاج پرسيء لاء موڪليو هو، ڇو جو هو پاڻ ڪنهن ضروري ڪم ۾ مصروف هو. افتخار عارف، جميل جالبيء کان پوء مقتدره قومي زبان جو چيئرمين آهي.

قاضي فضل الله سان گفتگو کان ڪيئي سال پوء، در محمد اوستي ۽ ٻين تي سنگين جرم جي مبينہ ارتڪاب ڪري، اي. ڊي. ايم جيڪب آباد وٽ فرياد داخل ڪئي وئي هئي ۽ مون کي ۽ قاضي فضل الله کي جوابدارن جو وڪيل ڪيو ويو هو.

جعفر خان جمالي، جيڪو در محمد اوستي جو دوست ۽ سياسي سرپرست هو، ۽ جمالي قوم جو سردار بہ هو، تنهن پيشيء کان پوء، اسان جي مان ۾ پرتڪلف دعوت ڪئي هئي. مان قاضي صاحب جي ويجهو ويٺو هوس. هن منهنجي آڏي پيا ۽ سرڪاري وڪيل غوث بخش شيخ سان انگريزيء ۾ تند ۽ تيز گفتگو ٻڌي هئي ۽ مون کان متاثر ٿي نظر آيو ۽ مون کي چتائي ڏسي چيو هئائين: "تون مون وٽ حنيف صديقيء سان گڏ نوڪريء لاء آيو هئين. مون کي افسوس آهي، تہ مون تو جهڙي ذهين ماڻهوء کي مايوس ڪيو هو."

مون جواب ڏنو تہ: ”قاضي صاحب! اوهان افسوس نہ ڪيو. افسوس تہ مون کي ڪرڻ گهرجي جو مان نوڪريءَ جو تمنائي ٿيو هوس.“

زندگي خواب وانگر گذري ٿي وڃي. نعيم، ثميره زرين جي ياءُ غلام محمد سان گڏ ايم. بي. بي. ايس جي لاءِ علي ڳڙهہ ويو هو. پر هاسٽل ۾ هن کي هڪ اگرو شرط نہ وڻيو هو. جو اتان جي شاگردن هن کي وڌو هو. غلام محمد اهو شرط قبول ڪيو هو. اسان جو هڪ بزرگ سياستدان ان کي اوٽي موٽي چوندو هو.

وقت درياءَ وانگر ڇوليون هڻندو وهندو رهيو. مان وڪالت ۾ چڱيءَ طرح پير کوڙي سگهيو هوس. نعيم بمبئيءَ مان ايم. بي. بي. ايس ڪري لنڊن ويو. جتان ستن سالن ۾ ايف. آر. سي. ايس ڪري واپس موٽي آيو. هو اتان هڪ اطالوي ڇوڪريءَ سان شادي ڪري، ڪيس بہ ساڻ وٺيو آيو. مون پنهي تي هڪ نثري نظم لکيو آهي، جو ڪنهن ڪتاب ۾ ڇپيو آهي. اوچتو مون کي نعيم سان آخري ملاقات ياد پئي.

”نعيم، مون ڪان تنهنجي هڪ غزل جو مطلع وسري نہ ٿو وسري.“

”ڪهڙو؟“

”زندگي پنهنجي خرابات ۾ گذري ويندي،
اجنبي ناله و نغمات ۾ گذري ويندي.“

”خرابات ۾ گذري تہ بهتر. مون کي تو وانگر منصور ٿيڻو ناهي.“

”نعيم توکي شاعريءَ سان ڪيتري نہ محبت هوندي هئي! تون تہ چوندو هئين تہ پٽ - ڪِٽِين جي هڪ گهڙي، سانپي جي سو سالن کان بهتر آهي.“

نعيم جواب ڏنو: ”مان هاڻي بہ ائين ٿو چوان. مون فقط شاعريءَ تان توجهہ پري ڪري، زندگيءَ تي مرڪوز ڪئي آهي. پٽ - ڪيٽين کان بہ بوپٽ بهتر آهي، جيڪو يانت يانت ڦلواڙيون ڦرندو وتندو آهي. مان چوان ٿو تہ دنيا گهمان، زندگي غزل وانگر گذاريان ۽ موت جي مقطع ۾ ايتري رنگيني پريان جو منهنجو آخري قافيو حافظ ۽ خيام کان وڌيڪ ترنم ريز ٿي وڃي.“

”نعيم، تون مغرب ۾ رهي، ڪيترو نہ بدلجي ويو آهين! مغربيت سان تہ مون کي بہ محبت آهي. جديد تهذيب جو پورو نچوڙ اتي ملي ٿو. پر تون ۽ مان تہ سنڌ جي مٽي آهيون. ڪڏهن تہ انهيءَ ٻٽ تي بونڊڙيون وسنديون. ڪڏهن تہ اتي بہ ڦوڳ ڦولاربا!“

نعيم ٺهڪ ڏنو.

"سنڌ جي مٽي، پٽائيءَ جي پٽ جي مٽي، درازن جي دز."

"نہ بابا، مان مٽي نہ آهيان. مان پٽ تي ٻيهي ٻادل ڏسڻ نہ ٿو چاهيان. آخر انسان ذات جي ساري تهذيب اسان جي تهذيب جو ورثو آهي. جي انسان ويانا ۽ روم جي ڪنهن نائيٽ ڪلب ۾ رات گذاري سگهي، تہ ٿو وانگر روهڙيءَ ۾ رات ڇو گذاري؟"

"نعيم، تو تہ شاعريءَ کي هميشہ لاءِ ڇڏي ڏنو آهي!"

"ها، ڇو تہ سنڌي ٻوليءَ کي... ..."

(نوٽ بوڪ مان هڪ يا ٻہ صفحا ڦاٽل آهن.)

"مان يورپ جون آرٽ گئلريون، آپيرائون، نائيٽ ڪلبون ڇڏي ڏيان ۽ هتان جون پٽيون ۽ پاڻ ڇا لاءِ پسند ڪريان؟ آخر مان ڪو اردوءَ جو ميراثي شاعر تہ ناهيان، جنهن جي معاش جو ذريعو مشاعرو ٿي سگهي! مان ڊاڪٽر ٻہ آهيان تہ انسان ٻہ آهيان. پاڪستان، ۾ نٽي جي اسپتال ۾ مون کي رکيو هئائون. اتي هڪ ڏينهن مون هڪ ڳوٺاڻي ٻڍڙيءَ جي ملم پٽي پٽي ڪئي، جا ٻيل گاڏيءَ تان ڪِري پئي هئي. مون بيماريءَ ۾ رنگ، قوم، نسل ۽ معاشي حيثيت ۾ فرق جي باوجود، هر مريض کي هڪ جهڙو ڪري ڏٺو آهي. ماٺهو، جو پهاڙ ڏاري سگهندو آهي، بيماريءَ ۾ ڪِٽليءَ جهڙو ڪمزور هوندو آهي. مون هن کي رڙيون ڪندي، جبرندي، وڦلندي ۽ وٺ ڪائيندي ڏٺو آهي، ۽ مون کي سدائين هن تي رحم آيو آهي. ان ڪري مون کي هيٺي جي دڪ تي ويتر ٻاجهہ ايندي آهي. مون اڳي ذڪر ڪيل ٻڍڙيءَ جي ملم پٽي تي ڪئي تہ هڪ پٽيوالو آيو ۽ چيائين تہ: "اسسٽنٽ ڪمشنر صاحب کي ڏينهوءَ ڏنگيو آهي ۽ ڪيس بدن تي چاپاڪو ٿي پيو آهي. اوهان کي گهرايو اٿائين."

مون هن کي چيو تہ: "مان هن ٻڍڙيءَ جي ملم پٽي ڪري ۽ هڪ ٻہ ٻيا مريض، جيڪي ٻهراڙيءَ مان آيا آهن، انهن کي ڏسي اچان ٿو."

گهڙي مس گذري تہ پٽيوالو ٻچندو آيو ۽ چيائين تہ: "صاحب اوهان کي سڏي رهيو آهي، ۽ چيو اٿائين تہ ٻيو سڀ ڪم ڇڏي هليا اچو."

مون وري ٻہ هن کي چيو تہ: "مان ٿوري دير ۾ اچان ٿو."

جهٽ پلڪ بعد ٽيون ڀيرو آيو تہ مان هن سان گڏجي ويس. ڏٺم تہ صاحب بهادر مٽيون ڀيڪوڙي وڦلي رهيو آهي ۽ مون ڪان دڙڪي سان پڇيائين

تہ، "ڊاڪٽر تون تہ جيل جيل ٿو ڪرين. مان چاهيان تہ توکي هن وقت گرفتار ڪرائي سگهان ٿو."

مون هن کي جواب ڏنو تہ: "تون مريض آهين، تنهن ڪري مان توسان سختيءَ سان ڳالهائي نہ ٿو سگهان. توکي، مون کي جيل ۾ وجهڻ جي همت آهي تہ وجهي ڏس."

ان تي هن مون کي گهڻ وڌ ڳالهايو ۽ مکون اولاريون. مون هن کي ڪوئي جواب نہ ڏنو ۽ رڳو پٽيوالي کي چيم: "اڄ تہ توکي دوا ڏيان." اسسٽنٽ ڪمشنر مون کي آخر ۾ انگريزيءَ ۾ دڙڪو ڏنو: "مان توکي ڏسي رهندس."

هو سي. ايس. پي آفيسر هو ۽ هن جي وڏي پهچ هئي. سي. ايس. پي ڪوريٽڙي جو ڄار هو، جنهن ۾ چوٽيءَ تائين پهچڻ ۾ دير نہ لڳندي هئي، مون کي قلات ۾ سول سرجن ڪري موڪليائون. غالباً هن اها سزا سمجهي، جو تہ اتي رشوت جي گنجائش ڪانہ هئي. اياز! اعتبار ڪر، ٻن سالن کان مون کي زال چوندي هئي تہ مون کي فرڪوٽ وٺي ڏي، پر مان ايترا پئسا بچائي نہ سگهيو هوس، جو هن جي طلب پوري ڪري سگهان. آخر پئسا ڪٿان آڻيان؟ سرڪاري دوائون وڪڻان؟ ڪوڙا ميڊيڪو ليگل سرٽيفڪيٽ ڪيان يا ڪوڙيون شاهديون ڏيان؟ پگهار مان تہ گذر اوقات بہ مشڪل سان ٿيندو آهي. مون ادا حنيف جي سامهون، گورنمينٽ سان ٿيل بانڊ ڦاڙي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڦٽي ڪڻي ۽ هن کي چيو تہ: "مان وچ اوير وچي رهيو آهيان ۽ اتي قسمت آزمائيندس ۽ هن ايگريمنٽ کي ٽڪ هڻي هليو ٿو وڃان، تون پٽ جو خيال رکجانءِ." هاڻي مان بحرين ۾ سول سرجن آهيان. سٺ هزار مهينو (هن وقت جي ويهن لکن جي برابر) پگهار ملندي آهي، ٻہ موٽرون آهن. بنگلو آهي. ٻار ڪنوينٽ اسڪول ۾ پڙهندا آهن، وقت شاعريءَ کان سٺو پيو گذري!"

نعيم ڪجهہ سال اڳ دل جي دوري پوڻ سبب گذاري ويو. سندس هڪ ٻہ نظم ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جي ادبي سرڪل پاران ڇپيل ڪتاب 'لهرون' ۾ شامل آهن. جنهن ۾ منهنجو نهايت باغيانو نظم "او باغي، اوراج دروهي،" ڇپيل آهي. پروفيسر رام پنجواڻي اهو نظم دلي تي ڳائيندو هو ۽ ٻہ ڀيرا جلسن ۾ چيو هئائين: "اسان اسيمبليءَ ۾ بہ چوندون فقط انهيءَ نظم جي ڪري ڪٽيون."

نعيم جو پيو بہ ڪيتروئي ڪلام هو، جنهن جي باري ۾ اهو پتو نہ

پٽجي سگهيو تہ اهو ضايع ٿي ويو يا هن ڪان ڪٿي وڃائجي ويو يا سندس اطالوي زال ان کي اهميت نہ ڏئي ساڻ ئي ڪنيو ۽ پنهنجي وطن موٽي وئي. غالب چيو آهي؛

سب ڪهان ڪچھ لالہ و گل مين نمايان هوگئين
خاڪ مين ڪيا صورتين هونگي ڪہ پنهان هوگئين-

پر افسوس، انهن صورتن تي آهي، جيڪي فقط خاڪ ۾ پنهان ٿيون ۽ لالہ و گل ۾ نمايان نہ ٿي سگهيون.

نعيم جي ڳالھہ منهنجي دل ۾ کپي وئي هئي. انسان ڪنهن بہ آدرش لاءِ، پنهنجو چئن ۽ آرام ڇو ڦٽائي؟ هن کي ڪهڙي خبر تہ اهو آدرش صحيح بہ آهي يا نہ؟ ڪير نہ ٿو چاهي تہ ڏينهن جو ڇپر جي ڇانءَ هجي ۽ رات ڪنهن منڙي ماٿهوءَ جي ڇڳ سان چنبڙي پوي ۽ پرھہ ڪنهن پرينءَ جون پنبڻيون چمندي اچي! سک ڪنهن کي پيارو ناهي؟ ڪنهن کيلي جهڙي بدن تي هٿ گهمائيندي مون کي ڪيترو نہ سُرور ايندو آهي! هٿن ۾ عورتن جي ماس جو ڀرپور ڇهاءُ ڪيترو نہ لپائيندو آهي!

ڪنهن سلوڻي سوادي شيءِ جو سواد ڪيترو نہ وڻندو آهي! هيءَ حياتي، هي ڪن پل جو ميلو. ڪهڙو نہ موهڻو آهي! هي ڀانت ڀانت جا ماڻهو، هي روشنين جا شهر، هي تِن جون گوناگون ٻوليون، هي رنگ رنگ جا ڦوڪڻا، جي هوا ۾ اڏامي ڦاٽي ٿا پون. هي طنابون، هي قناتون، هي گهنگهرو، هي ڇم ڇم ڪندڙ رقاصائون، هي جام، هي صراحيون، هي جيئڻ جا سڀ سانگ ڇڏي، اوچتو ڪوئي اجنبي قلندر ان ميلي ۾، واٽڙو گهمندو نظر اچي ٿو ۽ پنهنجي اڪيلائي ۽ اٻاڪائيءَ کي چوڏاري جهرمر ۾ جرڪندو ڏسي، رلي ڪلهي تي ڪٽي رمندو رهي ٿو. هن کي ڪوئي منڊ نہ ٿو موهي سگهي. ڪوئي سانگ نہ ٿو سرچائي سگهي. هو سوچي ٿو تہ ڦوڪڻا ناپائدار آهن. انهن جي هوا ۾ هستي ئي ڪهڙي آهي! چاندوڪيءَ ۾ هن جي رليءَ جون چٽيون چمڪي رهيون آهن ۽ ڪوئي اتائو ڏکر هن جي پيرن کي ڇڪيندو ٿو رهي.

وچ ۾ ويهارو پنا ڦاٽل آهن، پر وڏيڪ مواد منهنجي آتم ڪهاڻيءَ جي تسلسل ۾ کپي وڃي ٿو.

”آه! هي تنهائيءَ جي زندگي! چوڌاري جيل جون ڀتيون، مٽي، چُن ۽ پٿر جون ڀتيون، گونگيون، ٻوڙيون، انڌيون ڀتيون، جن ۾ نہ پکيءَ جو پڙلاءُ

آهي، نہ وڻ جو پاڇو آهي. جن جي سيخن مان آڪاس ڌرتيءَ جي ٿڌي ساهہ وانگر لڳي رهيو آهي. ڪير ڏارا ڪنهن چنڊال جي سنگهہ وانگر پڪڙجي وئي آهي. انهيءَ تنهائيءَ ۾ جنسي جذبو ڪهڙو نہ چريو ڪري ڇڏيندو آهي ۽ ڪاري ڪچونءَ جي پنيءَ جهڙي گدلي گدلي ننڊ اچي ويندي آهي. اهو سڀ انسان ڇا لاءِ سهي ٿو؟ ڪنهن آدرش لاءِ؟ آدرش، آدرش، جنهن کي ڪويءَ 'ککريون منهن جو ويس،' چيو آهي.

روسي ناول نويس گوگول جي ناول 'تارس بلبا' (Taras Bulba) جي پوئين حصي ۾ آهي تہ تارس بلبا جو پٽ پنهنجي محبوبہ لاءِ پنهنجيءَ قوم، پنهنجي قبيلي ۽ وطن سان غداريءَ لاءِ تيار ٿي وڃي ٿو تہ هوءَ هن کي چوي ٿي: "مون کي ڇڏي ڏي، مون لاءِ پنهنجي قوم ۽ وطن ڪيئن ٿو قربان ڪرين!" جنهن تي هو جواب ڏئي ٿو: "منهنجي مني! تون ئي تہ منهنجي قوم آهين، قبيلو آهين، وطن آهين." ڪنهن عورت لاءِ آدرش کي ڇڏڻ يا فقط عورت کي آدرش بنائڻ ايترو ڏکيو آهي تہ آهي، جيترو آدرش لاءِ پوري عورت ذات جي صحبت کان محروم رهڻ. (وري اڌ پنو ڦاٽل آهي.)

"جي تون اهو سوال سلين تہ شايد مون کي زندگيءَ جي آدرش جي معنيٰ ملي وڃي."

"ڪهڙو سوال؟"

"ڪوئي بہ زندگيءَ جو عيش ۽ آرام ڪنهن آدرش لاءِ قربان ڇو ڪجي؟"

"مثال طور!"

"تون جي چاهين ها تہ هڪ بهترين آفيسر يا وڪيل ٿي سگهين ها، پنهنجي لاءِ، پنهنجي اولاد لاءِ عيش ۽ آرام پيدا ڪري سگهين ها. پر ان هوندي بہ تو هيءَ زندگي قبولي! تون چوندو آهين تہ ڪيترائي سال تون جنهن ڪوٺ ۾ نظر بند رهيو آهين، اتي سانجهي ڪنهن مساڻ جي ڏائڻ وانگر ايندي آهي ۽ رات ڪنهن گونگي چريءَ وانگر چپ هوندي آهي. تو خود چيو هو تہ جيل جي ڪنهن ڪمري ۾ توکي رکيو ويو هو، اتي ايتري تہ تنهائي ۽ خاموشي هئي، جو جڏهن تو پريان ڪنهن پار جي روئڻ جو آواز ٻڌو هو، تڏهن تون ٽڙي ڦاڙي رڙيون ڪيون هيون ۽ رنو هئين. ان سڀ جي باوجود، تنهنجو ارادو ۽ عزم اڃان مستحڪم آهي. تون انهيءَ پيڙا کي ڪهڙي پرينءَ جي پار جي مٺائي سمجهي رهيو آهين؟ توکي هٿي جهان ۾ بہ اعتبار نہ آهي،

توکي اهو بہ يقين نہ آهي تہ تون پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪوئي انقلاب ڏسي سگهندين. مٿي ڪان پوءِ سچ ايري يا نہ ايري! تو اها پيڙا ڇو چونڊي ورتي آهي؟ بيو مثال ٻڌ! جيڪڏهن اتفاق سان اهو موقعو اچي جڏهن توکي جان ڏيڻي پوي يا پاڻ ڪان وڏيڪ ڪارائتي ساٿيءَ يا پنهنجي آدرش ڪي جوکي ۾ وجهڻو پوي تہ مون کي يقين آهي تہ تون پنهنجي جان ڏيڻ پسند ڪندين. ڇو، آخر ڇو؟"

"مون کي تہ ڇا پر جي منهنجي ساري ڪٽنب کي جان ڏيڻي پوي تہ مان اهو بہ پسند ڪندس. منهنجو جواب هي آهي تہ پنهنجي آدرش لاءِ جدوجهد ڪان سواءِ منهنجي زندگي بي معنيٰ آهي."

"پر ڇو؟ منهنجو سوال اتي ئي رهجي ويو جتي اڳ هو." هن ڪوئي جواب نہ ڏنو ۽ مان نظريءَ جي سٽ جهونگارڻ لڳس.

ڪسي ڪہ ڪشتہ نہ شد از قبيلہء ما نيست

ترجمو: (جيڪو ڪٺو ناهي، اهو اسان جي ڪڙم مان ناهي.)

(مان پانيان ٿو تہ مٿيون ڊائلاگ مون سوڀي گيانچندانيءَ سان ڪيو هو. معلوم نہ آهي تہ يو. ايس. ايس. آر جي ٽالان والان ٿيڻ ڪان پوءِ هن جي سوچ ۾ ڪائي ڦير گهير آئي بہ آهي يا نہ!)

(وري ڪيئي صفحا ڦاٽل آهن.)

"ڇُرن ڇتڪن ڇت ۽ هُرن منجهہ هيئن."

مون کي شاهہ جي سُر سهڻيءَ مان سٽ ياد آئي. مون سوچيو:

"اڄ هيئن ۾ ڇا ڇا نہ هُري رهيو آهي! هي منهنجو استاد آهي ڪيٺل داس فاني. بدي جي ٿنهڻ اُس ۾ ڪانوَ جي اک تي نڪري. رستي جو ڏامر تپي لوهہ تي ويو آهي. تتي هوا لڳ ساڙي رهي آهي ۽ بدن تي پت تڙڪي رهي آهي. پگهر اگهي مان سُڪ پل تي هن جي گهر ۾ وڃان ٿو. آگر ۾ پاڻيءَ جو ڇڙڪاءُ، واڻ جي آلي کٽ تي رلي، چوڏاري ڪچيون ٿڏيون پٽيون، جن مان ٻهہ جا ڪجهہ کک نڪري آيا آهن. هو کٽ تي ويٺو آهي ۽ ڪجهہ لکي رهيو آهي. ڇدڙا، ڪڪيرا وار، موڪرو منهن، سانورو رنگ، سباجهو سياءُ. مان هن جا پير ڇهان ٿو ۽ هُو منهنجي پٺي ٺپي ٿو ۽ مون کي پرسان ويهاري ٿو.

"اڄ سورج تي نظم لکي رهيو آهيان. تنهنجي هستي، تنهنجي مستي، تنهنجي بستي، بي مثال." مون کي ساڳيءَ سٽ ۾ قافيئي جو تڪرار وڻي ٿو ۽

منهنجو منهن ٽڙي پيو هو.

"سائين! مون اڄ هڪ نئون گيت لکيو آهي."

"ٻڌاءِ."

مان گيت پڙهان ٿو.

"سڀ آهہ خيال و خواب او ساقي!"

"هاڻي تنهنجي عمر ڪيتري آهي؟"

"چوڏنهن سال."

"تو ڪوئي ساقي ڏٺو آهي؟"

مان لڄي ٿي وڃان ٿو ۽ ڪنڌ ڌوڻي نهڪر ڪيان ٿو.

"ساقي ڪنهن کي چوندا آهن؟"

"جيڪو مَيءِ پياري." مان لڄي ٿي وڃان ٿو.

"توکي ڪهڙي خبر تہ مَيءِ ڪهڙي ٿيندي آهي؟ ڪويتا وِهَہ جو ڍڪ آهي. ڪلپنا جو امرت نہ آهي. ٻهرين ڇڪي ڏس، پوءِ ان تي لک."

"سائين گيت جو وزن ٺيڪ آهي."

"اهو ضروري نہ آهي تہ اسين عربي ۽ فارسيءِ بحر وزن ڪم آڻيون. اسان جا ڪيترائي شاعر عربي ۽ فارسيءِ جا وڏا ماهر هئا. پر پوءِ بہ ٺيٺ سنڌي بيت لکيا اٿائون."

"پر ٻيوس سائين بہ تہ فارسي بحر وزن تي لکي ٿو."

"ٻيوس جي پارسي بحر وزن جي ڪيڏي نہ لڳي ها، تہ ساميءَ کان وڏو شاعر ٿئي ها. ٻيوس جي عظمت انهيءَ ۾ آهي تہ هن صدين جو جمود ٽوڙيو آهي. سونهن سدائين نہ وسندي آهي، اها ڪڏهن ڪڏهن ساوڻ مينهن جيان ايندي آهي ۽ صديون سڪائي ڇڏيندي آهي. جڏهن ٻُٺ ٻنيءَ وانگر ٻرندو آهي، تڏهن وسڪار ورندي آهي. شاهہ لطيف موسلا ڌار مينهن وانگر ٿي آيو، ۽ جڏهن ويو تہ صديون مينهن ڦڙي نہ وسي. شاهہ لطيف کان ٻيوس تائين سنڌي شاعري، اها وشال واري آهي، جنهن ۾ ڪجهہ ڪانڊيرا نظر اچن ٿا، جن کي اسان درخت چئون ٿا. ٻيوس ڪانڊيرو تہ نہ آهي، پر هن ۾ اهو ٽڙ، اهو ڇِٽ ۽ اها چانوَ ڪٿي آهي! ٻيوس اها چنتا ۽ چيتنا نہ آهي، جا ڪويتا کي مهان بڻائيندي آهي. اڃان ان ۾ دير آهي، جڏهن وڄڙيون ورنديون ۽ چؤماسي جي چڪاچوند ٿيندي." هن شفقت سان منهنجي مٿي تي هٿ گهمايو ۽

منهنجي شعر جي اصلاح ڪرڻ لڳو.

(مٿيون اظهار خيال ڪيئل داس فانيءَ جو آهي، ٻولي منهنجي آهي.)

فرانس ۾ ائرسٽوڪريٽ عورتن جا سٽلون هوندا هئا. جتي وڏن شاعرن، اديبن ۽ آرٽسٽن جون دعوتون ٿينديون هيون. شڪارپور ۾ حجم جي دڪان کي سٽلون چوندا هئا. سٽلون ۾ زيبدار ڪرسيون هونديون هيون. جي شهر ۾ ڪنهن جي به اوطاق ۾ نہ هونديون هيون. نبي بخش حجم، جو منهنجو پاڙيسري هو، انهيءَ جو سٽلون ان ڏس ۾ مشهور هوندو هو ۽ اسان ڪجهہ اسڪولي ڇوڪرا، اتي خالي ڪرسين تي ويهندا هئاسين ۽ ادبي گفتگو ڪندا هئاسين. انهيءَ سٽلون ۾ منهنجي لاڙڪاڻي جي وڏي شاعر نواز علي نياز سان ملاقات ٿي هئي. لال لوٺيءَ جي شام هئي. ٻاهر ولهہ وسي رهي هئي ۽ شڪارپور جي گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ هندو ٻاهہ جا مچ ٻاري رهيا هئا. نبي بخش حجام جي سٽلون ۾ سگري ٻري رهي هئي ۽ درين تي شيشن مان ٻاهر ٻرندڙ شعلن جو شعاع ٿي نظر آيو. چوڏاري سرنهن جي تيل سان ڀريل ڪيئي شيشيون رکيون هيون، جن تي وديشي تيل جا ليبل لڳل ها. اهي شيشيون اڻ ڄاڻ گراهڪن تي رعب ڄمائڻ لاءِ رکيون ويون هيون.

سامهون ميز ۾ انگلينڊ جا شيشا ٽنگيل هئا. هڪ آئيني پرسان نبي بخش حجم جو شاگرد، ڪوڙو حجم، ڪنهن جا وار لاهي رهيو هو ۽ هن جو خوبصورت چهرو ۽ وار آئيني ۾ نظر اچي رهيا هئا.

سٽلون ۾ لاڙڪاڻي جو مشهور شاعر نواز علي نياز ويٺو هو. هن هڪ ڏينهن اڳ شاهي باغ پرسان هاندي ۾ گلاب جو گل هٿ ۾ جهلي، گل تي مسدس جا ٻہ سؤ بند پڙهي، شڪارپور ۾ ترٿلو وجهي ڇڏيو هو. هونءَ 'سندو' ماهوار رسالي ۾ رام پنجوانيءَ جي نواز علي نياز تي لکيل مضمون جي ذريعي اسان ڄاڻو هو تہ 'بيوس' ۽ 'نياز'، ان دؤر جا ٻہ ڏاڍا وڏا شاعر آهن.

"سائين، اوهان جي 'گل' تي نظر تہ شڪارپور کي وڄائي وڌو آهي. اسان کي اهو نظر ٻڌائيندا؟" نبوءَ حجم چيو.

"هڪ شرط تي."

نواز علي نياز جواب ڏنو: "ڪالهہ مون کي گل هٿ ۾ هيو، جڏهن مون اهو نظم پڙهيو هو. اڄ اهو گل ڪونہ آهي." هن ڪوڙي حجم ڏانهن اشارو ڪري چيو. "جي اوهان اجازت ڏيو تہ مان هن گل جهڙي ڇوڪري جي زلف

۾ هٿ وجهي اوهان کي اهو نظم پڙهايان ٿو. هونءَ تہ هُو منهنجي پٽ برابر آهي.“

نبي بخش حجم، ڪوڙي کي چيو تہ، ”گراهڪ جا وار ٺاهي، اچي نياز صاحب جي پر ۾ ويهہ.“

نياز صاحب ڪوڙي جي زلفن کي آڳر تي وٽي نظم پڙهيو.

”گل ءِ بلبل ۾ آ جهڳڙو تہ چمن ڪنهن جو آ.“

مون يڪدم نياز صاحب کي چيو تہ، ”سائين، اها سٽ تہ مولانا حاليءَ جي هڪ مطلع تان ورتل آهي.

”گل و بلبل مين هے جهگڑا ڪ چمن ڪس ڪا هے

ڪل بتادے گي خزان آڪے وطن ڪس ڪا هے.“

نياز صاحب منهنجي قد ڪاٺ کي ڏٺو. ان وقت منهنجي عمر تيرنهن سال هئي. هن پڇيو، ”پٽ، تو هن عمر ۾ مولانا حالي پڙهيو آهي؟“

”ها، ڪنهن اردو رسالي ۾ هن جي ڪلام جو انتخاب پڙهيو اٿم.“

”چڱو پٽ! پهرين سٽ مون برابر مولانا حاليءَ واري مطلع تان ورتي آهي. ۾ مسدس/ مخمس جا ٻہ سؤ بند منهنجا آهن. پوءِ هن ڏيڍ ڪلاڪ ۾ پنهنجو نظم پڙهي پورو ڪيو. رڳو وچ ۾ ڪوڙي جي زلفن کي ڪجهہ چڪ اچي رهي هئي تہ هن هلڪي رڙ تي ڪئي. نظم پورو ڪري هن موڪلايو. اسين بہ نبي بخش حجم جي سئلون مان ٻاهر نڪتاسين. ٻاهر ڏاڍو سيءُ هو ءِ هوا پاڪيءَ وانگر منهن تي چهہ ڏئي رهي هئي.

ڪتاب ۾ اڳتي اڻ لکيل پنا بہ آهن، منهنجي زندگيءَ جي ڪتاب وانگر. ان ڪان پوءِ وري هانڊي بابت بہ لکيل آهي.

شڪارپور ۾ ’هانڊي‘ جو بنياد مهراج رانول داس وڌو. جتي هوليءَ جي موقعي تي ٽي ڏينهن صبح شام وڏا وڏا هندوستان ءِ پنجاب جا گوئيا، ڪٿڪ ءِ سازيندڙ ايندا هيا. جي پڪي راڳ جو مظاهرو ڪندا هئا. هڪ ٻہ مهينا اڳ ۾ ٽڪيٽون وڪرو ٿينديون هيون. ماٿهو سيٽيون رزروَ ڪرائيندا ها. پاڪستان ٺهڻ ڪان ٻہ ٽي سال اڳ مفت ۾ هانڊو لڳندو هو. شڪارپور ۾ گوئين کي وڏيون پگهارون ڏئي، هندو سيٺيون راڳ جي تعليم وٺندا ها. سيٺ قيمتراءِ، ڀائي لال ڪان تعليم ورتي هئي ءِ ٻين ڪيترن بہ اهڙي تعليم ورتي هئي. جن ڪان شهر جا باشندا راڳ جي تعليم وٺندا هئا. حڪيم سريچند چيتومل ڇاٻي وارو، مهراج نارد ڪندن مل سونارو ءِ ٻيا چڱا ڳائيندڙ هئا.

شڪارپور ۾ گامڻ خان ۽ سينڌو خان وڏا گوئيا ٻہ رهندا هئا. جي مري ٻہ هتي ئي ويا. جن ڪان هندن ۽ مسلمانن تعليم ورتي هئي. مسلمانن ۾ ارباب ماڇي، هادي بخش ميمڻ ۽ ٻيا سٺو ڳائيندا هئا. غلام حيدر ميمڻ هندوستان ۽ پنجاب ۾ وڏين ناٽڪ ڪمپنين ۾ زنانو ڪردار ادا ڪندو هو ۽ ان وقت جو مشهور ائڪٽر هو.

حڪيم آغا غلام نبي صوفي مشهور شاعر ۽ ڊراما نويس هيو. سندس ڪتاب سچل سرمست تالي لکيل مشهور آهي. تنهن شڪارپور ۾ 'الهلال سوسائٽيءَ' جو بنياد وڌو ۽ سٺا سٺا ناٽڪ اسٽيج تي پيش ڪيا. ڪيترائي شوقين ڪردار ڪندا ها، جن ۾ مشهور ڪم ڪندڙ ڪجھ هي آهن. آغا حق نواز خان پٺاڻ، غلام حسين جهلڻ، وڏيرو پيرن جوڙيو، مرحوم حڪيم عبدالرحيم، مرحوم جان محمد عرف گلشن صوفي، جنهن پوءِ ڪيترين فلمن ۾ ڪم بہ ڪيو. عبدالغفار سومرو بہ وقت جو مشهور ائڪٽر هو. (اهو احوال مون کي لعل محمد لعل خط ذريعي موڪليو هو جو مان پنهنجي نوٽ بُڪ ۾ اتاري ڇڏيو هو. مان نوٽ بوڪ رکي زرينا کي چوان ٿو. مون پنهنجي والدين تي لکيو آهي، ڪجھ تنهنجي والدين تي بہ لکڻ چاهيان ٿو ۽ ياد ڪجانءِ. اڄان شاهي باغ ۽ بيگاري واھ تي بہ لکڻو آهي. مون کي ويسر تي پٺي آهي. توکان سواءِ مان هي ڪتاب جيڪر نہ لکي سگهان ها.

پر مان هاڻي ٻاهران چڪر ڏئي موٽي تو اچان. مان پاڻ ۾ پيهي دور ڏسان ٿو. سخت بارش پئجي رهي آهي. اردوءَ جي مشهور افسانہ نويس ۽ ناول نگار ۽ ٽي. وي اسڪرپٽ رائيٽر قدسيہ بانو مون سان گڏ ماسڪو ۾ هئي. اسان جو ٽيون ساٿي خاطر غزنويءَ هو، جو پشاور جو شاعر هو. هُن کي پيڪنگ هوٽل مان ڊبڙ ڏونس ڪري ايمبولينس ۾ ڪاٺي ويا ها. چو تہ هن مليريا جي شڪايت ڪئي هئي. مان ۽ قدسيہ بانو سرڪاري ڪار ۾ ان اسپتال ڏانهن وياسين، جتي خاطر غزنويءَ کي علاج لاءِ رکيو هئائون. اسان ٻنهي کي برساتيون پيون هيون، پر خاطر اسپتال ۾ قيد هو. اسان کي رڳو شيشي مان هن جو منهن ڏسڻ ڏنائون. جنهن تي بارش جون بوندون پئجي رهيون هيون. اسپتال ۾ اڃان اهو طئہ نہ ڪيو ويو هو تہ خاطر کي ڪوئي وچڙندڙ مرض آهي يا نہ. تيستائين هن سان ملاقات جي منع ٿيل هئي. قدسيہ ۽ مان سيمينٽ جي ڇني هيٺان بيٺا هئاسين. بارش اوڙڪون ڪري وسي رهي

هئي. اڌ ڪلاڪ گذري ويو، تڏهن بہ اسان کي خاطر سان ملڻ نہ ڏنائون ۽ چيائون، اجان هن جون مختلف ٽيسٽون ڪرڻيون آهن.

اسان کي ان رات لينن - گراڊ وڃڻو هو. سو پيڪنگ هوٽل ۾ موٽي آياسون ۽ مختصر سامان ساڻ کڻي ۽ باقي ڪلوڪ روم (Cloak Room) ۾ رکيوسون. يارنهين وڳي اسان جو گائيڊ ۽ ٽرانسليٽر (مترجم) سرگي ڪارسوڊا پهتا ۽ اسان کي ماسڪو ريلوي اسٽيشن تي وٺي آيا. ريلوي اسٽيشن تي ڪافي گهما گهمي هئي. اسان بئنچ تي ويهي رهياسون. پرسان هڪ خوبصورت جپسي ڇوڪري ماڻهن کان ڪجھ پئسا وٺي، سندن هٿ ڏسي رهي هئي. هن کي پيچري ۾ هڪ ڇيهو هو جو اسٽرابيريءَ ۾ ٻڏل جهرڪيءَ وانگر پٺي لڳو. مون بہ هن کي ڪجھ ڪوپيڪ ڏنا ۽ هن کي هٿ ڏيکاريو. هٿ ڏسي هن پڇيو؛ "پٺيان ڪوئي عشق ڇڏي آيو آهين. جنهن کي ياد ڪري رهيو آهين."

"هائو." مون کي ڪي چيروليون اکيون، ڪچنار جهڙا چپ ۽ اها رقص آميز رفتار ياد آئي جا مورتيءَ ۾ هوندي آهي.

"هتي بہ تنهنجي مقدر ۾ عشق آهي، پر ڪجھ ڏينهن کان پوءِ جڏهن تون لينن - گراڊ مان موٽي ايندين."

مون سوچيو تہ ڏاڍو چڱو، شاعريءَ جي وٽ وسامي نہ وڃي، ڏيئي ۾ لاٽ لاءِ ڪا جسماني ضرورت آهي، ان کان سواءِ زندگي ڪنهن وسيع بيابان وانگر لڳندي آهي. ان عورت کان سواءِ پيا بہ جپسي وينا ها، جي هن جدلياتي ملڪ ۾ بي معنيٰ تي لڳا. اهي رولاڪ جڻ روپوش ها، جن کي مايا روپي منهن هيا. سرگيءَ کي پتو نہ هو تہ اهي ڪير ها، ڪٿي رهندا ها ۽ ڪٿان آيا هئا. انهن کي نہ ڪپڙي جون ٽوپيون نہ ڪپڙي جا بوٽ هئا ۽ نہ بنھ سٺا اوور ڪوٽ هئڻ. انهن کي فقط مفلوڪ الحاليءَ جي باوجود ڪجھ بريف ڪيس هيا، جي روس ۾ عوامي انقلاب جي نشاني ها. انهن کي گلي ۾ رنگين اسڪارف ٻڌل ها.

ٽرين ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ هڪ گاڏي ۾ بانو قدسيہ سنتي ۽ ٻئي گاڏي ۾ مان ۽ سرگي. هر گاڏي ۾ بسترو، مگ، ٽوال، باٿ روم، اليڪٽرڪ شيور لاءِ سڄ، خوشبوءِ دار صابڻ ۽ هر شيءِ صاف سٿري هئي. گاڏي ۾ فرش تي ۽ ڪاريڊار ۾ قالين وڇايل هئا.

6 آگسٽ 1967ع جي ڊائريءَ ۾ منهنجو نوٽ آهي تہ اڄ سرگي ننڍ مان ستين بجي اٿيو. مون کي ڇهين بجي جاڳ ٿي هئي. ننڊ مان جاڳائڻ لاءِ تمام منڙي ۽ پياري موسيقي هلي رهي هئي. مون دريءَ تان پردو پري ڪري ڇڏيو. ريل جي پٽي جي ڀرسان پاسي برچ جا خوبصورت وڻ بيٺا هئا ۽ ڊاچا، گهر، کيت، گهاٽا جهنگل هئا. مان اسٽيورڊ کي ڪجهہ ڪوپيڪ ڏئي چانهہ آڻڻ لاءِ چيو. بسڪوٽ ريل ۾ ڪونہ هئا. ريل 'ڪوبہ نہ روڪي'، 'ڪوبہ نہ روڪي'، 'ويندس، ويندس، ويندس،' چئي وڃي رهي هئي.

مون سرگيءَ کان حال احوال ورتو تہ هن ٻڌايو تہ: "مان پرنٽيل آهيان، پر هاڻ زال کي طلاق ڏيندس. هوءَ ارڙهين سالن جي خوبصورت ڇوڪري آهي، پر فاحشہ آهي. ڀرين تہ منهنجو هن سان عشق هو، پر هاڻ الائجي ڇا ٿيو آهي."

ازابيل نالي هڪ ڪرڙوڊ عورت، بيورو آف رائيٽرس طرفان اسان کي لينن - گراڊ اسٽيشن تي وٺڻ ڪار ۾ آئي. اسان کي لينن - گراڊ هوٽل ۾، جو اجنبي مهمانن لاءِ مخصوص هو، ٻن ڪمرن ۾ ترسايائين. اسان هوٽل ۾ نوين وڳي پهتا هئاسون. ازابيل اسان کي هوٽل ۾ ڇڏي پاڻ هلي وئي.

ان وقت مشهور آمريڪين ايڪٽر اينٿوني ڪئين (Anthony Quin) ڪنهن خوبصورت ڇوڪريءَ سان گڏ ڪار مان لهي هوٽل ۾ گهڙيو پئي تہ خوشبوءِ هوا ۾ ڦهلجي وئي. ڪيئن چئجي تہ اها خوشبوءِ ان ڇوڪريءَ جي جسم ۾ هئي يا هن سينٽ لڳائي هئي. ناشتو اسان ڊائيننگ روم ۾ ڪيوسي. اتي ناشتو ڪمري ۾ ڪنهن کي بہ نہ ڏيندا هئا. پوءِ پل تہ ملڪ جو سربراهہ ئي ڇو نہ هجي. هڪ روبل ۾ ماڻهوءَ کي جيڪي وٺي سو کائي. ڪاڌي ۾ پارج (Porridge) مربو، مني ۽ ڪاري چيز (Cheese)، اوٻاريل آنا، ٿڌي گوشت جا ٽي نمونا، گرم گوشت جا ٻہ نمونا، آنا، بن، روٽي، اڇي ۽ ڪاري چانهہ، مختلف قسمن جي ڪافي، ۽ سلاد ڏيندا هئا. سرگيءَ تہ ايترو ڪاڌو چڻ هن پورو مهينو بک ڪڍي هجي. هن ڇهہ اوٻاريل آنا کاڌا، ٽي چار پليٽون گوشت جون، ۽ ٻي ڪافي چيز کائي ٻہ ڪوپ چانهہ جا پيتائين. اسان ايترو ناشتو ڪيون ها تہ بيمار ٿي پئون ها. هو روستوف جو هيو ۽ ڀريون پيرو اسان سان گڏ لينن گراڊ آيو هو.

سرگي مون سان گڏ ساڳئي ڪمري ۾ هو ۽ ناشتو ڪائي اسان اک لائي ورتي. مون هوٽل مان نيپولين برانڊي ۽ ڪجهہ عطر جون شيشيون ورتيون

هيون، اٽڪل 12 ڊالر لڳا ها. هتي لينن - گراڊ ۾ ٽين وڳي رات ٽئي ٽي ۽ ٽائين وڳي صبح ٽئي. 10 وڳي لينا آئي جنهن انگريزي چاتي ٿي. اسان ڏانهن مترجم (Translater) جي حيثيت ۾ موڪلي وئي هئي. هن ٻڌايو تہ لينن - گراڊ ۾ چار سؤ نديون ۽ واهہ آهن. ستر پليون آهن. جڏهن ڪار ڪارنووسڪي پراسپيڪٽ مان گذري تہ مون ڏٺو تہ اتي سنڌ ورڪي عاملن جي حيدرآباد ۾ جاين وانگر پٿر جون جايون ٺهيل هيون. ساڳئي پٿر ۾اڪر، ساڳي قسم جا ڪنهڙا وغيره هئا. لينا ٻڌايو تہ انقلاب کان اڳ اهي خانگي جايون هيون ۽ 1917ع ۾ اهي قومي ملڪيت ۾ ورتيون ويون هيون.

لينن - گراڊ، ماسڪو کان مختلف هئي، هتي جديد بلڊنگون نہ هيون. اسان کي لينا زار جو اهو محل، جيڪو پيٽراعظم ٺهرايو هو ۽ جنهن کي هر متاج (Winter Resort) تي چيائون ۾ ڊيکاريو. زار جو حڪم هو تہ هر متاج کان ڏکهي ڪابہ جاءِ نہ جوڙي وڃي. لينا اسان کي اندر وٺي هلي ۽ ٻڌايائين تہ، "ان ۾ ٽي سؤ ملين شيون رکيل آهن. هاڻي اهو ميوزم آهي ۽ ان کي پارڪوءِ وانگر ڏسڻ ۾ يارنهن سال لڳي ويندا. هاڻي اهو عوام لاءِ کليل آهي. هونءِ هر متاج کان سواءِ لينن - گراڊ ۾ پيا ٻہ پنجاهہ ميوزم آهن. لينن ميموريل ميوزم، آڪٽوبر انقلاب جو ميوزم، سينٽرل لينن ميوزم، ميوزم آف هسٽري، ميوزم آف هسٽري آف رليجنس ۽ (Museum of History of Religions and Athiesim) وغيره.

هرمتاج نہ رڳو لينن - گراڊ جو وڏي ۾ وڏو ميوزم هو، پر اهو دنيا جي سيني ميوزمن کان وڏو آهي. ان ۾ جدا جدا ملڪن ۽ دؤرن جي ماڻهن جي مصوري، صنم سازيءَ جا شاهڪار، نقاشي، آثار قديم جا نوادرات، سڪا، تمغا ۽ مستعمل آرٽ (Applied Art) جا نمونا آهن.

لينن - گراڊ آڪٽوبر انقلاب جو گهوارو آهي ۽ لينن جو شهر آهي، جنهن هڪ نئين پارٽيءَ جو بنياد رکيو هو. انقلابي خلاصين ونٽر پئليس تي قبضو ڪيو هو، جنهن لاءِ سمالني نالي جاءِ ۾ ساري ڪارروائي رٿي وئي هئي. لينن هن شهر ۾ آڪٽوبر 1917ع کان مارچ 1918ع تائين رهيو هو ۽ پرولتاري انقلاب جي رهنمائي ڪئي هئائين. جڏهن سپاهي محل ۾ پهتا هئا تہ خلاصي اڳ ئي اتي ڳجهي موريءَ (Sewer) مان ڀڄي چڪا هئا. ان ڪري انقلاب دشمن چوندا ها تہ انقلاب گٽر مان آيو هو.

اسان ٻہ پهريءَ جي ماني ڪائي هوٽل جي نيوا نديءَ واري در ڪان هرمتاج وياسون. نيوا تي اورورا ڪروز پاڻيءَ جو جهاز بيٺو هو، جنهن ۾ ڏهہ ڏينهن انقلابي ڪنا ٿيا ها، جنهن جو جان ريڊ جي مشهور ڪتاب "دنيا کي جهنجهوڙيندڙ ڏهہ ڏينهن (Ten days that shook the world) ۾ ذڪر ڪيو آهي. اسان پهريون هرمتاج جي انهن ڪمرن ۾ وياسون، جتي روم ۽ يونان جا بت رکيل هئا. روم ۽ يونان جو يورپ جي ثقافت جو سرچشمو آهي. سرگي هڪ بت تي ڪتبو پڙهي چيو تہ: "يہ رومن سمراٽ هے." اسان ان ڪري سرگيءَ کي سرگي داس ڪوٺيندا هئاسون جو هو هندوستان ۾ رهي آيو هو ۽ اتي هندوستانيءَ جا ڪافي لفظ سکيا هئائين. پروگرام کي ڪاريہ ڪرم ٿي چيائين. هن ٻڌايو تہ هندوستان ۾ هر نانگ کي 'شانيءَ' پٽي چيائون. هُن ان جي هر قسم جو الڳ الڳ نالو نہ ٻڌو هو. پٽي بت هيٺان لکيل لفظ پڙهي چيائين تہ هي يونان جو گرو آهي (God of wine dioyinysus). ان بت کي هڪ هٿ ۾ انگور جو ڇڳو ۽ ٻئي هٿ ۾ پيالو هو. ڊايوني سس جو هڪ ٻيو بت بہ هو، جنهن ۾ هن کي هڪ هٿ ۾ پيالو هو ۽ هن جو ٻيو هٿ هڪ خوبصورت عورت جي ڇيلهہ ۾ پيل هو. مون سوچيو تہ مان ڊايوني سس جو پنر جنم آهيان. هيءَ زندگي رابيل جي گل تي ماڪ جي ڦڙي وانگر آهي. اڏامندي ويرم نہ ڪندي. بهتر آهي تہ ان کي ڊايوني سس وانگر ماڻي وڃجي. ڊايوني سس جو ذڪر مون نہ رڳو يوناني ڏند ڪٿائن ۾ غالباً ڊي. ايڇ. لارنس جي ناول ۾ بہ ڪٿي پڙهيو آهي. هن جو فلسفو هو تہ جيڪي بہ هتي آهي، هاڻي آهي، ماڻي وٺ!" "تري تائين پيءُ تہ تون موکي ماڻين." جي موت هڪ وهم آهي ۽ زندگيءَ کي بقا آهي تڏهن بہ زندگي ساڳي رنگ روپ، ساڳئي فڪر ۽ احساس جي گهرائيءَ سان نہ ملڻي آهي. هنس وانگر موتي چڳي وٺ، سَرُ ڪهڙي وقت بہ سڪي وڃي! ائين برابر آهي تہ هنس ڪان ڪونج جي اتاهين اڏار بهتر آهي، جيڪا آسمان مان تارا چڳندي آهي. يوناني فلسفي ايپي ڪيورس چوندو هو تہ: "عيش جا طريقا ساڳيا نہ آهن." خنزير جي شڪار ۽ شاعريءَ ۾ ساڳيو لطف نہ آهي." سون جي زيورن واري ڪمري تي سپاهي بيٺا هئا. خوبصورت واز (Vase) رکيل ها. ڇتين ۾ سونا شاندليئر (جهار) هئا. ليونارڊو ڊاونچيءَ جي ميڊونا (Medona)، ان دؤر جا هٿيار، لوهي توپ، وال پليٽون، (يت - تَسريون) جڳ، اڇي ۽ ڪاري سنگ مرمر جا بت.

سونا پيالا، صندوقون، طباخ، چٽين تي عمده نقش، سونا ڏول ۽ گنديون، چينيءَ، سون، ٽامي، ڪاٺي ۽ پٿر جا نوادرات، زرهون، صليبون، سون جون صراحيون، آرسيون، سينگاردان (Icon) مورتيون، ڪرسيون، صوفا، مُنڊيون، ٽانو، مهرون، سڪا، ٻلا، تخت تاج، گلدان، شمع دان، فانوس، سنگمرمر جا تلاءَ، مسجما ۽ مجسما، مصر جا، روم جا، يونان جا، روس جا، تصويرون ۽ تصويرون هيون. اسان هڪ ڪمري ۾ ممي (Mummy) به ڏٺي ۽ سوچيو تہ هيءَ ممي، لينن جي مميءَ کان وڌيڪ پائدار آهي. پر ٻنهي ۾ فرق ڪهڙو آهي. آهن تہ ٻئي سڪل ماس جا لوٿڙا. لينا ٻڌايو تہ هي اها بہ جاءِ آهي جتي انقلابين خونريزي ڪئي هئي ۽ اتي رت جا سڪل ڌٻا پيا هئا. مان بخار مان اٿيو هوس، ان ڪري ڪجھ ڪمرا گھمي موٽياسون. مان هرمتاج مان موٽندي سوچي رهيو هوس تہ روس جي زارن ڪهڙي ڪهڙي ملڪ جي ڦرلٽ ڪئي هئي ۽ ڪريين ڊالرن جون شيون ڪميونسٽن پاڻ وٽ محفوظ رکيون هيون ۽ انهن ملڪن کي موٽائي نہ ڏنيون هيون، جن جي اهي ملڪيت هيون.

حوري نورانيءَ مون کي هرمتاج تي هڪ ضخيم ڪتاب انگريزيءَ ۾ ڏنو هو جنهن ۾ ڪريين ڊالرن جي جرمني ۽ رومانيا جي تصويرن جا فوٽا هئا، مان پانيان ٿو تہ ايتريون تصويرون هٽلر جو ڪلچر منسٽر هرمن گوئرنگ بہ ٻي جنگ عظيم ۾ يورپ مان ڦرلٽ ڪري ڪٺيون نہ ڪري سگھيو هو. جيئن برطانيا جي ميوزم ۾ ڦرلٽ جو مال اڃان تائين آهي ۽ اڃان تائين هند و پاڪ کي ڪوهنور ۽ تخت طائوس بہ نہ موٽايو اٿائون. اشتراڪي سامراجي ۾ زر ۽ دولت جو هوس ساڳيو هو. جهڙو سرمائيدار سامراجيءَ ۾! ٻاهر نڪتاسين تہ سامهون نيوا نديءَ تي سچ پويون ٽيڙڪو ڏئي راسپوٽين جي زخم آلود سر وانگر ٻڏي ويو ۽ پنيان رتائون پاڻي ڇڏي ويو.

اسان تڪ پنڻ لاءِ ٿوري دير هڪ پارڪ ۾ ويٺاسون، جتي سوين ڪبوتر ۽ جهرڪيون ماڻهن جي پيرن ۾ ويٺيون هيون ۽ انهن کان نہ ٿي ڊنيون، ڇڻ اهي بہ ماڻهن جي اجتماعيت جو حصو هيون. پوڙهيون زالون انهن کي چوڻو وجهي رهيون هيون. پر ماڻهو ڪي. جي. بيءَ کان عزرائيل وانگر ٿي ڊنا. پارڪ ۾ قدسيہ بانوءَ مون کي چيو: "مون هڪ سنڌ ۾ سهڻيون عورتون ڏٺيون هيون ٻيون هتي روس ۾." اتان اتي اسان سينٽ نڪولس جي چرچ ڏانهن وياسين. سرگيءَ پنهنجي هندوستاني ۾ چيو: "چرچ ڪتني سندر

هئا." دراصل روس ۾ اسان کي هندوستان يا بنگلاديشي سمجهندا ها. پر جڏهن اسان هنن کي چوندا هئاسون تہ: "اسان پاڪستان مان آيا آهيون تہ هو چوندا هئا، "دا، دا، دا، علي ڀٽو، علي ڀٽو."

"هائو، هائو، هائو، علي ڀٽو، علي ڀٽو." اسان کي ڪوئي ثقافتي تشخص نہ آهي ۽ جتي بہ وڃون ٿا تہ هندوستاني سمجهيا وڃون ٿا.

چرچ ۾ سنگمرمر جا حضرت عيسيٰ ۽ بيبي مريم جا بت، ۽ شمع دان، صليبون، در، دريون، قبائون، ڪرسٽ جون مورتيون سڀئي ڪنهن ٽامي جهڙي ڌاتوءَ مان ٺهيل هيون، جن تي سونو پاڻي چڙهيل هو. چرچ ۾ سؤ کن ماڻهو موجود هئا، جن ۾ اڪثر پيرسن هئا ۽ ڪجھ جوان بہ هئا. سڀئي پاڻ کي واري سان ڪراس ڪري رهيا هئا ۽ انهن جي اکين مان ڳوڙها ڳڙي رهيا هئا ۽ پادري وعظ ڪري رهيو هو. مون کي الائجي ڇو من ۾ آيو تہ هتي ڪنهن وقت عيسائيت ايري ايندي. صليب تي عيسيٰ جي تصوير هڪ فالج زده ۽ شيشي جي قبر ۾ پوريل لينن کان وڌيڪ اتساهہ ڏيندڙ آهي. عيسيٰ کي خدا ابدي زندگي عطا ڪئي هئي، اهڙو وقت ايندو جو لينن کي ڪريملن واري قبر مان ڪڍي ڦٽو ڪندا. جيئن اسٽالن کي ڪڍي ڦٽو ڪيو هئائون ۽ اڄ هن جو نالو نشان بہ ڪونہ هو. هر آمر موت جي اڳيان عام ماڻهوءَ وانگر هيڻو هو. قبر شيشي جي هجي يا مٽيءَ جي، آخر قبر ٿي تہ آهي!

رات جو مانيءَ جي ڪمري ۾، هوٽل جي مٿين ماڙ تي وياسين. روسي ويٽر دلڪش بو (Bow) ٻڌي، صاف سٿرا، ديده زيب ڪپڙا پائي ٽڏو ۽ مٺو ڳالهائي رهيا هئا. بورجوا ملڪن وانگر اسٽيج تي پاپ ميوزڪ هلي رهي هئي. ٽي سؤ کن مهمان ميزن تي ويٺا هئا. روسي، فن، پول، مشرقي جرمني، جا ايشيائي روس، آفريڪا ۽ ٻين ملڪن جا ڪافي ماڻهو دعوت تي آيل ها. مون هڪ وهيءَ کان مڙيل آمريڪي ڏٺو. جيڪو هڪ سنهيءَ ڀُورو روسي ڇوڪريءَ سان ٻي رهيو هو ۽ نچي نچي هن کي ڇڪي ڇاتيءَ سان ٿي لاتائين ۽ هن کان گهري چمي ٿي ورتائين. ڇوڪري ائين ٿي لڳي ڄڻ هن جو سارو ساهہ ڇڪجي هن جي چپن تي آيو هو ۽ ڄڻ هن کي غش ٿي آيو.

سامهون ميز تي هڪ آرمينين جوڙو ويٺو هو. مون سرگيءَ کي چيو تہ، هو آرمينين ڇوڪريءَ کي ناچ لاءِ چوي، چيائين تہ، "تون ڇو نہ ٿو چئين." مون چيو، "مون کي مغربي ناچ نہ ايندو آهي." سرگيءَ مون کان هڪ ڊالر

اڏارو وٺي ايڪسپورٽ ڪئالٽي واڊڪا گهرائي. واڊڪا پي مون کي چيائين: "هڪ ڊالر پيو ڀ ڏي تہ مان فارين سگريٽ گهرايان." سگريٽ آيا تہ هن آمريڪن سگريٽ ڊنهل جو ڪش هڻي چيو: "هيءَ دنيا ڪيتري نہ خوبصورت آهي!" ائين چئي هو اٿيو ۽ آرمينين ڇوڪريءَ کي رقص لاءِ چيائين. جا نهايت خوبصورت هئي، ڄڻ سنگمرمر مان ٺهيل هئي. رقص ڪندي سرڳي ۽ هن جا بدن هڪٻئي کي زور سان ڇُهي رهيا هئا. جيئن طوفان ۾ ٻہ گل لالا هڪ ٻئي کي زور سان ڇُهن. ناچ ڪندي ڇوڪريءَ کي پٺ جي اوٽ ۾ اسان جي نظر کان پري وٺي ويو ۽ جڏهن موٽيو تہ ڇوڪريءَ جي ٻانهن پنهنجي ٻانهن ۾ وڌائين جا شاندليئر جي روشنيءَ ۾ ائين ٿي لڳي جيئن ڪونٽاريءَ ۾ سون رڃي ويندو آهي. قدسيہ ٿورو ڪائي چيو تہ: "مون کي ننڊ ٿي اچي، مان پنهنجي ڪمري ۾ ٿي وڃان." مان ۽ سرڳي يارهين وڳي تائين ويٺا رهياسون. هن مون کان هڪ ڊالر ٽيون ڀ اڏارو ورتو ۽ ايڪسپورٽ ڪئالٽي بيئر جون ٽي بوتلون گهرايائين. چيائين: "هي بيئر اسان کي فقط ڊالرن ۾ ملندو آهي. اسان وٽ روبل آهن، پر ڊالر لاءِ اسان سڪندا آهيون. جو جو اسان کي ايڪسپورٽ ڪئالٽيءَ جون شيون فقط ڊالرن ۾ ملنديون آهن. اسان وٽ ڊالر نہ آهن. پر مان توکي ٽن ڊالرن جي عيوض نو روبل ماسڪو ۾ هلي ڏيندس، جو انهن جو ريٽ بليڪ مارڪيٽ ۾ اهو آهي. ڊالر روبل جو ترو ڪيئي وڃهندو. اسان کي اهو گهٽو پوءِ افغانستان جي جنگ مهل پتو پيو. لينن گراڊ ۾ ٻي وڳي رات تائين ڏينهن هو ۽ مون کي ڪالهوڪيون ڳالهيون هڪ سڀڙين وانگر نظر اچي رهيون هيون.

ٻئي ڏينهن ٽي لينا آئي. مون هن کي نيپولين برانڊي، آمريڪن سگريٽ ۽ ڪجهہ سنيڪس (Snacks) آڇيون. جيڪي هوءَ برانڊيءَ جا پيگ پي ڪائي وئي. غالباً هن ناشتو نہ ڪيو هو. ڪچهري ڪندي هن ٻڌايو تہ: "هي شهر پيٽراعظم 1703ع ۾ ٺهرايو هو. هن ماسڪو مان گاديءَ جو هنڌ ڦيرائي پيٽرس برگ ۾ ڪيو هو. جنهن جو نئون نالو هاڻ لينن گراڊ آهي."

هن وڌيڪ ٻڌايو تہ پشڪن پنهنجي نظر "ڪَٽ جو گهوڙيسوار" (Bronze Horseman) ۾ لکيو هو تہ:

"تقدير اسان جو قيام هتي لکيو آهي،
جيئن يورپ ڏانهن اسان دري ناهي سگهون."

جڏهن پيٽرس برگ نهي راس ٿي هئي تہ پشڪن ان نظم ۾ چيو هو،
"نئين گاديءَ جي اڳيان
قديم ماسڪو جو منهن پيلو ٿي ويو آهي
جيئن ارغواني لباس پهريل بيوهہ جو منهن
هڪ ڪنواري رائيءَ اڳيان لهي وڃي."

تشبيهہ مون کي ڦڪي لڳي. پر چوندا آهن تہ پشڪن کي ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرڻ ناممڪن آهي.

1812ع ۾ نيپولين جي شڪست، روسي فوج جي پئرس ڏانهن فاتحانہ يلغار هڪ حب الوطنيءَ جي بي مثال لهر ڊوڙائي ڇڏي هئي. پئرس جي فتح روس جي بين القوامي عظمت وڌائي ڇڏي هئي. ان دؤر ۾ اوچو ڪلاسيڪي آرٽ تخليق ڪيو ويو هو، جنهن جي پائي جو آرٽ يورپ ۾ ڪٿي نہ آهي. لينن گراڊ ۾ اڇي هرمتاج ۾ نہ وڃڻ گناهہ جي برابر آهي. دنيا ۾ اتان جهڙا ميوزم تمام ٿورن ملڪن ۾ آهن. لوور (Louver) پئرس ۾، برٽش ميوزم لنڊن ۾، ۽ نيويارڪ ۾ ميٽرو پوليٽن ميوزم آف آرٽ (Metropoliton Musium of Art) شايد هن جو مقابلو ڪري سگهي. ان ۾ چار سؤ نمائش جا ڪمرا آهن ۽ هر سال ان ۾ ٽيهارو لک ماڻهو ايندا آهن.

لينا ڏهہ سال اسڪول ۾ ۽ ڇهہ سال لينن گراڊ يونيورسٽيءَ ۾ تعليم وٺي لسانيات (Linguistics and Philology) ۾ ڊگري ورتي هئي. هوءَ انگريزي نهايت فصاحت سان ڳالهائي رهي هئي. انگريزيءَ سان گڏ جرمن ۽ لاٽن بہ ڄاڻندي هئي. هن مون کي ٻڌايو تہ، "هن وقت چاليهہ سيڪڙو سرڪاري نوڪريون عورتن کي هيون ۽ ايندڙ ڏهن سالن ۾ مرد نوڪرين ۾ اقليت ۾ ٿي ويندا."

پوءِ هن مون کي روس ۾ بازنطيني ۽ روسي ثقافت جي باري ۾ ٻڌايو ۽ اهو بہ ٻڌايو تہ 15 صديءَ ۾ منگولن ڪيئن روس کي تباهہ ڪيو هو. 15 صديءَ ۾ ڪيٿرين اعظم (Catherine the Great) تاتارين کي شڪست ڏئي ڪريميا آزاد ڪرائي هئي ۔ اها روس جو حصو ٿي وئي. ڪيٿرين جرمنيءَ ۾ ڄائي هئي. فرينچ ڳالهائيندي هئي. ڪيٿرين کي پيٽر وانگر 'اعظم' جو لقب هو، جيڪو روس ۾ ڪنهن ٻئي کي جيئري يا مئي نہ مليو هو. ڪيٿرين فرينچ دانشور والٽيئر سان خط و ڪتاب ڪندي هئي، والٽيئر جي مطالعي، هن جا سياسي نظريا بلڪل بدلائي ڇڏيا هئا. والٽيئر جي آزادي پسندي، هن جي

حاڪميت پسنديءَ سان متضاد هئي، ڇوتہ هن جي سياسي پس منظر ۾ غلامي (Serfdom) اڃان هئي. جنهن هن جي خيالات کي ڇون ڇون جو مربو ڪري ڇڏيو هو. پر اهو ڏنو ويو تہ حرص و هوس جي جاءِ تي صنعتي ترقي ايري رهي هئي. تاريخ نويس ڪليوچي وسڪي (Kliuchevisky) هن جي باري ۾ صحيح چيو آهي؛ "ائرسٽوڪريسي هن کي قابل محبت سمجهيو ۽ هن آفيسرائي شان و شوڪت کي قابل نفرت سمجهيو. هوءَ هڪ ٻهراڙيءَ جي سفر تي وئي ۽ اتان جي رهاڪن ڳوٺ کي ڪنوار وانگر سينگاريو ۽ هر ڳوٺ ۾ اهڙا منظر نظر آيس جن تي هوءَ ڪاوڙي. اي ڪاش! اسان جا سياستدان ان مان ڪجھ سمجهي سگهن.

پوءِ پيٽراعظم جي فتوحات جي باري ۾ ٻڌايائين. ساڍي يارهين وڳي قدسيہ تيار ٿي نڪتي، ۽ اسان گڏجي نيوا نديءَ تان پٽرا پئليس (Peter Palace) ڏانهن وياسون. رستي تي لينا مون کي ٻڌايو تہ هتي هڪ ڪئفي آهي، جنهن جو نالو "رولو ڪتي جو ادبي ڪئفي" (Stray Dog Literary Cafe) آهي. ان ۾ شاعر بلاڪ (Blok)، مايوڪووسڪي، مينڊالسٽام (Mandelstam) ۽ پاسٽرنڪ (Pasternak)، ساڳئي ڪمري ۾ نظر ايندا هئا. جيتوڻيڪ هو جدا جدا ميزن تي ويهندا هئا ۽ جتي جڳ مشهور مصور شاڳال (Chagall) جو اڃان ايترو مشهور مصور نہ ٿيو هو، اهو بہ ايندو هو. مون اهي سڀ شاعر پڙهيا هئا ۽ شاڳال جون ڪجھ تصويرون بہ ڪتابن ۾ ڏٺيون هيون جي هن اٽليءَ ۾ ٺاهيون هيون. مون آندري بيليءَ جو ناول سينٽ پيٽرس برگ ڪيئي سال اڳ پڙهيو هو، جنهن جهڙو درد انگيز ناول مون اڃان نہ پڙهيو آهي. دراصل انقلاب جي شروعات ٿي هئي ائرسٽوڪريٽس (Aristocrats) جي بورجوا انقلابي حلقي ۾، جي ڊسيمبرسٽ (Decemberist) سڏبا هئا. هو شيمپئن جا ڍڪ پي رهيا ها ۽ فرينچ انقلاب آڻڻ جهڙا خواب پيا لڏائون. مون ڪنهن ڪتاب ۾ پڙهيو هو تہ جتي آڪٽوبر انقلاب آيو اتي ٿي 1930ع ۾ لينن گراڊ جا هزارين رهواسي گرفتار ڪيا ويا هئا ۽ تهس نهس ڪيا ويا هئا. اتي فاشسٽن ماڻهن کي ايتري تہ بک ڏني هئي جو هنن سوٽن جي پَنن ۽ پراڻي چمڙي يا بوٽن جي چمڙي مان سُوپ ٺاهي پيتو هو. مون لينن گراڊ جا نوَن سؤ ڏينهن، نازي گهيراءَ جي باري ۾ ڪتاب پڙهيو هو، ۽ انسان جي بي مثال اذيت پرستيءَ ۽ هن جي درندگي ڏسي حيرت آئي هئي.

ان کان اڳ ۾ 1917ع ۾ جڏهن آڪٽوبر انقلاب آيو هو، تڏهن جيسين بالشويڪ اسيمبليءَ تي قبضو ڪن تہ هن ڏنو تہ اوروا ڪروز جا ڪجھ خلاصي ڪني پاڻيءَ جي ڪسيءَ ذريعي هن کان اڳ ان محل ۾ پهچي ويا هئا. ان ڪري ڪنهن لکيو هو تہ انقلاب گٽر مان آيو هو. روسي بورجوازي سڀ هڪ جهڙا نہ هئا. ڪجھ واپاري آرٽ جا سرپرست هئا ۽ روس جي مايہ ناز آرٽسٽن کي امداد ڏيندا هئا. هن ڪيئي وان گوگ، گوگين، مٽسي ۽ پڪاسو جون تصويرون خريد ڪيون هيون. ۽ لڪ چوريءَ بالشويڪن جي مدد ڪئي هئائون. جيئن پاڪستان ۾ ميان افتخار الدين وارا ڪندا هئا. پوءِ اسان فنلنڊ جي ڪاريءَ ڏانهن ويندڙ موٽر بوٽ تي چڙهياسون. هوا ڪافي ٿڌي پئي لڳي، قدسيہ بانو ۽ سرگي اسٽيمر جي ڇت تي چڙهي ويا ۽ اڌ ڪلاڪ کن کان پوءِ مان ۽ لينا وڃي اسٽيمر جي ڪائونٽر تي ويٺاسون ۽ روسي شيمپئن ۽ ڪئويئر (Cavier) مڇيءَ جو آرڊر ڏنوسون. اسان ٻہ ٻہ بوتلون ٿڌي شيمپئن جون پيتيوسين. پوءِ اسين جهاز جي ڊيڪ تي پاسي ۾ ٻن ڪرسين تي ويٺاسون. جيئن نيوا نديءَ جو ان وقت نظارو ڏسي سگهون، جڏهن اتي سج جي جهانجهر چمڪي رهي هئي ۽ جڏهن موٽر بوٽ کي لوڏا اچي رهيا هئا. تڏهن تي پيرا لينا اچي منهنجي هنج ۾ ڪِري. مون جڏهن هن کي اٿاريو تہ هن چيو، "تون مون کان چمي چو نہ ٿو وٺين." پوءِ هن ٻڪيءَ ۾ ٻانهون وجهي، چپ مون ڏانهن آندا. پوءِ شيمپين شيمپين کي ڳيت ڏئي ٻي ويو، ۽ منهنجي مٿ کي شفتالوءَ جو ڇهاءُ محسوس ٿيو ۽ مون ڏٺو تہ شيمپئن جي اثر هيٺ ٿڌي هوا ۾ لينا جو سفيد چهرو ڇليل ليچيءَ وانگر گلابي ٿي لڳو.

ٻن ڪلاڪن کان پوءِ اسان پترا پئليس پهتاسون. پهرين نظر تہ منهنجي آدم ۽ حوا جي بتن تي پئي، جيڪي جدا جدا فوهارن وٽ ڪتل هئا. مون سوچيو تہ هن کي الڳ ڇو ڪيو "ائون. پاڻي ڏاڍو ٿڌو آهي، هن کي ٿڌ لڳندي هوندي. اتان ڦري زار جي محل ڏانهن وياسون. محل جي چوٽيءَ تي ٻہ - مٿو باز ڪتل هو ۽ ان جي مٿان سونو تاج هو. لينا جو مڙس صنم ساز هو. مون لينا کان پڇيو تہ، "ڪير وڌيڪ پائدار آهي. پٿر يا ٻولي؟" هوءَ کلي ويئي ۽ چيائين تہ، "هٽلر بمباري ڪرائي پترا پئليس جا ڪيئي مجسما ڀڃي ڀوري ڇڏيا هئا. جي اسان وري نهرائي اڳي جيئن ٻيهاريا آهن، پر هو پشڪن جي شاعريءَ تي بمباري ڪري نہ سگهيو هو."

مون هن کان خلصتي فرقي ۽ راسپوٽين جي باري ۾ پڇيو ۽ اهو بہ پڇيو تہ ڇا جڏهن زارينا جي پٽ کي هيمرفليا (هن بيماريءَ ۾ بدن ۾ ڪٽ بہ ڇهڪ اچي وڃي تہ رت نہ بيهندو آهي.) ٿي پئي هئي ۽ جڏهن سڀ ماهر ڊاڪٽر هن جو رت بند ڪرڻ ۾ ناڪام ٿيا هئا، تڏهن راسپوٽين هن کي پاڻهن کان ونئي، وڏي تپيءَ ۾ اچي ويو هو ۽ دعا گهري هئائين تہ زارينا جي پٽ جو رت وهڻ بند ٿي ويو هو." ان تي لينا چيو تہ: "ان موضوع تي يو. ايس. ايس. آر ۾ ڪوئي ڪتاب ناهي." مون لينا کي ٻڌايو: "انگريزيءَ ۾ راسپوٽين تي سوَ کان وڌيڪ ڪتاب لکيل آهن. جن مان چار تہ مون بہ پڙهيا آهن. موتندي ڪائونٽ يوسوپوف جي محل ڏانهن هلنداسون، جتي هن کي ايتري سائنائيڊ (زهر) پياري هئائون، جيڪا جيڪڏهن لينن گراڊ جي پاڻيءَ ۾ ملائي وڃي ها تہ سڄو شهر زهر وگهي مري وڃي ها. ۽ پوءِ جڏهن هو اها پچائي ويو تہ هن کي گوليون هنيون هئائون. اجان هن ۾ ساهہ هو تہ هن جو لاش گهلي نيوا نديءَ ۾ ڦٽو ڪيو هئائون. لينا چيو: "مون ڪائونٽ يوسوپوف جو محل تہ نہ ڏٺو آهي. موٽي هلي رائيٽرس جي فارين بيورو کان پڇنداسون، جي اهڙو ڪوئي محل آهي تہ توکي ضرور ڏيکارينداس."

. جڏهن ڦوهارن وٽان لنگهياسون تہ رستي تي پاپلر جي وڻن جون قطارون هيون. مون کي ياد آيو تہ جڏهن مان مياڻيءَ جي جهنگ ۾ ڀن خوبصورت عورتن سان گهمي رهيو هوس، تڏهن مون ڪيئي پاپلر جا وڻ ڏٺا هئا. انهن مان وڏي ساهيڙيءَ چيو تہ: "هن وڻن ۾ تنهنجا همذات پلجندا آهن."

"ڇا مطلب؟"

"پٽ ڪينئان (Silk Worms) پاپلر جي پن تي گذارو ڪندا آهن." لينن گراڊ ۾ ائيٽ آباد ۽ بالا ڪوٽ کان ديودار ننڍا ٿيندا آهن. پر اهي ديودار ٻوڙي پگوڊا وانگر خوبصورت تا لڳن. ديودار کي هتي ايلڪ ٿي چيو ويو. ٻين وڻن جا نالا لينا ۽ سڳيءَ کي بہ نہ ٿي آيا. رستي تي لينا ٻڌايو تہ هوءَ لينن گراڊ کان 3 ڪلوميٽر پري ڊاچا (Dacha) (ننڍو گهر) ۾ رهندي هئي. روس ۾ سڀ زمين سرڪاري آهي. ڪوئي پنهنجو گهر وڪڻڻ چاهي تڏهن بہ وڪڻي نٿو سگهي. چڱي ڊاچا تهرائڻ تي 8-10 هزار روبل لڳن تا ۽ هوءَ زمين جو ساليانو ڪرايو 8 روبل ڏيندي آهي. هن کي هڪ ننڍو پٽ آهي، جنهن لاءِ هو هڪ آيا (Baby Sitter) کي پنجاهہ روبل ماهوار ڏيندي آهي. اها پگهار آهي

تہ گهٽي، پر هوءَ خوش نصيب آهي جو هتي آيا ملڻ مشڪل ٿي. هڪ رٽائر ٿيل پوڙهي پورهيت هن وٽ ڪم ڪندي آهي. جن عورتن وٽ ايترو پئسو نہ آهي جو هو آيا رکي سگهن تہ هو ٻار، ٻارڙن جي اسڪول (Kinder Garten) ۾ ڇڏي پورهئي تي ويندي آهن، جتي هن جي نظرداري ۽ پالنا ڪئي ويندي آهي. ڇا نہ خوبصورت نظام هو، جو آمريڪا روس کي افغانستان جي جنگ ۾ وچڙائي، درهم برهم ڪري ڇڏيو!

ڪميونزم جو ناڪام ٿي، ان جو تجزيو مان پوءِ ڪندس.

ليننگراڊ جي گهيراءَ Siege of Lenin Grad ۾ ٻارنهن لک ماڻهو مئا هئا. ڪيڏو نہ سٺو هيو هن ديس، جنهن جا گورباچوف جي ڪتاب پيرسٽريڪا لاهہ ڪڍي ڇڏيا.

اسان شام جو موٽياسين. سج جا سونهري ڪرڻا. پاڻيءَ تي ائين پئجي رهيا هئا جيئن سراڻ تي چاقو تکي ڪرڻ وقت چڻنگون نڪرنديون آهن. ان ڏينهن مون ۽ لينا هوٽل ۾ ماني کڏجي کاڌي ۽ اڇو شراب پيئندا رهياسون. تن ڏينهن ۾ منهنجو ڪاڌو پيتو واقعي ڊايوني سس وانگر هو. ٻئي ڏينهن تي اسان اها جاءِ ڏٺي جنهن ۾ لينن روپوش رهيو هو. شاعر ائنا اخمتوفا جا ٿاڪ ۽ ڏٺا ۽ ارورا جنگي جهاز. فيوڊور دوستو وسڪي ۽ پشڪن جا گهر ۽ ڏٺا جي ميوزم ۾ بدلايا ويا آهن، ڪائونٽ يوسوپوف جو محل، جتي راسپوٽين کي سائنائيڊ پياري ماريو، ۽ گوليون هنيون هئائون ۽ واهہ جي پرسان اها لئمپ پوسٽ ڏٺي، جتي هن ٽپو ڏئي هٿ ڪوڙيا هئا ۽ پاڻ بچائڻ جي ڪوشش ڪئي هئائين. افسانہ نگار انٽن چيخوف (Anton Chekhov) جو گهر، گورڪي پارڪ، ڪارل مارڪس پراسپيڪٽ، مئڪسم گورڪي پراسپيڪٽ، ريپن انسٽيٽيوٽ آف پينٽنگ اسڪلپچر ائنڊ آرڪي ٽيڪچر Repin Institute of Painting and Sculpture and Architecture، موسيقيءَ واري طربيہ جو مرڪز (The Centre of Musical Comedy) شاعر آسپ ميندا السٽام جا ٿاڪ. نئپولين جي جنگ واري آرٽ گئلري، جتي ائين پئي لڳو تہ اسان ميدان جنگ ۾ بيٺا آهيون وغيره ڏٺاسين. حيرت آهي تہ ان ساري چڪر ۾ اسان کي ٽراٽسڪيءَ جو نالو نشان بہ نظر نہ آيو. ٽراٽسڪي روس جو عظيم دانشور هو، جنهن جي انقلاب جي تاريخ پڙهي ۽ ان ۾ هن جي ڪردار نگاري ڏسي، ٿان ونجي ويو هوس. هو سرخ فوج جو ڪمانڊر ان چيف هو،

ليڻ جو خاص دوست ۽ عظيم مقرر هو. انهن ڳالهين جو مان پٺي وقت ذڪر ڪندس.

فرار جي ڪا حد ٿيندي آهي! زرينا ڇا چوندي هوندي! سنڌ واهہ جي ٻي ڪناري تي جي پهچندو هوس تہ ٻئي ڏئي ساهي منجهائي موٽي ايندو هوس. ائين مان موٽي آيو آهيان ۽ زرينا سان وري گفتگو جاري آهي.

جيتري قدر مون کي ياد آهي تہ زرينا جو والد بزرگوار ميرپورخاص، لاڙڪاڻي، جيڪب آباد، سکر، دادو ۽ حيدرآباد ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر ٿي رهيو هو. ان زماني ۾ گهڻو ڪري ڪليڪٽر انگريز هوندا هئا. مان زرينا کي بہ ٻاهر چڪر ڏياري تو اچان.

جڏهن مان وائيس چانسيلر هوس. تڏهن منهنجي مرحوم دوست شمس الدين شاهہ جو نياڻو نور محمد شاهہ ميرپورخاص ۾ ڊپٽي ڪمشنر هو. هن مون کي ڪنهن دعوت ۾ صدارت لاءِ ڪوٺ ڏني هئي. زرينا کي اهو ياد هو تہ هوءِ نور محمد شاهہ جي بنگلي جيتري ڪنهن بنگلي ۾ رهي هئي. هن جي بنگلي جي اڱڻ ۾ ٽي چار مور ٽلندا هئا. جڏهن ڪهن گهور ٽڪور جو آواز ٿيندو هو تہ مور ٿهوڪا ڪندا هئا. ائين لڳندو هو تہ مور بادلن کي سڏي رهيا آهن. ۽ بادل کن لاڳار ڪندا ويندا رهندا هئا. "هڪ طرفي عشق جو اهو ئي نتيجو ٿيندو آهي." هن مون کي شڪايت ڀريل نگاهن سان ڏسي چيو. "جيئن بادل مور جي سڏ کي ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري رمندا رهندا آهن، تون بہ مون کي ائين ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري رمندو رهندو آهين. ۽ مان توسان ٻانهن ۾ ٻڌل تعويذ جيان ٻڌل رهي آهيان." مون ندامت جي احساس کي لڪوائي، هن کان ميرپورخاص جي باري ۾ وڌيڪ پڇيو. هن جواب ڏنو تہ: "جڏهن ڪٿيءَ جو چنڊ چوڏس رات پنهنجي پوري جوڀن تي هوندو هو ۽ هوا ۾ ڪجهہ تڏڪار هوندي هئي..."

مون هن کي وچ ۾ جهليندي چيو: "تون تہ شاعره ٿيندي ٿي وڃين!"

هن ورائيو: "اسان جي جڏهن شادي ٿي هئي، تڏهن منهنجي ويهارو سال ڪن عمر هئي. ان کان پوءِ هن وقت تائين، تنهنجي پاڇي وانگر رهي آهيان. ڪنهن وقت اهو پاڇو ننڍو هوندو هو، ڪنهن وقت وڏو ٿي ويندو هو. مون توهان مان ڪجهہ تہ پرايو آهي."

زرينا گفتگو جاري رکندي چيو: "انهيءَ منڊ ۾ بابا شاميانا هڻائيندو هو. ۽ سگهڙ ڳجهارتون ڏيندا ها ۽ ٻڇندا ها. مارو لوڪ گيت ڳائيندا ها تہ لوڻ

لوڻ ءُ آيي ٿي ويندي هئي. رهاڻ ٿيندي هئي تہ ٽري امل سان پريل ٽري آچيندا ها. بابا چوندو هو تہ امل سان انسان پوئتريءَ وانگر پڙڪو ڏئي اڏاري ڪاٽي ويندو آهي.“

مون چيو تہ: ”مون آتم ڪهاڻيءَ جي پهرين حصي ۾ ٽر تي ڪافي لکيو آهي.“

”تو اسان جي گهر ۾ ڪتا ڏٺا ها. ڪيڏا نہ خوبصورت ها. اهو ڪتو جو بابا توکي بہ تحفي طور ڏنو هو، جڏهن تون فرسٽ ايئر ۾ فرسٽ ڪلاس فرسٽ آيو هئين.“

”انهيءَ ڪري تو لاءِ وصيت ڪئي هئائين تہ تنهنجو سڳ مون کي ڏنو وڃي.“

”ڪوڙا! بابا اهڙي وصيت نہ ڪئي هئي. لکيو منجهہ نراڙ، قلم ڪياڙيءَ نہ وهي. تون منهنجي ڀاڳ ۾ لکيل هئين. ان ڪري تنهنجي ماءُ، امڙ ڪان سڱ گهريو هو.“

هن ڳالهہ جاري رکندي چيو هو. ”بابا، ٽر ۾ اٺ تي سفر ڪندو هو، تڏهن ان جي چمڙي جي جهلن تي خوبصورت ڀرت ڀريل هوندو هو. پيا اچن ليکن تي نيرن ليکن وارا ’جاجم‘ هوندا ها.“ هوءَ ناٺو ياد ڪري چوي تي تہ: ”هائو، انهن کي ’جاجم‘ چوندا هئا، جيڪي ويهارو فوٽ ڪن ڊگها هوندا هئا، جي اسان ٻنا چوڻا ڪري پائينديون هيونسين، جڏهن پوهہ جا پارا پوندا ها. ڪاٺ جي پيڙهين تي ڪاوا ڪيڏا نہ خوبصورت لڳندا ها!“

زرينا، مون اڄان تنهنجي پيءُ جي حقيقت پوري نہ ڪئي آهي، تہ ٽر جا ناٺگ ياد ڪري، اڄ تہ تاج پور مان چڪر ڏئي اچون.

نواب لغاريءَ اسان جي دعوت پنهنجي زمين تي ڪئي هئي. اتي ڪيڏي نہ من موهڻي فضا هئي!

”اتي تو هڪ فارسي شعر ٻڌايو ۽ ان جي معنيٰ ٻڌائي هئي. اهو ڪهڙو شعر هو؟“

مون چيو:

نسيم خلد مي وزد مگر ز جوئبار ها
ڪہ بوئے مشک مي دهد هوائے مرغزارها -

ترجمو: (بهشت جي هوا گهلي رهي آهي ۽ جوئبارن تان
گهلندڙ هوا مان مشڪ جي خوشبو اچي رهي آهي.)

تاج پور ۾ هڪ بينڪ هئي، ان جي سامهون ڪيئي سفيدي جا اوچا ۽

سڏا وڻ ها، جن جي ٽِنيان ڪيترائي ايڪڙ ڪيلا بيٺل ها. پرسان ٽيوب ويل مان پاڻي ڪسين مان وهي دلفريب فضا پيدا ڪري رهيو هو. نواب لغاري جو نانگائي سوٽ بہ عجيب ماڻهو هو. ڇا نالو هو هن جو؟ ”مان ڀانيان ٿو تہ هن جو پورو نالو شايد نواب محمد خان لغاري هو.“ ڪيئن ڇنجي هن عمر ۾ ڪي ڳالهيون ياد رهن ٿيون ڪي نہ ٿيون رهن.

هيمنگ وي مڇ کي چيو هو: ”مڇ تون منهنجو ياءُ آهين، پر مون کي توکي مارڻو ضرور آهي.“

پر نواب محمد خان چوندو هو: ”نانگ تون منهنجو ياءُ آهين، مون کي توکي پالڻو آهي.“

ڪهڙا ڪهڙا نانگ هيا هُن وٽ. ڳڙا، پدم، ڪاريهر، ڊمر، واڇر، لنڊيون، ڪپر، سنگ چُور. نانگ بہ هن وٽ هوندا ها جو تمام زهريلو نانگ ٿيندو آهي. ايجان ٻيا بہ نانگن جا قسم ياد ٿا اچن. سونهري، ڪنياري، گهوڙيال، چڙيل، ٻہ منهين، پتنگ، ڪُرنڊ، سُرميل، هن وٽ هر قسم جا زهريلا نانگ ها، سواءِ مار آستين جي. جو منهنجو پسنديده نانگ آهي. اهي نانگ مٺل ڏيڏرءِ ڪوئا کائيندا ها.

لين گراڊ ۾ منهنجي ڪائيڊ سرگي ٻڌايو هو تہ هندوستان ۾ نانگ کي شانپ ٻيا چون. نانگائي نانگ کي ڳچيءَ تي لٺ ڏئي پڪڙي، منڍيءَ ۾ هٿ وجهي ڳياڙين مان چاقوءَ سان ڏند ڪڍي وٺندا ها ۽ ڏندن ڪڍڻ کان پوءِ چاقوءَ سان نانگ جي زهر جي ڳوٿري بہ ڪڍي وٺندا ها.

منهنجي فطرت ۾ دوستن کي نانگن جيان پالڻ واري ڪمزوري آهي. پر مان هنن جا چاقوءَ سان نہ ڏند ڪڍندو آهيان ۽ نہ سندن وات مان زهري لفظن جي ڳوٿري ڪڍي سگهندو آهيان. ان ڪري نيٺ هو مون کي ڏنگي وجهندا آهن. مون کي تہ سنگ چُور نانگ بہ ڏنگيو آهي. پر قدرت مون کي اهڙو ڪو اذن ڏنو آهي جو مان هن وقت تائين تہ انهن جي هر زهر کان بچيو ويو آهيان.

نواب محمد خان وڏيڪ ٻڌايو هو. ”سياري جو (ڊسمبر کان فيبروريءَ تائين) نانگ ڪجهہ نہ کائيندو آهي. پر مان ٻاهر بہ نہ نڪرندو آهي. ڪيتري نہ ساڃاهہ آهي ۽ ونءَ کي تہ سيءُ سٺي وجهندو! جڏهن هو ٻر مان نڪرندو آهي، ڪنهن انڊر گرائونڊ انقلابيءَ جيان، تڏهن ٻک ۾ ڪوئو، چوزو ۽ بيڊو

ڪائيندو آهي. جهرڪيءَ کي بہ ڪائي ويندو آهي. بيدي کي مٽي سان ٿيلها ڏئي، پٿر سان ٽڪرائيندو آهي ۽ ان کي پچندو آهي. ڊسمبر ۾ ڪُتي ڪُتيءَ وانگر ڪاندوڙ ڪندو آهي. جيڪڏهن هُن جي مادي ڪنهن ماري وڌي تہ ان کي ڳولي لهندو آهي. نانگ جو وير هڪ حقيقت آهي. نانگ کي ماڻڪيءَ ۾ صورت نظر ايندي آهي."

مون ڳالهہ جاري رکندي چيو تہ: "مان نظم ۽ نثر ٻنهي تلاش ۾ سنڌ جو چپو چپو ڦريو آهيان ۽ نوٽ ورتا آهن. شايد انهن جي مدد سان مان ڪوئي ناول لکي سنڌ کي امر ڪري سگهان! سنڌ ۾ وچولي ٻلتي جا انسان نانگ ۽ وڇونءَ کان وڌيڪ زهريلا آهن. ڪارل مارڪس وچولي طبقي سان نفرت ڪرڻ لاءِ صحيح هو. مون وچڙ جي باري ۾ نواب محمد ... کان پڇيو هو تہ هن چيو هو: "جروار وڇون ڪارو ٿيندو آهي ۽ ڪُتي کي ڪائيندو آهي تہ اهو ٻنا دانهن مري ويندو آهي. جروار ڪڙ ڪيتي وانگر چمڪندو آهي. وڇون هڪ وقت اٺڪل ستر ٻچا ڏيندو آهي. حمل سان وڇون ماءُ کي کائڻ شروع ڪندا آهن. هُو ان جي پٺيءَ تي ويهي ان کي کائيندا آهن. چا تہ سبق آموز ڳالهہ آهي، هر سياست دان لاءِ جو پنهنجيءَ اڳواڻيءَ تي تيگرندو آهي."

هن نانگن جي باري ۾ وڌيڪ ٻڌايو: "پدم کي ڦڻ تي، نعل وانگر نشان ٿيندو آهي. ڪلاڏاري نانگ کي مڻ، چار انچ ٿولهہ ۽ اک ڳاڙهي ٿيندي آهي. سندس مڻ نانگ جو ٽي ٽڪرو آهي ۽ باداميءَ وانگر ٿيندي آهي. ان کي سنها سوراخ ٿيندا آهن ۽ ڪڪيل هنڌ تي لائيي آهي تہ زهر چوسجي ويندو آهي."

منهنجي شاعري اهڙي مڻ وانگر آهي ۽ منهنجي زندگيءَ جو سارو زهر چوسي ورتو اٿائين.

نواب محمد خان ساري عمر اهڙي ڪوجنا ڪئي هئي ۽ جي هُو آمريڪا ۾ جمي ها تہ ڪنهن ڏڳاپيل اداري جو ڊائريڪٽر هجي ها. پر سنڌ ۾ هن کي نانگائي سڏيندا ها ۽ حقارت سان ڏسندا ها. هن وڌيڪ ٻڌايو تہ: "نانگ ۾ چاڳري ٻير جيتريون تڏي سائي رنگ جون ۽ زهر جون ڳوٿريون ٿينديون آهن. جن مان نيش (سنها ڏند) نڪري ايندا آهن. جڏهن انهن کي چاقوءَ جي چهنب سان تيز ڏيندا آهن." چا تہ هڪ سياستدان لاءِ تشبيهہ آهي جو فوجي آمريت جي چڪر ۾ ايندو آهي. جوڳي نانگ جي ڏوٿريءَ ۾ سوراخ ڪري، هر هفتي زهر ڪيي چڏيندا آهن. نيش ۾ انجيڪشن جي نيڊل وانگر سوراخ

ٿي ٿو. پر گرنار وارا، نوٽ تي چانديءَ يا سون جو ريھو تا ڏين، جنھن ڪري ان جا سوراخ بند ٿيو وڃن. آمر ۽ عام سياستدانن سان اٺين ڪندا آھن. ھر ايم. پي. اي ۽ ايم. اين. اي ۽ مجلسِ شوريٰ جي ميمبر تي ريھو ھئي چڙھيندا آھن.

"ڊمر، واڇر، لنڊي، ڪپر، ۽ منھين، ڪرنڊ نانگ ۽ پنجن کان ستن تائين ٻچا ڏيندا آھن ۽ ٻچن ڄمڻ کان پوءِ انھن مان آني وانگر اور نکري ايندي آھي ۽ ھو پنھنجا ٻچا مھينو کن پيا کائيندا آھن. جيئن سنڌ جو ھڪ انقلابي رھنما ڪندو آھي. باقي نانگ آنا ڏيندا آھن. ماپ جي لحاظ کان نانگ جو آنو ھڪ انچ کان ساڍا چار انچ ٿيندو آھي." ان کان پوءِ ھن ڳالھ ڪنائيندي چيو: "ڪي نانگ غير زھريلا ۽ ٿيندا آھن. ڳوراھو ست فوٽ کن ڊگھو ٿيندو آھي. ڪارو سائو 4 يا 5 انچ ٿيندو آھي، ۽ منھين رنگ جي ناسي ٿيندي آھي. ارڙ وڪڙ وجھندو آھي ۽ لاڙ ۾ پاڻيءَ واتڙو ۽ ٿيندو آھي. جيڪو پاڻيءَ ۾ رھندو آھي. ڪارو علم ۽ ٿيندو آھي. ان جو ھن انگريزيءَ ۾ ترجمو (Black Magic) ٻڌايو."

نواب محمد خان انسانن کان وڌيڪ نانگن ۾ دلچسپي وٺندو ھو ۽ انھن جي ڇڪ مان ڪئنسر جو علاج ڪندو ھو. ھن تي اخبارن ۾ مضمون ايندا ھا جي پڙھي خوش ٿيندو ھو. قضا الاھي، ڪنھن پيري ھن نانگ کان ڪنھن مريض کي ڏنگايو، جو مري ويو. ھن تي قتل جو ڪيس ٿيو، پر ھو ان مان ڇٽو يا نہ ۽ جيل ۾ مري ويو يا ٻاھر، مون کي معلوم نہ آھي. ھيءَ ڳالھ جا منھنجي نوٽ بوڪ ۾ لکي پئي آھي، ڏيکاري ٿي تہ منھنجي سنڌ جي عوامي زندگيءَ ۾ ڪيتري دلچسپي ھوندي ھئي. سنڌ جي چپي چپي کي ڄاڻڻ لاءِ مون ساري سنڌ گھمي ھئي، پر ان تي مان پوءِ تو اچان. في الحال تہ مان نيو ايرا ايوي اسڪول جي پنجين درجي ۾ ٻھريون نمبر اچان ٿو ۽ شڪارپور ھاءِ اسڪول ۾ داخلا تو وٺان. ڇھين درجي ۾ مان پنھنجي ڪلاس فيلو مُنوءَ کي ڏسي غالب جو شعر جھونگاريندو ھوس:

کوئي ميرے دل سے پوچھے تيرے تير نيم کش کو
يہ خلش کھاں سے ھوتي جو جگر کے پار ھوتا۔

ترجمو: (تنھنجي اڌ تاڻيل تير جي بازي ۾ ڪوئي مون کان پڇي. ھيءَ خلش ڪٿي ھجي ھا جي جگر مان پار ٿئي ھا.)

مان تيستائين نہ رڳو بي خود دهلويءَ جي تشريح جي مدد سان سارو ديوانِ غالب پڙهيو هو، پر ان مان اڪثر غزلن جا غزل مون کي ياد هوندا هئا. مون کي غالب سان ايتري محبت ٿي وئي هئي، جو ڪيئي سال پوءِ، جڏهن دهليءَ ويو هوس، تڏهن پنهنجي ٽري پيس فل سوٽ سان غالب جي مزار جي ڏاڪڻ تي ويهي، پنهنجو فوٽو ڪڍرايو هو. اهو فوٽو پوءِ مولوي عبدالله پنهنجي رسالي ’ٽئين زندگي‘ ۾ ڇپيو هو. شايد انسان جي جسم ۾ ڪائي برقي روُ آهي، جا ٻئي انسان کي پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿي، جيئن چقمق جا ٻہ ٽڪرا هڪٻئي کي ڇڪيندا آهن.

منوءَ کي ڪاريهر وانگر ٻہ ڪاريون چوٽيون هونديون هيون، جي هن جي ڇاتيءَ تي لڙڪنديون هيون. هن کي اتي ٻہ ڪنوريون نڪتيون هيون، جي نيٽ ڪير ڪنوريون ٽيٽيون هيون. عورت ڇا هي؟ ٻور جي خوشبو، انبڙيون، وڻ پڪو انب، جو نيٽ ڇٽي پوي ٿو. ڇهن مهينن کان پوءِ هوءَ اٺين تي لڳي، جڻ ڪنير ڇڪيءَ تي ٻہ پيالا چاڙهيا ها. گورو رنگ، ٽٽل نموريءَ مان نڪتل ڪير وانگر ۽ هن جا چپ ڏاڙهونءَ جي ڪچن مکڙين وانگر. ها، هوءَ نيلوفر جي ول وانگر، وڌي رهي هئي. جنهن کي سنڌيءَ ۾ پبڻ جو گل چوندا آهن. هن جو گهر شڪارپور ۾ ڪاري مياڻيءَ وٽ هوندو هو. مان روز هن جي گهر وٽان لنگهندو هوس، جيئن هن کي هڪ نظر ڏسي وٺان. هڪ ڀيري مان جڏهن هن جي در وٽ پهتس، تڏهن هن اوچتو در کوليو ۽ اتي لپ ڪنهن پينوءَ کي ڏنائين، جيڪو در تي سٽون هڻي رهيو هو. هن جون ٻانهون چانورن جي اٽي کان بہ وڌيڪ اڇيون هيون. هوءَ مون کي ڏسي وائڙي ٿي وئي. مون بہ اٺين لپ وڌائي، جڻ هن کان بکيا گهرندو مجان. پر هوءَ اوچتو در بند ڪري هلي وئي. ان کان پوءِ هوءَ رات ۽ ڏينهن جي سپنن ۾ ايري ايندي هئي. انهيءَ عشق ۾ فقط اکيون ملوث هيون. مون کي ياد ٿو اچي تہ بسنت هال حيدرآباد ۾ مون پنهنجو غزل پڙهيو هو:

”هيءَ سٽن نہ ڏيندي ڇٽن، اٿي ڏس ڪوئي آيو آ پيارا،
هي شايد ساڳيو رمتو آ، اڳ جيئن آجايو آ پيارا-“

چوڌاري واهہ واهہ ٿي وئي هئي، پر ڪنهن بہ نہ ٿي ڄاتو تہ منهنجي تحت الشعور ۾ ڇا هو؟ هن تاڙيون تہ وڄايون ٿي، پر پوپٽ ڪسڪي ٿي ويو. جنهن وقت منهنجي قوهہ جواني هئي، تنهن وقت ڪيئي محبوبائون

منهنجي زندگيءَ ۾ آيون هيون، پر ڪا بہ انهيءَ رابيل جي گل جهڙي نہ هئي، جهڙي مَنو هئي. جنهن جي ناريءَ تائين منهنجو هٿ نہ پهچي سگهيو هو.

هوءَ رسيس ۾ اسڪول ۾ وراندي ۾ ٽهلندي هئي. جمونءَ جي وڻ هيٺان، ساهيڙين سان بيٺي هوندي هئي. ڪلاس ۾ ويٺي هوندي هئي تہ منهنجون اکيون هن تي ڪتل هونديون هيون. اکين جي ٻولي اکيون سمجهنديون آهن. هوءَ همہ تن هانوَ هئي. هَن مون کي ايترو اتساهيو هو، جو صرف هن کي ڏيکارڻ لاءِ مان ڪيمسٽري، فزڪس، جاميٽري ۽ ٽرگناميٽريءَ ۾ پهريون نمبر ايندو هوس. جن سان هونءَ منهنجي ڪائي دلچسپي نہ هئي. انگريزي، سنڌي، فارسي تہ مان پنهنجن استادن کان بہ وڌيڪ ڄاڻندو هوس. جڏهن ڪوئي ماستر سوال پڇندو هو، تہ مان پهرين هٿ مٿي ڪندو هوس ۽ صحيح جواب ڏيندو هوس. تڏهن مَنو مون ڏانهن ڪنڌ ورائي ڏسندي هئي. اي حسن! تون مون کي ايترو مُندي ڇو ڇڏيندو آهين؟ دنيا ۽ مافيها کان بي خبر ڇا لاءِ ڪري ڇڏيندو آهين؟ تون ئي تہ موت جي مات آهين؟ تو ئي پيريءَ تائين، منهنجي تحرير کي جوان رکيو آهي. اهڙي ڪهڙي موميا آهي، جا تو ۾ آهي ۽ جا جذبات کي جوان رکيو اچي!

مون ڪهڙيءَ لاءِ نہ لکايو آهي تہ منهنجي وهي مڙي چڪي آهي، هميشہ لاءِ اڪ ٻوٽ جو وقت ويجهو آهي. مان اهو سڀ ڪجهہ لکڻ ٿو چاهيان، جنهن منهنجي شاعريءَ کي اتساهيو آهي. هوءَ سرسوتي جنهن جو گهر سُکي تلاءَ کان ٿورو پري هو ۽ جا شام جو پنجين وڳي پنهنجي ٻالڪنيءَ ۾ ويهي، منهنجو انتظار ڪندي هئي ۽ هن وٽان وڃي، ڪنهن هرڻ وانگر ترسي، هن ڏانهن منهن ورائي ڏسندو هوس. اها رڃ وانگر منهنجيءَ زندگيءَ مان گم ٿي وئي، پر ازل جي اڄ جي ڇڏي وئي. هوءَ چندا ۽ چمپا جي سُک - پَل جي پرسان فانيءَ جي ڪلب جي سامهون رهنديون هيون، اهي سڀ منهنجا معصوم عشق هيون. اهي سڀ ڪيڏانهن ويون، هڪ وڏو واچوڙو آيو ۽ انهن کي ڪک پن وانگر اڏائي ويو. هاڻي تہ پتو نہ آهي تہ ڪهڙو پن ڪٿي ڪِريو. ڪهڙو ڪٿي ڪِريو. ائين ٿو لڳي تہ اهي ڇوڪريون مون کي جڳ جڳانتر کان اڳي ڪٿي مليون هيون، ڪٿي؟ ڪهڙي جاءِ تي؟ سو ياد نہ آهي، پر پهرينءَ نظر ۾ منهنجي دل ۾ ڪپي ويون هيون ۽ ڪائي اڌوري ڪهاڻي ٻيهر اڌوري رهجي هئي. مير تقي مير چيو آهي:

ياد اس کي اتني خوب نهين مير باز آ
نادان پهر وه جي سے بهلايا نہ جائے گا۔
پر اڄان بہ ٻڌائيءِ چا تہ ڇيو آهي؛
ڪٿا منجهہ قرار، هٿا هيڪاندا سنگ ۾،
ڳاهي ڳاهہ فراق جي، ڪيا ڏارئون ڏار،
نہ ڄاڻان ٻيهار، وري ملندا ڪن سين.
غالباً هن بہ ساڳي ڪيفيت محسوس ڪئي هئي؟ مون يٽ شاهہ تي ڪنهن واقف عورت کان پڇيو هو؛ "تون ڪير آهين؟،

"مغليائي."

جواب منهنجي هانءَ ۾ ٻرڇيءَ وانگر لڳو هو، ۽ اسان ڪنهن اڻوٽ رشتي جو حصو بڻجي ويا هئاسين. عشق جو معصوم آهي، دل تي ماڪ جي قطري جيان ترو تازه رهي ٿو ۽ جنهن ۾ معصيت آهي، سڄي عمر ڪنڊي وانگر چڀندو رهي ٿو.

ڇا پوپٽ يا ڀؤنر جو گل سان عشق ڪمتر درجي جو آهي؟ طوطو زيتون جي موجودگيءَ مان وڏيڪ لطف اندوز ٿئي ٿو، پر ٽڪيل زيتون ٽاريءَ تي ڪهڙا نہ برا لڳندا آهن!

'معصوم گنهگار' جوش مليح آبادي جي هڪ ترڪيب ڪهڙي نہ پياري هئي! مان بہ يقين سان چئي سگهان ٿو تہ هر گناهہ جي باوجود مان معصوم رهيو آهيان. منهنجي دل ۾ گناهہ جو احساس ائين رهيو آهي، جيئن ٽڙيل گلاب جي گل ۾ ماڪيءَ جي مک هوندي جا هن کي ڏنگيندي نہ آهي. جڏهن مان بي. اي ۾ پڙهندو هوس، تڏهن پنڪج ملڪ جو اهو راڳ،

پنڇي باٻورا چاند سي پريت لڳائي
ڇايا ديکهہ ندي مين مورکهہ پهولا نهين سمائي.

ڏاڍو وڻندو هو ۽ جڏهن اهو ڪنهن هوٽل تي وڄندو هو تہ مان ٻيهي رهندو هوس ۽ جيستائين اهو پورو نہ ٿيندو هو، ڪيڏانهن نہ ويندو هوس. فلمي گانا تن ڏينهن ۾ ديوانگيءَ جي حد تائين مقبول هوندا هئا. مون کي ياد آهي تہ موهني ڪيسوانيءَ کي، (جنهن جو پيءُ هولا رام پوءِ منهنجو سکر ۾ سينئر هو.) جڏهن ڪلفٽن تي وهنجندي ٻلو باٽل چڪ پاتو هو تہ هوءَ نيم بيهوش ٿي وئي هئي ۽ جڏهن ڪيس پرتي نهيل هوٽل جي پڊر ۾ ليٽايو هئائون

تہ هڪ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جي ڇوڪريءَ، ان دؤر جو مشهور گانو، ”اي چاند ڇهپ نہ جانا“ ڳاتو هو. ان وقت ڪجهہ انگريز سپاهي موجود ها، جي ٿوري هندوستاني ڄاڻندا ها. تن اهو گانو ٻڌي وڏا ٺهڪ ڏنا ها. ان دؤر ۾ آرزو لکنويءَ جو لکيل گانو، ”جگ مين چلين پون کي چال“ جيڪو ڪي. سي. ڏي ڳاتو هو، اهو بہ مون کي ڏاڍو وڻندڙ هو. سٽگل مون کي ورلي وڻندو هو. هن جا، ’اڪ بنگلا بني نيارا‘ جهڙا گانا مون کي بور ڪندا ها. جيسين گيت جا ٻول پيارا نہ آهن، تيسين ڳائڻ جو آواز ڪيڏو بہ پيارو هجي، مون کي نہ وڻندو آهي. مان ڪيترو دور اچي نڪتو آهيان. زندگي آبشار وانگر، مون کي ڪيترو نہ لوڙهي وٺي آهي!

مون ڳالهہ ٿي ڪئي زرينا جي والد بزرگوار جي. هن مون کي گربخشاڻيءَ واري شاهہ جي رسالي جا ٽي جلد بہ تحفي طور ڏنا ها. جڏهن مان فرسٽ ييئر ۾ فرسٽ ڪلاس فرسٽ آيو هوس.

مان انگريز سرڪار خلاف تحريڪ ۾ ايترو ملوث ٿي چڪو هوس ۽ رتن ۽ سندر ساهتيہ ۾ ڇپيل گجراتي، بنگالي، هندي ناولن مون کي ايترو اتساهيو هو، جو هڪ ڀيري مان انگريزن خلاف زوردار تقرير ڪري رهيو هوس، جا اسٽوئرٽ گنج لڳ زرينا جو پيءُ پاسيرو بيهي ٻڌي رهيو هو. مون پنجابيءَ جو هڪ لوڪ گيت پڙهي تقرير ختم ڪئي.

بازار وڪاندي ڏوڪي
انگريز پرايا لوڪي
سمجهہ نہ ڄاڻان.

خانصاحب منهنجي ڪلهي تي هٿ رکي پڇيو، ”پٽ تون انگريزن کي ڪڏهن ڪڍي سگهندين؟“

”چو نہ.“ مون جواب ڏنو. ”اسان هندوستاني ٽيهہ ڪروڙ آهيون.“ منهنجي ڪم عمريءَ کي ڏسي هو فقط مرڪيو هو.

خانصاحب هڪ خدا ترس ماڻهو هو ۽ صوم صلوات جو پابند هو. زرينا جا پيءُ جو ذڪر ڪندي نہ ڍاپندي آهي. هن کي ياد ڪري روئي وجهندي. ڇا نہ آتشبازي ٿيندي هئي شڪارپور ۾ شب برات تي! زرينا جن جي گهٽيءَ ۾! ڦٽاڪا، ڦنڊڙيون، ڏنگ، هوايون، بم گولا، وڇون، ٽوٽڪا، رنگين ماچيس، چٽڪائي سيون، ڦرٽيون ڦرنديون هيون. اهي نالا تہ منهنجي ڏيءَ

ڊاڪٽر روحيءَ جي ٻارن رابيل، روهيل (اهو لفظ روهہ مان نڪتل آهي.) سرمد ۽ ڪومل بہ نہ ٻڌا آهن، جي ڪجهہ وقت اڳ هتي رهيل هئا. پر اهي مستقل طور دادوءَ ۾ رهندا آهن. نہ وري اهي روماسا، پري سا، سونيا، ماهہ رخ ۽ بشريٰ ٻڌا آهن، جي منهنجي ڌيءَ ياسمين جون ڌيئر آهن، جيڪا مڙس سان گڏجي عمري تي وئي آهي ۽ 11 ڊسمبر 1995ع تي موٽڻي آهي. هن جون ڌيئر اسان وٽ تي ڏينهن اڳي اچي رهيون آهن، جيئن هو پيءُ ۽ ماءُ جي آجيان ڪري سگهن. جدي ۾ منهنجو پٽ انيس، پي. آءِ. اي جو مئنيجر آهي، جيڪو سندن خيال رکي رهيو آهي. انهيءَ جا ٽيئي ٻار شهر يار، شاهہ رخ، ۽ نينا بہ انهيءَ شڪارپور جي تهذيب کان غير واقف آهن. نہ وري منهنجي پٽ ڊاڪٽر سليم جون ڌيئر نين تارا ۽ پريہ يا منهنجي ڌيءَ نگهت جا پٽ شاهہ زيب ۽ جهان زيب، جن جا نالا منهنجي نياڻي اورنگ زيب رکيا ها. افسوس جو هن جي فرشتہ صفت ڌيءَ شفق گذاري وئي. مان هن جي وفات تي ڏاڍو رنو هوس. اهڙين معصوم ٻار خدا ڇو ٿو گهرائي وٺي؟ هن جي مصلحت ڪير ٿو ڄاڻي؟ ڇا اهي صور اسرافيل تائين ٻار ئي رهن ٿا ۽ انهن کي جواني ۽ پيري نصيب نہ ٿي ٿئي؟ ڇا اهي ٻار قيامت ۾ بہ ٻار ٿي اٿندا ۽ ڪوثر ۽ سلبسيل جي ڪناري ڪنهن وڻ ۾ ميوي وانگر لڳندا. خدا جو اسرار ڪيترو بعيد از فهم آهي!

جڏهن مان ننڍو هوندو هوس تہ ڪونجان نالي هڪ عورت پنهنجي خوبصورت ڌيءَ سان اسان جي گهر ايندي هئي. مان هن کان روز پيرون وٺندو هوس، جيڪي هو ڪنگريءَ ۾ کڻي، وڪڻڻ ايندي هئي. پيرون منهنجو وات ڇلي ڇڏيندا ها، پر پوءِ بہ مان هن کي چوندو هوس، تہ هوءَ روز اچي. ڇو تہ هن جي خوبصورت ڌيءَ نازان مون کي ڏاڍي وڻندي هئي. ٻہ چار ڏينهن هو نہ آيون ۽ مون هنن جو ڏاڍو انتظار ڪيو. هڪ ڏينهن هن جي ڌيءَ اڪيلي ڪنگريءَ ۾ پيرون کڻي آئي. جڏهن مون هن کان هن جي ماءُ لاءِ پڇيو تہ چيائين: "بابا امان کي ڪاري ڪري ماري ڇڏيو آهي."

مان حيرت مان هن ڏانهن ڏٺو، ڇو تہ هن جي ماءُ تہ هَن وانگر گوري هئي. گهٽ ۾ گهٽ هن جو رنگ ڪنگريءَ ۾ پيل پيرن جهڙو تہ هو.

مون رڙ ڪري هن کي چيو: "تنهنجي ماءُ تہ ڪاري نہ هئي."

هن جواب ڏنو: "بابا هن کي هڪ ڪنوڙ (ذات) سان ڪاري ڪري ماريو."

"کھڙو ڪتو هڻ؟"

"پوکي ڪيتي ڪندو هو."

ايتري ۾ منهنجي ماءُ اچي نڪتي. جنهن کي هن ساڳي ڳالهہ ٻڌائي. ۽ جنهن مون کي سمجهايو تہ کاري چا ٿيندي آهي. جڏهن زالن کي کاري ڪري ماريندا آهن. اميءَ انهيءَ ڇوڪريءَ جا ڳوڙها اگهيا جا اوچنگارون ڏئي رهي هئي ۽ هن کي مون سان گڏجي تريل پٽاٽا ۽ سرنهن جو ساڳ کارايو. پوءِ مون هن جو ساڻدهہ هڪ هفتو انتظار ڪيو. پر هوءَ پيرون ڪتي نہ آئي. هاڻ جڏهن ڪتيءَ جون مينهن ڦڙيون پونديون آهن، تڏهن مون کي اهو مهانڊو ياد ايندو آهي، جنهن تان تاهہ تاهہ ڳوڙها ڳڙي رهيا هئا. جنهن جا چوليءَ مان بہ پيرون نظر ايندا ها. الائي ڇو کي کي مهانڊا دل تي اُکرجي ويندا آهن ۽ مِٽجي نہ مٽبا آهن.

اسان جي گهر پرسان گهڪرائين جو پاڙو هو، جتي چيلو ڪتاڻ وارو رهندو هو. چيلو ڦارون، گجر جي ڪرتين، بصرن جي ڳوٺين، ۽ ڪتر، انب، ڪريلن، واڱڻن، مرچن، ڇهارن، ميهن، متيرن، گوبي، ڏوڻرن، ليمن، ثوم، ادرڪ، ڪشمڪش ۽ تر مغزيءَ جي ڪتاڻ ناهيندو هو. ننڍي بازار ۾ بہ ڪتو ڪتاڻ وارو بہ ساڳئي قسم جي ڪتاڻ ناهيندو هو. ننڍي بازار جي ڪنڊ تي نيوند حلوائيءَ جو دڪان هو، جنهن کان اسان ناشتي لاءِ سيرو، پڙيون ۽ پٽاٽن جي ڀاڄي وٺي ايندا هئاسين ۽ شام جو مانيءَ سان کائڻ لاءِ ڪچوريون ۽ پڪوڙا وٺي ايندا هئاسين. نيوند سيٺي کان سٺي مٺائي رکندو هو ۽ جنهن وٽ مٺائيءَ جا وڏ کان وڏ قسم هوندا هئا. هن وٽ کوهيو، مانهن جي مٺائي، کور جو مائو، جنهن ۾ پستا پيل هوندا ها، جلبيون، مگيريون، دندان گيري حلوو، سائو مائو، ٻجن، ناريل ۽ پيٺي جون مٺايون، اچي برفي، نختي (بوندي) تريل سڱر، تريل دال، چمون، کارا ۽ ڳاڙها، ڏوئيون، تسمئي وغيره ناهيون ونديون هيون. هولو ۽ پوڄو حلوائي بہ گهڻو ڪري ساڳيون مٺايون ناهيندا ها. جن جون ڏياريءَ تي اسان وٽ هندو پنڊيون ڀري موڪليندا ها. نيوند جي پرسان هڪ قيمائي هوندو هو. جيڪو کاري مرچ ۾ قيمو پچائيندو هو، ۽ قيمو چمچي سان ڪڍي، وڏيءَ ديگڙيءَ تي چمچي سان ٺڪ ٺڪ ڪري ڏيان ڇڪائيندو هو. ڪنڌي جي ڪُهيءَ کان ڪجهہ پنڌ تي پوڳڙي هو. جو پکڙا تتل واريءَ ۾ ڦلاريندو هو ۽ جوئر ۽ مڪئي جا ڦلا بہ ڦلاريندو هو.

مرملا، ڦلا، آيون، ڀينل ستون، ڇانورن، ڀڳڙن ۽ ترن جا ٻوٽيندا ۽ لايون بہ وڪڻندو هو. جي اسان ڀاند يري ونئي ايندا هئاسين. ننڍي بازار ۾ حلوائي، جوهري، ويرو لغڙائي بہ هوندا هئا. جنهن وٽ شمن گڏي، ڏندي دار، لوٽڻ دار، ڏنگي دار، لغڙيون وڪامنديون هيون، جي ونئي اسان شام جو کوٺن تي اڏائيندا هئاسين. انساني روح وانگر ڪنهن پتنگ جي اڏام ٽوري ۽ ڪنهن جي گهٽي هوندي هئي. ڪو وڄ تي ڪاٽا تي ويندو هو ۽ ڪو ڏاڍي ڏور وچي ٽڪ ٻڏي بيهي رهندو هو. پر پوءِ بہ ان جي ڏور ٻي ڪنهن جي وس ۾ هوندي هئي. پر اها تڏهن جي ڳالهہ آهي، جڏهن مان ڇٺي درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندو هوس. انهن ڪان سواءِ تصويرن جو هڪ دڪان هوندو هو، جنهن ۾ دنيا جي بهترين آرٽ جا فوٽو هوندا ها، جتي مان ڪلاڪن جا ڪلاڪ وڃي ويهندو هوس.

مون کي هائي ياد ٿو اچي انهن ۾ ايل. گريڪو، بوتي چلي، رفائيل، گويا وغيره جي تصويرن جا فوٽو هوندا هئا. گويا جي 'ننگي ماجا' مون کي چٽيءَ طرح ياد اچي ٿي. ڇو تہ ان کي مون ڏسي ڀهريون ڀيرو تصور ڪيو هو تہ منو ڪپڙن اندران ڇا هوندي؟

گهہ جا واپاري، بجاج، سونارا، فوني وارا بہ هوندا ها. اتي هڪ سک جو دڪان هوندو هو، جنهن جي وچ تي ڪپڙي جو پردو ڏنل هو ۽ هُو ڪجهہ هندو ڇوڪرا پردي پويان وٺي ويندو هو ۽ جڏهن ٻاهر ايندو هو تہ پنهنجي ڌوتيءَ سان نرڙ تان پگهر ڦڙا اگهندو ايندو هو، ۽ انهن اسڪولي ڇوڪرن کي پينسلون، سانچا، نوٽ بوڪ ۽ جپاني رنگ مفت ۾ ڏيندو هو. مون ڪانوَ جو گوشت فقط هڪ ڪلاس فيلو سنڌي سک کي کائيندي ڏٺو هو، جيڪو هو شاهي باغ جي ٻنيان ڇيرن واري بندوق سان ماري آيو هو. مون کي اهو ڏسي جڏهن نفرت آئي تہ هن چيو: ”اوهان مسلمان بيوقوف آهيو. ڪانوَ، طوطو، ڪبوتر، جهرڪيون سڀ هڪجهڙا آهن. ڪوئي پکي حلال يا حرام ناهي. هو نوريڙا بہ رڌي کائيندو هو. ٻي ننڍي بازار، جتي شيخن جي حَويلي بہ هئي، هڪ دڪاندار ڏاڍا مزيدار دهي بڙا، ڪاڪڙن جي ٿلهي ڪان ڀري بزار جي ڪنڊ تي ٺاهيندو هو، جا ڍڪ بزار ۾ پوندي هئي

دهي بڙن جي دڪان جي ڀرسان، مٺين شين جا دڪان هوندا هئا، جن ۾ مصريءَ جا سنگ، ننڍا وڏا پتاشا، گپت، ننڍا وڏا پستن، ڀڳڙن، بوهي مگڻ، ۽

بادامين وارا نقل ۽ ريوڙيون ملنديون هيون. اسان جي پاڙي ۾ نارائڻ حڪيم جو دڪان هو، جو ڪنا ليما پائيندو هو. جي ڪڏهن ڪڏهن اسان ڇانورن سان ڪائيندا هئاسين تہ مليريا جو بخار لهي ويندو هو. اهي سڀ ڳالهيون اسان جي پونيٽرن جي خواب خيال ۾ بہ ناهن. مون کي پنهنجي ننڍپڻ واري شڪارپور ساري غالب جو هينيون شعر ياد ايندو آهي.

الاهي ميرے لبون پر یہ کس کا نام آیا

کہ میرے نطق نے بوسے میرے زبان کے لئے.

ترجمو: (يا الاهي منهنجي چپن تي هي ڪنهن جو نالو آيو،

جو منهنجي تارونءَ منهنجي جيڀ کان چميون ورتيون.)

اتفاق سان منهنجو ننڍو سالو سرفراز، جنهن کي منهنجون ڏوهٽيون ماما سفن ڪري ڪوٺينديون آهن. اڄ اچي نڪتو آهي ۽ مان زرينا جي موجودگيءَ ۾ هن کان شڪارپور جا وڏيڪ تفصيل ٿو وٺان.

هن کان وڌيڪ معلوم ٿيو تہ اسان جي پاڙي ۾ ڪپڙين واريون ايندينون هيون، جن کي ڪليوپيٽرا ڪٽ نرڙ تي ڪنيل وار ۽ لونڊڙين وٽ ڪنڊڙا ڪاڪل هوندا ها ۽ منهن تي ڏينيوڙيون ڪيديون هيون. ڪن کي ڏينيوڙين سان نرڙ تي چنڊ تارو ٺهيل هوندو هو. هٿن جي پٺيءَ تي ست ست ڏينيوڙيون هونديون هين، ۽ ٻانهن جي ٻڪن تي بہ هوءَ نڪر جون بيل گاڏيون، پينگها، گڏيون، ڪپڙا، گهگهيون بہ آئينديون هيون. اهي شيون اٿين لڳنديون هيون، ڇڻ موهن جي دڙي جي ميوزم مان آنديون اٿائون. اهڙيون صورتون مون مصري ڪتابن ۾ ڏٺيون آهن.

تهہ اونهاري ۾ جڏهن ڇڙيو پاڻي واهن ۾ ايندو هو، ۽ ٽاڪ منجهند جو جڏهن ڪانوَ جي اک نڪرندي هئي، هُو اسان جي گهرن ۾ گهڙي ايندينون هيون ۽ نڪر جي ڪنگرين مان پيرون ڪڍي وڪڻنديون هيون، جي اسان چاهہ سان ڪائيندا هئاسين.

ڇا دنيا جي ڪابہ طاقت اسان کي انهن ساروڻين کان روڪي سگهي ٿي؟ ڇا ساروڻين تي زنجير پئجي سگهن ٿا؟ اها ئي ڳالهہ آهي جو اسان جو نئون نسل ويسر جي انڌي کوهہ ۾ ڪِريو آهي، ۽ دنيا ۾ ان ڇا وڃايو آهي، ان جو هن کي ڪوبہ احساس ڪونهي. ڇا مان پنهنجي تحرير ۾ اها دنيا بچائي سگهان ٿو، ڇا ٠ ِصغير جي تاريخ جو حسين ترين خواب هئي. ڇا پيلو نروڌا

جي شاعري ميڪسيڪو ۽ لاطيني آمريڪا جي جهوني تهذيب کي بچائي سگهي ٿي؟ ڇا برصغير ۾ ڪوئي اهڙو شاعر يا اديب آهي؟

مان سرفراز جي گفتگوءَ جي تسلسل کي ٽوڙڻ نہ ٿو چاهيان ۽ جيئن هو چوي ٿو لکندو ٿو وڃان. ”اسان ڇتين ۾ ڪاٺ جا پينگها ٻہ ٽنگيندا هئاسين ۽ جنديءَ لٽل ڪاٺ جي پاون سان هندورا ٻہ هوندا ها. جي ڪشمور ۽ هالا جا نهيل هوندا ها. اونهاري ۾ اسان هالا جي هندوري ۾ لڏندا هئاسين. ڏنومل، پمن مل، گندومل پرسان رهندا هئا. پرسان راڌا نالي هڪ بنگالي عورت ٻہ رهندي هئي جا هڪ سنڌي هندو خريد ڪري آيو هو. هوءَ جڏهن وهنجندي هئي تہ مان نم جي ڏار تان پٺن ۾ لِڪي، هن جي در مٿان ڪتل لوهي سيخن اندر ڏسندو هوس. هوءَ سانوري هئي ۽ ڪچي زيتون وانگر لڳندي هئي. گهر جي سامهون ٽِڪي رهندي هئي، جنهن جو ڪرڙوڊ پٽ هڪ ننڍي نيٽيءَ سان شادي ڪري آيو هو. اها مون کي ڏاڍا پاسا ڏيندي هئي، جڏهن مان فرسٽ ايئر ۾ پڙهندو هوس ۽ بلوغت تي پهتو هوس. ڪرڙوڊ مڙس مان هن کي رج نہ ٿيندو هو. ڏني جي گهر ۾ هن کان اڳ وشنا رهندي هئي، جنهن جو مڙس ڪوئيٽا ۾ زلزلي ۾ مري ويو هو. زلزلي جي خبر جڏهن شڪارپور ۾ پهتي هئي، تڏهن ماڻهو ڊِڪرا ڪري روئي رهيا ها ۽ مٿو پِٽي رهيا هئا، ڇوتہ اونهاري ۾ غريب شڪارپوري هندو ٻہ ڪوئيٽا وڃي ڌرمشالائن ۾ رهندا ها ۽ انهن مان ڪيئي مري ويا ها. وشنا کي هڪ ٻار هو. جوان وڏوا هڪ پَٽ تي ڪِريل پڪي انب وانگر لڳندي هئي. ان ٻال وڌوا کي ڏسي مون کي ٽئگور ۽ شرت چندر چٽرجي جا ناول ياد ايندا ها.

اي هومر ڪان هاٿيءَ تائين شاعرو! اي. ٽي. ايس. ايليٽ، ازرا پائونڊ، اي سُوريلي شاعرؤ! لوئي آراگون پال، اليوار، اي. ليو پارڊي، اي تاريخ نويسؤ! ٽوئن بي، ول ڊيورانٽ، ابن خلدون، خفي خان ۽ ٻيا سڀ اهم شاعرو، اديبو، آرٽسٽو! جن کي مون راتين جون راتيون جاڳي پڙهيو آهي ۽ دوستي رکي آهي. مون لاءِ ايتري معني نہ ٿا رکو، جيتري اهي عام ماڻهو، اهي گمنام ماڻهو، پنهنجي گذران لاءِ پريشان ماڻهو، آرٽ ۽ ادب کان بي بهره ماڻهو رکن ٿا. مون لاءِ پنهنجي ڌرتيءَ جي ڪنڊ ڪنڊ ڏاڍي وسيع آهي. ڪريملن، مير شاهہ جي قبي ۽ لين گراڊ، لکي در کان ننڍا آهن. نہ گهرجن مون کي اهي ميوزيڪل ڪنسرٽ، مون لاءِ مسرور فقير جي سِتار ڪافي آهي. اي دنيا جا

اهر ماڻهؤ! اوهان ناراض نہ ٿيو، مان اوهان مان ڪن تي اڳي ئي لکيو آهي. ۽ ٻين تي بہ ڪنهن وقت لکندس. قدرت مون کي ايتري وٿي ڏيندي جو سڀ سان ليکو چوکو لاهي وڃان! مون کي واري واري سان خدا بچائي ان ڪري ورتو آهي جيئن مان هن ڌرتيءَ جو قرض موکي وڃان.

شڪارپور ميونسپالٽيءَ ۾ هڪ ڊريو صاحب نالي هڪ انگريز ايڊمنسٽريٽر ٿي آيو، جو هڪ هندو طوائف نوتا سان عشق ڪندو هو. جيڪا هاٿي در لڳ رهندي هئي. مون اها نوتا ڏٺي هئي. ڪافي سال اڳ مون کي امراؤ جان ادا ۾ راڻيءَ جو ڪردار ڏسي اها عورت ياد آئي هئي. هوءَ شڪارپوري هندياڻي هئي ۽ ريشمي پڙو ۽ گج پائيندي هئي ۽ ڪيس پيرن ۾ سونا گهنگهرو پڌل هوندا هئا ۽ هاٿي در تي ايندي ويندي وچ وانگر لشڪارا ڏيندي هئي. تن ڏينهن ۾ مون لاءِ هوءَ طلسم هوشربا هئي جا مون ٻئي يا ٽئين درجي سنڌيءَ ۾ پڙهي هئي. پوءِ تہ جوانيءَ ۾ ايتريون طلسم هوشربائون منهنجي آغوش ۾ آيون جو ڪئسانووا مون کي ڏسي ها تہ مون سان رشڪ ڪري ها! ڇا هي مان پاڻ ۽ پنهنجي خاندان سان زيادتي ڪري رهيو آهيان؟ عيسائيت ۾ تہ اعتراف ۽ اقبال جرم (Confession) ماڻهوءَ جي هر گناهہ کي ڌوئي، هن کي اڇو اجرو ڪري ڇڏيندو آهي؟ ڇا روسو کي اولاد نہ هئي، جنهن پنهنجا اعتراف لکيا ها. ڇا هيمنگ وي کي اولاد نہ هئي؟ جنهن ڪلمنجارو جي برف (Snow of Kilmanjoro) ۽ ٻين ناولن فيسٽا (Fiesta) وغيرہ ۾ پنهنجا معاشقا لکيا آهن. هيمنگ وي جي تہ پٽ پيءُ جي سوانح حيات لکي آهي. سعادت حسن منٽو جو لاهور ۾ رهندو هو ۽ ترقي پسند هو، سو تہ پنهنجي جاءِ تي پر شورش ڪاشميريءَ جهڙي اسلام پسند اديب بہ 'اس بازار ۾' ڪتاب لکيو آهي.

عيسائيت ۾ اعترافِ گناهہ ارتدادِ گناهہ آهي، ۽ منهنجا ڪتاب ئي تہ منهنجا خطبہ گاهہ (Pulpit) آهن.

مون ۾ عيب اپار جو اعتراف اهو ڪنب آهي، جنهن جو ڪٿي صرف خدا جي ذات آهي. مان پنهنجي شاعريءَ جي سٽ، 'سڀ سانگ سجايو آ پيارا'، موٽائي ٿو وٺان. پر پوءِ بہ پنهنجي ذات جي تڪميل لاءِ اهو تفصيل ضروري آهي. جڏهن عارض و لب اٿين لهلهائيندا ها، جو منهنجي زندگيءَ لاله زار ٿي ويندي هئي.

هاڻي وري موٽان ٿو پنهنجي سالي سرفراز ڏانهن. هو سَٽي جَتي رهيو آهي ۽ هن مهل تائين شادي نہ ڪئي اٿس ۽ انهيءَ اميد تي آهي تہ ڪنهن وقت حوران هن جي هنج ۾ هونديون. هو پڻ بہ ڪيترن هندو مسلمان پاڙي وارن جو ذڪر ڪري ٿو. اسان جي پاڙي ۾ هڪ اَچر اپاهج رهندو هو. جنهن کي نہ ٻانهون، نہ ٽنگون هونديون هيون ۽ جنهن کي هڪ گاڏيڙي ۾ هيٺان رلهي وجهي ليٽائي ڇڏيو هٿائون. ۽ هن کي هٿ سان ماني کارائيندا هئا. هن جي ڳالهہ مون ان ڪري ڪئي آهي تہ اهو ڏيکاريان تہ جنسي ناآسودگي هڪ اپاهج کي بہ ڪيترو بيچين بڻائي ٿي، ۽ جنسي آسودگيءَ کان پوءِ، هن جو منهن ائين ٿو ٽڙي پوي جيئن برسات ۾ پتر جو گل ٽڙي پوندو آهي.

هڪ ڀيري مان شڪارپور ۾ سکي تلاءَ وٽان نعيم صديقيءَ جي گهر ڏانهن وڃي رهيو هوس. جتان تلاءُ شروع ٿئي ٿو، اتي هڪ وئشيا رهندي هئي. اچان مان موڙ وٽان لنگهيس تہ ڇا ڏسان تہ اها وئشيا ان اپاهج اَچر کي هنج تي کڻي پنهنجي گهر وڃي رهي آهي. اَچر هن کي ڇيو تہ هن رلهيءَ هيٺان پہ رپيا رکيا آهن. وئشيا رلهي مٿي ڪئي پائليون ۽ آڌيون ڳڻي پہ رپيا ڪنيا. اَچر ائين هشاش بشاش لڳي رهيو هو، ڄڻ سڪندراعظم مٿسي ڊونا فتح ڪئي هئي. اَچر کي ياد ڪري مون کي وڪٽر هيوگو جو ناول "ناٽرڊيم جو ڪُٻو (Hunchback of Notredam) ۽ مغرب جو عظيم مصور تلوس لوترڪ (Tolouse Lautric) ياد آيا. پر اهي ٻئي ايترا اپاهج نہ هئا. ڇا اَچر ڪنهن عورت سان شادي ڪري سگهي ها؟ اهو سوال آسمان جي ڪنگري ۾ ڪنهن ڪمند وانگر وڃي اٽڪي ٿو.

هن جي تقدير ائين ڇو ٿي، ان جو ڪوئي غيب جو ڄاڻو ئي جواب ڏئي سگهي ٿو. هو اهي پہ رپيا هفتي ۾ بيک وٺي ڪٺا ڪندو هو ۽ رتيءَ جي رهاڻ تي گهوري ڇڏيندو هو. مان جڏهن موٽي آيس تڏهن ڏٺم تہ اها وئشيا اَچر کي ڪڇ ۾ گاڏيڙي ۾ ليٽائي رهي هئي.

مون کي ڪنهن دوست ٻڌايو هو تہ هو ڪنهن پٺاڻي طوائف وٽ شب باشيءَ لاءِ ويٺو هو، ۽ اچان ڪپڙا لاهي رهيو هو تہ هڪ فقير وئشيا جو در ڪڙڪائي سٽ هڻين. وئشيا در کولي هن کي ڇيو تہ، پرواري ڪمري جي در وٽ اچي، ڇو تہ هن جا پئسا اتي پيا آهن. مُنهنجو دوست ڪٽ تي ويٺو رهيو، پر پورو ڪلاڪ هوءَ نہ آئي. جڏهن واپس آئي تڏهن، هن کان معافي

ورتائين. ۽ چيائينس تہ: ”فقير بابا ڏاڍو چرس پيتو هو ۽ گھڻي دير لاتائين.“

”فقير توکي ٿي خيرات ڏني يا تو فقير کي خيرات ٿي ڏني.“ منهنجي دوست پڇيس. ”چرس پيتو هئائين يا نہ. هڪ رپئي ڏيڻ ۾ ڪيتري دير ٿئي ها؟“

طوائف جواب ڏنس: ”رپئي جو سوال نہ آهي. فقير خيرات ۾ تو وانگر شب باشي گهرندو آهي. ۽ جي مان هن کي انڪار ڪندي آهيان تہ هو هليو ويندو آهي، مون کي پٽ جو ڏاڍو ڀؤ ٿيندو آهي.“

اي شرت چندر چٽرجي، توکان چترليکا وسري وڃي. جي آنءَ توکي اهي سڀ مشاهدا ٻڌايان. جيڪي مون تائين پهتا آهن. اي هينري ملر! اي. ڊي. ايچ. لارينس! اي سعادت حسن منٽو! اي عصمت چغتائي! اي ڪرشن چندر! اي راجندر سنگهہ بيدي! اي موهن ڪلپنا! ڇا اوهان معاشري جي ناسور جي پوري جراحت ڪري رهيا هئو يا ان کي لاعلاج ڪري رهيا هئو؟

اوهان کي معلوم آهي تہ منهنجي ڪتاب ”جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي“ تي بندش وقت هڪ الزام اهو بہ هو تہ ان ۾ فحاشي آهي. ڇا سچ بہ فحش ٿي سگهندو آهي؟

سرفراز کان نيو ايرا اسڪول وسري نہ ٿو وسري. هو بہ مون سان ساڳئي اسڪول ۾ پڙهندو هو ۽ مونَ کان هڪ سال سينيئر هو. نيو ايرا اسڪول جي باغ ۾ هڪ کوهہ هو. جنهن جي پرسان ڇمون، توت ۽ زيتون جا وڻ هوندا هئا. کوهہ جون ڪنگريون مون کي جنم جنم جي چڪر وانگر لڳنديون هيون ۽ پنهنجو پاڻي اوتي ڦرنديون رهنديون هيون. طوطا ۽ بربلبون، توت ٽڪي اڏامي ويندا ها. بربلين ۽ طوطن تي ڪابہ پابندي نہ هوندي هئي تہ هڪ ئي توت يا زيتون کي ٽڪين. نيو ايرا اسڪول جو مالڪ مينگهراج هو، جنهن جي ڌيءُ شانتي، اڄان تائين الهاس نگر ۾ رهندي آهي. هو اسان کان سڏ پنڌ تي رهندا هئا.

نيو ايرا اسڪول ۾ ماستر ڪيئل داس فاني، پيتامبر داس، ٻودا رام، يوڄراج، پريم چند گانڌي، لڇي رام ۽ ڦتي چند هوندا ها. انهن مان ڪيئل داس بچيو هو ۽ مون سان پارت ۾ سيمينار تي ڀوپال مان ڪهي ملڻ آيو هو. ۽ ان تي فخر محسوس ڪري رهيو هو تہ هو منهنجو استاد آهي. هو ڏيڍ بہ سال کن اڳ گذاري ويو. هن وقت تائين سندس رک گنگا مان لڙهي وڃي

سمنڊ تائين پهتي هوندي. ڪيڏا نہ اهي هڏ ڏوکي استاد هئا! انهن مان ڦٽي چند ڪلاس مان ڇٽي ٿيڻ کان پوءِ، ڏهن چوڪرن جو اسپيشل ڪلاس وٺندو هو. ۽ ان لاءِ هو ڪائي وڌيڪ في نہ وٺندو هو. ايتري ننڍيءَ عمر ۾ هن اسان کي 1857ع واري بلوي تي ڪافي ليڪچر ڏنا ها. ۽ سمجهايو هو تہ آزاديءَ جي بيک نہ ملندي آهي، نہ اها کهہ ٻُرندي ٻِٽي آهي جا ڳيرو کائي سگهن. آزادي ڪاليءَ وانگر خون جي پيئا گهرندي آهي ۽ جڏهن ڌرتيءَ جي خون سان آبياري ٿيندي آهي، ان مان اهي سدا گلاب ٽڙندا آهن، جي ڪڏهن بہ نہ مرجهائبا آهن. ڌرتي ماتا آهي، ان جي مٽيءَ مان مٽي تي تلڪ ڏيندڙ تہ اهو اوهان جي ماٿي تي چنڊ وانگر چمڪندو. ڪيترن قوم پرستن هندن ۽ مسلمانن کي انگريزن جنم ٽيپ ڏئي اندمان ۽ نڪوبار ٻيٽن تي قيد ڪري رکيو هو. جتي هنن جا هڏا بہ ڳري ويا هوندا. جن کي سج ۽ چنڊ جا ڪِرڻا روز چمندا هوندا. اوهان کي انگريز سامراج کي تهس نهس ڪرڻو آهي. ان لاءِ گانڌي ۽ نهرو جيان مزاحمت ڪريو. آزادي ڏني نہ ويندي آهي، ڇني وٺبي آهي، بيک ۾ فقط اوبر جا ٽڪر ملندا آهن.

هُو 1857ع جو پس منظر بہ ٻڌائيندو هو تہ ڪيئن روٽيون ورهائي پيغام ڏنو ويو تہ انقلاب آڻو آهي. هن وير ساورڪر جو ان موضوع تي ڪتاب بہ پڙهيو هو. جڏهن ساورڪر کي انگريزن پاڻيءَ جي جهاز ۾ انگلنڊ تي وٺي ويا تہ هو جهاز مان سئيز ڪئنال ۾ ٽپو ڏئي مصر جي ڪِنارِي ۾ گم ٿي ويو، جتان هو فرانس پهتو هو، جتي هن اهو ڪتاب '1857ع' غالباً فرينچ ۾ لکيو هو، جو پوءِ انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيو هو. ماستر ڦٽي چند پوءِ انقلاب جي ڪارڻن تي ٻڌائيندو هو. جيڪي دهلي، ڪانپور، اوڌ، بهار، جهانسي، راجپوتانہ، مڌيہ پرديش ۾ ٿيو هو، ان ٻجي باري ۾ ٻڌائيندو هو. انگريزن بهادر شاهہ ظفر جي ٻن پٽن کي قتل ڪيو هو ۽ پوڙهي بادشاهہ کي نظربنديءَ ۾ رنگون موڪليو هئائون. جهانسيءَ جي راڻي ۽ تانتيا ٽوپي انگريزن کي خوب ٽوٽا چٻايا، پر آخر هو بہ ماريا ويا ها. هندو ۽ مسلمانن جو گڏجي خون وهيو هو ۽ مذهب جي فرق جي باوجود رت جو رنگ ساڳيو ٿيندو آهي.

پوءِ هن ٻڌايو تہ 16 صديءَ عيسويءَ ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کي خاص تجارتي پروانو ڏنو ويو هو، پر آهستي آهستي ڪمپني ديس تي قبضو

ڇمائينديون وٺي هئي. 1639ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ مدراس فتح ڪيو ۽ 1668ع ۾ ممبئي حاصل ڪيائين، جو هڪ ننڍو ڳوٺ هو. جيستائين 17 صدي پوري ٿي، انگريز سورت کان ممبئي تائين ۽ مدراس کان ڪلڪتي تائين قبضو ڪري ويا هئا. فرينچ قوم جي قبضي ۾ فقط پانڊيچري رهي هئي ۽ پورچوگيزن جي قبضي ۾ گوا،دمن ۽ ڊيو. 1676ع ۾ پهريون ڊڪ ڪمپنيءَ کي بنگال ۾ هنيو ويو، جتي نواب سراج الدولہ ڪجهہ انگريز مرد ۽ زالون جيل ۾ وجهي ڇڏيا. پوري تفصيل تي انگريز ۽ هندوستاني تاريخدان متضاد رايا ڏين ٿا. 1646ع ۾ انگريز جن ۾ 123 انگريز مرد ۽ عورتون هيون، رڳهہ ۽ ٻوساٽ ۾ مري ويون. انگريزن ان ڪاري پلڪڙي جو پورو پورو فائدو ورتو.

رابرٽ ڪلائيو ڪجهہ سوَن سپاهين سان گڏجي نواب سراج الدولہ کي پلاسيءَ جي جنگ ۾ شڪست ڏني. ان کان پوءِ بهانا ڳولي ڪلائيو بهار ۽ اوڙيسا هٿ ڪئي. ان ڪري انعام طور هن کي ٻہ پيرا گورنري ملي. مغلن کي پئسا ڏئي، ڪاٺئن انهن تي هن قبضي جي اجازت ورتي، جا ڪيس ستن سالن تائين ڏني وئي. جڏهن 1921ع ۾ اهي ست سال ختم ٿيا تڏهن ڪمپنيءَ انهن صوبن تي پنهنجي سلطنت قائم ڪري ڇڏي. هندوستان ڦري لٽي ڪلائيو گهر موٽي ويو. هن تي سندس ضمير ايتري ملامت ڪئي، جو هن خودڪشي ڪئي. ان وچ ۾ انگريزن مدراس جي چوڌاري پنهنجي حڪومت مضبوط ڪئي. هن مرهٽن سان معاهدو ڪيو هو، جو ختم ڪيو ويو ۽ 1782ع ۾ هن کي وعده خلافيءَ جي سزا ڏني وئي. 1767ع، 84-1780، 94-1790ع ۾ حيدر علي ۽ ٽيپو سلطان انگريزن کي ٽوتا چٻايا ها. مون ٽيپو سلطان جو پنهنجي نظمن ۾ ذڪر ڪيو آهي. تازو مون ٽيپو سلطان جي تلوار (The Sword of Tipu) انگريزيءَ ۾ هڪ عاليشان ناول پڙهيو، جو تحفي طور منهنجي دوست لڇمڻ ڀاٽيا مون کي جئپور ۾ ڏنو هو. اهو ناول ڀڳوان گدوانيءَ لکيو آهي. جو 1923ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ڄائو هو، ۽ چوئٿرام گدوانيءَ جو ڀائٽيو آهي. جيڪو انڊين نئشنل ڪانگريس آف سنڌ جو صدر هو ۽ جي. ايم. سيد جو دوست هو ۽ جنهن سان ۽ جي. ايم. سيد جي منظور نظر جيٺي سپاهي ملاڻي سان منهنجي ملاقات پروفيسر رام پنجوانيءَ جي ڪراچيءَ واري فليٽ ۾ ٿي هئي. تڏهن مان بي. اي. جو شاگرد هوس. ان ڪتاب تي ڪافي محنت ۽ ريسرچ ٿيل آهي. ان ۾ لکيل آهي تہ جڏهن لارڊ ويلسليءَ ميسور تي گهيرو

کيو. تڏهن ٽيپو سلطان نيپولين بونا پارٽ کي مدد لاءِ خط لکيو هو. نيپولين خط جو جواب لکيو. جيڪو ناول جي صفحي 313 تي ڏنل آهي. نيپولين اهو جواب مڪي جي امير ذريعي موڪليو، جيڪو جدي ۾ پڪڙجي پيو هو. ٽيپو فرينچ انقلاب ۽ نيپولين جو مداح هو. پوءِ انگريزن مرهٽن جي مدد ڪي ڏانو ۽ هڪ هندو راجا کي ميسور جي تخت تي ويهاريو. مون جنگ آزاديءَ جي عظيم هيرو نانا صاحب تي منوهر مال گونڪر جو ناول "شيطاني طوفان" (The Devil's Wind) بہ پڙهيو آهي.

برما 1814ع کان ڪجهہ سال پوءِ فتح ڪئي وئي. افغانن جو 1842ع تائين زور ٽٽو، پر هنن کان حڪومت کسي نہ وئي.

1839ع کان 1842ع تائين سنڌ کي فتح ڪيو ويو، جيڪي بہ محب وطن ان جنگ ۾ ماريا ويا، انهن مان هوشو شيديءَ کان سواءِ ٻئي ڪنهن جي بہ قبر جو نشان نہ مليو آهي. آخر ۾ 1849ع ۾ سکن کي شڪست ڏني وئي. ۽ انهن کان اڳ سلطنت کسي وئي. ڦتي چند پوءِ 1857ع تي بلوي جي باري ۾ ٻڌائيندو هو ۽ چوندو هو تہ اهو انقلاب ۽ آزاديءَ لاءِ ٻهرين جنگ هئي، جيڪا ناڪامياب ٿي هئي. انگريز ڪهڙي بہ جڪ مارين، پر اها جنگ آزاديءَ لاءِ هئي. اهڙيءَ جنگ ۾ ليڪا چوڪا نہ ٿيندا آهن تہ ڪير ڏوهي ۽ ڪير بيڏوهي ماريا ويا. باهہ اهو نہ ڄاڻندي آهي تہ ڪهڙو ڪانو سڪو آهي ۽ ڪهڙو ڪانو آلو آهي! ڪاليءَ جي تلوار کي رت جي پياس آهي. رت، رت آهي. پوءِ بي گناهہ جو هجي يا گنهگار جو. ڦتي چند 1857ع کان وٺي 1931ع تائين اسان جي تاريخ ۾ چا ٿيو آهي، اسان کي ٻڌائي چوندو هو تہ اها خوني جنگ ايندي، جنهن ۾ رت جا درياهہ وهندا ۽ جن ۾ انگريزن جا ايترا لاش هوندا جو انهن کي ڪاڻڻ لاءِ ماڻگر مڇ بہ نہ ملندا. هن کي اها خبر نہ هئي تہ انگريز تہ ڦرلٽ جو مال ڪٺي وچي لنڊن وسائيندا. نهرو جنهن ڪرپس مشن پلان نہ ٿئي قبوليو. ليڊي مائونٽ بيٽن جي عشق ۾ ورهاڱو قبول ڪندو ۽ هندو مسلمان ۽ سک هڪ ٻئي کي ڪيپي ماريندا ۽ ايترو رت وهندو جو هيءَ ڌرتي گهٽ ۾ گهٽ ويهينءَ صديءَ جي خاتمي تائين ڌوئي نہ سگهندي.

ڪيئل داس فاني، جيئن مون اڳ چيو هو، منهنجي شاعري درست ڪندو هو ۽ مون کي بحر وزن بہ سيکاريندو هو، جو مون ڪجهہ مهينن ۾ سکي ورتو.

سائين هاسانند مون کي ٽئين درجي ۾ انگريزيءَ ۾ پڙهائيندو هو ۽ هن ئي مون کي انگريزي ادب سان روشناس ڪرايو هو. ان وقت مون کي شيلي جي نظم جو هڪ بند هر هر ياد ايندو هو، جيڪو هاسانند مون کي لکايو هو:

The desire of the moth for the star
Of the night for the morrow
The devotion to some thing afar
From the sphere of our sorrow.

ترجمو: (پرواني جي ستاري لاءِ تمنا
رات جي ڏينهن لاءِ
ڪنهن ڏورانهين شيءِ لاءِ پنهنجي عقيدت
پنهنجي غم جي دائري مان.)

مان شيلي کان تہ گهڻو اڳتي نڪري چڪو آهيان. پر اهو شعر منهنجي روح ۾ واسو ڪري ويو آهي. مصحفيءَ جو هڪ شعر ياد اچي رهيو آهي:

"چلي بهي جا جرس غنچه کي صدا پہ نسيم
کهين تو قافله، نو بهار ٹهرے گا."

ترجمو: (اي هوا! ان سنک جي آواز تي هلندي رهہ
ڪٿي تہ ٽئين بسنت جا پانڌيڙا ترسندا.)

هائي وري نيو ايرا اسڪول ڏانهن. اسان جا پيا ماستر ڏتي چند، بوڌارام يوڄراج، پريم چند هوندا.

ڪٻوءَ نالي هڪ ڇوڪري هوندي هئي، جنهن جو گهر سائينءَ جي اوتاري ۽ لکي در جي وچ تي هو. هن کي اڇا ڪبوترائي ڳل هوندا هئا. مان جڏهن بہ هن جي گهر وٽان لنگهندو هوس تہ هوءَ ۽ هن جي وڏي ڀيڻ وانگ لاءِ ڏاڪڻ مٿان ٺهيل چبوتري تي، ڪرسيون وجهي ويٺيون هونديون هيون. سن سنتيتاليهہ جي شروعات ۾ پاڪستان ٺهڻ جون ڳالهيون ٿي رهيون هيون تہ مون کي ۽ هڪ ٻئي ڇوڪري کي ماستر يوڄراج چيو تہ: هيڊ ماستر مينگهراج جي گهر وڃو ۽ اندر وڃي سڌو هن جي ڪمري ۾ هليا وڃو. هن جي گهر جو ٻاهريون دروازو ڪليل هو ۽ ٻهرين ماڙ تي سندس زال ماني پچائي رهي هئي ۽ سيخن واري ڪنهڙي مان نظر اچي رهي هئي. انهيءَ جا ساري عمر، قلڪا ويليندي، وار اڇا ٿي ويا ها. ڇڻ انهن تي ڪنهن اڻ ڳوٺل اتو هاريو هو. اسان سڌو اندر ڪمري ۾ هليا وياسين، جيڪو هال وانگر هو.

ڏنوسين تہ ڪبوءِ جي وڏي پيڻ، جا ڀرپور جوانيءَ تي رسي چڪي هئي ۽ جنهن جو اڃان ڪنهن سڱ نہ ورتو هو. مينگهراج جي ڪڇ ۾ ٻڍي هئي ۽ مينگهراج هن مان سيتا ڦل ڇنيندو، ٽوڪرو ڀريندو ٿي ويو. اسان کي ڏسي ٻئي ڇرڪي ويا، ۽ جيئن پٽر لڳڻ سان ڪبوتر ۽ ڪبوتريءَ جي ٻگٽ ٻگٽ بند ٿي ويندي آهي ۽ هو ڇڄيري تان پٽ تي لهي ايندا آهن. هو ٻئي چپ ٿي ويا. مون کي وڏيڪ ڏڪو آيو ۽ پنهنجي ماستر پوجراج تي ڪاوڙ آئي.

مان مينگهراج وٽ ويندو هوس ۽ شانتيءَ سان منهنجي ڏيٺ ويٺ هئي. هڪ ڀيري هوءَ اسٽيشن تان موٽي آئي تہ زار زار روئي رهي هئي ۽ چيائين تہ؛ "بابا، هاڻي اسان هتي رهي نہ سگهنداسون. مان ساهيڙيءَ کي ٽرين تي چاڙهڻ وئي هئس جو هوءَ ۽ هن جو ڪٽنب مدراس ٻئي لڏي ويا. جڏهن ٽرين هلي تہ مان پليٽ فارم تي اڪيلي رهجي ويس. اتي ٻہ مسلمان غنڊا اچي مون ۾ هٿ وڌا ۽ مون رڙيون ڪري پاڻ ڇڏايو. پر اها ڳالهہ 1947ع کان پوءِ جي ڳالهہ آهي، جڏهن مان ايل. ايل. بي پاس ڪري چڪو هوس ، ۽ ابراهيم جويو جي سفارش تي، هڪ ڊپٽي سيڪريٽريءَ مون کي سيڪريٽريٽ ۾ نوڪري ڏني هئي. مان موڪل تي شڪارپور ۾ آيو هوس. تڏهن مان مينگهراج جي گهر ويو هوس ۽ منهنجي موجودگيءَ ۾ هن جي ڌيءَ متين شڪايت ڪئي هئي.

ان تي مينگهراج چيو؛ "پٽ هن کي ڪراچيءَ وٺي وڃ ۽ اتي پاڻ جهڙي ڪا نوڪري وٺي ڏينس. مان چاهيان ٿو تہ پنهنجي پٽ آنند کي بہ ڪنهن مسلمان ڇوڪريءَ سان شادي ڪرايان ۽ پاڻ بہ مسلمان ٿي وڃان."

تيستائين مان پڪو انقلابي ٿي چڪو هوس. مون کي هن تي رحم اچي ويو ۽ خاموش ٿي ويس. ٻئي ڏينهن مان ڪراچيءَ واپس موٽي آيس. جڏهن وري ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ شڪارپور آيس تہ خبر پئي تہ مينگهراج، آنند ۽ شانتيءَ سميت هندوستان جي ڪنهن شهر ڏانهن هليا ويا هئا. مون ڏٺو تہ ڏاڍو زور سان طوفان ٿو لڳي ۽ ساوا ۽ ڪڪا پن اڏامن ٿا. ڪجهہ ٻوٽا جهڪي وڃي ڌرتيءَ سان لڳا آهن ۽ اڌ مان ٽٽي پيا آهن. پر اها ڪجهہ وقت پوءِ جي ڳالهہ آهي.

مان پنجين درجي ۾ پهريون نمبر پاس ٿيو هوس، ۽ نيو ايرا اسڪول ڇڏي گورنمينٽ هاءِ اسڪول شڪارپور ۾ ڇهين درجي ۾ شامل ٿيو هوس.

نيو ايرا جهڙو اسڪول پوري برصغير ۾ ورلي ٿيو هوندو. مان جڏهن چوٿين درجي ۾ هوس، تڏهن اسان ڪنهن هندو سيٺ جي باغ ۾، جيڪو سنڌ واهہ ڏانهن ويندڙ رستي تي هوندو هو، ماڪ (Mock) پارليامينٽ ڪندا هئاسين. جنهن ۾ رام جيٺملاڻي پرائيم منسٽر ٿيندو هو ۽ هري يا پڳوان آپوزيشن جا ليڊر ٿيندا ها. (انهن جي ذات وسري وئي آهي) ۽ ٻيا ڪئبنيٽ جا ميمبر ٿيندا ها. رام اٺويهين ورهين ۾ ڪراچيءَ مان ايل. ايل. ايم ڪئي هئي. ۽ اي. ڪي. بروهيءَ جو جونيئر هوندو هو. مون پاڻ اي. ڪي. بروهيءَ جي بئنڪ آف انڊيا بلڊنگ واري آفيس ۾ هن جي ميز جي شيشي هيٺان رام جوفوٽو رکيل ڏٺو هو. جڏهن مان 1963ع ۾ ممبئي ويو هوس تہ هن کي تاج محل هوٽل ۾ چار ڪمرا هوندا ها، جن مان ٻن ۾ هو پاڻ رهندو هو ۽ ٻن ۾ آفيس ڪندو هو. هن مون کي مانيءَ تي بہ گهرايو هو، پر ان ڏينهن منهنجي دهليءَ لاءِ رزرويشن ٿيل هئي، جنهن ڪري هن جي دعوت تي وڃي نہ سگهيو هوس. ان ڪان پوءِ هو آل انڊيا بار ڪائونسل جو پريزيڊنٽ ٿيو هو. ڪجهہ وقت پوءِ وزيراعظم اندرا گانڌيءَ سان تڪرار ٿيڻ ڪري آمريڪا هليو ويو هو. هن پارٽ جي پريزيڊنٽ لاءِ بہ گياني ذيل سنگهہ خلاف چونڊ وڙهي هئي.

جڏهن 27 سالن کان پوءِ مان هندوستان ۾ ’شاهہ سچل سامي‘ سيمينار تي ويو هوس، تڏهن هو پرائيم منسٽر وي. پي. سنگهہ جي پارٽيءَ جو وائيس پريزيڊنٽ هو، ۽ ڪيسن جي سلسلي ۾ دهليءَ ويل هو. وقت ڇهرا بہ متائي ٿو ڇڏي، نہ ڄاڻان تہ هو، من وقت منهنجي صورت بہ سڃاڻي سگهندو يا نہ ۽ نہ ئي مون ڪان هن جي صورت سڃاتي ويندي! اصغر گونڊويءَ جو هڪ شعر آهي، جيڪو نندي هوندي کان مون کي پسند آهي:

جو نقش هے هستي کا دهوکا نظر آتا هے،
پردے پہ مصور هي تنها نظر آتا هے.
لو شمع حقيقت کي اپني هي جگہ پر هے،
فانوس کي گردش ميں کيا کيا نظر آتا هے.

ترجمو: (جو بہ هستيءَ جو نقش آهي، نظر جو ڌوڪو لڳي رهيو آهي،
پردي تي مصور ئي هيڪلو نظر اچي ٿو.
ڏسو حقيقت جي شمع پنهنجي ئي جاءِ تي آهي.
فانوس جي گردش ڀرچا ڇا نہ نظر اچي ٿو.)

وري ٻہ سال پُٺ تي. ٽئين درجي انگريزيءَ ۾، مون هوند راج داس ۽ ٻهاري چاٻڙيا. جيڪي گڏ ساڳئي اسڪول ۾ پڙهندا هئاسين. گڏجي هڪڙو رسالو 'سدرشن' جي نالي سان ڪڍيو هو. هوند راج داس، جو افسانہ نويس هو، تنهن ڪي رسالي جي ايڊيٽرشپ جو شوق هو. ان ڪتاب ۾ منهنجو پهريون نظم شايع ٿيو هو. اهو خليل موريائيءَ جي ڪتاب 'شڪارپور' ۾ ٻيهر ڏنو اٿائون. هوندراج داس، ايسرداس جو پٽ هوندو هو ۽ ذات جو چگهہ هوندو هو. هن جي ابائي جاءِ سائينءَ جي اوتاري کان ڪن چئن قدمن تي هوندي هئي. هو ڪنهن هيڊ ماستر جي ڌيءَ ديا وٽ مون کي وٺي هلندو هو جا مون کي ڏاڍي وڻندي هئي. هو اوچتو شڪارپور مان ڪراچيءَ هليو ويو، ۽ اتان روزاني "سنسار سماچار" ۾ 'ڪڙکيتي' جي نالي سان مزاحيہ ڪالم لکندو هو. هن جو پٽ مون سان ممبئيءَ ۾ سيمينار تي مليو هو، ۽ هن تي لکيل ڪتاب 'گپ شپ' ڏنو هئائين. هوندراج کي مزاح جو چڱو حسُ هوندو هو. ٻهاري چاٻڙيا 1947ع ۾ 'زندگي' رسالي جو ايڊيٽر هو ۽ 1948ع ۾ هندوستان هليو ويو. هُن ان وقت 'زندگي' ۾ منهنجا ڪجهہ نظم ڇپيا ها. هو اڳئين ڀيري ٻمبئيءَ ۾ مون سان ملڻ لاءِ هوٽل ۾ آيو هو. هو دنيا جي ارب پتي هندوجا جو سوٽ يا ڀائٽيو هو. مون ڏٺو تہ هو ٺيڪ چڪو آهي. هو فيدر باٽل مان ٻار وانگر کير پي رهيو هو. هن زار زار روئندي مون کي چيو تہ: "مون کي تنهنجو اهو شعر اڃان ياد ٿو اچي، جو مون 'زندگي' جي پوئين پرچي ۾ ڇپيو هو."

"ڪهڙو شعر؟"

"نہ وسام، وسام، وسام نہ تون
اي لنوَ جي لاٽ، وسام نہ تون."

"اسان تہ هندوستان ۾ اچي رلي ويا آهيون. تو تہ اسان جي پريس ۽ لکيدر جي ونگ وٽ چوماڙ جاءِ ڏني هئي؟ هتي منهنجي چاچي هندوجا جهڙا ماڻهو ارب پتي ٿي ويا ۽ اسان عام شرنارٿي ٿي رلي وياسين." هن چيو. مون کي لفظ نہ هئا جو هن کي دلجاءِ ڏيان.

سمنڊ جون ڇوليون مون کي ڪيترو پري ٿيون ڏکي وڃن ۽ ورائي ٻيهر ٻوڙ پاڻيءَ تي ٿيون ڦٽو ڪن!

13 ورهين جي عمر ۾ زرينا بہ اسان جي پاڙي جي ٻين ڇوڪرين وانگر پردو ڪندي هئي ۽ گهر کان ٻاهر نہ نڪرندي هئي.

مون هاءِ اسڪول ۾ داخلا ورتي، ڏاڍا عشق ڪيا. جن پوءِ منهنجي شاعري ڪيتري وقت تائين اتساهي. عشق شاعريءَ جي وڻ لاءِ ڪاڏ وانگر ٿيندو آهي. هاڻي مون کي شاعريءَ تي ايترو عبور هيو، جو ڪنهن جي مدد جي ضرورت نہ هئي. مان علامہ اقبال جا اردوءِ ۾ ڪتاب 'بانگ درا'، 'بال جبريل'، 'ضرب ڪليم' ۽ سندس فارسيءَ جا ڪتاب، 'پيام مشرق'، 'ارمغان حجاز'، 'اسرار خودي'، 'رموز بيخودي'، 'پس چہ بايد ڪرد اي اقوام مشرق' ۽ 'جاويد نامہ' پڙهي چڪو هوس. زرينا جي مامي واجد عليءَ مون کي هن جو انگريزيءَ ۾ ڪتاب Reconstruction of Religious Thought in Islam بہ ڏنو هو.

مون جوش مليح آباديءَ جو 'شعلہ و شبنم' بہ پڙهيو هو جو تن ڏينهن ۾ مون کي شيخ واجد عليءَ آل انڊيا مسلم ليگ جي ڪانفرنس تان موٽندي دهليءَ مان آڻي ڏنو هو. تن ڏينهن ۾ مون داغ دهلويءَ جو ديوان، ديوان ذوق، ديوانِ غالب، ديوان ظفر وغيره اردوءَ جا ڪلاسڪ پڙهيا ها. منهنجن مائٽن وٽ اردو رسالا، عالمگير، نيرنگ خيال، دين و دنيا، ادبي دنيا، ساقي وغيره ايندا ها، جن ۾ ان وقت جي چوٽيءَ جا اردو شاعر لکندا ها. گڏوگڏ مون سنڌيءَ ۾ ديوانِ سانگي، ديوانِ فاضل، ديوانِ قاسم، ديوانِ خاڪي ۽ ديوانِ واصف وغيره بہ پڙهيا ها ۽ ائين لڳندو هو تہ اهي اردو شاعريءَ جا نقال ها. جمعيت الشعراء سنڌ جي ماهوار رسالي 'اديبِ سنڌ' ۾ مشاعرن ۾ پڙهيل ڪلام جو انتخاب پڙهي مون کي ڪِليءَ ايندي هئي. ان ۾ مصرع طرح سان گڏ قافيو ۽ رديف بہ ڏيندا ها. مثلاً جوابِ خالص، ڪباب خالص، شراب خالص، جلاب خالص ۽ سڄو وقت ان تي ضايع ڪندا ها تہ هن شعر ۾ بندش آهي يا نہ.

مون کي 'بيوس' جي هيٺين شعر جهڙا شعر وڻندا ها.

" ڪر دنيا ۾ دل وڏيري، تون بہ رهہ مان پي رهان،
آڻ من ورتيءَ ۾ ڦيري، تون بہ رهہ مان پي رهان."

لطف الله جوکيءَ جي باري ۾ تہ مان اڳ ئي، "جڳ مڙيوئي سپنو" ۾ لکي چڪو آهيان، ان ڪري هن تي وڌيڪ نہ ٿو لکان. هڪ پيري غلام حسين جهلڻ جي هاٿيدر واري پريس ۾ وينا هئاسين تہ هو مجتهد ۽ مجدد ۾ فرق سمجهائي رهيو هو. "مار تون تہ...." مون دل ۾ سوچيو. جڏهن ڪاليج ۾ پڙهندا هئاسين تہ لعل محمد احمر مون کي هن سان ملائڻ لاءِ وٺي هليو

هو ۽ هن 'اسرار خودي' جي طرز تي فارسيءَ ۾ پنهنجي مثنوي مون کي ڪلاڪ ڪن پڙهي ٻڌائي هئي تہ علامہ اقبال تان ٿي ارواح ڪڇي ويو هو.

مون زيب لاڙڪاڻوي ۽ صنعت شڪارپوري جا فارسي ديوان بہ پڙهيا ها. اهي جڻ مشهور فارسي شعراء تان قافيہ، رديف وٺي لکيا ويا ها. مشهور ايراني شاعر شهر يار کان ڪنهن هندوستان ۾ پڇيو هو تہ: "تنهنجو غالب جي فارسي شاعريءَ جي باري ۾ ڪهڙو خيال آهي؟" جواب ڏنو هئائين: "بوءِ دال مي آيد." (دال جي بوءِ ٿي اچي.) اهو جواب غالب جي باري ۾ تہ غلط ٿي ٿو سگهي. پر زيب لاڙڪاڻوي ۽ صنعت شڪارپوريءَ جي باري ۾ صحيح آهي.

اهو ڪاليج جو دؤر هو. مان وري پٽ تي اوپارو ٿو تران. ڇهين درجي ۾ مَنوءَ ڏانهن ويندڙ گهٽيءَ جي سِر سِر منهنجي بوٽ جي چاٺو سيحاٺو ٿي وٺي هئي. ان تي مون کي والٽ وٽمٽ جون ڪجهہ سٽون ياد اچن ٿيون.

"ڪامريڊو! هي ڪتاب نہ آهي،

هن کي جيڪو ڇُهي ٿو، انسان کي ڇُهي ٿو."

والٽ وِٽمٽ جي دخل در معقولات کي پاسي رکي، مان پنهنجي دوست عبدالقادر مطلباڻيءَ کي ياد ڪيان ٿو. جيڪو مون سان گڏ پڙهندو هو. مَنوءَ جي گهر وٽان لنگهندي، منهنجو پنڌ هاڻي در اندران، ساميءَ جي پاڙي جي ڀِٽي پاسي عبدالقادر جي گهر تي ڪندو هو. سامي انهيءَ خيالات جو تسلسل هو، جي هندوستان ۾ ڀڳتي تحريڪ سان شروع ٿيا ها. هندوستان ۾ ٻجرياني سَدَ ۽ ناٿ پنٿي، مذهبي رسمن ريتن کان بيزار ٿي چڪا ها. هُو تيرٿ ياترا، اشنان، بت پرستي، مندرن جي ياترا، کي فضول سمجهندا ها. ان تحريڪ ويشنو ڌرم جي ٻڌايل ساري تاڃي پيٽي کي ڏاڪا ڏاڪا ڪري ڇڏيو هو. ويدانيت جو اثر عام ٿي ويو هو. گيتا، اپنشدن ۽ ٻين ڌرمي پستڪن تي ٽيڪا ٽپڻيون لکيون ويون هيون. پر عوام جن جي سمجهہ ۾ اهي نہ ٿي آيون، دانشور طبقي کان دور ٿي چڪا ها.

فٽز جيرالڊ جي لفظن ۾:

"هڪ دروازو هيو، جنهن جي ڪنجي مون کي ڪانہ هئي،

هڪ دروازو هو، جنهن جي پٺيان مان ڏسي نہ ٿي سگهيس."

ڀڳتي تحريڪ ۾ مخالف قوتن کي للڪارڻ جي همت نہ هئي. هندو ان وقت مسلمانن جي يلغارن جو مقابلو ڪري نہ ٿي سگهيا. ڀڳتي تحريڪ

جيتوڻيڪ انهن کي پنهنجي حالتن کي برداشت ڪرڻ جي طاقت ڏني، پر غور سان ڏسبو تہ اها روحاني فرار ۽ گريز جي تحريڪ هئي.

ڀڳتيءَ جو فلسفو رامانند سان سنبت 1073ع ۾ شروع ٿئي ٿو. رامانند جي مشهور چيلي رامانج وري ويشنو تحريڪ کي اياريو ۽ پوءِ ڪرشن ڀڳتي ۽ رام ڀڳتيءَ جون تحريڪون شروع ٿيون. ڀڳتي تحريڪ جو مقصد عوام ۾ روحانيت ۽ مذهب جي باري ۾ عقيدت کي اتساهڻو هو، جو تہ اها عقيدت عوام جي اندر ۾ لڪل هئي. ڀڳتي تحريڪ جا ٻہ حصا هئا. هڪ اهو جو نرگن ۽ نرآڪار ۾ ويساهہ ڪندو هو ۽ ان کي نرگن واد چيو ويو. جنهن تي اسلامي تعليم جو اثر هو. ڪبير ڀڳت ۽ ملڪ محمد جائسيءَ جي شاعريءَ ۾ انهيءَ سوچ جون جهلڪيون آهن. نرگن ڀڳتيءَ جي پس منظر ۾ ويدانيت، تصوف ۽ اسلام جي خدا جو تصور آهي. رامانند جي ويشنو خيالن ۾ جي اصطلاح ۽ علامتون آهن، اهي تانترڪ يوگين سان ملن ٿيون.

ٻيو حصو انهن جو هو جي مورتي پوڄا ۾ ويساهہ ڪندا ها ۽ انهن جي تحريڪ کي رام ڀڳتي ۽ ڪرشن ڀڳتي چيو ويو هو. مهاراشٽرا، بينگال ۽ ڪشمير ۾ ڀڳتي تحريڪ عام ٿي. ڪرشن ڀڳتيءَ ۾ خاص ڪري چيتنيہ جو نالو بنگال ۾ مشهور ٿيو، ۽ هن جي ڪيرتن ۾ ڪرشن سان بيپناهہ عقيدت هئي. مون ڪافي سال اڳ هن تي فرانسيسي اديب رومين رولان جو ڪتاب پڙهيو هو. رامانج اتر هندوستان ۾ رام ڀڳتي ۽ ڪرشن ڀڳتيءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. شنڪر آچاريہ دنيا کي مايا ڪوٺيو هو، جنهن جو اثر ساميءَ تي بہ گهڻو هو. پر رامانند بہ دنيا کي مايا ڪوٺيو ۽ ان پٺيان سچ کي ايشور چيو، هو ان خيال جو هو تہ ڀڳتيءَ وسيلي ماڻهوءَ جي آتي (نجات) تائين رسائي ٿي سگهي ٿي. ساميءَ جي دور ۾ ڀڳتي تحريڪ سنڌ تائين پهچي چڪي هئي. ساميءَ چيو هو تہ، "ڪيٽي ۽ ڪنجر ۾، پسي هڪ ڏٺي." هنديءَ ۾ ڪيٽي ڪِٽليءَ کي ۽ ڪنجر، هاٿيءَ کي چوندا آهن. شنڪر آچاريہ، ايشور کي مختلف صورتن ۾ ڏسڻ جي هدايت ڪئي هئي ۽ هُو بت پرستيءَ جي خلاف هو. جيتوڻيڪ رامانند جي تعليم هندو ڌرم جي پراڻين ريتن رسمن تي ٻڌل آهي، پر ان بہ ذات پات جي مخالفت ڪئي آهي.

پربلپ آچاريہ چيو تہ "رام ۽ ڪرشن، ايشور جو اصل روپ آهن." شنڪر آچاريہ چيو تہ "ايشور جي اصل روپ کي ڪائي شڪل ناهي."

پربلي آچاريہ جي پرچار جي اثر هيٺ ڪيتريون ديوداسيون بہ هن جي ٽولي ۾ شامل ٿي ويون. اهي ڪافي عالم فاضل هيون. انهن مان هڪ ديوداسي اندل هڪ هنڌ لکيو آهي: "هاٿي مان پوري جوين تي آهيان، پر ڪرشن جيءَ کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي پٽي نٿي ميچيان."

اهائي روايت اسان کي ميران ٻائيءَ ۾ ملي ٿي.

عيسائيت ۾ بہ سينٽ تيريسيا ۽ ٻيون راهبائون هيون، جي مسيح سان ساڃيءَ طرح عشق ڪنديون هيون. ان کان پوءِ نرگن واد تحريڪ ڪبير شروع ڪئي. سردار جعفريءَ جو چوڻ آهي تہ ڪبير مسلمان هو ۽ ذات جو جولاهو (ڪوري) هو. ڪبير خدا جي وحدت جو قائل هو. سردار جعفريءَ وڌيڪ لکيو آهي، "روميءَ دولت کي هڪ ڪُلاهہ سان تشبيهہ ڏني، جنهن ۾ گنجو پنهنجو مٿو لڪائيندو آ." اڳتي هلي هن لکيو آهي: "ڪبير چيو آهي تہ، مايا سورنهن سينگار ڪري، پنهنجي مست اکين جي لال تلوار سامهون آئي ٿي. هوءَ شاعر کي پنهنجو پتار (پوتار) ڪوٺي مخاطب ٿئي ٿي تہ ڪبير طنز سان چوي ٿو: "اسان جي ذات جولاها آهي ۽ نانءُ ڪبير آهي. تو اسان کان ڪڏهن بہ پڇيو ناهي. تون اتي وڃ جتي تخت وڇايل آهي، باغ ٽڙيل آهن، اناج جون ڀوريون ڀريل آهن. ريشم جي ڪوٽ نہ آهي ۽ اگربتيون چندن جون آهن، تون اسان وٽ ڇا ڪندينءَ؟"

"مايا مها ٺڳي آهي، ڪٺور شڪاري آهي... ڪپڙن لاهي ڇڏڻ سان يا پنهنجا پنج ئي حواس قتل ڪرڻ سان يا پهاڙن ۾ ويهڻ سان ۽ جهنگ ۾ ڀٽڪڻ سان ڀڳوان نہ ٿو ملي، ڀڳوان تہ ان تي ريجهي ٿو جنهن جي دل ۾ دَيا آهي. ڌرم آهي ۽ جو پاپ کان پاسو ڪري ٿو، جو جڳ ۾ رهي، جڳ کان اداس آهي ۽ سردار جعفريءَ جي اردو ٻوليءَ ۾: "جو هر ذي حيات کو اپني طرح جانتا هئي، اسي کو حيٌ اور قيوم ملتا هئي."

نرگن واد اسلام جي ڪيڏو ويجهو اچي چڪو هو، اهو ڪبير جي دوهن مان صاف ظاهر آهي. "ڪبير، منصور وانگر 'اناالحق' تہ نہ ٿو چوي، پر 'اناالحق' جو پورو جذبو هن ۾ موجود آهي." هو چوي ٿو:

'نرگن ڪي آگي سَرگن ناچي، باجي سُونهنگ تورا.'

يعني، "ذات جي سامهون صفات نچي رهي آهي ۽ اناالحق جو ساز وڄي رهيو آهي."

سامي ۽ ٻہ مايا لاءِ، 'مايا ڏائڻ ڏندري' يا 'مايا ڏوتي' چيو آهي، ۽ وحدت جو اپديش ڏنو آهي. ان ڪري هو شاهہ لطيف ۽ سچل سرمست کان پوءِ سنڌ جي ادبي نہ - مورتي ۾ ڪپي اچي ٿو.

سامي ۽ جي گهر وٽان ئي مان پنهنجي دوست غلام قادر جي گهر وڃان ٿو. جنهن لاءِ زيبو گهر جو تاڪ کولي واجهائي رهي آهي. زيبو هڪ زيتوني رنگ واري پرڻيل ڇوڪري آهي، جا پنهنجي مڙس سان ناراض آهي. هن جو مڙس ڪم تي ويندو آهي تہ عبدالقادر سائنس ملاقات ڪري ايندو آهي. هن جو قد وچولو ۽ ڳلن تي ڪنڍڙا ڪاڪل آهن. هٿن پيرن کي مينڌي ۽ ڇپن تي مساڳ لڳل اٿس. هوءِ هيڏانهن هوڏانهن ڏسي ڪري، سڏ ٿي ڪري، 'قادر' تہ ڄڻ بنسري ۽ مان آواز اچي ٿو. مون کي ايندو ڏسي هوءِ در جو تاڪ ٻوٽي ڇڏي ٿي. مان قادر کي گهران سڏي چوان ٿو تہ، "زيبو سڏئي ٿي."

"تو زيبو چڱي ۽ طرح ڏٺي. هن کي بمبئي ۽ جي ڪيلي جهڙو بدن ۽ ناگپور جي نارنگي ۽ جهڙا مٺا چپ آهن. تون هن کان چمي وٺندين؟"

مان لڄي ٿي هن کي چوان ٿو تہ، "مون هن وقت تائين ڪنهن کان چمي نہ ورتي آهي."

"تون بالغ ٿيو آهين!"

"بالغ ڇا هي؟"

هن ٺهڪ ڏئي چيو، "پاڻ ئي اوچتو پتو پوندئي." ڇهين مهيني کان پوءِ مون کي محسوس ٿيو تہ منهنجي پڪل ليارن جي ڄڱي تي لت اچي وئي آهي.

مون زيبوءِ جهڙيون ٽي چار ڇوڪريون ڏٺيون آهن. ساڳيو وچولو قد، اهڙو بدن، جنهن منهنجا هٿ ريشمي ڪري ڇڏيا ها. ڪنيءِ جي ڪنب تي ڪپڙي وانگر منهنجي لوڻءِ لوڻءِ ڪڙي تي وئي هئي. هڪ هاٿي در جي پريان سنڌ جي پهرين جديد شاعره، ٻي مستري عبدالله جي پاڙي ۾، ٽين هڪ حجمياڻيءِ جي ڌيئن، جا اسان جي پاڙي ۾ رهندي هئي ۽ چوٿين منهنجي هڪ مرحوم دوست جي سنگ ۾ هئي ۽ جا ضرورت سبب جسم فروشي ڪري رهي هئي. ڇا اهي سڀ ئي هڪ ئي ڪالب ۾ ناهيون ويون هيون؟ ڇا اهي سڀ هڪ ٻيءِ جون ڊيٽرون هيون؟ مون کي ان تي آرٿر ڪوئسلر جي ڪتاب، 'ڪار تخليق' (The Act of Creation) مان هڪ لطيفو ٿو ياد اچي، تفريح ڪندي روس جي زار جي هڪ شخص تي نظر پئي جو هوبهو هن جهڙو ٿي

لڳو. هن ان شخص کان پڇيو: ”تنهنجي ماءُ اسان جي محل سرا ۾ ڪم ڪندي هئي؟، ”نہ.“ هن وراڻيو. ”منهنجو پيءُ ڪم ڪندو هو.“ شايد اهي چارئي عورتون، ڪنهن حملي آور مغل جي جينيات جو ڇڻ عورتن سان جماع جو نتيجو هيون ۽ پيڙهي بہ پيڙهي ساڳي صورت ۾ وري وري ٿي پيدا ٿيون.

مٿيون آرٿر ڪوئسلر جو لطيفو پڙهي، مون کي ڏاڍا ٽهڪ آيا ها. اهڙين تہ مان ورلي ٽهڪ ڏيندو آهيان، پر ڪالهہ عبدالستار پيرزادو منهنجو ڪتاب، ’ڪٿي نہ پيچبو ٽڪ مسافر‘ نقل ڪري رهيو هو تہ پرک رسالي جو ايڊيٽر نثار منصور ۽ جناب عبدالحميد ابڙو اچي نڪتا. (عبدالحميد ابڙو نہ صرف سيشن جج آهي، پر منهنجو ۽ اي. ڪي. بروهيءَ جو مداح بہ آهي. هو وسيع مطالعي وارو شخص آهي.) ڳالهين ڪندي نثار منصور چيو تہ: ”سائين مون پہ سنڌي ڪتاب جيڪي اوهان کان ورتا ها، فوٽو اسٽيٽ ڪرائي رکيا آهن. هاڻ سٽيش روهڙا جو ڪوئي ڪتاب هجيو تہ ڏيو.“ مون هن کي چيو، ”ڀهرين اڳيان ڪتاب موٽاءِ.“ ان تي عبدالحميد ابڙي هڪ لطيفو حڪيم رازيءَ جو ٻڌايو: ”هڪ شخص حڪيم رازيءَ وٽ آيو ۽ پڇيائينس تہ: ”اوهان وٽ ماکي آهي؟،

هن هڪدم وراڻيو: ”هائو، چاليهہ سال پراڻي.“

ان شخص چيس تہ: ”مون کي ڏهہ ڦڙا ماکي گهرجي، اوهان ڏيو.“

ان تي حڪيم رازيءَ وراڻيس: ”جي مان ڏهہ ڏهہ قطرا ماکي جا هر سواليءَ کي ڏيان ها تہ هيءَ ماکي چاليهہ سال پراڻي ڪيئن هجي ها!“

اسان سڀني کي بيساختہ کل اچي وئي، جا بدمزگيءَ جي هر امڪان کي رڻي وئي. اهڙين تہ ڪيئي لطيفا منهنجي زندگيءَ ۾ آيا آهن، جي موقعي ۽ محل تي ڏيندس. پر عبدالحميد ابڙي چيو تہ: ”اهڙين جي اياز صاحب ڪتاب ڏيندو اچي ها تہ ايترا ڪتاب ڪيئن ڪٺا ٿين ها!“

هاڻي رات جا ٻارنهن وڳا آهن. ڪوشش سان بہ ننڊ نہ ٿي اچي.

اي خدا! تو مون کي سونهن لاءِ ايتري ڪمزوري ڇو ڏني آهي؟ ڇا سونهن شاعريءَ جي سوڻ آهي؟ شاعريءَ کي دنيا ماٺيلي سوڻ جيان ڇو ٿي لڳي. منهنجي دل بہ هڪ وڊيو ڪئسٽ وانگر آهي، جنهن ۾ ڪيئي پيارا چهرا ۽ سندن گفتگو محفوظ آهي. مان ننڊ مان اٿي، اول پنهنجي ذهن جو وڊيو ڪئسيٽ هلائيندو آهيان تہ مٺي ننڊ ڀهر اچي ويندي آهي. الائجي ڇو

مون تي اها ساڳي ڪيفيت ڇو طاري ٿيندي آهي، جڏهن مان رجنيش جا ڪبير ۽ ميران تي وڊيو ڪئسٽ هلائيندو آهيان. 1963ع ۾ هندوستان ۾ هڪ مهينو رهيو هوس ۽ ٻہ ڪلاڪ روز نند ڪئي هئم. راج، گيتا ۽ رشيد پٽي دهليءَ ۾ هڪ سئنيما ۾ ديوداس فلم ڏسي رهيا هئاسين. جيئن ريل هليو، مون کي گهري ننڊ اچي وئي، ۽ جڏهن فلم پوري ٿي تڏهن مون کي ننڊ مان جاڳايائون. هونءَ هن وقت تائين مون ننڊ کي پري رکيو آهي ۽ ساري زندگي اڻ ننڊ ڪٽي آهي، جيئن روس تي ڪاهہ وقت نيپولين گهوڙي تي گهڙيءَ لاءِ اک ڀڃي وٺندو هو. پر هاڻ تہ مون کان ننڊ بہ رُسي وئي آهي ۽ مون کان پڇي ٿي وڃي، جيستائين ننڊ جون ٻہ گوريون نہ ٿو کائوان تيستائين ننڊ ئي نہ ٿي اچي.

سونهن لاءِ ڪمزوريءَ جي ڳالهہ ڪندي مون کي وليم ورڊسورٿ جي نظم مان هڪ بند ياد ٿو اچي.

A prim rose by a river's brim
Was one and six lines to him
And nothing more

(هڪ بسنتي گل نديءَ جي ڪنڌي تي
هڪ سٽ ۽ ڇهہ سٽون هيون هن لاءِ
۽ ان کان وڌيڪ ڪجهہ نہ هو.)

مون زندگيءَ ۾ ائين محسوس نہ ڪيو آهي. عورت بسنتي گلاب وانگر آهي، پر ان جي خوشبو شاعريءَ ۾ رچي بسي وڃي ٿي.

ڪيئي سال ٿيا تہ منهنجا ٻہ دوست ۽ انهن مان هڪ جي زال معصوم شاهہ جي مناري جي ڏاڪڻ تان چڙهي رهيا هئاسون. منهنجا دوست تہ اڳ ۾ چڙهي ويا پر مان ساهي پٽڻ جو بهانو ڪري وچ تي بيهي رهيس. منهنجي دوست جي زال کي ڪجهہ شڪ پيو ۽ هوءَ مون کان ٽي ڏاڪا هيٺ بيهي رهي. ان کان پوءِ هڪ ڇُمي اجان تائين معصوم شاهہ جي مناري جي پهرين ڏاڪي کان پوئين ڏاڪي تائين چڙهندي ۽ لهندي رهي آهي ۽ اهي چپ تلاش ڪندي آهي، جي ملڻ چاهيندي بہ ملي نہ سگهيا، ۽ هڪٻئي کان دور هليا ويا.

مان هن کي پهر بہ مليو آهيان ۽ اسان جي اکين هڪٻئي کي پيار جا انوکا سنيها ڏنا آهن، پر ڇپن ڪوئي اظهار نہ ڪيو آهي. هوءَ منهنجي شاعريءَ ۾ اجان تائين سدا گلاب وانگر پنهنجي خوشبو ڦهلائي رهي آهي. مان اڳي ساري رات لکندو هوس، هاڻ صبح جو پنجين وڳي اٿي لکندو آهيان.

فارسيءَ جو هڪ شعر آهي؛

عليٰ الصباح کہ مردان بہ کارکار رَوند
بلا کشان محبت بہ کوئے يار رَوند

ترجمو: (صبح سويري جڏهن ماڻهو، پنهنجن جدا جدا ڪمن سان وڃن ٿا.
پريت جا جاکوڙي پنهنجي پرينءَ جي گهٽيءَ ۾ وڃن ٿا.)

افسوس ڪوئے يار هن وقت ڪيترو نہ پري آهي!
وچ ۾ ويزا جي ديوار آهي، نہ تہ آڏامي هن وٽ پهچان!

هيءَ آتم ڪهاڻي هن وقت جي ڊائري بہ آهي، جنهن وقت مان اها لکان ٿو. اهو ادب ۾ هڪ نئون تجربو بہ آهي.

اڄ 15 جنوري 1996ع آهي، هي حيدرآباد ۾ سنڌ جي ورهاڱي جي باري ۾ ڪهڙي سازش جو انڪشاف ٿيو آهي؟

مون کي ياد آيو تہ برصغير جي تاريخ ۾ اهڙي سازش سان شروع ٿئي ٿي. پانڊون، ڪورون کي چيو هو تہ اسان سان حڪومت ورهايو ۽ اسان کي پاڻي پٽ، سوني پٽ، اندرا پٽ، ياڳ پٽ ۽ تل پٽ ڏيو. ڪوروَن انڪار ڪيو. تنهن ڪري جنگ لڳي. فيصلہ ڪُن جنگ ڪُرُ کيتر ۾ ٿي، جو دهليءَ کان ستر ميل پري هو.

مان سياست کي هڪ وَبا سمجهي، اخبار ويڙهي ٿو رکان. ويهين صديءَ جا انسان چتي ڪُتي کان بہ بدتر آهن ۽ ڀريون چڪ ۾ مالڪ کي پائيندا آهن. مون کي ڪنهن پنهنجي دوست جي باري ۾ ٿي ٻڌايو تہ هو چوندو آهي؛ "نہ ماڻهوءَ جو ڪو سدائين دوست نہ آهي ۽ نہ ماڻهوءَ جو ڪو سدائين دشمن آهي. فقط هن جا مفاد سدائين آهن."

اڄڪلهہ دوست دشمن کان بدتر آهن. هُو تنهنجا همراز ٿي، تو خلاف ساز باز ڪن ٿا. توکي بانس جي ڏاڪڻ وانگر استعمال ڪري، ڪوٺي تي پهچي ڏاڪڻ کي ٺيڙ ڏين ٿا.

الائي ڇو منهنجي پُٺيءَ کي ڪنهن بروٽس جي مسلسل تلاش آهي. ڪيترو نہ ويساهي آهيان مان! مان پاڪر جو آدرياءُ ڪندو آهيان ۽ اهو نہ سوچيندو آهيان تہ متان ان بهاني ڪوئي واڳهہ نڪ مون ۾ چڀائي ڇڏي. اڄ ڪلهہ دوستيءَ ۾ مروت ۽ وفا اڻ لڀ شيءِ آهي.

ھٽي ڪنھن سان اھا ايمرسن جي سٽ نہ لڳي پر مون سان تہ ضرور لڳي ٿي؛

"دوست افسانا آھن، جن جو بنياد ھڪ پل جي عارضي تجربي تي رکيو ويندو آھي."

ٽيپو سلطان کي مير صادق ماريو، سراج الدولہ کي مير جعفر ماريو. منھنجي زندگيءَ ۾ بہ ڪيترائي مير جعفر ۽ مير صادق آيا. انھن جي وچوڙ اجائي آھي. حضرت عيسيٰ جو ڏاس کي ڀھرين نظر ۾ سڃاتو ھو ۽ پنھنجي ھڪ ساٿي پيٽر کي چيو ھئائين؛ "جڏھن عصر جو ڪڪڙ ٽي ڀيرا ٻانگ ڏيندو، تڏھن ھي مون کان ڦري ويندو." پر حضرت عيسيٰ تہ خدا جو پيغمبر ھو، اھا ھٽي ڪنھن جي وس جي ڳالھہ نہ آھي تہ بري دوست جي اندر جي ايڪسري ڪري سگھي.

بھرصورت ايتري قنوطيت سان دنيا نہ ھلندي. دوست تي اعتبار ڪرڻو پوي ٿو، جيستائين ھو غدار ثابت نہ ٿئي. انگريزيءَ جو ھڪ ڀھاڪو صحيح آھي تہ دوستي سِتار جي تار وانگر آھي. ان کي گھڻو تاڻبو تہ اھا ٽٽي پوندي. ڪڏھن ڪڏھن مون اھا تار ايترو تاڻي آھي جو اھا ڇڇي پئي آھي. پر گھڻو ڪري اھا بروٽس جي خنجر وانگر منھنجي پٺيءَ ۾ اھڙو گھاءُ ڇڏي وئي آھي جو ڇٽي نہ ٿو ڇٽي. ھٽي کي کھڙي ميار ڏيان! ڳلا آھي تہ پاڻ سان آھي، جو مون ۾ بري ڀلي جي پرک نہ آھي. ھاڻي پنھنجي استغراق مان نڪري زرينا سان ھن جي والد جي باري ۾ گفتگو جاري ٿو رکان.

ڪولرج چيو آھي؛ "وقت پاڪيزه بنائي ٿو ۽ جنھن ڳالھہ جا وار عمر اڇا ڪيا آھن، اھا مذھب تي وڃي ٿي."

ھن جي والدين ۽ زرينا جيڪي پرڻي ۽ مرڻي جون رسمون پاڻ پاڙي ۾ ڏٺيون ھيون، اھي سندس لفظن ۾ ڏيان ٿو.

شاديءَ کان اول مڱڻو ڪندا ھا. مرد مڱڻو پڪو ڪري پتاشا ورھائيندا ھا. عورتون ڍولڪيون وڄائينديون ھيون، ۽ سھرا ڳائينديون ھيون. 'اڪيون ادل جون ڀرن مشالا، ٻنسر جوڙ بڻايو.' مان ڄاڻان ٿو تہ ڪيئن پرڻي رات اڪين جون مشالان ٻرنديون آھن. آنڌ مانڌ ۽ اڻ تڻ، تن کي ڪٽ جي تانگھہ وانگر جڪي ڇڏيندي آھي. ٻاڪ مھل ڪنوار لاءِ وڇايل چادر تي ڪارن گلابن جي ڇُر نظر ايندي آھي.

مون وٽ مصر جي قديم تهذيب جا چار ضخيم جلد آهن. مون انهن ۾ بربط نواز جي گيتن ۾ پڙهيو هو:

"اڄ جي رات عيش ۽ طرب ۾ گذار،
بهترين ۽ فرحت ڏيندڙ خوشبوئن جو مزو وٺ!
مَهوَ جا گل ۽ ڪنول جا هار
پنهنجي ڪنوار جي ڳچيءَ ۽ ٻانهن ۾ سجاءِ
تنهنجي زال، تنهنجي دل جي پياري
ان کي پنهنجي ڪڇ ۾ ويهار
نغما ٻڌ، ساز ٻڌ
اڄ جو ڏينهن مسرت ۽ شادمانيءَ ۾ بسر ڪر.
سوچ ۽ وهم ويچار کي پجائي ڇڏ
رڳو خوشين کي ڌيان ۾ رک."

ائين صحيح آهي تہ جنسي ڪشش لاءِ جنسي تعلقات ضروري ناهن. رڊيارڊ ڪلپنگ هڪ هنڌ چيو آهي: "حُسن لاءِ ضروري نہ آهي تہ ان سان گفتگو ڪئي وڃي. ڪي عورتون تنهنجي ياد ۾ رهجي ٿيون وڃن، جن سان تون فقط گهڻيءَ جي چيڙي تائين گهميو آهين!"

شيڪسپيئر صحيح چيو آهي: "منهنجا دلڪش دوست، تون ڪڏهن بہ پوڙهو ٿي نہ سگهندين، جو تہ تنهنجي اکين ۾ جا چمڪ پهريون ڀيرو ڏٺي هئم، اها اڃان تائين تو ۾ موجود آهي، ۽ تنهنجو حُسن وڌائي ٿي."

پرپرٿي رات، مرد جي اکين ۾ چمڪ ٿي اور ٿيندي آهي.

ائين لڳي ٿو صديون اڳي بہ انسان جا سک ڏک ساڳيا ها. صديون اڳي بہ پرٿي رات، من ۾ طوفان اٿاريندي هئي. جديد ٽيڪنالوجي اسان کي ريڊيو، ٽي. وي، وڊيو ۽ آڊيو ڪئسٽ، ڊش اينٽينا وغيره ڏنا آهن، پر اها خوشي ڪٿي، جا سنڌي ڳيچ ۽ مصري بربط نواز جي گيت ۾ هئي. جا مسرت، خوشي ۽ اعصاب لاءِ توانائي ۽ تازگي هئي، اها ڳالهہ جديد دنيا ۾ ناپيد ٿي چڪي آهي. زرينا وڏيڪ چيو: "شاديءَ کان هڪ ڏينهن اڳ گهوٽ کي مُري وٽ ڳاڙهو ڳانو ٻڌندا ها. شاديءَ کان ست ڏينهن اڳ ڪنوار کي ونواهہ ۾ ويهاريندا ها ۽ ونواهہ ۾ ڪنوار کي پيلا ڪپڙا پارايا ويندا ها. ڪنوار کي ونواهہ ۾ ويهارڻ کان اڳ ٽڙ ڪرائي ويهاريندي هيون ۽ ستين ڏينهن وري

شاديءَ واري ڏينهن تڙ ڪرائينديون هيون. جنهن ۾ هيڊ وجهي ست سهاڳڻيون ڪنوار کي جنهن پيهرائينديون هيون. ڪنوار کي ڪنهنبي ۾ ڏکي ماءُ جنهن وٽ وٺي ايندي هئي. ان جي باري ۾ چيو ويندو هو تہ هِن کي ستن سهاڳڻين سڳن ڪرايو آهي. اهو سڳن ڪرائي ڪنوار کي اندر موڪلينديون هيون. پوءِ برادريءَ جي وڏي ڪراڙي ڪتوليءَ تي ويهي ٻين کي نڪر جي ڪُني مان ٽويو ٽويو ڪنڊ جو ڏيندي هئي. دائي ونواهہ جا ست ڏينهن ڪنوار جو بدن اٽي سان مهٽيندي هئي، جنهن کي اٽو لائڻ چونديون هيون ۽ اردوءَ ۾ ان کي ابٽن چوندا آهن.

شاديءَ واري ڏينهن ڪنوار کي تڙ ڪرائي، ڳاڙهو پڙو ۽ ڳاڙهي انگي پارائينديون هيون، جنهن کي ادرنگي چونديون آهن، ۽ ڪنهنبي جو رئو بہ پارائينديون هيون. نڪر جي ڍڪڻ تي نڪر جو ڏيئو ٻاري، مٿان ڪڻڪ جي تيلين جي ڪاري رکنديون هيون، ان تي ست پيرا اٽارينديون ۽ ويهارينديون هيون، جنهن کي ڪاري تي ويهارڻ چونديون هيون. پوءِ ڪنوار کي انهيءَ ڍڪڻ کي لت سان ڀڃڻ لاءِ چونديون هيون. پوءِ ڪنوار کي ڪونيءَ ۾ وجهي ويهارينديون هيون. جڏهن گهوٽ جي ڄڃ ايندي هئي، تڏهن ڍڪي، سهيليون ڪنوار کي اها ڄڃ ڏيکارينديون هيون ۽ پوءِ ڪيس سيج تي ويهارينديون هيون. ڪنگڻيون، ڪنگڻ، منڊيون، چندن هار يا نندو سڳو، ڌهري، نڪ جو ڪوڪو، جهومڪ، پيرن ۾ نورا ۽ پٽيون پارائينديون هيون. ڪنوار کي مٿي تي اچي بوڇڻي پائينديون هيون، جنهن جي تر تي پڪي پرت جا گل پريل هوندا هئا ۽ وٽين ۾ پٽ جا گل پڏل هوندا هئا. لونگ ۽ ڦوٽا پويل هوندا هئا. ڪنوار کي پيرن هٿن تي مينڌي لائينديون هيون ۽ هٿن جي پٺيءَ تي مينڌيءَ جا پتا ڪڍنديون هيون. هاڻ تہ ڪنوار کي بيوٽي پارلر مان ڪار تي وٺي اچي شادي هال ۾ گهوٽ سان گڏ صوفا سيٽ تي ويهارن ٿيون. چا نہ ڪوڪلي تهذيب آهي، جنهن جون پاڙون ڌرتيءَ مان پنجي ويون آهن.

شاديءَ جي ٽئين ڏينهن تي ڪنوار پنهنجي پيءُ ماءُ ڏانهن ويندي هئي، جنهن کي ستاواڙو چوندا آهن.

ٻار جي ڄمڻ کان پوءِ ڇهين ڏينهن سندس نالو رکنديون آهن، جنهن کي ڇٽي چونديون آهن. ان ڏينهن يعني ڇٽيءَ تي کير ۽ چانور پسائي رکنديون هيون ۽ رات وقت عزيز اقربا کير مان ڏهہ ٿي آڳريون پري ٻار جي

نرڙ تي رکندا ها. پوءِ ڏاڏو يا ڏاڏي، نانو يا ناني، جو بہ هجي ٻار جي مٿي تي ٽوپي ۽ بدن تي چولو پائيندا ها ۽ اگر ٻہ سونو يا روپو ويڙهہ پائينديون هيون. ٽلها ڪنڊلا، جن ۾ چند مٺيو، چراخ جو ڏند، عودِ سليم جو داڻو ۽ ننڍڙو چاقون پوتل هوندا ها. اهو بہ ٻار کي پائينديون هيون. ائين ٿيندي هئي هڪ نئين زندگيءَ جي ابتدا.

چند مٺيو ان ڪري پائينديون هئس تہ جيڪڏهن ٻار چاندوڪيءَ ۾ سمهي تہ هن تي چنڊ جو ڪو اثر نہ ٿئي.

ڇٽيءَ جي رسم ڪان پوءِ هرڪو مائٽ پنج پنج رپيا رکندو هو ۽ ڪنو مصريءَ ۽ دونون لڏن جو وٺي ويندو هو. ٻار تي نالو ڏاڏو، نانو يا چاچو رکندو هو. ٻار جي ماءُ کي ڪنهنبو رڌو پارائي، ٻار کي سينگاري، ماءُ کي ڪڇ ۾ ڏينديون هيون. اٽي ۾ ڪنڊ، وڏف، جيرو، ڪارا مرچ، ننڍا ڦوٽا ۽ مکڻ جو گيهہ ملائي، لولا پچائي، سس ننهن کي ڏيندي هئي.

ٻار کي جيڪڏهن ڊيڄڙو ٿيندو هو تہ بگهڙ جي کل تعويذ ۾ پوئي ٻڌندا هئا ۽ ننڍڙو قرآن بہ پوئي ڳچيءَ ۾ پائينديون هيون. ٻار کي پهرين نڪر يا ڪاٺ جي گاڏيڙي ۾ پير پير ۾ پنڌ سيکارينديون هيون. پنڌ سيکارڻ مهل ڏيءَ کي گجريون ۽ پُٽ کي پير ۾ ڇير ٻڌنديون هيون.

جڏهن ٻار قرآن شريف پورو ڪندو هو تہ ايمي ڪندا ها. برادريءَ جي زالن کي سڏيندا ها، ملان کي جوڙو پهرائيندا ها، پوءِ پاڙي وارن کي ماني کارائيندا ها ۽ جڏهن ٻار جي ماءُ کي نڙان يا ڏيراڻي ونڻ ايندي هئي تہ هوءَ اتان ماءُ تان پتر گهوري اجلائيندي هئي. ياجايون جڏهن نڙاڻ ڏانهن وينديون هيون، ڪڏهن گيت، پاپڙ، وڙيون، مصري ۽ پڪوڙن جو دونو دسترخوان ۾ هڙ ٻڌي ڪٽي اينديون هيون.

پهرين ٻار ڄمڻ ڪان پوءِ جڏهن ڇوڪري ماءُ ڏانهن ويندي هئي تہ انهن کي اڌائي جوڙا ملندا ها يعني بہ جوڙا ۽ رڌو، چولو ملندو هيو ۽ ٻار لاءِ ٽوپيون، چولا، سٿڻان ۽ رلڪا ڇوڪريءَ جي ماءُ وٽان ملندا ها. انهن ڪان سواءِ ٻار لاءِ سوني منڊي، پنج ست ڪيڏوڻا، ننڍڙي وٽي، ننڍڙو گلاس ۽ ننڍي ديگڙي بہ ڏني ويندي هئي. ان ساري ڏيب کي ڦلا ڇيو ويندو هو. ٻار جي پيءُ لاءِ قميص ۽ رومال بہ ڏنو ويندو هو. چاليهارو لولا ڳڙ جا ۽ لولي تي منڊيءَ جا گول نشان ۽ ڪنڊ وجهي، ٿلهو لولو پچائي ڏيندا ها. هن کي چاب

ڦلن جي، لوڻ جي ٻڙي ۽ سڄي هيڊ جي ٻڙي ڏيندا ها ۽ هن جي نڙان ڪي ڏوري ڀَٽ يا کاٽي پٽ جو رڱو بہ ڏيندا ها. جڏهن ڇوڪريءَ کي نائون مهينو پيٽ هوندو هو تہ دائي هن جي بدن کي تيل هڻندي هئي. دائي پنهنجن پٽسن سان ڇهارا وٺي ايندي هئي. ڇوڪريءَ جي سس دائيءَ کي پنج رپيا ڏيندي هئي، جنهن کي موڪا ڇيو ويندو هو ۽ هڪ هڪ ڇوهارو ساري برادريءَ ۾ ورهايو ويندو هو.

هي هيو هڪ نئين جنم جو استقبال جو سنڌ جي ثقافت جو حصو ٿي چڪو هو. اهڙيءَ ثقافت کي ڪنهن نهوڙي نيو هو. ڪنهن ان جو ڳلو گهٽي، ان کي خاموش ڪري ڇڏيو هو؟ جا شيءِ دنيا ۾ بي مثال هئي، اٿين ڇو لٽ هيٺان لتاڙجي وئي؟ ڇا جديد دؤر جي يلغار سبب هو يا ان جا اسباب ڪي ٻيا هئا؟ ڇا ان جو ڪارڻ ٽي. ايس. ايليٽ وارا 'ڪوڪلا ماڻهو' (Hollowmen) ها. اي سنڌ جي ڌرتي! تون ڪيتري لوٺي لتاڙي وئي آهين. تاريخ جي سنبن هيٺان ڪچلي وئي آهين؟ ڇا تنهنجو وجود بہ اٿين مٽجي ويندو، جيئن بابل ۽ نينوا جي تهذيبن جو مٽجي ويو هو ۽ ڇا نارائڻ شيام جي پيشن گوئي پوري ٿيندي؛

"الا! ايئن نہ ٿئي جو ڪتابن ۾ پڙهجي،
تہ هئي سنڌ ۽ سنڌ وارن جي ٻولي."

وس پڄي تہ تاريخ جي دون ۾، اهو نوشو هٽان، جو ان جي ناسن مان رت نيڏيون ڪري نڪري اچي.

اسان جون مرتي جون رسمون گهڻو ڪري اسلامي روايات موجب هيون. موت کان پوءِ ٽي ڏينهن تڏو وڇائيندا ها. پر پرائي تڏي هرڪو پنهنجا سور روئندو آهي. ٽيجهو ڪندا ها. مون رجنيش جي نانڪ تي ڪنسٽ پڙهي هئي تہ سک بہ ٽيجهو ڪندا ها، ڇوتہ انهن جو ان ڳالهہ تي اعتبار هوندو هو تہ ٽئين ڏينهن ماڻهو نئون جنم وٺي ٿو. جڏهن ڪوئي مري ويندو هو تہ ڪٽڪ جو ٿالهہ هن جي مٿن کان رکندا ها ۽ مسجد ۾ پورو سال ڏيئو ٻاريندا ها تہ جيئن مئي لاءِ اوندهہ ۾ روشني ڪندو رهي ۽ سٽ ملان گهرائي انهن کي ماني کارائيندا ها ۽ جوڙا ڏئي دعا گهرائيندا ها. چاليهي تي ساري برادريءَ کي ۽ ملان کي ماني کارائيندا ها ۽ ملان کي جوڙو پارائيندا ها ۽ مئي جي حق ۾ دعا گهرائيندا ها. مئي کان پوءِ قرآن شريف بخشائيندا ها. ڪي جيڻري ئي پنهنجا لٽا پنهنجي ناڻءِ تي ڏئي، ماني کارائي قرآن بخشائي ڇڏيندا هئا تہ مٿان موت

ڪان پوءِ ڪوئي قرآن بخشائڻ وارو نہ هجي. هر عيد تي وڏن جي قبرن تي پٿهي وجهندا ها، جنهن ۾ انب جا پن، دال ۽گلاب جا گل هوندا ها. ايم. مجيب هندوستاني ڪلچر تي هڪ ڪتاب ۾ ڏيڪاريو آهي تہ هر صوبي جي مسلمانن ۾ جدا جدا رسمون رواج هوندا هئا. فقط وهابي ڪنهن قبر وغيره کي تسليم نہ ڪندا ها ۽ نہ پيرن ۽ شهيدن کي زنده جاويد تسليم ڪندا ها.

جمال ابڙي مون کي ٻڌايو هو تہ جڏهن هو جج هو تڏهن هن وٽ هڪ وهابيءَ تي مذهب جي توهين لاءِ 294 الف. پ. پ. ڪ هيٺ ڪيس هليو هو. هن کي قبرون مسمار ڪري ڇڏيون هيون. جڏهن سرڪاري ڌر جي شاهدي ختم ٿي تہ جمال هن کي چيو تہ: "توکي ڪوئي بچاءُ ۾ شاهد ڏيڻو آهي؟" هن جواب ڏنو تہ: "شاهد تہ ڪيئي آهن، پر توهان فقط ٽي نالا لک. قلندر شهباز، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ۽ جهوڪ وارو شاهہ عنايت."

جمال ان تي ڪيس ڇڙي چيو: "تون ڪورٽ سان مذاق ٿو ڪرين!" هن وراڻيو: "مذاق نہ ٿو ڪريان. جي پير زندهہ جاويد آهن تہ شاهديءَ ۾ اچي سگهن ٿا."

خير، مرڻي جي رسم ۾ هر اسلامي ملڪ يا صوبي ۾ ڦيرگهير ٿي سگهي ٿي. پر هڪ شيءِ انسان ذات ۾ ساڳي آهي، يعني موت کان اڳ مايوسيءَ جي ڪيفيت، جا مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب 'مصر جي قديم ادب' ۾ڏنل آهي.

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
پاڙ ڪميڻا ٿي ويا آهن،
۽ اڄ دوستن ۾ محبت باقي نہ رهي آهي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
دليون لالچي ٿي ويون آهن،
۽ هرڪوئي پنهنجي ساٿيءَ جو سامان ٽڪائي ٿو.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
شرافت ختم ٿي وئي آهي،
۽ هر تشدد وارو شخص هٿي تي تشدد ڪري رهيو آهي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
ماڻهو برائيءَ تي آماده آهن،
۽ ڇڱ مڙسيءَ جي هر طرف ڪل لاٿي ٿي وڃي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
ماڻهو لٽي رهيا آهن،
هر ڪوئي پنهنجي پاڙيسريءَ کي لٽي رهيو آهي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
بداعمال سان تہ دوستي ڪري سگهجي ٿي،
پر گڏ ڪم ڪندڙ ياءَ دشمن ٿي پيو آهي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
ڪوئي گذريل وقت کي ياد نہ ٿو ڪري،
جنهن مدد ڪئي هئي، ان جي ڪوئي مدد نہ ٿو ڪري.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
پنهنجا بدڪردار ٿي ويا آهن،
۽ محبت لاءِ پراون جو سهارو وٺڻو ٿو پوي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
ماڻهو منهن ڦيري ٿا وڃن،
۽ هر شخص پنهنجي ياءَ کي شڪ جي نظرن سان ٿو ڏسي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
دليون حريص ٿي ويون آهن،
ڪنهن شخص تي ڀروسو نہ ٿو ڪري سگهجي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
سچائي ماڻهن مان گم ٿيندي ٿي وڃي،
۽ ملڪ بدڪردار ماڻهن جي هٿ چڙهي ويو آهي.

•

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
اعتبار جوڳا دوست ڀوليا نہ ٿا لين،
ماڻهوءَ کي اجنبين کي داڻهن ڏيڻي ٿي پوي.

•

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
ڪوئي بہ مطمئن نہ آهي،
ساٿ ڏيڻ وارو ڪوئي نہ رهيو آهي.

•

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
مان ڏکارو آهيان،
منهنجو ڪوبہ دوست نہ آهي.

•

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
ڌرتيءَ تي برائيءَ جو دؤر دؤرو آهي،
ان جي (برائيءَ جي) ڪائي انتها ناهي.

•

چاليهہ پنجاهہ صديون پراڻو مصري گيت ڪهڙو نہ صحيح آهي! جڏهن انت ويجهو اچي ٿو، تڏهن ماڻهوءَ جي ساڳي نفسيات ڇو ٿي ٿي وڃي؟ منهنجو هڪ دهريو دوست هو، جنهن سان گفتگوءَ بعد مون کي مغربي فلسفي ڊيوڊ هيوم (David Hume) جي باري ۾ هڪ خط ياد آيو. هڪ ماهر معاشيات ايڊم سمٿ، ڊيوڊ هيوم جي موت تي پنهنجي ڪنهن دوست کي هيئين خط لکيو هو، جيڪو ڪنهن ڪتاب ۾ شامل آهي، مون کي ياد آهي:

"مون هن کي چيو تہ جيڪڏهن ائين آهي تہ موت ناگزير
آهي، تڏهن بہ توکي ڪيئي دوست آهن. توکي خاندان
آهي ۽ توکي ڪافي مال و منال آهي."

هن جواب ڏنو تہ: مون اهو اطمينان چڱيءَ طرح محسوس ڪيو آهي.
مون جڏهن ڪجهہ ڏينهن اڳ ليوسن (Lucian) جو ڪتاب موت سان گفتگو پڙهيو هو، تڏهن مون اهي سڀ دليل پڙهيا ها، جي هن چارون (Charon) کي ڏنا ها. تہ هُو، هُن جي موت جي ٻيڙي ۾ چڙهي نہ چڙهي. پر اهڙا دليل هن کي دل سان نہ لڳا تہ هن جو ڪوئي گهر زير تعمير آهي يا هن کي ڪنهن ڌيءَ کي اخراجات ڏيڻا آهن يا هن جو ڪوئي دشمن آهي، جنهن سان هو پلؤ ڪرڻ ٿو چاهي. هن چيو تہ: "مان تصور بہ نہ ٿي ڪري سگهيس تہ مان چارون (موت جو يوناني ديوتا) کي ڪهڙو بهانو ڏيان جو هو مون کي ڪجهہ مهلت ڏئي. مون هر اها ڳالهہ ڪئي، جا مون ڪرڻ ٿي چاهي تہ مان پنهنجي مائٽن ۽ دوستن کي ابتر حالت ۾ هن وقت ڇڏي نہ ٿو وڃڻ چاهيان، جنهن وقت مان کين ڇڏي رهيو آهيان. مون کي مطمئن ٿي مرڻ لاءِ هر سبب هو."
هن پوءِ بہ ڪيترائي مضحڪہ خيز بهانا ڳوليا.جيڪي هن جي نظر ۾ چارون کي اطمينان ڏيارڻ لاءِ ڪافي ها. نيٺ هن ڪيس چيو تہ: "مون وڏيڪ سوچيو آهي تہ مون کي نئين اشاعت لاءِ پنهنجا ڪجهہ ڪتاب درست ڪرڻا آهن. مون کي ٿوري مهلت ڏي، جيئن مان ڏسان تہ اهي درستيون منهنجي پڙهندڙن کي ڪيئن ٿيون لڳن." پر چارون هن کي جواب ڏنو تہ: "تو جڏهن انهن درستين جو تاثر ڏٺو، تڏهن وڌيڪ درستيون ڪرڻ چاهيندين. تنهنجا بهانا ختم نہ ٿيندا. سو منهنجا ديانتدار دوست، منهنجي ٻيڙيءَ ۾ قدم رک." ان تي هن چيس: "اي نيڪ خصلت چارون! ٿورو صبر ڪر! مان عوام جي اکين کولڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان. جيڪڏهن مان ڪجهہ سال وڌيڪ جيئندس تہ هن وهم ۽ وسوسي تي ٻڌل دنيا کي ڊانوان ڊول ٿيندو ڏسندس." چارون کي غصو اچي ويو ۽ هن ڳالهائڻ جو پهريون طريقو ڇڏي ڏنو ۽ چيائين: "رولو، حرامزادا، اها ڳالهہ تہ سوين سال نہ ٿيندي. تون ڇا ٿو سمجهين تہ مان توکي ايتري مهلت ڏيندس. يڪدم منهنجي ٻيڙيءَ ۾ چڙهہ. ڪاهل، رولو، حرامزادا!"
شڪارپور ۾ جانو ڪوري هڪ مشهور چور بہ هوندو هو. جانو مڙس ۾ هو. هڪ ڀيري سنڌي مئجسٽريٽ وٽ جانوءَ تي هڪ وزني لوهہ جي گارڊر جي چوريءَ جو ڪيس هليو. سنڌي مئجسٽريٽ جانوءَ کي چيو تہ: "جانو جيڪڏهن تون هي لوهي گارڊر کڻي ٿي ڪٺي ڏيکارين تہ مان نہ صرف

ڪنهن بهاني توکي ڇڏي ڏيندس پر اهو ڳاريڊر بہ توکي ڏيندس." جانوءَ ڳاريڊر کي ڪلهو ڏنو ۽ سڌو پنهنجي گهر ڪٺي ويو. جانو ڪوري اسان جي پاڙي ۾ ڏند ڪٿا وانگر هوندو هو.

هڪ ڀيري هو چوريءَ خاطر هڪ هندو سيٺ جي گهر ٽپيو. سيٺ کي ڪوٺي تي کڙڪ پئجي وئي ۽ هن ڪڏ تان چور چور ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. جانوءَ دريءَ جي انچ ٿلهين شيخن کي بسم الله چئي زور ڏنو تہ اهي ايترو مڙي ويون، جو هُو ان ٻلڪڙي مان ٽپي ڀڄي ويو.

هڪ ڀيري مان ۽ مشتاق ابڙو ڇهل قدميءَ لاءِ وڃي رهيا هئاسين تہ رستي تي هڪ فقير هٿ ڊگهو ڪري خيرات گهري رهيو هو. هن جي هٿن، پيرن ۽ منهن تي ڦرڙيون هيون. مشتاق ڪيسي مان آڌي ڪڍي فقير جي ٻُڪ ۾ مٿان ڦٽي ڪئي هئي. هن ڪيس دعا ڪئي تہ مشتاق مون کان پڇيو، "سڃاتئہ، تہ ڪير آهي؟"

"مون چيو؛ "نہ."

مشتاق چيو تہ؛ "اهو جانو ڪوري هو، جنهن جي جاتئن هڏن کان لوهہ بہ ڊڄندو هو. هاڻ هُن کي باد فرنگ کائي ويو آهي ۽ هو پنهنجي پورت ٿو ڪري."

هفتي کان پوءِ اسان ساڳئي رستي تان وڃي رهيا هئاسين تہ جانو نظر نہ آيو. مشتاق ٻڌايو تہ هو هڪ ڏينهن اڳ مري ويو هو. هاڻ لوهہ تہ ڇا، مٽيءَ مان بہ نڪري نہ سگهندو. هر ڏاڍي ۽ ان جي ڏاڍ کي فنا آهي. انسان جيڪڏهن اهو ڄاڻن تہ هُو اهي زيادتيون نہ ڪن، جي هو روز ڪن ٿا. موت ڪنهن وقت بہ ڪنهن کي ڪن کان وٺي چئي تو سگهي تہ؛ "هاڻي هل!"

زرينا جو مامون علي احمد ڏاڍو مڙس هوندو هو. جنهن کي اسان علڻ چوندا هئاسين. هڪ ڀيري هڪ ڇتي ڪتي هن تي رومڙ ڪئي تہ هن ڪتي جي ڄاڙين کان وٺي، سندس وات ڇيڙي بہ اڌ ڪري ڇڏيو هو. ان کان پوءِ علڻ کي هائڊروفوبيا (Hydrophobia) ٿي پئي هئي. جڏهن هو کوهہ جي نيسر هيٺان وهنجيو تہ هن کي پاڻيءَ ۾ ڪتڙيون نظر اچڻ لڳيون. هن کي پيٽ ۾ سُئون هنيون ويون، جي هن کي ڏاڍو سور ڪنديون هيون ۽ هُو وهلور ويندو هو ۽ وٺ نہ ڏيندو هو. نيٺ هو گذاري ويو. هو اسان جي پاڙي ۾ سيني کان ڏاڍو مڙس هوندو هو. مون هن جي ڪيفيت کي تڏهن سمجهيو جڏهن سئٽزرلينڊ جي مشهور مصنف ايڪزل منٿي جو شاهڪار 'سينٽ مائيڪل جي

ڪهاڻي‘ (Story of St: Michle) پڙهيو هو، جنهن ۾ هن ڏيکاريو آهي تہ هن موت کي پنجن ئي حواسن سان ڪيئن محسوس ڪيو آهي. ان ۾ نہ رڳو هُن هڪ ڪتي جي ڪاڏل جي ڪيفيت ڏيکاري آهي، پر ڇپن سان موت کي ڇُهڻ جي بہ هڪ عجيب واردات بيان ڪئي آهي. هن پليگ ۾ مري ويل هڪ خوبصورت راهبہ کي ڇپن تي چمي ڏني هئي ۽ ان ڳالهہ جو فڪر نہ ڪيو هو تہ پليگ هڪ وچڙندڙ بيماري آهي ۽ ڪيترن ئي کي تي چُڪي آهي. اهو ڪتاب مون وٽان ٽيهارو سال اڳ ڪوئي دوست کڻي ويو هو، جنهن واپس نہ ڪيو هو. هي مان يادگيريءَ مان لکي رهيو آهيان.

ڪنهن بہ انسان کي موت مان فرار نہ آهي. اريانا فلاچيءَ جنهن ذوالفقار علي ڀٽي کان انٽرويو ورتو هو، تنهن اردن جي شاهہ حسين کان بہ انٽرويو ورتو هو، جو هن جي انٽرويوز ڪتاب ۾ ڇپيل آهي. ڪيئي سوال پڇي هن شاهہ حسين کان آخري سوال پڇيو تہ: "موت جي باري ۾ تنهنجو ڇا خيال آهي؟" هي بہ مان پنهنجي حافظي مان لکي رهيو آهيان. اهو ترجمو نہ ڪيو آهي. شاهہ حسين جواب ڏنو هوس: "هڪ شخص پنهنجي بينڪ ۾ ويٺو هو تہ هن جو دروازو ڪڙڪيو. جڏهن مهمان اندر آيو تہ ڪائنس خير عافيت پڇي، نالو ۽ اچڻ جو سبب پڇيائينس. هن جواب ڏنس تہ: "مان تنهنجو موت آهيان ۽ توکي وٺڻ آيو آهيان." اهو شخص حراسجي ويو ۽ وڦلڻ لڳو. "هاڻي نہ ڇڏ." هن چيس. "مون کي ڪيئي ڪم پورا ڪرڻا آهن. ڪجهہ سال رکي پوءِ اچجانءِ." ان تي موت هن کان موڪلائي هليو ويو. اوچتو هن شخص کي اچي پوَ ورتو ۽ گهوڙي تي زين وجهي ٽپو ڏنائين ۽ گهوڙي کي هوا وانگر ڊوڙائيندو اچي تاشقند ۾ پهتو. اتي گهوڙي تان لهي، ان جي واڳ هڪ وڻ سان ٻڌي، اطمينان سان سراءِ ۾ ڪمرو ڀاڙي تي ورتائين. جڏهن هن ڪمري جو در کوليو تہ اهو شخص، جنهن پنهنجو نالو موت ٻڌايو هو، هڪ مُوڙي تي ٽيڪ ڏئي ويٺو هو ۽ هن کي يڪدم چيائين: "مرحبا! مون تنهنجو انتظار ٿي ڪيو. توکي هتي ئي مرڻو هو."

مون کي ن. م. راشد جو هڪ خوبصورت نظم، ’حسن ڪوزه گر‘ ٿو ياد اچي. موت هڪ ڪوزه گر وانگر آهي جو ڪوزا ٺاهيندو آهي ۽ انت ۾ انهن جي ٺِڪري ٺِڪري وجهندو آهي. مون کي ياد آيو تہ مون سان ڪجهہ دوست منصور آباد گهمي رهيا ها. جنهن کي اڳ برهمڻ آباد چيو ويندو هو.

برهمڻ، منصور ڪيئن ٿيو، اهو منهنجي سمجهہ ۾ نہ آيو. شايد هن کي بہ ڪنهن وقت دارو رسن جي آزمائش مان گذرڻو پيو هجي! شام ٿي رهي هئي، سج ڪنهن ازلي ڪنيار جي تازي دلي وانگر چڪيءَ تي ڦري رهيو هو. مون اتي انساني کوپرين، هڏا، ڀڳل ٺڪر مٽيءَ جا ٿانوَ ڏٺا ۽ سوچيو: ’آخر ٺڪريءَ ۽ کوپريءَ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟‘ ماڻهوءَ جي ساري آڌ وڏائي نيٺ مٽي آهي. ڪوزي سان ڪنهن امير جو ارغواني جام ڀريو ويجي يا ڪنهن فقير جي آب خوري لاءِ پاڻي ڍڪ وڌو وڃي. وقت گذارڻ سان ٺڪر ڀڃي ڀُري ٿو وڃي. فنا. فنا. سرشتيءَ کي فنا آهي. بقا آخر ڇا کي چوندا آهن؟

ساڳيءَ طرح مان ۽ مرحوم رشيد ڀٽي اروڙ جي ٽڪريءَ ۽ ان جي هيٺان گهمي رهيا هياسين. سنڌو پنهنجو وهڪرو هميشہ جيان ڦيرائي وٺي هئي ۽ پنيان بٽ ۽ ويران شهر ڇڏي وٺي هئي. نادان سي. آءِ. ڊي وارن رپورٽ ڪئي هئي تہ اسان اروڙ ۾ ڪائي خفيہ گڏجاڻي ڪري رهيا هئاسين. اسان تہ اتي ڀڳل هڏا ڪٺي سوچي رهيا هئاسين: "ڇا هي ڏاهر جو هڏو آهي؟ ڇا هي لاڏيءَ جو هڏو آهي؟ ڇا اهي وري ڀهر ڳنڍبا ۽ شهنائيءَ وانگر وڄندا! تاريخ جي لس ليٽ کي ڪائي ڪنڌي ڪنارو ناهي. جنهن کي چاهي ڀوڙي، جنهن کي چاهي تاري. جنهن کي چاهي ميڪسيڪو جي ازٽيڪ، مايانڪا ۽ مچو پچو تهذيب وانگر تباهہ ڪري ڇڏي ۽ محققن جي رحم ڪرم تي ڇڏي ڏئي، تہ اهي ويهي ٺڪر جا ٽڪرا ڳنڍين! تاريخ جون واڳون زور سان ڇڪڻ سان گهوڙي جون واڇون نہ چيريون. تنهنجا هٿ چلجي پوندا. تاريخ دارا شڪوهہ جو سر لاهي اورنگ زيب اڳيان پيش ڪري ٿي ۽ سرمد کي دليءَ جي جامع مسجد جي ڏاڪي تان ڇڪي اتاري ٿي ۽ هن جو سر جلاد اڳيان جهڪائي ٿي. موت تاريخ تي رحم نہ ٿو ڪري. اسٽالن دماغ جي رڳ ڦاٽڻ ڪري مري وڃي ٿو ۽ روز ويلٽ ويل چيئر (Wheel Chair) تي ريڙهيون پائي مري وڃي ٿو. ٻي جنگ عظيم جا هيرو هڪ عام سپاهيءَ کان بہ واهيات موت مرن ٿا.

منهنجي ڪمري ۾ بہ تصويرون منهنجي بستري جي سامهون ٽنگيل آهن، جي منهنجي ڌيءَ نگهت سينگاپور مان وٺي آئي آهي. هڪ ۾ گوتم ٻڌ، ٻوڏي وڻ هيٺان ڌيان گيان ۾ گم آهي ۽ مارا (ٻڌ ڌرم ۾ موت جي ديوتا کي مارا چوندا آهن.) کي پٺ ڏئي ويٺو آهي، جيڪو پشيمان ٿي ڀڄي رهيو آهي. ٻي تصوير ۾ بہ نوجوان رقاصائون آهن، جي ڪوئي اجنبي ناچ نچي رهيون

آهن. اهي نچڻيون بہ اڇڻيون آهن موت جي ڦندي ۾ ۽ گوتم ٻڌ ڪي بہ هڪ ڏينهن مارا نهوڙي نيندو. پلي ڪري وني اهو جپ تپ. ڏٺي وني اهي وياڪياڻ. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ گوتم ٻڌ، جيڪو ڪنهن خدا ۾ اعتبار نہ ڪندو هو، سو مرڻ کان پوءِ خود خدا ٿي ويو، ۽ دنيا ۾ هن جون ايتريون مورتيون رکيون ويون آهن، جيتريون ڪنهن بہ ديوتا جون نہ رکيون ويون آهن!

زرينا، مون من ساگر ۾ اونهي ٽٻي ڏني، ان جي تري کي ڇهيو آهي. تون منهنجي ماٺ تي هري وئي آهي ۽ ان آئيني کي ٻڙڪ ٻاڦي ڪڏهن بہ نہ تڙڪايو اٿئي.

مون تنهنجي والد صاحب جي ڳالهہ اڌ ۾ ڇڏي هئي. هن ئي تہ مون کي گربخشاڻيءَ واري شاهہ جي رسالي جا ٽي جلد آڻي ڏنا ها، جي پڙهي مون سنڌي ٻوليءَ جي وسعت ۽ سنڌي استعاري ۽ تشبيهہ جو حسن ۽ نزاڪت محسوس ڪئي هئي. ٻٽاڻيءَ لفظ ائين استعمال ڪيا آهن، جيئن مون ترڪيءَ ۾ ڏٺو هو تہ هڪ باغبان ڊاک جا ڇڳا ٻٽي ٽوڪريءَ ۾ وجهندو ٿي ويو. ٻولي هڪ وڏي ول آهي، جنهن ۾ لفظ ڊاک جي ڇڳن وانگر لڙڪندا آهن.

هاڻي اچ تہ تنهنجي والد بزرگوار جي ڪهاڻي پوري ڪيون. هو تهجد گذار ۽ صوم و صلوات جو پابند هو ۽ پرهيزگار شخص هو، ۽ ڪاڏي پيتي ۽ رهڻي ڪهڻيءَ جو سادو شخص هو. پاڙي ۾ جوا هلندي هئي تہ هو ان کي نفرت سان ڏسندو هو ۽ نہ ڪنهن جي گلا ڪندو هو ۽ نہ ٻڌندو هو. هو اڃان سٺ ورهين جو ٿيو هو، جو سخت بيمار ٿي پيو ۽ شڪارپور جي سول اسپتال ۾ گذاري ويو. مان هن جي وفات کان هڪ ڏينهن اڳ هن وٽ ويو هوس. هن شفقت سان منهنجي مٿي تي هٿ رکيو هو ۽ مون کي دعا ڪئي هئائين.

منهنجو پيءُ دنيا جي فنا پذيريءَ تي سوچي چوندو هو، "ڪاڏي ويو پٺين ماڻهين، اڃان نہ ٿو ڄاڻين." عام عبادت جي ڪتاب (Book of Common Prayer) ۾ ڇپيو ويو آهي: "زندگيءَ جي وچ ۾ اسان موت ۾ آهيون، اها ٻي ڳالهہ آهي تہ جيتوڻيڪ سڀ ماڻهو مرتا آهن، هُو اها ڳالهہ پنهنجي باري ۾ نہ سوچيندا آهن."

زرينا جي ماءُ بہ هڪ نيڪ ۽ پرهيزگار عورت هئي. مرڻي پرڻي تي هن کي وڏو ڪري ويهاريندا ها. هڪ يهودي پهاڪو آهي. 'خدا جتي ڪٿي تہ ٿي نہ ٿو سگهي، ان ڪري هُن ماءُ تخليق ڪئي.' اسان جو مسلم عقيدو آهي

تہ خدا هر جاءِ تي حاضر ناظر آهي. پر مان پانيان ٿو تہ هن جو سڀ کان درخشان جلوو ماءُ جي صورت ۾ آهي.

جيمس بٽريءَ چيو هو: "پار جڏهن عبادت ڪندا آهن تہ هنن جو معصوم منهن ماءُ جي منهن وانگر هوندو آهي." اسان جي نبي اڪرم جيڪي والدين جي لاءِ چيو آهي، ان جو مثال تہ ڪٿي نہ آهي.

زرينا ڪان جي ٽي سؤ پيرا پڇيو ويجي ها تہ دنيا ۾ توڪي عزيز ترين شيءِ ڪهڙي آهي؟ تہ هوءَ چوي ها، 'ماءُ.' زرينا جي ماءُ کي زرينا سان ايتري محبت هئي جو جڏهن هوءَ بيمار ٿي پئي تہ اسان وٽ اچي رهي. زرينا راتيون جاڳي هن جي خدمت ڪئي هئي. سڪر ۾ ان وقت چڱا ڊاڪٽر ڪونہ ها ۽ هن کي جيري جي سوڄ لاءِ دوائون ٿي ڏنائون ۽ ڪنهن کي خبر نہ پئي تہ هن کي جيري جي ڪئنسر آهي. ڏاڍو دير سان معلوم ٿيو تہ هن کي ڪهڙي بيماري آهي. ٻئي ڏينهن تي هوءَ گذاري وئي.

هن جي ڪِنجهہ، ڪُرڪيءَ درد ۾ بہ جڻ عبادت هئي. زرينا بہ پنهنجي ماءُ تي وئي آهي ۽ هن ۾ بيحد صبر آهي. هوءَ بيماريءَ ۾ بہ پيرا جڏهن اٿي ويهي نہ سگهندي هئي تڏهن اشارن سان پنج وقت نماز پڙهندي هئي ۽ جڏهن ڊاڪٽر جواب ڏئي بيٺا، تہ ڪيس پنهنجي يقين ۽ عبادت صحتياب ڪيو.

لنڊن جي رايل شيڪسپيئر ٿيٽر ۾ (Royal Shakespere Theater) هئمليٽ ۾ مون ڪنگ ڪلاڊيس کي چوندي ٻڌو هو، "جُهڪو ضدي گوڏؤ جُهڪو!" مون تڏهن خدا جي حضور ۾ گوڏا تہ ڪونہ جهڪايا ها، پر هاڻي جڏهن ڪنهن ازلي حقيقت اڳيان اهي جهڪائڻ ٿو چاهيان تہ شديد درد سبب جهڪي نہ ٿا سگهن.

شيڪسپيئر جي ڳالهہ نڪتي تہ مون کي هن جي ڊرامي جوليس سيزر مان هڪ چوڻي ياد آئي جا هن ڪيسيس (Cassius) جي واتان چوائي آهي:

"ڪڏهن ڪڏهن انسان پنهنجي تقدير جا مالڪ مختيار آهن. پيارا بروٽس[1] قصور ستارن جو نہ آهي، پر اسان جو آهي، جو تہ اسان زيردست آهيون."

ڳالهہ جي. ايم. سيد جي ورسي دادوءَ ۾ ڏوم ڏام سان ملهائي وئي. سنڌي اخبارن ۾ ڪيئي ڪالم لکيا ها. مون زندگيءَ جو ڪافي حصو هن سان گڏ گذاريو هو ۽ جيئي سنڌ تحريڪ جي پيڙهہ ۾ ڪجهہ پٿر منهنجا بہ آهن. هن سان ڪچهريون، دعوتون، ڪريم بخش نظامانيءَ جا دڦ تي

تنوير نقويءَ جا اردو گيت، مومن مليرائيءَ سان چرچا، قربانيءَ جي اشاعت، ون يونٽ اسيمبلي ۽ ميمبرشپ، سوڀي گيانچندانيءَ جو پارٽي نظرئي جي جوش ۾ قربانيءَ جو پرچو اسيمبليءَ ٻاهران ورهائڻ جڏهن هو خود ان جو ايڊيٽر هو ۽ جو پرچو جي. ايم. سيد جي خلاف ڪڍيو ويو هو. جيئي سنڌ تحريڪ، بزم صوفياءِ نالي جي تجويز، جيٺي سپاهيملاڻي، جٺرام داس، دولت رام گدواڻي، حشو ڪيولراماڻي، محمد امين کوسو، (جنهن اسپينسر (Spencer) تي پورو ڪتاب پڙهيو هو ۽ جنهن هوٽل ۾ رهيل هو، ان جو بل ڪتاب جي خاتمي تائين ڪتاب جي قيمت کان ڏهوڻو ٿي ويو هو.) جي. ايم. سيد جو الله بخش سومري جي مزار تي شڪارپور ۾ فاتحہ خواني لاءِ وڃڻ ۽ سنڌيءَ ۾ چوڻ: "الله بخش معاف ڪجانءِ! آءٌ غلطي تي هوس." هن جو، تڪليف جي باوجود منهنجي لئبريريءَ ۾ ڏاڪڻ چڙهي اچڻ، سَن ۾ نشستون، مشاعرا، تقريرون، جي. ايم. سيد جي متحده محاذ جو بنياد، سَن ۾ تقريرون، قاضي فيض محمد، محمد ابراهيم جويو، پير حسام الدين شاهہ راشدي، رسول بخش پليجو، محمد حفيظ قريشي، غلام رباني آگرو، ابن حيات پنهور، مسعود نوراني (جنهن ان وقت ميرپورخاص ۾ 'مٺهيار آيو ڙي' ڳاتو هو، جنهن وقت مون ميرپورخاص ۾ ڪانفرنس جي صدارت ٿي ڪئي.) مولانا غلام محمد گرامي، ڪريم بخش نظاماڻي، جام ساقي، مير ٿيٻو، پٺو سنڌي ۽ ٻين ڪيترن ئي محب وطن سنڌين جي موجودگي ڪري بزم صوفيا جي تحريڪ ايترو زور ورتو جو هڪ ڀيري مرحوم اي. ڪي. بروهي، خان بهادر کهڙو ۽ علي محمد شاهہ راشدي ٻہ آيا ها. ان ڪانفرنس ۾ مون 'دودي جو موت' آپيرا ساندهہ منو ڪلاڪ حافظي مان پڙهي هئي. اگرتلا سازش ڪيس مان رهائي بعد شيخ مجيب سان جي سيد جي دعوت تي منهنجي ملاقات ٿي هئي. يونيورسٽيءَ ۾ مون ڏانهن جي. ايم. سيد نياپو موڪليو تہ ڪوئي پنجابي سابق فوجي توکي ۽ مون کي قتل ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو آهي ۽ جيڪو گرفتار ڪيو ويو آهي.

سنڌري ۽ اتم کي هن وٽ وٺي وڃڻ، حشوءَ جي جلاوطني وقت سيد وٽ چينمل پرسرام سان ملاقات، جڏهن حشو ڀارت وڃي رهيو هو ۽ چينمل جي اکين مان آبشار وهي رهيا ها. حشوءَ جو سنڌ جي آزاديءَ جي لاءِ جدوجهد، جي ايم سيد جي ڪتاب 'سنڌ جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد'

(My Struggle for New Sindh) جي ناليٰ سان ترجمو، حشوءَ جو ٽائيپ رائيٽر تي سڌو ٽائيپ ڪرڻ، سيد سان محمد ابراهيم جويو جي معرفت ڀيرين ملاقات ۽ جناح اسپتال ۾ هن جي ديدار لاءِ وڃڻ، جڏهن هو بيهوشيءَ جي حالت (Coma) ۾ هو ۽ سڙيين وانگر ڀيا چا چا منظر اکين اڳيان ڦري ويا، ۽ سڙيين جي شيشن وانگر ڪڏهن اڳتي تي ويا ڪڏهن پٺ تي ۽ ڪڏهن انهيءَ دؤر جون تصويرون ٿي ٿاهيائون. جي. ايم. سيد جي پنهنجي باري ۾ مون کان بہ ڳالهيون وسري نہ ٿيون وسرن. هڪ منهنجي باري ۾، ٻي جي. ايم. سيد جي باري ۾ آهي. هڪ ڀيري جڏهن سَن ۾ مان اڪيلو هن جي اوطاق ۾ سائنس ڪچهري ڪري رهيو هوس. اوطاق جي پڌر ۾ لالٽين ٻري رهي هئي ۽ چند سنڌوءَ جي پاٽيءَ ۾ ڪنهن ڪشتيءَ وانگر لنگر انداز هو ۽ سيد چرچا گهڻا ڪري رهيو هو. تڏهن هن مون کي ٻڌايو تہ: "اياز هڪ ڀيري ڪولاڙچي ريسٽ هائوس جي هڪ ڪمري ۾ ستل هوس ۽ ٻئي واري ڪمري ۾ هڪ وزير صاحب رهيل هو. اوچتو زالاڻو روئڻ جو آواز آيو. مان اسٽول تي بيهي روشن دان مان ڏٺو تہ هڪ ڀورڙي ڇوڪري وزير صاحب جي ڇاتيءَ سان لڳي بيٺي هئي ۽ روئي ڪيس چئي رهي هئي: "تون تہ مون کي رڻ ۾ ٿو رولين؟ مون بنا سوچ سمجهہ جي پنهنجي ڪنوارپ تنهنجي نذر ڪئي ۽ هاڻي شاديءَ جو واعدو ڪري تون ڦري ٿو وڃين!" ائين چئي هوءَ اڇي سڏڪن ۾ پئي، وزير صاحب ڪيس ڇاتيءَ سان ڀيڪوڙي چُمي ڏني. چمي ڪٿي نہ ٿي ڪٿي. چڻ ڪوهہ ۾ ٻوڪي جي رسي ٽٽي پئي هئي. اياز جڏهن مون ابراهيم جويو کي اها ڳالهہ ٻڌائي تہ هن سنڌس رنگ روپ ۽ وزير جو نالو پڇي چيو تہ: "اها ڇوڪري تنهنجي منظور نظر بہ هئي. چڱو جو تون هن جي چڪر مان نڪري وئين." مون ٿهڪ ڏنو ۽ سيد کي چيو: اها ڇوڪري منهنجي عشقيہ شاعري آهي. مون کي هن جي مجبوريءَ ۽ بي وفائيءَ جي خبر هئي. پر اها هاڻي وساري ڇڏي آهي. مون هن کي وڏيڪ چيو، فرانس جي ائرسٽوڪريٽ مادام دي سٽيل، جا آرٽ جي سرپرست هئي، تنهن چيو آهي تہ: "عشق عورت جي زندگيءَ جي سرگذشت آهي ۽ مرد جي زندگيءَ ۾ هڪ واقعو آهي." مون کي بہ ان ڳالهہ جي پڪ ٿي وئي هئي. ان ڪري مون هن کي اوچتي الوداع ڪئي."

اڄ جڏهن مان هي سِٽون لکان ٿو تہ انگريز شاعر لوئي مئڪنيس

(Louis Machneice) جون هيٺيون سٽون ياد اچن ٿيون:

"ڪنهن منهنجي زندگيءَ ۾ خوشبوءِ ڇڏي آهي ۽ منهنجون ديوارون ٽپي وئي آهي ۽ پنهنجي ئي پاڇي سان رقص ڪندي ٿي وڃي. ۽ سڄيءَ لنڊن ۾ هن جي چمين جون سارو ٿيون پکڙيل آهن." جيڪڏهن لنڊن کي شڪارپور ۾ تبديل ڪيو وڃي تہ ڄڻ هي شعر مون لکيو آهي.

هيءُ واقعو سيد پنهنجي زندگيءَ مان ٻڌايو. هو جڏهن جئپور ڀڄتو هو تہ پنڌ ۾ سنڌي هندن هن کي ڪلهن تي کنيو هو. هو جيئي سنڌ تحريڪ جو باني هو ۽ هر شرنارٿي سنڌيءَ جي دل ۾ مينڻ بتيءَ جيان ٻري رهيو هو. جڏهن هو دهليءَ ۾ ڪٿي ترسيل هو تڏهن هڪ ارڙهين ويهين ورهين جي نوجوان صحافي ڇوڪري هن سان ملڻ آئي. سيد کي يڪدم ياد آيو تہ هن اهڙي صورت ورهاڱي کان اڳ ڏٺي هئي. جي. ايم. سيد مون کي ٻڌايو، "مون هن کان پڇيو تہ تون فلاڻيءَ جي پوٽي يا ڏوهٽي آهين ڇا؟" ان تي انهيءَ ڇوڪريءَ ڪيس چيو تہ، "مان هن جي پوٽي آهيان. پر اوهان هن جي باري ۾ چو ٿا پڇو؟" ان تي جي. ايم. سيد ورائيو، "مان هن جو لوَر (Lover) عاشق هوس."

"توهان هاڻ هن کي ڏسڻ چاهيندؤ؟" صحافيءَ ڇوڪريءَ چيو، "هن کي فالج ٿي پيو آهي. هوءَ ٽن مهينن کان بستري تي سنئين ٿي سمهي پئي آهي ۽ بيڊ پئن (Bed Pan) هن جي بستري تي رکيو آهي."

اهو چئي جي. ايم. سيد ٿڌو ڏنو. مون کي محسوس ٿيو ڄڻ ڪهاڻي ۾ ڪمند جي رس نپوڙجي رهي آهي. ڪيترو نہ مياج هو هن جي گفتگو ۾. جڏهن مان هن جي ڪراچيءَ واري گهر ۾ هن کان طبيعت پڇي رهيو هوس تہ مون کي ٽي. ايس. ايليٽ جون ڪجهہ سٽون ياد آيون:

"هتي آهيان، هڪ پير مرد، پنهنجي خشڪ ساليءَ ۾،
جنهن جو هڪ نوجوان مطالعو ڪري رهيو آهي."

هر انسان فنا جي زد ۾ آهي. گوتم ٻڌ جڏهن نرواڻ پاتي، تڏهن هڪ عورت پنهنجو مئل ٻار وٺي آئي ۽ چيائينس تہ، "تون ڀڳوان آهين، مون کي پٽ جيئرو ڪري ڏي!"

گوتم ٻڌ کي اهو ڏسي افسوس ٿيو تہ هو موت جي اڳيان بيوس آهي. سو هن کي چيائين، "تون ساري ڳوٺ مان گهر گهر مان پڇي آءُ، ۽ اهو گهر مون کي ٻڌاءِ، جتي ڪوئي نہ مئو هجي تہ مان تو کي پٽ جيئرو ڪري ڏيان."

ہٿي ڏينھن تي اھا عورت گوتم ٻڌ وٽ آئي ۽ ھن کي چيائين: "اھڙو گھر تہ ڪوئي بہ ناھي، جتي ڪوئي نہ مئو ھجي."

ان تي گوتم ٻڌ ھُن کي چيو: "جي موت ھر انسان جو مقدر آھي تہ تون روئين ڇو ٿي؟"

آمريڪا جي مزاحيہ اديب مارڪ ٽئين (Mark Towain) چيو آھي تہ: "طويل عمريءَ جو الميو اھو نہ آھي تہ انسان پيرسن ٿي چڪو آھي، پر اھو آھي تہ ھو اڃان جوان آھي."

جي. ايم. سيد جيستائين مون ڏٺو تيستائين ھن جا جذبا جوان ھا. ان ڳالھہ کي الميو چئجي يا طربيہ، ان تي ڇا تو چئي سگھجي!

ھڪ پيري اڌ رات جو قاضي فيض محمد منھنجو در اچي کڙڪايو ۽ چيائين تہ: "اڄ تہ تو مجيب الرحمان جي روبرو جي. ايم. سيد جي پٽ رکي ھئي، پر ھاڻي ون يونٽ ٽٽي چڪو آھي، مشرقي پاڪستان ۾ عوامي ليگ ھڪ ڪان سواءِ سڀ سيٽون کٽي چڪي آھي. ان ڪري تون سياڻي دوستن سان گڏجي اعلان ڪر تہ تو عوامي ليگ ۾ شموليت ڪئي آھي."

مون کي ياد آيو تہ اگرتلا ڪيس مان شيخ مجيب جي رھائيءَ کان پوءِ جي. ايم. سيد ھن جي انٽر ڪانٽيننٽل ھوٽل ڪراچي ۾ پرتڪلف دعوت ڪئي ھئي، ۽ ان کان پوءِ ھن سان پنھنجي بنگلي جي پھرين ماڙ تي مخصوص نشست رکي ھئي. جنھن ۾ مرحوم جي. ايم. سيد، قاضي محمد اڪبر، محمد ايوب کھڙو، علي محمد شاھہ راشدي ۽ آءٌ موجود ھوس. جي. ايم. سيد، شيخ مجيب کي چيو تہ ھو آغا غلام نبي، کھڙي ۽ راشديءَ کي عوامي ليگ جي مرڪزي ڪميٽيءَ تي کڻي.

شيخ مجيب، جنھن سان پنج دوست ساڻ ھيا، ان يڪدم جي. ايم. سيد کي چيو: "تنھنجو انھن فيوڊل ساٿين تي تہ مان پوءِ ويچار ڪندس. پھرين مون کي پنھنجو شاعر شيخ اياز مرڪزي ڪميٽيءَ تي ڏي، ڇو تہ منھنجا ساٿي رڳو ھن کي ھن جي شاعريءَ جي بينگالي ترجمي جي ذريعي سڃاڻن ٿا ۽ ھن کان متاثر آھن. ٻيو تہ عوامي ليگ مڊل ڪلاس جي تحريڪ آھي فيوڊل ڪلاس جي ناھي. اقتدار ۾ اچڻ کان پوءِ ھن کي مون کي سنڌ ۾ نھايت اھم ڪم سپرد ڪرڻو آھي." جي. ايم. سيد کي اھا ڳالھہ نہ وڻي.

مون شيخ صاحب کي چيو تہ: ”اجان ون يونٽ نہ ٽٽو آهي ۽ تحريڪ ۾ ڪميونسٽ سوشلسٽ، انارڪسٽ، قوم پرست دانشور ۽ سنڌ دوست عوام شامل آهن. ڪي لينن جا پوئلڳ آهن، ڪي مائوءَ جا، ڪي مهاتما گانڌيءَ جا، ڪي مولانا آزاد جا ۽ ڪي فقط ڀٽائيءَ کان متاثر آهن، ۽ سر مارئيءَ ۾ قومي تحريڪ جون پاڙون ٿا ڳولين. هڪ شاعر ۽ اديب جي حيثيت ۾ مان انهن سڀني ۾ رابطو آهيان. اجان ون يونٽ ٽٽو ناهي، پر جڏهن اهو ٽٽو تہ مان عوامي ليگ ۾ ضرور شامل ٿيندس.“ جي. ايم. سيد سرهو ڏسڻ ۾ آيو ۽ شيخ مجيب جو منهن لهي ويو. ان تي علي محمد راشديءَ انگريزيءَ ۾ مون کي چيو: ”شيخ صاحب، تون ان ۾ پنهنجي عزت افزائي نہ ٿو سمجهين، تہ پاڪستان جو ايندڙ وزيراعظم توکي عوامي ليگ ۾ شموليت جي دعوت ڏئي رهيو آهي.“

جنهن تي مون بہ ڪيس انگريزيءَ ۾ چيو: ”هائو، عزت افزائي تہ سمجهان ٿو، پر پاڪستان جي نقشي تي، سنڌ جو جدا وجود وڏيڪ اهم آهي. ون يونٽ جي ٽٽڻ کان پوءِ مان پاڻ شيخ صاحب کي درخواست ڪندس تہ مون کي عوامي ليگ ۾ کنيو وڃي.“ شيخ مجيب اٿيو ۽ جي. ايم. سيد کي چيائين: ”دير ٿي وئي آهي. وري سياٽي ملنداسين.“

ٻئي ڏينهن تي هو ڪو بهانو ڪري نہ آيو ۽ ٽئين ڏينهن تي ڍاڪا هليو ويو.

11 بجي رات جو قاضي فيض محمد جو عوامي ليگ ۾ متحده محاذ جو نمائندو هو ۽ عوامي ليگ جو وائيس پريزيڊنٽ هو، سکر ۾ منهنجي گهر آيو ۽ مون کي چيائين تہ: ”مان سڌو ڍاڪا مان ٿو اچان. ميٽنگ کان پوءِ شيخ صاحب مون کي چيو تہ: نواب شاهہ نہ وڃجانءِ، سڌو اياز وٽ سکر وڃجانءِ، ۽ هن کي مون سان ڪيل قول ياد ڏيارجانءِ.“

مون، رشيد ڀٽي ۽ ڪجهہ ٻين، ٻئي ڏينهن تي بيان ڏنو تہ اسان عوامي ليگ ۾ شامل ٿيا آهيون. ٽئين ڏينهن تي مون کي عوامي ليگ جي سيڪريٽري جنرل قمرالزمان جي تار پهتي تہ شيخ صاحب توکي مرڪزي ڪميٽيءَ تي کنيو آهي.

ان ڳالهہ تي جي. ايم. سيد مون تي رنج ٿيو. هن کي اها ڳالهہ نہ وڻندي هئي تہ هن جو ڪوبہ ساٿي پاڻ فيصلو ڪري. ان تي مون کي رومن

شهنشاهه نيروءَ جي باري ۾ هڪ لطيفو ياد آيو. نيرو جام و مينا. رقص و رنگ ۾ ويٺو هو ته ڪنهن غلام اچي هن کي ڪن ۾ چيو؛ "تنهنجي فلاڻيءَ ڪنيز خودڪشي ڪئي آهي."

نيرو چرڪ ڀري ٽپو ڏئي اٿي چيو؛ "خودڪشي ڪئي اٿائين، منهنجي مرضيءَ کان سواءِ!"

جيستائين ٻي ڳڻتي ٿئي تيستائين مرحوم حاجي مولا بخش سومري، مون کي شڪارپور مان فون ڪري پڇيو؛ "ڇا مان عوامي ليگ جي ٻي ڳڻتيءَ تي ڍاڪا وڃان ٿو ته هو مون لاءِ به هوائي جهاز ۾ رزرويشن ڪرائي."

مون کيس چيو ته؛ "ڪارا ڪکر ڇانئبا ٿا وڃن. معلوم نه آهي ته سيائي ڇا ٿئي. منهنجي زال ۽ ٻار اڪيلا آهن. اسان جا سڀ مائٽ شڪارپور ۾ ٿا رهن. جيڪڏهن مون مناسب ڄاتو ته مان ڍاڪا لاءِ ٻاڻ ٿي ٽڪيٽ وٺندس، اوهان فڪر نه ڪريو."

ٻي رات اسان کي ڪنڪو تي رهيو هو ته اوير پاڪستان تي فوج ڪشي ڪئي ويندي، ۽ ڀٽي صاحب 'اڌر تم، اڌر هم' جو نعرو ڏنو آهي. سو مان، رشيد ڀٽي ۽ ڪامريڊ فتح الله عثماني هڪ صحافيءَ ۽ اي. ٻي. ٻيءَ جي نمائندي بشارت حسين وٽ مارڪيٽ ٽاور ڏانهن ويندڙ رستي جي موڙ وٽ سندس آفيس ۾ شام جو وياسين. ڇو ته هن وٽ ريوٽر مشين هئي. اٽڪل ساڍي اٺين يا نوين وڳي رات جو ريوٽر مشين تي خبر آئي ته شيخ مجيب کي گرفتار ڪيو ويو آهي ۽ ملڪ تي مارشل لا هنيو ويو آهي.

اتان مان، رشيد ڀٽي ۽ ڪامريڊ فتح الله عثماني اٿياسين. رشيد ڀٽي ۽ عثمانيءَ جا هٿ ڏکي رهيا هئا. مون بشارت جي آفيس مان نڪري عثمانيءَ کي چيو ته؛ "مارڪيٽ مان چڪن ٽِڪا ۽ شراب وٺيون ٿا هلون ۽ ماني تنهنجي گهر کائينداسون." وديشي شراب جو ڳتو بند ٿي ويو هو. اسان ٽري جا ٻه آڌيا، ڇهه چڪن ٽِڪا ۽ ني نان ورتا ٿي مس ته بجلي اجهامي وئي. شايد اسان کي بلئڪ آئوٽ تي هيرائي رهيا ها. پوءِ ته هٿ ۾ هٿ ڏئي ڌڪي تي شاهي بازار ۾ عثمانيءَ جي گهر ڏانهن وڌياسين. پنجن منٽن کان پوءِ بجلي اچي وئي. ته جلدي جلدي عثمانيءَ جي گهر پهتاسين. ايتري ۾ سائرن (گهگهو) وڳو، جڻ ڪنهن عورت کي وارن کان ڇڪيو ٿي ويو ۽ وري بتيون اجهامي ويون. اسان عثمانيءَ جي گهر جا دروازا بند نه ڪيا ۽ پٽرومڪس

جي گئس بتي ٻاري سون. عثماني پاڻ تہ چڪندو بہ نہ هو. پر مان ۽ رشيد پتي ٿري جا ٻہ آڌيا پي وياسين ۽ گڏوگڏ چهہ ٿي چڪن ٽِڪا کائي وياسين. عثماني گهر جي رڌل ماني کائڻ هليو ويو. رشيد مون کي چيو، "هي عثماني آهي تہ ڪميونسٽ پر نهايت شريف انسان آهي. پر ٻيا ڪميونسٽس اسان سان پلڻ ڪندا. جو تہ هنن نہ ٿي چاهيو تہ اسان عوامي ليگ ۾ شامل ٿيون. پيپلز پارٽيءَ وارا بہ اسان جي مخالفت ڪندا. ٿري هاتي وچي رشيد پٽيءَ جو دماغ ورتو ۽ هُو يحيٰ خان، شيخ مجيب ۽ ڀين کي گاريون ڏئي رهيو هو، جن ۾ عام ماڻهو بہ اچي ٿي ويا ۽ پورو ملڪ بہ اچي ٿي ويو.

مون کي نشو نهايت سنجيدو ڪري ڇڏيندو هو. منهنجي اکين اڳيان پوري برصغير جي تاريخ ڦري وئي ۽ ڍاڪا ۾ رائيٽرس گلڊ جي گڏجاڻي ۽ اها شام ياد آئي، جڏهن گلڊ جي سيڪريٽري جنرل ۽ پريزيڊنٽ ايوب جي سيڪريٽريءَ قدرت الله شهاب اردوءَ ۾ صدارتي تقرير تي ڪئي ۽ هڪ بنگالي اٿي بيٺو ۽ رڙ ڪري چيائين: "مسٽر شهاب انگريزيءَ ۾ ڳالهاءِ تہ اسان بہ سمجهون، نہ تہ اسان جيڪڏهن بنگاليءَ ۾ ڳالهائينداسون تہ اوهان هڪ اکر بہ نہ سمجهي سگهندا." ان تي هن کي سيڪيورٽيءَ وارن ڌڪا ڏئي ٻاهر ڪڍيو ۽ شهاب اردوءَ ۾ تقرير جاري رکي. مون ٻڌندڙن کي ساميءَ جا منظوم ترجما ٻڌايا، جن مان ڪجهہ هندي لفظ هنن کي سمجهہ ۾ آيا ۽ هنن تاڙيون وڄايون. باقي فارسي آميز اردو شاعري ٻڌي هنن کي نانگ سنگهي ويو. الائجي ڇو منهنجي دل ۾ آيو تہ اڄ بنگلاديش لاءِ علحدگي جي تحريڪ شروع ٿي. هڪ گڏجاڻيءَ ۾ اردوءَ جي نقاد عبداللطيف شادانيءَ هڪ بنگالي مصور جي هٿ ۾ ڪنهن ڪاري رنگ جي بنگالڻ جي تصوير ڏسي هن کان پڇيو: "چا ڪاري ڪنويلي ڪڍي اٿئي؟

ٻئي ڀيري اردوءَ جي صحافي طفيل احمد جماليءَ ڪانءَ کي وڻ تي بوليندو ڏسي چيو تہ "بنگاليءَ ۾ ڳالهائي رهيو آهي." ايتري نفرت جي اظهار مون کي انهيءَ نتيجي تي پهچايو تہ بنگالي اسان سان گهڻو وقت گڏ رهي نہ سگهندا.

فوج ڪشيءَ جي ٻئي ڏينهن تي سکر بار ۾ وڪيلن جو ميڙ ٿيو. انهن ۾ اڪثريت پيپلز پارٽيءَ سان واڳيل وڪيلن جي هئي. مان بار جو صدر هوس، مون کي پنهنجي جونيئرس غلام مصطفيٰ شاهہ ۽ حبيب الله شيخ صلاح ڏني (غلام مصطفيٰ شاهہ پوءِ سنڌ حڪومت جو لا سيڪريٽري هو، جتي هو

گذاري ويو. باقي حبيب الله شيخ اجان تائين ڊپٽي اٽارني جنرل آف پاڪستان آهي.) تہ مان ميڙ جي صدارت ڪيان ۽ بنگال تي فوج ڪشيءَ جي حمايت ڪيان. پر مون ڪين جواب ڏنو تہ، "مان اهڙو بي مروت ۽ احسان فراموش ڪٿي آهيان جو ڪجهہ ڏينهن اڳ شيخ مجيب مون کي عوامي ليگ جي مرڪزيءَ ڪميٽيءَ تي ڪنيو آهي ۽ اڄ مان هن جي گرفتاري ۽ اوير پاڪستان تي فوج ڪشيءَ کي صحيح سياسي قدم چوان! اهو مون کان نہ ٿيندو. اوهان ميڙ جي صدارت ڪنهن ٻئي وڪيل کان ڪرايو. مان موجود رهندس ۽ ڪجهہ نہ چوندس."

ٻئي ڏينهن تي ڪراچيءَ مان نڪرندڙ پيپلز پارٽيءَ جي هفتيوار Combat ۾ آيو تہ مون اوير پاڪستان ۾ فوج ڪشيءَ جي تائيد ڪرڻ کان انڪار ڪيو آهي. ان ڪري مون تي قدم کنيو وڃي. ان کان پوءِ ٻئي ڏينهن تي مون کي اٺ مهينا جيل ۾ رکيو ويو. مون کي ٻڌسي جو تہ نقصان ٿيو پر اها فرصت وڏي غنيمت ثابت ٿي ۽ مون نظربنديءَ دوران سارو 'ڪپر ٿو ڪُن ڪري'، ۽ ان ۾ شامل ديباچي طور نوٽ لکيا. 'ڪپر ٿو ڪُن ڪري' ۾ مون سنڌ جا اڪثر ڪلاسيڪي سُرَ پنهنجي پيغام سان لکيا ۽ ان ۾ ٻي شاعري بہ شامل ڪئي. ان تي اشاعت کان پوءِ بندش نہ وڌائون، ڇو تہ سرڪار کي اڳيون تجربو هو تہ، 'ڀؤنر ڀري آڪاس'، 'ڪلهي پاتم ڪينرو' ۽ 'جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي' تي بندش سنڌ تي پيٽرول وارو ڪم ڪيو هو، ۽ منهنجي هر ڪتاب جي هڪ هڪ ڪاپي ويهن ويهن ماڻهن پڙهي هئي ۽ ڪتاب بليڪ مارڪيٽ ۾ وڪاڻا ها. منهنجي نظربنديءَ خلاف مير رسول بخش ٽالپر جي صدارت هيٺ سنڌ پيپلز پارٽيءَ نهراءُ بحال ڪيا هئا تہ مون کي هڪدم آزاد ڪيو وڃي، ڇو تہ مان سنڌي قوم پرست آهيان ۽ اوير پاڪستان جي علحدگيءَ سان منهنجو ڪوبہ واسطو ناهي ۽ نہ ئي ان ۾ منهنجو ڪو مفاد آهي.

اوير پاڪستان جي جدا ٿي وڃڻ کان پوءِ يحيٰ خان ڦسي پيو. هڪ رات اڳ هن ريڊيو تي تقرير ڪئي هئي تہ جنگ اسان جي جاري رهندي ۽ ٻئي ڏينهن اوچتو جنگ بندي ڪئي وئي، ۽ هڪ مهاجر جيلر مون وٽ روئندو، رومال سان اکيون اگهندو آيو ۽ چيائين: "اياز صاحب! پاڪستان جنگ هارائي." پوءِ اچي روئڻ ۾ ڇٽو. ان کان پوءِ ذوالفقار علي ڀٽو، چيف

مارشل لا ايڊمنسٽريٽر ٿيو ۽ يحيٰ خان ڪي جيل ۾ وڌائين جو وسڪيءَ جي بوتل ۾ نورجهان ۽ بلئڪ بيوٽيءَ جون ساروڻيون ملائي موت تائين گذارو ڪندو هو.

شهيد ذوالفقار علي ڀٽي، پنهنجي سؤٽ جناب ممتاز علي ڀٽي ڪي سنڌ جو گورنر ڪيو ۽ هن شهيد ڀٽي جي چوڻ تي جيل سپرينٽينڊنٽ ڪي فون ڪيو تہ شيخ اياز ڪي ڇڏيو وڃي. اهڙا آرڊر ڪيس جلد ئي پهچي ويندا.

مون ڪي آزاد ڪيو ويو. ٻاهر جي ڌرتي ۽ آسمان ٽئون ٽي لڳو. مان انيس سان گڏجي سکر ٻئريج تان سنڌوءَ ڪي ڏٺو جا اڃان پنهنجي ڀرپور جوانيءَ ۾ هئي ۽ لوهي دروازن سان ٽڪرائي ۽ ان جي قيد مان آزاد ٿيڻ پئي چاهيو. مون ڪي اصغر گونڊويءَ جو هڪ شعر ياد آيو؛

"آلامِ روزگار ڪو آسان بناديا،

جو غم هوا اسي غم جانان بناديا."

ترجمو؛ (دنيا جي رنج ۽ الم ڪي آسان ڪري ڇڏيو.

جو غم ٿيو ان ڪي محبوب جو غم بڻائي ڇڏيو."

مون سوچيو تہ هنن اٺن مهينن سوڌو، چوڏنهن مهينا قيد سنڌ جي ٻلي ٿيو. اهي ڳالهيون تاريخ جي ڪاتي ۾ لکيون وينديون. تاريخ وياج تہ واٽين ڪان بہ وڌيڪ ڏيندي آهي، پر ڪيئن چئجي؟ پر ڪيئن چئجي، تہ اها وياج سان گڏ مور بہ ڪائي وڃي! اڳ مون نظربنديءَ جو ذڪر فلئش بئڪ ۾ 'ساهيوال جيل جي ڊائري' ۾ ڪيو آهي. شايد ان ۾ مون لکيو هو تہ جيڪڏهن زرينا گهر ۾ هڪ بتي بہ ٻاريندي هئي تہ پاڙي جا مهاجر چوندا ها تہ دشمن ڪي اشارا ڏئي رهي آهي. ان ڪري پٿر هڻي اسان جي درن جا شيشا پڃي انهن مان اندر مٽيءَ جا ڀڪ ڦٽي ڪندا هئا. اڄ شايد تاريخ هنن کان زرينا جي اذيت جو حساب وٺي رهي آهي. مون ڪي هاڻي پڪ آهي تہ تاريخ اهڙو سود خور آهي جو سياست کان سُود جي پائي پائي چڪائي وٺندو آهي. يو. ايس. ايس. آر ٽٽي وئي، پر روس اڃان شاعر مينڊالسٽام جي رت جي ڦڙيءَ ڦڙيءَ جو حساب ڏئي رهيو آهي. معصوم رت، جو اسٽالن غصي ۾ بي سبب وهايو هو. مان پنهنجي آتم- ڪهاڻي تاريخ وار (Chronological Order) ۾ نہ لکي آهي، فقط شعور جي وهڪري ۾ لڙهندو ويو آهيان. ڪڏهن گهڻو لهوارو لڙهي ويو آهيان تہ ڪڏهن اوڀارو تري ٿو اچان. مون زندگيءَ ۾ خاص

ورزش ترڻ جي ڪئي آهي. ترندي پاڻيءَ ۾ ٽاڦوڙا نہ هڻندو هوس. تہ ڏئي هڪ ڪنڌيءَ کان ٻيءَ ڪنڌيءَ تائين پهچي ويندو هوس. انهيءَ ترڻ جي مهارت جو ذڪر بيگاري واهہ جي باري ۾ لکيل ذڪر ۾ ڪري چڪو آهيان. سنڌو واهہ جي پڪيءَ پل تان ماهر تيراڪ وانگر هر هر ٽپ هڻندو هوس. سنڌ واهہ جو ذڪر جيڪو لوڪ رام ڏوڏيجا پنهنجي ڪتاب 'منهنجو وطن منهنجا ماڻهو' ۾ ڪيو آهي، اهو بي مثال آهي، اهو ڏيان ٿو.

"قلم ڪي طاقت نہ آهي تہ سنڌ واهہ جي موج ۽ لطف جو پورو بيان ڪري سگهان. اونهاري ۾ ان ۾ تي چار مهينا پاڻي ايندو هو تہ شهر ۾ خوشيءَ جي لهر ۽ غلغلو مچي ويندو هو. لکي در تان ٽانگي وارا سنڌو واهہ تائين سواريءَ جا آنو ڏيڍ وٺندا ها، جو شهر کان ڏيڍ ميل ڪن پري هوندو هو. اتي شهري حلوائيءَ جا نان وائيءَ جا ۽ رانديڪن جا دڪان اچي کوليندا ها. تيل، ميٽ، انگوشا، ڪدو، توريون، پٽسي ٽڪي مسواڙ تي ملنديون هيون. اتي ڪنهن نہ ڪنهن دوست دڙي يا مائٽ سيٺين جا بنگلا هوندا هئا ۽ آرام ده فرنيچر ۽ غلم غاليچا پيا هوندا ها. هر هڪ ڏنڌي وارن پنچاتين جون جڳهون بہ هونديون هيون. جن ۾ باسڻ، برتڻ، فراس، وغيره رکيا هوندا ها. واهہ تي پڪا گهاٽ ۽ ٿلها نهيل هوندا ها. ڪنارن تي پپل ۽ نمن جي ٿڌي ڇانءَ ۽ تڏا يا کٽولا پيا هوندا ها. اونهاري ۾ ٻنيءَ جهڙي گرميءَ ۾، اتي پاڻيءَ جي وهندڙ ڪناري تي ڇانوَ ۾ ٿڌي هير پئي لڳندي هئي تہ راحت اچي ويندي هئي. ڪٿي تاس، چوپڙ، ڪٿي راڳ جي محفل، ڪٿي ڪٿا ڪيرتن، تہ ڪٿي غريبن لاءِ لنگر لڳو پيو هوندو هو. دڪاندار ڏاڍي صفائيءَ سان دانگيءَ جي ماني لوڻ مرچ وجهي پچائيندا ها ۽ ان ۾ بصر ۽ ڏاڙهون ڪٽا وجهندا ها، جيڪا ٽڪي آني ڏيندا ها. تنهن سان دال ۽ چٽني مفت ۾ ملندي هئي.

اهڙو ڪو شڪارپوري ورلي هوندو جو ترڻ نہ ڄاڻندو هجي. اها هئي سنڌو واهہ جي مهرا جيڪو تيڪو، امير غريب، هندو مسلمان، انگوڇا ٻڌي، لڱ اگهاڙا ڪري، ترڪڻ، ٽپون ۽ ٽپا ڏيڻ ۾ هڪ جهڙو پيو لڳندو هو. لاٽ پوڻ لاءِ واهہ جو ڪنارو وٺي، هڪ ميل مٿي پڪيءَ پل کان، پاڻيءَ ۾ وهندو اچبو هو. وات تي گهتان ڏئي پاڻيءَ اندر شرطان بہ پچائبيون هيون. پيٽ هيٺان رکيل دلي مان انب ڪڍي چوسبا وجبا ها. انهن سيتل جل جي وهڪري ۾، روماني جذبات پڙڪو کائيندا ها ۽ يار لوڪ ڪن تي هٿ رکي ڏوهيڙا يا بيت

ڳائيندا تڙڳندا ويندا ها."

"سنڌ اهو روماني ديس هو، جتي رڪ رڪاءُ نہ ڪندا ها، پر اظهار ڪري موج مستيءَ ۾ رهندا ها. سنڌ واهہ جي لطف ڪان زالون بہ وانجهيل نہ هيون. انهن لاءِ وڏين پٽين وارو هڪ جدا گهاٽ هوندو هو، جتي اهي بہ تڙڳنديون هيون ۽ ٽپا ڏينديون هيون. پوءِ آڪهہ سان گڏجي دڪانن تان سودا وٺي، چوڏولن ۾ چڙهڻ ۽ لڏڻ جا مزا وٺي واپس ورنديون هيون. واهہ جي ڪناري ڪٿي لغڙن اڏائڻ جي چٽاڀيٽي لڳي پئي هوندي هئي تہ ڪٿي تتر ۽ ڪڪڙ پيا ويڙهائيندا ها. ملاڪڙي جو دهل وڄندو هو تہ خلق اچي ڪٺي ٿيندي هئي ۽ شرطون لڳڻ شروع ٿي ونديون هيون. جڏهن آغا صوفي يا ڪوئي ڀڳت اچي آلاپيندو هو تہ ماڻهو سڀ ڪم ڇڏي اچي مڙندا ها. شام جو جتي ڪٿي ڀنگو پيو گهوٽبو هو، ۽ اهو نہ رڳو دوستن سان گڏجي پيئندا ها، پرڏارين کي بہ ناهين نہ ڪندا ها. ٻہ چار دفعا اهو حال بہ ٿيو جو منهنجي چاچي هڪ ڀنيان ڀيو سڪي جو ڪونڊو ناهيو تہ اوپرا ماڻهو اچي خلاص ڪنس ۽ منهنجي لاءِ چڪڙي بہ نہ بچيس. اهي فقير ڀنگي جا گلاس بہ پيا ڏين ۽ چون پيا: "مست قلندر! جيڪو پيئي سو جيئي." "واهہ ڍولڻ واهہ، واهہ جون تاڏل ۾ باداميون وڌيون اٿئي. اصل تراوت ڏئي ڇڏيئہ!" بدلي ۾ اهي مولائي فقير، ڇڏيل وار، اکيون ڳاڙهيون، پيرن ۾ گهنگهرو ۽ يڪتاري تي سچل سائين جو ڪلام ڳائي موج مچائيندا ها."

مٿيون نثر، نظر جي سرحد کي ڇهي ٿو. مان فقط ايترو وڌائي ٿو سگهان تہ اسان جا پاڙي وارا بہ سنڌ واهہ تي مجلسون ڪندا ها ۽ جيستائين مند مٽبي هئي، سرءُ ۽ تپاوليءَ جي مند ايندي هئي ۽ درياهہ ۾ مڇيءَ جي ڪچهہ ڏپ ٿيندي هئي، تيستائين ويندا رهندا ها. اسان ۽ هندن ۾ فرق اهو هوندو هو تہ هندو گوڏن تائين انگوچا ٻڌندا ها ۽ اسان پيرن تائين گوڏ ٻڌندا هئاسين. هونءَ مذهب جي فرق جي باوجود، سيني سنڌين جون صورتون هڪجهڙيون هيون."

سنڌ واهہ تي حيدرآباد، سکر، جيڪب آباد ۽ لاڙڪاڻي مان ماڻهو ايندا ها. واهہ جي پرتي تي پوليس جون چونڪيون، ٽانگا اسٽان، مندر، ۽ مسجدون هونديون هيون. جمعي ۽ آچر تي ماڻهو هزارن ۾ هوندا ها، ۽ پنهنجي هٿن سان ڪاڏو تيار ڪري پنهنجي پنهنجي مجلس کي ڪارائيندا ها. ٻہ

وڏا ميلا چاليهو ۽ نوروز لڳندا ها. شيخ واجد علي واهہ تي مجلسون ڪرائيندو هو ۽ ٻارن کان اٺ اٺ آنا ۽ وڏن کان رپيو وٺندو هو. بنگلي ۾ لٽا ۽ بوٽ لاهي، گوڏ ٻڌي، اڇي بنگلي سامهون ويهندا هئاسين ۽ ڪچيءَ تائين پاڻيءَ ۾ هوندا هئاسين. ڪاڏي ۾ ٻاڪري گوشت جو پلاءُ، زردو ۽ انب هوندا هئا. مان ٻاڻ کان ڪائي ننڍي ڇوڪري، ٽيوب ۾ ڪٽي لاٽ پوندو هوس ۽ پکيءَ پل تائين هن جي بدن جو ڇهاءُ جسم کي گرمائيندو هو. ڇوڪريون انگوڇا ٻڌنديون هيون ۽ ٽيوب ۾ مٿي وچ ۾ ٽي ويهنديون هيون، ۽ پاڻي ڍڪ لاءِ ڪافي هوندو هون ۽ ڪنهن انجير جي پن جي ضرورت نہ پوندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن زالن جي گهاٽ وٽ پير جي ڇانءَ ۾ وينل هم ڪلاسي ڇوڪريون، دَيا، مَنو، سرسوتيءَ تي نظر پوندي هئي تہ انهن کي وري وري ڏسڻ لاءِ ٽوري پنڌ تان واري واري سان لاٽ پوندو هوس. اهي پوءِ اٿين گم ٿي ويون جيئن پيل جي ڇانءَ سانجهيءَ کان پوءِ گم ٿي ويندي هئي ۽ گهاٽ تي اداسائي ڇانئجي ويندي هئي.

واهہ جي ڀرتي انبن جا باغ هوندا ها جتان لڪ چوريءَ اڌ ڪچا انب پٽيندا هئاسين. شام جو جڏهن ترڳي ترڳي ٽڪجي مڇ تي پوندا هئاسين، تڏهن ٽانگي تي واپس لکيدر تي لهندا هئاسين. جتان ٽورو پنڌ ڪري شيخن جي پاڙي ۾ پهچندا هئاسين.

مون پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ جا بار بار نوٽ ورتا، ان کي مڪمل ڪرڻ جو ارادو ترڪ ڪري ڇڏيو هو. انهن مان ڪي نوٽ منهنجي نوٽ بوڪن ۾ آهن. جي مان جيئن جو تيئن ٿو ڏيان.

شڪارپور جي گوشت مارڪيٽ کان ڪجهہ پنڌ تي پير اسماعيل شاهہ جو ميلو ڌوم ڌام سان لڳندو هو. اهو ميلو سنڌ جي وڏن ميلن ۾ شمار ڪيو ويندو هو. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان ماڻهو ايندا ها. ٽي ڏينهن برابر ناچ گانا ۽ ملاکڙا ٿيندا ها. چوندڙ ملهہ ايندا ها. ڌمالون، ڪچهارتون، آکاڻيون، ڪاڏي پيتي جا دڪان، مطلب تہ جيئن ڀٽ شاهہ يا قلندر شهباز تي ميلو لڳندو هو، اٿين رونق هوندي هئي.

شڪارپور ۾ جيڪي ٻہ ڌنڌي وارا رهندا هئا. انهن جي باري ۾ مون سارو تفصيل ڄاتو ٿي، ڇو تہ مون انهن جي زندگي ويجهڙائيءَ کان ڏٺي هئي. "ڀوُنر ڀري آڪاس" ۾ منهنجي هڪ نظم جون ٻهريون ٻہ مصراعون آهن؛

"هي ميرانجهي سانجهي آ، يا ڏوڙ ڏٺيِ جي جهول،
چاڻ ستارا چمڪي نڪتا، ان مان سونَ سمان."

'ڏوڙ ڏٺي' جي باري ۾ شاهه لطيف ڀٽائيءَ کان وٺي هن وقت تائين ڪنهن ٻہ شاعر نہ لکيو آهي. انهن جي زندگين ڏانهن مون پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪجهہ اشارا ڪيا آهن.

رات گڏي وينجهر جي ڏيءَ،
جنهن جون اکڙيون هيري ڪاڻ.

•

جي تون سچ صراف، ڦورو ڦول تہ مان وچان،

•

تنهن جا سپنا اهڙا جهڙا پاتوليءَ جا هٿ،
منهن جا سپنا اهڙا جيئن ارجن جي هٽ رٽ.

•

گهاڙو گهڙيو ڪونہ، ڳهڻو تنهن جي ڳل جيان،
سورٺ توتي چو نہ، ور ور مان واريو وچان.

ڪورين جو ذڪر منهنجي سُر ڪاپائتي ۾ مهاڻن جو ذڪر نوريءَ تماچيءَ ۾ آهي. جيڪي 'ڪپر تو ڪن ڪري' ۾ شامل آهن. ساڳئي ڪتاب ۾ لوهرن جي باري ۾ مسلسل بيت، "اڳ نہ اهڙا آڳڙيا" لکيا آهن. ڪجهہ ٻين ڏنڌن جو بہ ذڪر آهي، جي مون غور سان ڏٺا ها. پر شعر وسري تا وڃن. مثال طور هڪ هنڌ سوناري جي ڪوٺاري شعر ۾ ڪم آندل آهي.

اڄ جميل الدين عاليءَ جو ڪارڊ پهتو آهي. هڪ پاسي عقاب جي تصوير آهي، ۽ ٻئي پاسي عاليءَ جو خط آهي جو عاليءَ سعودي عرب مان لکيو آهي. هن خط ۾ لکيو آهي تہ: 'هن حرمين شريفين ۾ منهنجي لاءِ دعا گهري هئي، تہ مان جلد صحتياب ٿيان ۽ وڌيڪ تخليق ڪيان.' عالي سن 1947ع کان منهنجن ڪافي هائوس جي دوستن مان هيو ۽ اڃان تائين اسان جا دوستاڻا تعلقات آهن. پر هن جي باري ۾ تڏهن لکندس جڏهن 'آل پاڪستان رائيٽرس گلڊ' جي باري ۾ لکيم. في الحال اهو چوڻو آهي تہ "اميد تہ عاليءَ جي دعا خدا تعاليٰ جي درگاهہ ۾ مستجاب ٿئي ۽ مان نہ رڳو آتم ڪهاڻي، 'ڪٿي نہ پڄبو تڪ مسافر' جو ٻيو حصو لکي سگهندس، پر ان جو آخري حصو،

'ڪٿي بہ پيچبو ٽڪ مسافر' بہ لکي سگهندس. اها ازلي قوت جا هن ڪائنات کي هلائي رهي آهي، ان جي مهر سان، زندگيءَ جي ساري پريشانيءَ کي پاسي رکي، هر رنج و الم، حسن ۽ دوستيءَ ڪان مٿي اڀري ان ڪم کي توڙ تائين پهچائيندس.

ڪنهن چيو آهي: "ڪوبہ ماڻهو پنهنجي لاءِ جزيرونہ آهي. هر ماڻهو پوري انسان ذات جو حصو آهي. هر ماڻهوءَ جو موت مون کي سُسائي ڇڏيندو آهي. ڇاڪاڻ جو منهنجي انسان ذات سان وابستگي آهي." ان ڪري ئي مون کي اونو رهندو آهي. تہ گهڻہ ڪنهن جي لاءِ گهڙي رهيو آهي.

وڏا ماڻهو ياد ڪري مون کي ٽي ڇوٽيون ياد اينديون آهن. پهرين تہ ٿامس ڪارلائيل جي آهي، "جي ڪوئي پنهنجي زندگيءَ ۾ وڏو ماڻهو آهي تہ پنهنجي موت ۾ هُو ڏهہ ڀيرا وڏو ماڻهو ٿي ويندو."

ٻي ڇوٽي مون کي تڏهن ياد آئي، جڏهن جمال ابڙي فون تي چيو تہ هو پنهنجي آتم - ڪهاڻي 'ڪتا' جي نالي سان لکي رهيو آهي. ٻي ڇوٽي هئي ايلزبيٿ ٽيلر جي تہ: "تون رڳو پنهنجي موت ڪان پوءِ ٿي ڏند - ڪٿا ٿي سگهندو آهين."

ٽين ڇوٽي هئي انهيءَ جينيس البرٽ ڪاموءَ جي، جنهن ڪٿي (غالباً پنهنجي نوٽ بوڪ ۾) لکيو هو تہ: "انسان ذات تنهنجي دليلن، تنهنجي سچ ۽ تنهنجي ساري ڪاوش جي سنجيدگيءَ جي باري ۾ رڳو تنهنجي موت ڪان پوءِ ئي سوچي سگهندي." ڪاموءَ ناولن، 'پليگ'، 'ٻاهريون ماڻهو' ۽ اجنبي ڪتابن جو مصنف هو، جنَ مان سندس دؤر جو گهرو شعور ٽپڪي ٿو.

ڪيئي يار دوست وڃي انسان ذات جي اڪثريت سان مليا آهن. انهن مان ڪنهن سان وري ملاقات نہ ٿي آهي، جو هنن ڪان پڇي ڏسجي تہ هنن اڳتي ڇا ڏٺو آهي؟ ڪيئي دوست ۽ واقفڪار مون کي ننڊ ڪان اڳ اکين ورائي ويندا آهن، جيئن ڪي شب گرد اوچتو نيري غار مان نڪري پر ڦڙڪائيندا هجن. شيخ مجيب کي گولي هنئي وئي. ان وقت مان ايم. ٻي. اي هاسٽل ۾ بيڊ ٽي (Bed Tea) پي رهيو هوس، جو سراج ميمڻ مون کي فون تي اها ڳالهہ ٻڌائي هئي، تڏهن ڪوپ منهنجي هٿ مان ڪري پيو هو ۽ ڇيهون ڇيهون ٿي ويو هو.

شهيد ڀٽي جي ڦاسيءَ جا پرون مون کي تڏهن ٿي پيا، جڏهن مان پنهنجي جونيئر غلام مصطفيٰ شاهہ وٽ ويٺو هوس، جو ان وقت حيدرآباد ۾

ايڊيشنل سيشن جج هو. غلام نبي خان پٺاڻ جو سينئٽ جو وائيس چيئرمين هو. هن جي ڳوٺ سلطان ڪوٽ جو رهندڙ هو ۽ غلام مصطفيٰ شاهه هن جو دوست هو. هُن ڪيس فون تي ٻڌايو تہ پير بخش ڀٽي (شهيد ڀٽي جي چاچي) هن کي ٻڌايو آهي تہ ڳُڙهي بخدا بخش ۾ پراسرار چرپر ٿي رهي آهي ۽ اڄ رات ڪجهہ ٿيڻ وارو آهي. شهيد ڀٽي کي رسيءَ ۾ لڙڪايو ويو. جي. ايم. سيد ڪجهہ مهينا اڳ جناح اسپتال ۾ موت سان مهاڏو اٽڪائي، گذاري ويو. مان جڏهن هن کان پڇڻ ويو هوس تہ مان ايترو بيمار هوس، جو هن جي فرزند امداد محمد شاهہ مون کي ڏسي چيو: "شيخ صاحب ايتري بيماريءَ ۾ اچڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي."

سبطِ حسن گلشن اقبال ۾ منهنجي گهر کان ڪجهہ پنڌ تي رهندو هو. مون هن کي فون ڪيو تہ: "مان هاڻي اوهان وٽ اچان؟" هن چيو: "يلي." ڪنهن سبب ڪري مان هن وٽ وڃي نہ سگهيس ۽ ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ هو هندوستان ويو جتي هُو دل جو دورو پوڻ ڪري گذاري ويو. فيض احمد فيض آخري ڀيرو مون سان اسلام آباد جي انٽر ڪانٽيننٽل ۾ علامہ اقبال جي ورسيءَ تي خشونت سنگهہ، لوئي فشر ۽ پروفيسر ڪٽنگو وسڪيءَ سان منهنجي ساراهہ ڪئي هئي. هو پنهنجي ڳوٺ سيال ڪوٽ ۾ پيش امام جي حيثيت ۾ نماز پڙهائي لاهور موٽيو تہ گذاري ويو. فيض پنهنجي پهرين هارٽ اٽيڪ تي هڪ رقت انگيز نظم لکيو آهي. پر پوءِ بہ هُو اڳي جيان پيئندو ۽ جيئندو رهيو. روسي اديبا لدميلا مون کي ٻڌايو هو تہ هوءَ ڪيس جام تي جام ڀري ڏيندي هئي ۽ هو ساري ساري رات پيئندو رهندو هو ۽ ڪيس ڏسندو رهندو هو. لدميلا، فيض جي ورسيءَ تي ڪراچيءَ آئي هئي. هُن کي ڏسي مون کي اٺن ميري شمل ياد آئي هئي. جا ايراني ڪلچرل سينٽر ۾ اڌ رات تائين اسان سان ٻي بہ رهي هئي ۽ حسام الدين شاهہ راشديءَ کي گهوري بہ رهي هئي، جڻ تہ هن جي گهور کي ڪائي ٻولي هئي جا فقط اکيون ڳالهائينديون آهن. انهن تي سوچي مون کي ڀٽائيءَ جو شعر ياد ايندو آهي.

"مري نہ ميهار، وٺان نہ ولهو ٿئي،
وڃن جي وٺان جو، ونگو نہ ٿئي نہ وار،
ساهڙ مون سينگار، ماٺهن اڳي ميهڻو."

هي مرحوم محمد طفيل احمد آهي جو سنڌ جو ڪنهن وقت چيف

جسٽس ۽ گورنر هيو، ۽ مرحوم جمال الدين صديقيءَ جو دوست هو. ان منهنجي ضامن جي درخواست بنا فيءَ جي هاءِ ڪورٽ ۾ داخل ڪئي هئي، جا مسٽر جسٽس خميسانيءَ اڳيان ٻڌڻ لاءِ رکي وئي. مرحوم اي. ڪي. بروهي ڪنهن ڪيس سانگي لاهور ويل هو، جڏهن هُو موٽي آيو تہ مون هن سان ڳالهہ ڪئي. هن چيو تہ، ”مان بہ ٿو تولاءِ وڪالت نامو داخل ڪريان ۽ طفيل کي مدد ڪندس.“

عبدالحميد ابڙو، جيڪو اڄڪلهہ سيشن جج آهي، ۽ سنڌ ۾ منهنجو ۽ مرحوم اي. ڪي. بروهيءَ جو وڏو مداح آهي. ان مون کي ٻڌايو هو تہ هو پاڻ ۽ مرحوم اي. ڪي. بروهي، حيدرآباد ۾ هڪ پيري راڳ جي محفل ۾ راڳ ٻڌندي، اتي ويٺا ها ۽ سنڌن وار ايا ٿي ويا ها. جڏهن ڳائڻي پٺاڻيءَ جو هيٺيون بيت ڳاتو هو:

”مٽان مينهن نہ پون، ساوا گاهہ نہ سومرا
ماڙيچون محلن ۾، مُور نہ مٽو ڏونِ،
جيڏيں ڏاران جُونِ، عمر ڪاڏي هنيں.“

هي جسٽس خميساڻي آهي جو ڪڏهن سکر ۾ ساڳي بار جو ميمبر هو ۽ جنهن منهنجي قبل از گرفتاري ضمانت جي درخواست ان ڪري رد ڪري ڇڏي هئي ڇو تہ ايڊوڪيٽ جنرل فقط ايترو بيان ڏنو هو تہ سکر جي انتظاميہ هن وقت شيخ اياز کي گرفتار ڪرڻ نہ ٿي چاهي. ان جو وڌيڪ احوال مون ’ساهيوال جيل جي ڊائري‘ ۾ لکيو آهي. مان ساهيوال جيل ۾ هيس تہ جسٽس خميساڻي گذاري ويو هو ۽ ڪجهہ مهينا پوءِ مون اخبار ۾ پڙهيو تہ اهو ايڊوڪيٽ جنرل، جنهن منهنجي ڪيس ۾ مٿيون بيان ڏنو هو، حيدرآباد مان ڪراچيءَ ايندي رستي تي ڪار جي حادثي ۾ مري ويو. مٿا ڪيڏا نہ وڳر ڪري ٿا ورنا ڪيڏا نہ واقف ها جي مٿي ڳڙڪائي وئي آهي. تمام ڏکي فهرست آهي.

سنڌ متحد محاذ ۾، منهنجي خان بهادر کهڙي، علي محمد شاهہ راشدي ۽ قاضي اڪبر سان شناسائي ٿي. علي محمد شاهہ مون کي ڏاڍو پيائيندو هو. هُو منيلا ۾ سفير هو تہ پٺيان ايوب خان مارشل لا ريگيوليشن 164 لاڳو ڪيو هو. هن منيلا مان مون کي خط لکيو تہ مان هن جو زمين جي باري ۾ ڪيس هلايان، جي حڪومت ٿي ڪنيون وئي. مون خط ڏسي هن جو ڪيس ڪنيو ۽ هن ڏانهن وڪالت نامون موڪلير تہ صحيح ڪري موڪلي.

مير آف خيرپور ۽ پير پاڳاري جون زمينون مارشل لا ريگيوليشن جي زد ۾ اچي ويون. پر علي محمد شاهہ راشديءَ جي هڪ انچ بہ زمين نہ وئي. هن جو ڀاءُ پير حسام الدين شاهہ راشدي منهنجو ڪافي گهرو دوست هو. هن جي مانيءَ جي دعوت ۾ هن، غلام رباني آگرو، مولوي عبدالله ۽ اردوءَ ۾ پنج جلدي تاريخ سنڌ جي مصنف مولوي قدوسيءَ سان ڏکيون ڪچهريون ٿينديون هيون ۽ جڏهن آغا بدرالدين دراني جي ڳڙهي ياسين جي فارم تي ائين ميري شمل سان ويو هو تہ مون کي بہ گڏ وٺي هليو هو.

علي محمد شاهہ راشدي هڪ ڀيري مون کي چيو تہ: "فلاڻي ڪي مون چيو تہ شاهہ لطيف کان تون وڏو شاعر آهين."

هن چيو تہ: "اهو وڏاءُ آهي." تنهن تي مون وراڻيس تہ: "وڏاوَ جا ٽي سبب ٿي سگهن ٿا: هڪ تہ مون کي سنڌي ٻولي نہ ايندي آهي. ٻيو تہ مون شاهہ لطيف کي نہ پڙهيو آهي ۽ ٽيون تہ شاهہ لطيف جي پوين سان منهنجو ڪوئي ملڪيت جو تڪرار آهي."

مون راشدي صاحب کي چيو تہ: "سائين، مان، ڀٽائيءَ جي پيرن جي خاڪ جي ڀٽائي نہ هجي ها تہ منهنجي شاعري وجود ۾ ڪيئن اچي ها. توهان اهو چئي سگهو ٿا تہ مان ڀٽائيءَ جو تسلسل آهيان. پر اها ٻي ڳالهہ آهي، هن سان همسَريءَ جو اظهار نہ آهي. بهرصورت مون کي اوهان جي ڪيس جي في ملي وئي." مرحوم علي محمد شاهہ راشديءَ منهنجي پٺيءَ تي هٿ هڻي چيو تہ: "پنهنجو پاڻ سڃاڻ، اٿي قيمت سندو قطرو. توکي کهڙي خبر تہ تو ۾ ڪيڏو کهڙو خزانو دفن آهي."

مون چيو: "سائين، ڀٽائي ولي الله هو، مون گنهگار جي هن سان کهڙي ڀيٽ آهي؟"

علي محمد شاهہ جواب ڏنو: "اها ٻي ڳالهہ آهي." پر پوءِ ٽهڪ ڏئي چيائين: "تجهے هم ولي سمجهتے جو نہ باده خوار هوتا." مون ڀانيو تہ راشدي مون تي طنز ڪري رهيو آهي.

قاضي اڪبر جڏهن اسپين ۾ پاڪستان جو سفير هو، تڏهن منهنجي هن سان گهرائپ گهڻ هئي ۽ رڳو ڪجهہ سال اڳ پنهنجي اورينٽ هوٽل ۾ مون کي چانهہ پيئندو ڏسي، هو مون سان هم ڪلام ٿيندو هو. ۽ هڪ ڀيري چيو هئائين: "نوجوان، ڏسان ٿو تہ تون اها خدا سان سرڪشي ڪيترو وقت

ڪري ٿو سگهين!" جڏهن هو سفارت جي عهدي تان استعيفيٰ ڏئي آيو، تڏهن مون هن جي چاهہ شوري ۾ دعوت ڪئي هئي. ان ڪان پوءِ هو هر هفتي پنهنجي گهر منهنجي دعوت ڪندو هو ۽ پنهنجي گوناگون زندگيءَ جا تجربا ٻڌائيندو هو.

هي مير رسول بخش ٽالپر آهي، جيڪو گجرات جيل مان ڪراچيءَ جيل ۾ بدلي ٿي آيو هو. جنهن سان مون کي ساڳئي سيل ۾ رکيو هئائون. پنهي جي ڪراچي هاءِ ڪورٽ ۾ رٽ پٽيشن هلندي هئي. هو پنهنجي جيل راشن جا روزانہ مليل پئسا مون کي ڏئي ڇڏيندو هو ۽ مون کي جيڪي وڻندو هو، سو گهرائيندو هوس. مير صاحب فقط منجهند جو ٽماٽن سان ماني کائيندو هو ۽ چوندو هو تہ نہ هو ناشتو ڪندو آهي ۽ نہ رات جي ماني کائيندو آهي. اسان وٽ سرڪاري مشقتي هو، جيڪو بورچيءَ جو ڪم بہ ڪندو هو. هن ڪان جڏهن مون احوال ورتو تہ، هن ٻڌايو تہ: "ڪنهن جرم لاءِ ڪورٽ ڪيس نوَ مهينا ٽيپ ڏني هئي. هڪ ڀيري مان هن کي چيو تہ، تون لکي ڄاڻين. هن جواب ڏنو تہ، 'ها!'

مون هن کي چيو تہ: "لک، مون کي هي شيون پنهنجي اڪائونٽ مان گهرجن."

مان هن جا انگريزيءَ ۾ اکر ڏسي حيران ٿي ويس. ڪو ڪاتب بہ اهڙا سهڻا اکر لکي نہ سگهندو. هن پنهنجي غلطي محسوس ڪندي چيو: "اياز صاحب! مون مئٽرڪ پاس ڪئي آهي، ۽ پنهنجي ڪتابت تي ڏاڍي مشق ڪئي آهي. مون کي پڪ ٿي وئي تہ هو سي. آءِ. ڊيءَ جو هو ۽ ان ڪري هن کي اسان تي مسلط ڪيو هئائون. مير صاحب جو ايوب خان تي گارين جو ٿهڪو پوندو هو. مون هن کي ان لاءِ مشقتيءَ جو احوال ڏنو، "مير صاحب چيو تہ، جيل ۾ تہ اڳي ئي آهيون. ايوب خان وڌيڪ ڇا ڪندو."

رسول بخش پليجو ۽ حفيظ قريشي حيدرآباد مان ٽرانسفر ٿي آيا. انهن جي سيل ۾ ڊاڪٽر رشيد حسن خان (مائوواسٽ ليڊر) ۽ راحت حسين ڪاظمي، جو پوءِ بينظير جي ڪئبنيٽ ۾ مرڪزي هيلٿ منسٽر ٿيو ۽ جيڪو ماسڪو نواز هو، بہ هئن سان گڏ هيا.

هڪ ڏينهن اسان جيل ۾ پٽي جو ڏينهن ملهايو ۽ سڀني سياسي قيدين جي دعوت ڪئي. حفيظ قريشيءَ چيو تہ: ٻاهران هن جو سمگلر دوست قاسم پٽي ڪاڏي خوراڪ لاءِ شيون موڪليندو. شام جو جڏهن مير صاحب،

جيل جو چڪر ڏئي رهيو هو. تڏهن اسان واري سيل ۾ غلم وڇايو ويو ۽ ويهارو ڪن سياسي قيدين جي دعوت ڪئي وئي. تقريرون ٿيون، ۽ مون ڪان انقلابي شعر پڙهايا ويا. سيني جي اڳيان ڪافي، بسڪيٽ، ڪيڪ ۽ سڪو ميوو رکيو ويو. پوءِ خبر پئي تہ اهي سڀ مير صاحب جا ها. جيڪي هو ڪپڙ ۾ رکندو ويندو هو، ۽ ناشتي ۽ رات جي مانيءَ بدران کائيندو هو.

هي ريشم آهي. جنهن منهنجي شاعريءَ کي ڪيئي پٽ جا جوڙا پاتا آهن، ۽ جا ڪوجا قبرستان ۾ دفن آهي. هوءَ سنڌ جي پهرين جديد شاعره هئي. هن ڪان اڳ ۾ ڪي اڻ پڙهيل سگهڙياڻيون ٿيون هيون، جن جا نالا 'داسي' ۽ 'مرڪان شيخڻ' هيا. ريشم ساٿي رسالي جي، سندري اتم چنداڻي ۽ ٻين ٻن سان گڏ ايڊيٽر هئي. هن جا هينيان ٻہ نظم 'ساٿي' جي نمبر ۾ ڇپيا هئا، جو ٽن سؤ صفحن تي مشتمل هو، ۽ جو مون وٽ لئبريريءَ ۾ ڪونہ آ ي. انهن ٻن نظمن جون پهريون سٽون هيون:

پهريون: 'هن دنيا جي ويرانيءَ ۾ منزل ملندي يا نہ؟'

ٻيو: 'مکڙي ڇا ڪان شرمائي؟'

ان ڪان پوءِ مون، هن جا ٻيا ٻہ نظم پنهنجي رسالي "اڳتي قدم" ۾ ڇاپيا ها، جيڪو مان پنهنجي دوست لڇمڻ راجپال جي مدد سان ڪڍندو هوس. (لڇمڻ مون کي بمبئيءَ ۾ مليو هو. گهڻو ڪري انڪم ٽيڪس ڪمشنر ٿي رٽائير ٿيو هو.) انهن نظمن ۾ هڪ نظم آهي:

گهرو احساس

آءٌ تہ مان توکي ڀلايان،

نغمي جو جادو ڦهلايان

هلڪا هلڪا شيرين شيرين

توکي ڪيئي گيت ٻڌايان،

خاموشيءَ جون لهرون ڇيڙي،

تن جي سيني تي لهرايان،

ڳايان ڳايان تيسين ڳايان

جيسين پنهنجي دل ۾ پانيان

دنيا ساري خواب

ساٿي

دنيا ساري خواب
اونداهيءَ ۾ جيڪا دهڪي
تاري جيئن دل منهنجي آهي
پنهنجي هستيءَ کان گهٻرائي
چانڊوڪيءَ کي هر دم چاهي
تارو اونده ۾ هوندو آ
چانڊوڪيءَ ۾ هوندو ناهي
دوريءَ مجبوري ڇاڪان،
گڏجي پنهنجي دنيا ناهي
تارو ءَ مهتاب
ساٿي
دنيا ساري خواب

هوءَ جا هاڻي خواب عدم ۾ آهي، ان جو پيو نظم آهي، جيڪو 'بيوس' جي انداز ۾ آهي.

او ساز زندگيءَ جا!
سُرَ تو سوين سٺائين
هر تار تو وڃائين
ڪنهن وقت تو رئارين
ڪنهن وقت تو کلائين
منهن زرد دل دکي آ،
ڪنهن وقت کل خوشيءَ جا.
ڇيڙين پيو ترانا
سمجها نہ مون نرالا
آواز زندگيءَ جا.
او ساز زندگيءَ جا!
او ساز زندگيءَ جا!
يا عيد هٿي وطن ۾
ءَ چانڊني چمن ۾
يا دور ديس کان هان

۽ آماس من ۾
ڪولي نہ تو ٻڌائين
۾ راز زندگيءَ جا
او ساز زندگيءَ جا!
ڪنهن وقت ڏس تہ ڳوڙها
ڇڻ تي ڏسان سپن ۾
انداز زندگيءَ جا.
او ساز زندگيءَ جا!
اڄ پوءِ ڏي نهاريون
۽ آس تي گذاريون
ڪلهہ ڪي نہ جي وساريون
ٻئي ڏينهن ڪي ٻہ ساريون
ڪِن ۾ سوين مڪاريون
لک ناز زندگيءَ جا
او ساز زندگيءَ جا!

۾ هن جي زندگي جو، جنهن جو وجود سراپا موسيقي هو، ساز اوچتو ٽٽي پيو ۽ جيڪي نغما انهن تارن ۾ سمايل ها، سي ايري نہ سگهيا ۽ هميشہ لاءِ خاموشيءَ جو حصو ٿي ويا.

هي جمال صديقي آهي، جيڪو وڪالت ۾ منهنجو پهريون پارٽنر هو ۽ آخر تائين هم پيالا ۽ هم نوالا دوست ٻہ رهيو ۽ سکر ۾ وفات ڪري ويو.

هي ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي آهي. جنهن بزم صوفياءَ جي پهرين گڏجاڻيءَ ۾ چيو هو، ”سيد! هيءَ ڪهڙي چريائپ آهي. صوفي سڀ مري ڪبي ويا. هي سوشلزم جو دؤر آهي، تو ڇا جي بزم صوفياءَ ناهي آهي؟“ جنهن تي مون سيد کي ٽيڪ ڏني هئي ۽ چيو هوم تہ: ”صوفي ڪميسار کان بهتر آهي، جو هن ۾ خوفِ خدا آهي ۽ ان ڪري هو ڪنهن تي ظلم نہ ڪندو. اهو نالو بهتر آهي. ڪافي وقت لڳندو جو هن حڪومت کي خبر پوندي تہ هي چريا صوفي ڪير آهن؟ ۽ ڪين ڇا گهربو آهي؟“

هي ع. ق. شيخ آهي. جنهن منهنجي ڪجهہ ڪتابن جا سرورق ٺاهيا آهن. هن جي ڏيءُ ڊيلان ريشم جي ساهيڙي هئي ۽ منهنجي دوست عبدالستار

جي ڀيڻين زال، جيڪو مون سان گڏ ايل. ايل. بي پڙهندو هو ۽ پوءِ ڪراچي هاءِ ڪورٽ جو ايڊيشنل ايڊووڪيٽ جنرل هو. ع. ق. شيخ سان منهنجون محمد ابراهيم جويو جي صحبت ۾ ملاقاتون ٿيون. پر جڏهن مان وائيس چانسلر هوس، تڏهن مان، محمد ابراهيم جويو، مراد علي مرزا ۽ آغا نور نبي گڏ ڪائيندا پيئندا هئاسين. ع. ق. شيخ هر روز پنهنجي ڪمري ۾ رکيل شيون ڦيرائي رکندو هو، تنهن ڪري ڪمرو نئون نظر ايندو هو. هن جي ڪمري ۾ ٿوريون شيون هونديون هيون. هن جون ڪجهه نڪتل تصويرون، ڪئلينڊر ۽ ٻه ٽي چينيءَ جون شيون هونديون هيون. هن کي ڏسي مون کي فيض احمد فيض جو اهو شعر ياد ايندو هو، جو مونس بار بار دهرائيندو هو.

پيو کہ مفت لگادي هے خونِ دل کي کشيد
گران هے اب کے مئے لالہ فام کهتے هيں.

هو ڪٽ جي هيٺان ديسي جِن جي بوتل ڪيڏندو هو جو ان مان علاوالدين جي جنَ وانگر نڪري ايندو هو. مون کي اڌ پيگ ڏيندو هو. مان ديسي شراب نہ پيئندو هوس. لاچار هن جي دل رکڻ لاءِ پي ويندو هوس. ع. ق. شيخ پوءِ پنهنجي رهائش واري جاءِ پنهنجي پيءُ کي موٽائي ڏئي وچي حيدرآباد جي قبرستان جي پرسان جاءِ نهرائي هئي. جتي هو جيئرن دوستن کان ڪنجي ويو هو، رڳو نور محمد ڪوجو هن وٽ ويندو هو. جڏهن چنڊ قبرستان تي ايرندو هو، جنهن سان مصوريءَ جي دوران هن محبت ڪئي هئي، ان جون يادگيريون ڪنهن قبر تي ڪتبي وانگر ٻڌائيندو هو ۽ غالب جو غزل پڙهندو هو؛

مدت هوني هئے يار کو مهمان کئے هوئے
جوش قدح سے بزم چراغان کئے هوئے.

ترجمو؛ (مدت ٿي آهي جو يار مهمان ٿيو هو
۽ جام ۾ ايترو جوش هو جو بزم ۾ ڏيئا ٻري ويا هئا.)

هو هڪ نهايت نهٺو انسان هو، پر زماني جي بي اعتباري ۽ دوستن جي بي پرواهيءَ جو شاڪي هوندو هو. جڏهن مان عبدالستار سان گڏ پڙهندو هوس تہ عبدالستار مون کي هن جا ڪجهه نثر جا ٽڪرا ٻڌايا ها، جي جيڪڏهن سعادت حسن منٽو، عصمت چغتائي، ۽ راجيندر سنگهہ بيدي ٻڌن ها تہ هنن کي پگهر اچي وڃن ها. پر هن جي پيري تنهائيءَ ۾ ايتري مجبور

هئي جو ڀٽائيءَ جو هيئيون بيت بي اختيار ياد اچي ويندو هو.

"پنڌ نہ پنڌن جيترو، ڪيئن سجهندي ڪيهہ،
جيڪر ڪريان ريهہ، پر ڄُوندا منڌ چري هئي."

هن پڇاڙيءَ تائين ڪيهہ نہ ڪئي ۽ هن جو پنڌ پڇي ويو. مان هن جي قبر تي ويو هوس تہ ڀٽائيءَ جو هيئيون بيت بار بار منهنجي چپن تي آيو هو.

"پر پنجهوءَ ويهي، کهڙيون ڪندي ڳالهڙي،
ڄاڃي ماڃي موٽيا، ور ونيءَ ڏيئي،
خبر نہ پيئي، تہ ڏاڄ ڏنس ڪيترو."

اهو ڀٽائيءَ جو ڪمال آهي جو قبر کي ونيءَ جهڙي خوبصورت تشبيهہ ڏني اٿس.

هي ڪامريڊ اشرف آهي، جو مون سان ۽ هڪ اردو شاعر ساحل بلگراميءَ سان گڏ مرينا هوٽل ۾ اڌ رات تائين پيئندو هو ۽ بل پاڻ ڀريندو هو. هو اسان کي مجاز، جوش ۽ فراق جا لطيفا ٻڌائيندو هو. جن مان ڪجهہ جوش مليح آباديءَ پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ "يادون کي برات" ۾ لکيا آهن.

اشرف هڪ رومانوي اشتراڪي هو ۽ پراسراريت هن کي وڻندي هئي. هن بندر روڊ تي هڪ هندو واپاري جي آفيس هٿ ڪئي هئي. جتي هو ڪميونسٽن جي ڳُجهاڻي رکندو هو. هڪ ڀيري هن 555 سگريٽن جو ڊبو اونڌو ڪري، ان مان هيٺينءَ پنيءَ سوڌا سڀ سگريٽ ڪڍي، ان جي هيٺان ڳجهائيءَ جي ايجنڊا رکي تہ مٿان سي. آءِ. ڊيءَ وارا اوچتو ڇاپو هڻن. ٻئي ڀيري هن حيدر بخش جتوئي جي دوست هاري ليڊر عبدالقادر ۽ منهنجي بندر روڊ تي ڪنهن بار ۾ دعوت ڪئي. جڏهن نشي ۾ ڌت هئو، تڏهن هو چئي رهيو هو:

Sonara,I have served thee in my own fashion.

(سونارا (شاعر جي محبوبہ جو نالو) مون تنهنجي پنهنجي طريقي سان خدمت ڪئي آهي.)

هن جو مطلب هو تہ هن ڪامريڊن کي پياري، پارٽيءَ جي خدمت ڪئي هئي. مون اها سِٽ ڪنهن انگريزيءَ جي ڪتاب ۾ پڙهي هئي جا شايد رابرٽ سٽسون (Robert Sasoon) جي هئي جو پهرين جنگِ عظيم ۾ ماريو ويو هو. ۽ جنگ ۾ شريڪ ٿيڻ وقت پنهنجي محبوبہ کي مخاطب ٿي چئي هئائين.

اشرف پيارو دوست هو. هُو مون کي نيپيئر روڊ تي هڪ رقاصہ مقصوديءَ وٽ وٺي هلندو هو، جا نواب رام پور جي داشتہ رهي چڪي هئي ۽ اردوءَ جي شاعره بہ هئي. هُو هُن وٽ بہ ٽي ڪلاڪ ويهي، هن جا غزل ٻڌي داد ڏيندو هو ۽ هن کي بہ ٽي سوَ رپيا ڏئي ويندو هو. اشرف ڪافي وقت مون سان گذاريندو هو ۽ منهنجي اردو شاعريءَ جو مداح هو. جا مون ترقي پسند مصنفين جي انجمن ۽ حلقہءِ اربابِ ذوق ۾ پڙهندو هوس. هن جي چوڻ تي مون کي انجمن ترقي پسند مصنفين جو وائيس پريزيڊنٽ ڪري ڪنيو هٿائون. انجمن جو سيڪريٽري ظهور نظر هو، جنهن جي باري ۾ مون 'جڳ مڙيوئي سپنو' ۾ لکيو آهي.

هڪ ڀيري انجمن هندوستاني جي مشهور اشتراڪي شاعر سردار جعفريءَ جي دعوت ڪئي. اهو 1947ع جو زمانو هو. سردار جعفريءَ تقرير ڪندي چيو؛ پاڪستاني شاعر فاشزم کان دور رهن." تہ هڪ نوجوان اردو اديب هن کان پڇيو تہ؛ "علامہ اقبال 'لينن جو ترانو' لکيو آهي. ڇا هن جي شاعريءَ ۾ فاشزم هئي؟" "ها، منهنجي جان، هئي." سردار جعفريءَ جواب ڏنو.

پر هڪ ڳالهہ نہ ٿي وسري. هڪ ڀيري اشرف مون کي ميري ويدر ٽاور جي ڀرسان هڪ فارين بئنڪ غالباً 'گرنڊ ليز' ڏانهن وڪٽوريہ گاڏيءَ ۾ وٺي هليو. جو تہ اتي هن جو هڪ اينگلو انڊين ڇوڪريءَ مارگريٽ سان لنچ لاءِ وقت رکيل هو. مارگريٽ جا بئنڪ ۾ ملازم هئي. بئنڪ جي ٻاهران هن سان هڪ لڳي پندرنهن منٽن تي ملڻي هئي. اشرف وڪٽوريا واري کي ڪرايو ڏنو ۽ اسان ٻئي بئنڪ ٻاهران ٽين وڳي تائين بيٺا رهياسين. اوچتو ڪاروٻار ڇانٽجي ويو. مينهن بہ چوي اڄ نہ پوان تہ ڪڏهن پوان! اسان ڀڄي وياسين. هڪ ٽين جي ڇڄ هيٺان بيهي رهياسين. اوچتو مارگريٽ هڪ انگريز سان وڪٽوريا مان لٿي ۽ اشرف کي ڏنو نہ ڏنو ڪري بئنڪ ۾ هلي وئي. اشرف ٿڌو ساهہ ڀري مير جو هيٺيون شعر پڙهيو.

"ياد اس کي اتني خوب نهين مير باز آ

نادان! پهر وه جي سے بهلايا نہ جائے گا."

ان ڳالهہ مون کي شيڪسپيئر جي 'جيئن توکي وڻي' (As you like it) مان ان جي ڪردار آرلنڊو جي سٽ ياد آئي تہ، "ڪيڏو نہ تلخ تجربو آهي جو خوشي ڏانهن ٻئي ڪنهن جي اکين سان ڏسجي!"

پوءِ اسان پنڊ موٽي آياسين. ڪجهہ وقت اڳي هو گذاري ويو. هڪ ڀيري هُو منهنجي فليٽ ۾ آيو (ان وقت مان ۽ حشوءَ جو سؤٽ ماڌو ان فليٽ ۾ رهندا هئاسين ۽ چيائين تہ پوليس هن جي گهر تي هن جي ڀاءُ شرف کي گرفتار ڪرڻ لاءِ ڇاپو هنيو هو، پر هُو ڪولو ٽپي روپوش ٿي ويو. شرف، صحيح معنيٰ ۾ هڪ ڪميونسٽ هو. جنهن جي پارٽيءَ سان بيحد وابستگي هئي. هُو گرفتاريءَ جي پوَ کان اوير پاڪستان هجي ويو ۽ تيستائين اوير پاڪستان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ سان گڏ ڪم ڪندو رهيو. جيستائين بنگلاديش نہ ٿيو.

هڪ ڀيري مان وٽڪيشن ۾ زرينا سان گڏجي بمبينو سئنيما تي ويو هوس تہ اتي مون کي ڪامريڊ شرف مليو. هن کي بنگلاديش جي ڪامريڊن بچائڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر انهن ۾ جيڪي قوم پرست ها، هن جي برخلاف ٿي پيا. هن بنگلاديش ۾ خونريزيءَ جا لرزه خيز داستان ٻڌايا. ڪراچيءَ ۾ هو ريڙهيءَ تي سبزي وڪڻي ٻارن جو پيٽ پاليندو هو.

هو منهنجو ڪافي هائوس جو ساٿي عمر عابد زبيري، جيڪو فيڊرل سيڪريٽري مسرت حسين زبيريءَ جو ڀائيٽيو هو، جنهن جي معرفت منهنجي ٽرانسڪائيٽ موسيٰ بام جيءَ سان واقفيت ٿي هئي. سو بہ اوير پاڪستان ۾ سرگرم سياسي ڪارڪن هو ۽ موٽي اچي بنگلاديش تي ڪتاب لکيو هئائين ۽ ڪجهہ وقت اڳ گذاري ويو آهي.

هي محمد امين ڪوسو آهي، جو هوٽلن ۾ مهيني جا مهينا ٽڪيو پيو هوندو هو ۽ جيڪڏهن پئسو نہ هوندو هوس تہ اوڌر تي ضيافت ڪندو هو. نيٺ ڳوٺان پئسا گهرائي، يڪو ئي بل ادا ڪندو هو. هن حشوءَ کان فلسفي اسپينسر (Spencer) تي ڪتاب وٺي مهيني ۾ پورو ڪيو ۽ تيستائين هن جي هوٽل جو بل ڪتاب جي قيمت کان ٽيهارو ڀيرا وڌي ويو.

هي ڪامريڊ جمال الدين بخاري آهي، جنهن پنهنجي ترقيءَ پسنديءَ جي ثبوت لاءِ هڪ هندو عورت شانتيءَ سان شادي ڪئي هئي. جڏهن سندس پٽ مون سان لاڙڪاڻي ۾ گڏيو هو، تڏهن جماعت اسلاميءَ جو ميمبر هو. ترقي پسندن کي چڙ هن جي ڏاڙهي ڏاڙهي رهي هئي.

هي مولوي عبدالله آهي، جو 'نئين زندگي' رسالو ڪڍندو هو ۽ جو ڊاڪٽر ذاڪر حسين سان جامع مليءَ ۾ رهيو هو ۽ جنهن جو تکيو ڪلام

’ڇڏ زوراور‘ هوندو هو. هن تي مون گمبٽ ۾ هڪ غزل بہ لکيو هو. جيڪو اڃان غلام ربانيءَ کي ياد آهي. مولوي عبدالله، پير حسام الدين شاهہ راشديءَ ۽ سينيٽر حسين شاهہ راشديءَ جو دوست هو. جڏهن ڪيس ڪاٽي بلو فلم ڏيکاريندا هئاسين تہ هُو سٽرن ۾ هٿ وجهي ننگون سڪيڙيندو هو ۽ جيڪڏهن فلم اڌ ۾ بند ڪندا هئاسين، تہ ڇرڪ ڀري چوندو هو. ’ڇڏ زوراور! باقي بہ ٿي وڃي.‘ هو امير حمزي جي داستان مان عمر عيار جي زنبيل وانگر ويهہ سير وزني ٿيلهو پاڻ سان کنيو وتندو هو، جنهن ۾ ڪيئي اخبارون، رسالا ۽ هن جا ڇپيل ڪتاب هوندا ها. هن جي بي خوديءَ واري موجودگي، ڪوري ڪاغذ وانگر سادي ۽ هلڪي هوندي هئي.

هي عبدالقدوس قدوسي آهي، جنهن مون وٽ يونيورسٽيءَ ۾ تاريخ سنڌ جا پنج حصا آندا ها تہ انهن تي هن کي پي. ايڇ. ڊي ڊگري ڏيان. اهو بہ پير صاحب جي حلقي جو ماڻهو هو ۽ سينيٽ جي فيصلي کان اڳ گذاري ويو. جي ڪيس ڊگري ملي وڃي بہ ها تہ ڇا ٿئي ها؟ گذاري تہ هونءَ ئي وڃي ها. پر فريم ٿيل ڊگري هن جي گهر جي ديوار تي ٽنگي رهي ها. ڇا ڪيَ ماڻهو پنهنجي سنگ لحد تي بہ ايم. اي.، پي. ايڇ. ڊي لکن ٿا؟

هي ڪامريڊ پوهو آهي. جنهن وٽ مان روپوشيءَ دوران ويندو هوس، جو هر ڀيري شڪايت ڪندو هو تہ سنڌس ورتل شيئرس جي قيمت ڪِري پئي آهي. پڇاڙيءَ ۾ بہ اها ڳالهہ ڪندي، غالباً 1970ع ۾ گذاري ويو. مون هن کي هڪ ڀيري چيو هو تہ، فلاڻي عورت هن جي زندگيءَ جي وارياسي ۾ اڪيلو گل آهي، تہ هو منجهي پيو هو. ڇگو جو هن کي اُهو ڏينهن ڏسڻو نہ پيو تہ انهيءَ گل جون واڇون ٽڙيل پڪڙيل پنکڙين وانگر ٿيون لڳن ۽ هوءَ هڪ گل جهڙي ڪنواري ڇوڪري نہ رهي آهي. پر هڪ سس آهي، جنهن کي ٿوهر جي شاخ جهڙي زبان آهي. ان وقت غلام رباني آگرو ويٺو هو. جڏهن بہ پوهوءَ جي ڳالهہ نڪرندي آهي تہ هو اها سٽ دهرائي ٽهڪ ڏيندو آهي. ٽهڪ ربانيءَ جي زندگيءَ ۾ ائين هيا جيئن ستوڙيءَ جي زندگيءَ ۾ سِڪا هوندا آهن. جي هُو مٺيون ڀري اڇليندو آهي.

هُو منهنجو پيارو دوست نعيم صديقي آهي، جيڪو بحرين ۾ گذاري ويو ۽ جنهن جي باري ۾ مون اڳيئي لکيو آهي.

هو منهنجا هندوستان ۾ سنڌي دوست سڀُئي آهوجا، نارائڻ شيام، موهن

ڪلپنا، هري ڪانت، هروسدارنگاڻي، تيرٿ وسنت، ۽ حشو ڪيولراماڻي آهن. جيڪي بہ گذاري ويا آهن ۽ انهن کي ياد ڪري ٻڌائيءَ جو هي بيت تہ ياد اچي.

ڳچيءَ واريو ٻانهن، ويٺي روئي وڇن سين،
لايان لال لڳن کي، انيءَ جي چرو ڪانهن،
آءُ اوهان جي دانهن، سدا ٻڌان سَنري.

انهيءَ ڏکهي لسٽ ۾ وقفو ضروري آهي. انهيءَ ڳل جي ياد اچي تازه دم ڪري ٿي، جو اڃان تاريءَ تي آهي. هوءَ شاعره هئي.

مان جو بلبل هزار داستان آهيان. انهيءَ سان محبت جي سرگوشي بہ نہ ڪئي آهي. فقط اسان جون اکيون، هڪٻئي جي اکين ۾ گم رهيون آهن، ۽ انهن ۾ پنهنجا جڳ جڳانتر ڳوليندڙيون رهيون آهن.

هڪ ڀيري هُوءَ منهنجي ستر سان پنهنجي ستر ملائي، مون سان هڪ سئنيما هال ۾ ويٺي هئي. پر مون هن جي ران جي اطلس ۽ ڪمخواب کي ڇُهيو بہ نہ هو. پوءِ جڏهن هوءَ ٻيهر ملي تہ منهنجي اکين جا پيغام سمجهي وئي ۽ مان سندس اکين جا پيغام سمجهي ويس.

دک، پيڙا، خوشي ۽ سرخوشي، ڇا ڇا نہ سمايل هو اسان جي اکين ۾! نہ ڄاڻان اسان ڪهڙي جنم ۾ مليا هئاسين! امرتا پريتم ويجهي هجي ها تہ هن کان ڪنهن جوتشيءَ جو ڏس پڇان ها! مون هن جي ڇهاءَ کان سواءِ هن کي ڇُهيو آهي. هن جي ڏيکاريءَ کان سواءِ هن کي ڏٺو آهي. ۽ منهنجا ڪن ٻُرندا رهيا آهن. انهن ٻولن سان، جي ڪيئي سال اڳ هن ڪجهہ ٻوليا ۽ ڪجهہ نہ ٻوليا ها. مان هن جو نانءُ وٺڻ نہ ٿو چاهيان. پل تہ هوءَ منهنجي شاعريءَ جي پرولي رهي، جنهن جي پڄڻي ڪنهن وٽ ڪانهي. سوا ان ريل جي گاڏي جي، جنهن ۾ ويهي هوءَ مون سان گڏ وڃي رهي هئي، ۽ منهنجي دل ۾ آيو هو تہ هن کي آغوش ۾ جهلي وٺان. هاڻ وري ٿو اڃان ان لسٽ تي، جا مون وچ تي ڇڏي هئي.

مون کي موهن ڪلپنا سان بہ ڏاڍو پيار هو. هڪ ڀيري سال 1963ع ۾ الهاس نگر ۾، سگن آهوجا جي گهر ماني ڪائي، هن جي پڙر ۾ غلم وڃائي، ويهہ يا پنجويهہ اديب ويٺا هئاسين. مان هڪ ماڻهوءَ جو مشاعرو ٿي رهيو آهيان. ان رات مان وهاڻي کي ٽيڪ ڏئي، رات جي ڏهين وڳي کان صبح جـ

پنجين وڳي تائين شعر پڙهي بس ڪئي تہ موهن ڪلپنا چيو تہ، ”اياز! تنهنجي شاعري ٻڌي راڻي پرتاب جي باري ۾ هڪ چوڻي ياد اچي. هڪ ڀيري راڻو چتور مان ڪجهہ ڏينهن ٻاهر ويو. چتور جي قلعي ٻاهران هڪ ٻہ ڀٽ ويٺا ها. اوچتو ٻيءَ ڀٽ کي چيو تہ، راڻو موٽي آيو آهي. ڀٽ حيران ٿي ويو ۽ ٻيءَ کي چيائين تہ، ”ابا توکي ڪيئن خبر پئي تہ راڻو موٽي آيو آهي؟ ڀٽس جواب ڏنس، تو تلوار جا زوردار ست ڌڪا ٻڌا؟ ايترا زور سان ست ڀيرا ڌڪا صرف راڻو ئي ڪري سگهندو آهي. ايتري زوردار رواني‌ءَ سان فقط تون ڏهين وڳي رات کان پنجين وڳي صبح تائين شعر پڙهي سگهندو آهين.“ مون کي پنهنجي شعر تي اهڙو داد ڪنهن نہ ڏنو آهي.

هن ڀيري جڏهن موهن ڪلپنا مون تي الهاس نگر ۾ تقرير ڪندي چيو تہ، شيخ اياز کي نوبل پرائيز ملڻ گهرجي ۽ مون سان ڪچهري ڪري موڪلايو. تڏهن مون موهن ڪلپنا ۾ پنهنجي موت جي اڳيات پريرڻا (علم سابقہ) (pre-cognition of Events) ڏٺي هئي. هن هوٽل ۾ مون سان ڀاڪر پائي مون کي چيو تہ، ”الوداع! اياز! وري نہ ملنداسين!“ مون کي اهو ٻڌي ڌڪ لڳو ۽ مون ائين سمجهيو تہ شايد هو منهنجي موت جي اڳڪٿي ڪري رهيو آهي. ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ، هو مون کي پنهنجي دوست ڪني سامتاڻيءَ جي گهر مليو، جو بمبئي گورنمينٽ ۾ هوم سيڪريٽري آهي. جنهن منهنجي ۽ زرينا جي پنهنجي فليٽ ۾ ماني ڪئي هئي. اسان ڪافي وقت پيئندا ۽ گفتگو ڪندا رهياسين. مون هن کي هڪ لطيفو ٻڌايو هو، جو ٻڌي هو ڏاڍو کليو هو. يوگو سلوويا جي ڪنهن وقت وائيس پريزيڊنٽ ملووين جلاس پنهنجي ڪتاب، ’اسٽالن سان گفتگو‘ (Conversation with Stalin) ۾ لکيو آهي تہ، ”اسان يوگوسلويا جا عيوضي اسٽالن وٽ وياسين. اسٽالن جي پالٽ بيورو جو دستور اهو هوندو هو تہ هو شام جو نوين وڳي کان وٺي صبح جو نوين وڳي تائين واڊڪا پيئندا ها ۽ ماني ڪائي شام تائين تنهہ ڪندا ها. انهيءَ وچ ۾ هو قومي ۽ بين الاقوامي مسئلن تي فيصلا بہ ڪندا ها. اسٽالن اسان کي بہ رات جو گهرايو هو. جيتوڻيڪ اسان ايترا بلا نوش تہ نہ هئاسين، تڏهن بہ اسان ڪجهہ جام پيتا. جڏهن مون کي پيشاب لڳو ۽ مان باٿ روم ۾ ويس تہ مون کان اڳ مالوٽوف اتي بيٺو هو. مون کي ڏسي پينٽ جي زپ کوليندي چيائين:

”We load before unloading. اسين ڀرجون ٿا خالي ٿيڻ کان اڳ.“

پر اُئين ٿهڪڙن کان پوءِ جڏهن هن سان پاڪر پائي موڪلايو، تڏهن ٻہ ساڳيا لفظ چيائين: "چڱو اياز وري نہ ملنداسين." ہن ٿن مهينن کان پوءِ مون کي ڪراچيءَ ۾ خبر پئي تہ موهن ڪلپنا گذاري ويو. ڪي ڳالهيون واقعي انسان جي سمجهہ کان ٻاهر آهن.

نارائڻ شيام کي ڪنهن بيوقوف ڊاڪٽر سياري ۾ گلوڪوز جي ڊرپ چاڙهي تہ هن کي ڪنبڻي وٺي وئي ۽ هو گذاري ويو. ڪونج ماهوار جو ايڊيٽر هري موٽواڻي تڏهن هتي طارق اشرف وٽ ڪراچيءَ ۾ رهيل هو. ان وقت منهنجي طبيعت ڏاڍي خراب هئي. طارق اشرف جڏهن هُن کي اهوڙايو تہ هو منهنجي گهر پڄندو آيو. مون تيستائين 'سُر نارائڻ شيام' لکي ورتو هو، جو هري موٽواڻيءَ کي ڇاپڻ لاءِ سپرد ڪيم. هن اهو نهايت سهڻي گيٽ اپ سان ڇپرايو. شيام جي باري ۾ مون پنهنجي سموري جذبات جو ڀرپور اظهار ان ڪتاب ۾ ڪيو آهي. مان هتي هڪ ٻي ڳالهہ جو ذڪر بہ ڪرڻ ٿو چاهيان. 1963ع ۾ منهنجو بمبئي ۾ اچڻ جو ٻڌي، شيام ٽرين رستي دهليءَ مان بمبئيءَ مون سان ملڻ آيو هو. اسان جا اڳ ئي سٺا تعلقات هئا. مان هن کي پاڻيءَ جي جهاز تي چڙهڻ لاءِ منهوڙي ويو هوس، جڏهن هو سنڌ ڇڏي هند وڃي رهيو هو. بمبئي ۾ ڳالهين ڪندي مون هن کي چيو هو تہ: "مان جڏهن اسڪول ۾ پڙهندو هوس، تڏهن دهليءَ مان هڪ ڇوڪري مهاتما گانڌيءَ کي اتر پرديش وٺي وئي هئي، ۽ اتي هن ڪيس پنهنجي اڳئين جنم وارو گهر ۽ مڙس ڏيکاريو هيو ۽ مڙس جي چوڻ تي پنهنجي فرش هيٺان لڪايل ڳهن جو دٻلو ڳولي ڏنو هئائين..." شيام چيو: "ان ڇوڪريءَ سان ملندين؟ مون سان ساڳي آفيس ۾ گڏ ڪم ڪندي آهي، ۽ اڃان تائين ساڳيون ڳالهيون ڪندي آهي."

شيام ايڏي سپاجهي طبيعت وارو ڪم گو شاعر هو، جو جڏهن هو ڳالهائيندو هو تہ مون کي پٽائيءَ جا هيٺيان ٻہ شعر ياد ايندا ها.

ڪَنُ تي ڪيچين ڪيو، ڪجھ نہ ڪچيائون،
رهي نہ رتيءَ جيتري، انهن وٽ آئون،
ڊڄي وڏائون، هو جو ون هڻڻ جو.

ڪن تي ڪيچين ڪچيو، ڪڇ، نہ تا ڪُڇن،
ٻاڙان ٻوءِ وڍن، هو جو وڻ هڻڻ جو.

اهڙو نهڻو شاعر مون اڄ تائين نہ ڏٺو آهي. جنهن هڻڻ جو وڻ ٻاڙوڻن وڍي ڦٽي ڪيو هجي.

شيام کي ڀارت ۾ سنڌيءَ جو عظيم شاعر سمجهندا آهن. هِتي ٻہ هُن لاءِ ڪا گهٽ عزت ناهي. محمد ابراهيم جويي، تنوير عباسيءَ جو شيام تي پورو ڪتاب ڇپرايو آهي.

دراصل برصغيرِ جي ورهاڱي، ڀيو سڀ ڪجهہ ورهايو پر شعرو ادب کي ورهائي نہ سگهيو آهي. اڳي تہ اسان تي وطن دشمنيءَ جي الزام تراشي ٿيندي هئي، پر هاڻي تہ امرتا پريتم ۽ ٻيا پنجابي شاعر ۽ اديب هتي پنجاب ۾ ڇپجي رهيا آهن ۽ هتان جا پنجابي شاعر ۽ اديب اوڀر پنجاب ۾ ڇپجي رهيا آهن، ۽ اردوءَ ۾ مرزا غالب کان وٺي سردار جعفريءَ تائين هتي ڇپجي رهيا آهن. ادب هر ديوار ڊاهي سگهندو آهي. رڳو ڪشمير جو سياسي مسئلو ڪنهن ريت حل ٿئي تہ برصغير ۾ ڀيو ڪوئي تضاد ناهي. ۽ وري شڪستہ دليون ڳنڍجي سگهن ٿيون. ڪشمير جو حل نهايت ضروري آهي، جو اسان شاعر نہ تا ڪري سگهون. سياستدان ۽ ملٽريءَ وارا ئي ان جو ڪو جوڳو حل ڪڍي سگهن ٿا. باقي ٻئي هر زخم لاءِ اسان وٽ مرهم آهي. رڳو سڀڻن آهوجا لاءِ اسان ڪائي مرهم ڪٽي نہ وجي سگهياسين. توڙي جو هن اهڙو خط رشيد ڀٽيءَ ڏانهن لکيو هو. هن کي خارش (Eczema) هئي جا لهي نہ ٿي لٿي. جنهن هن کي چيڙاڪ ۽ ڪاوڙيل بڻائي ڇڏيو هو. سندس ٻيءَ جي سڪر ۾ سنڌوءَ سامهون ڪوٺي هوندي هئي، جتي هو خوشحال زندگي گذاريندا هئا. هن ئي مون کي بيٺر ٻيڻ تي هيرايو هو. پر ٻوءِ الهاس تنگر جي ڪنمپن هن کي مايوس ۽ دلگير ڪري ڇڏيو هو. مون هن جي موت تي هڪ دردناڪ نظم لکيو هو، جيڪو 'ڪي جو ٻيجل ٻوليو' ۾ ڇپيو آهي.

مون سدائين ان ڳالهہ تي سوچيو آهي تہ اڳتي (موت کان) ڇا آهي؟ ڇا هن زندگيءَ کان پوءِ ٻي زندگي آهي؟ ڪيئي مفڪر ۽ فلسفي صدين کان ان ڳالهہ تي سوچيندا رهيا آهن. آخر اها سوچ جائز بہ آهي؟ ڇا ڀيو ڪوئي سوال ان کان وڌيڪ اهم آهي؟ زندگيءَ کان وڌيڪ پراسرار ٻي کهڙي شيءِ آهي؟ منهنجي شاعريءَ ۾ ان جو جواب اڃان تائين تہ سواليہ نشانيءَ تي ڪٽي ٿو!

غالب چيو آهي؛

هستي کے مت فريب مين آجائيو اسد
عالم تمام حلقہء دام خيال هے.
(اي اسد (غالب جو ٻيو تخلص) هستيءَ جي فريب ۾ نہ اچ
سڄو عالم خيال جي ڄار ۾ ڦاٿل آهي.)

حافظ جو بہ هڪڙو شعر ياد ٿو اچي؛

در بزم دوُر يک دو قدح درکش و بِرو
يعني طمع مدار وصال دوام را.
(بزم ۾ هڪ بہ جام پي رهندو رهہ
۽ دائمي وصال جي هيڄ نہ رک.)

ڪي وڏا ماڻهو، جيئن ڊاڪٽر مهڪري هو. جنهن جي گفتار هڪ تيز نشتر وانگر هوندي هئي، ۽ ان ڦوڙي کي ڦاڙي ڇڏيندي هئي، جنهن تاريخ جو ويهڻ وهہ ڪيو آهي. اهو بہ 85 ورهين جي عمر ۾ گذاري ويو.

منهنجا ڪلاس فيلو ديوان پرمانند، سترام ۽ ٻيا بہ چڪيا تي رک ٿي ويا. جا گنگا ۾ پنهنجو سفر پورو ڪري وڃي سمنڊ ۾ سمائي.

ڪي ننڍ وڏائيءَ ڪان مٿي انسان عطا محمد ميمڻ جو سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ منهنجو ٻيو. اي هو، پر جڏهن سنڌ گورنمينٽ ۾ ڊپٽي سيڪريٽري ٿيو، تڏهن بہ جڻ منهنجو ٻيو. اي هو ۽ مهتاب اڪبر راشدي هن کي ياڻن جيان ياڻيندي هئي.

مرحوم عمر ميمڻ سان، جنهن تي نورالهديٰ شاهہ جو مضمون پڙهي، منهنجي دل پرجي آئي هئي. مان، رباني، ابراهيم جويو، حسن پنو، يوسف ٽالپر، جو هن وقت مرڪزي حڪومت ۾ وزير آهي. مرحوم اڪبر قاضي جي هوٽل اوريئنٽ ۾ ڪچهريون ڪندا هئاسين. ها مون ڪان مخدوم طالب المولىٰ، مولانا گرامي، محمد عثمان ڏيپلائي ۽ عبدالڪريم گدائي جو ذڪر وسري ٿو وڃي، جي يڪتائي روزگار انسان هوندا ها. ٻيا بہ ڪيئي سکر جا دوست، جج، وڪيل، منشي مڙا هوندا هئا. جن مان ڪِن جو ذڪر مان 'ڪتي نہ پہچبو ٽڪ مسافر' ۾ ڪيو آهي.

تازو منهنجو هڪ جونيئر محمد صديق ڪرل جنهن محترمہ بينظير لاءِ ضياء جي حڪومت ۾ سکر مارڪيٽ ٽاور وٽ ڪوڙا ڪاڏا ها. سو بينظير پنو

جي اڳينءَ حڪومت ۾ سکر جو ايڊووڪيٽ جنرل هو. جڏهن بينظير ڀيهر اقتدار ۾ آئي، تڏهن هن کي ۽ منهنجي دوست آغا سيف الدين کي هاءِ ڪورٽ جا جج مقرر ڪيائين. منهنجي ڀڦاتَ جي پٽ ۽ جونيئر حبيب الله کي جو ڪنهن وقت منهنجو هم مشرب ۽ همخوار هو، سکر هاءِ ڪورٽ ۾ پاڪستان جو ڊپٽي اٽارني جنرل مقرر ڪيائين. امداد اعوڻ جو مون کي استاد چٽي ملندو آهي، ان کي سکر مان سينيٽر ڪري ڪنيائين. انهن مان محمد صديق ڪرل اڄان هاءِ ڪورٽ جو جج مس ٿيو تہ ڪار جي حادثي ۾ گذاري ويو. منهنجو هڪ ٻيو دوست فيروز الله نانا، جو بہ هاءِ ڪورٽ جو جج هو، پئرس جي ڪنهن اسپتال ۾، پنهنجي ڪئنسر جو ٻڌي، جيئن ئي اسپتال مان ٻاهر نڪتو تيئن دل جو دورو پوڻ سان گذاري ويو.

منهنجو هڪ ٻيو فلسفي يار ۽ ڪلاس فيلو ۽ پوءِ هاءِ ڪورٽ جو جج، جسٽس علي نواز ٻڍائي بہ ٽي سال اڳ گذاري ويو. سيشن جج جن سان مون وقت گذاريو هو، سي بہ الائي ڪهڙي دنيا ۾ آهن! انهن مان عزيزالله ميمڻ سان منهنجي گهري دوستي هوندي هئي. عزيزالله ميمڻ، مان، ايس. اي اميد علي قريشي ۽ سپرنٽينڊنٽ جيل آغلو خان دراني هر هفتي براج ڪالوني سکر ۾ ڊي. ايس. پي غلام اڪبر جي جاءِ تي ويندا هئاسين ۽ اٿين ڪائيندا پيئندا هئاسين جڻ هومر جي آڊيسيءَ مان ڪجهہ ڪردار هياسين.

غلام اڪبر جي زال ڪرستان ۽ ماءُ ايراني هئي. هُو فارسي چڱي ڄاڻندو هو ۽ بيدل دهلويءَ جو وڏو مداح هو. بيدل جو ديوان هن جي ميز تي پيو هوندو هو ۽ اهو اسان کي پڙهي ٻڌائيندو هو.

همہ عمر با تو قدح کشیم و نہ رفت رنج خمار ما
چہ قیامتي کہ نہ مي رسي زکنار ما بہ کنار ما.
(سڄي عمر تو سان پيالو پيتو، پر اسان مان خمار جو رنج نہ ويو
ڪهڙي قيامت آهين جو اسان جي ياڪر مان اسان جي ياڪر تائين نٿو پهچين.)

عجب است گر هَوَ سَت کشد کہ بہ سیرو و سمن در آ،
تو ز غنچہ کم نہ دمیدہ اي درِ دل کشا و چمن در آ.
پئے آهوان رمیدہ خو مپسند زحمتِ جستجو،
بہ خیال حلقہ، زلف او گرهي کشا و ختن در آ.

* خُتن: شهر جا هرڻ مشهور ها.

(اهو ڏسي عجب ٿو اچي تہ توکي هوس سرو و سمن ڏانهن ٿو ڇڪي
تون پاڻ بہ مکڙيءَ کان گهٽ نہ آهين. پنهنجي دل جو در کول ۽ چمن
۾ هلي آ.
ياڄ جي هيراڪ هرڻين جي پٺيان ڳولا نہ ڪر ۽ پريشان نہ ٿيءُ،
هن جي زلفن جي گهير جي ڳنڍ کول ۽ ختن ۾ هلي آءُ.)
بيدل دهلويءَ جو غالب ۽ اقبال جي فارسي شاعريءَ تي ڏاڍو اثر هو.
هڪ ڀيري غالب جي لاشعور هيئين شعر بيدل تان ڪنيو.

بوئي گل نالهء دل دود چراغ محفل
جو تيري بزم سي نڪلا وه پريشان نڪلا

بيدل جو شعر آهي:

بوئي گل نالهء دل دود چراغ محفل
هرڪہ از بزم تو برخواست پريشان برخواست
(گل جي خوشبو، دل جي دانهن، محفل جو ڏيئو.
جيڪي بہ تنهنجي محفل مان نڪتا، پريشان نڪتا.)

مون پنهنجي پهرين اردو ڪلام جي مجموعي جو نالو 'بوئي گل نالهء دل' بيدل دهلويءَ تان ورتو هو.

اهي منهنجا هم پيالا ۽ هم نوالا دوست جي مون سان سکر جي اونهاري ۾ هڪ ئي وڳي رات تائين غلام اڪبر جي پڌر ۾ ويٺا هوندا هئا، جيستائين هير جا جهلڪا لڳندا ها ۽ غلام اڪبر جي گهر ۾ بيٺل سرنهن جي وڻ مان چنڊ جا پاڇا هيڏانهن هوڏانهن سري پري پنهنجا چوغا لاهي، ڌرتيءَ کي آغوش ۾ وٺندا ها. اهي سڀ گذاري چڪا آهن، ۽ مٽيءَ ماءُ جي گود ۾ آرامي آهن. ياد نہ ٿو اچي تہ هي شعر ڪنهن جو آهي. پر گهڻو ڪري سنسڪرت جي ڪنهن شاعر جو آهي:

محبت ۽ مزاح جي ٿوري موسم
روشنيءَ جي ۽ زندگيءَ جي دک ۽ سک جي،
ان کان پوءِ اونده جو شديد خوف
۽ مٽي مٽيءَ ڏانهن وڃي ٿي.

هڪڙو منهنجو جونيئر ڪليم الله هوندو هو. جيڪو ڳڙهي ياسين جو هو. هن جي حاضر جوابي هڻ ڪڻ جيان هوندي هئي. ڳڙهي ياسين وارا دوست

پنهنجي حاضر جوابيءَ ڪي چاقوءَ وانگر هڪبئي جي سِراڻ تي تکو ڪندا هئا. مون انگريز مضمون نگار چيسٽرٽن (Chesterton) جي هڪ مضمون ۾ پڙهيو هو ته: "طنز ۽ مزاح جي نوڪ نه رڳو تلوار وانگر پيهي ويندي آهي، پر اها ڏسڻ ۾ به ايندي آهي." ائين لڳندو هو ته ڪليم الله سوچي سمجهي چرچو نه ٿو ڪري،اهو الهام وانگر نازل ٿئيس ٿو. ۽ هن جي وات مان اهو جڏهن نڪري ٿو تڏهن اهو پڌي پاڻ به ڪِل ۾ ويڙهجي وڃي ٿو.

منهنجو هڪ منشي بلرام هو، جنهن جو پاءُ هڪ ڏينهن، هن وٽ پنهنجي شڪارپور واري گهر مان آيو ۽ هن کي چيائين: "مان سِيائي راجستان ٿو وڃان، امان جو خيال رکجانءِ" بلرام اها ڳالهه پڌي حيران ٿي ويو. هن ڪاڻس سبب پڇيو ته هن ورائيس: "ڪالهه مان حويليءَ ۾ کوهه مان ڏول پري رهيو هوس ته ڪوئي مهاجر، جو به حويليءَ جي هڪ گهر ۾ رهندو هو، مون کي چيو ته: "ڪافر، پاڻيءَ کي پليد نه ڪر، ٻاهران پريندو ڪر." هن وڌيڪ بلرام کي چيو ته: "مان هتي ترسندس ته خون ٿي پوندو. مان ڪنهن جي ٽِڻ مِڻ سهڻ وارو نه آهيان، پوءِ اهو مُسلو هجي يا ڪير به هجي."

مون کي اوچتو ڪوئي شخص ياد آيو. مون ذهن ۾ ٻپوڏئي مچيءَ وانگر هن جو نالو ڦاسائي ورتو. هُو شِوَن هو جو شيخ راز جو گهرو دوست هو. راز سرناگتي هاسٽل ۾ سائنس ملائڻ لاءِ مون کي وٺي ويو هو. هُو هڪ ڏندو مشٽندو جوان هو. هن به راز کي چيو هو: "مان هاڻي هتي رهي نه سگهندس ۽ هندوستان وڃان ٿو." پوءِ هن وهاڻي هيٺان تيز چرو ڪڍي راز کي ڏيکاريندي چيو هو: "هي ڏسين ٿو راز! هي هندوستان ۾ انهيءَ مسلمان جي پيٽ ۾ هوندو، جو پهرين پيري منهنجي منهن پيو." شِوَن ڪاٺ جي صندل تي بنا وڃائي ستو پيو هو. هن نوڪدار چُرو صندل ۾ هنيو ته اهو ڪاٺ ۾ پيهي ويو ۽ پوءِ چڪ ڏئي ان کي ڪڍيائين، چرو ڏاڍو چڱي رڪ جو هو ۽ ان ۾ چپ نه پيو. مان ۽ شيخ راز جڏهن سرناگتيءَ مان ٻاهر نڪتاسين تڏهن شيخ راز مون کي چيو: "مون کي خبر نه هُئي ته شِوَن ۾ مسلمانن لاءِ ايڏي نفرت ۽ تلخي آهي. مان وري هن وٽ نه ويندس." راز ان تي نه سوچيو ته شِوَن کي ڳوٺ، گهرگهاٽ، اوڙو پاڙو، ميڙي چوندي سڀ هتي مجبور ٿي ڇڏڻي ٿي پيو. هن جو پيو ردِعمل کهڙو ٿيندو!

اهو ٻهريون موڙ هُيو شيخ راز جي زندگيءَ جو. راز سنڌي سرڪل جو سيڪريٽري هوندو هو، جنهن جو صدر رام پنجواڻي هو. هُو رام پنجواڻيءَ سان گڏ ٻين هندو دوستن مُولي وغيره جي ۽ منهنجي هر مهيني ۾ هڪ ڀيرو گهر ۾ دعوت ڪندو هو ۽ سندس زال جي هٿن جي ٺهيل برياني کائي اسان جا ويشنو هندو دوست چپ چٽيندا ها. هن جي زال مون کان پردو نہ ڪندي هئي. هوءَ مرحوم (قريشي نالو ياد نہ ٿو اچي.) جي سالي هوندي هئي، جيڪو ڪراچيءَ جو وڏو سرمائيدار هوندو هو.

هڪ ڀيري مون کي مُدي جو تپ ٿي پيو هو، جو ڀارنهن ڏينهن هليو. شيخ راز جو گهر جناح گارڊن (اڳي گانڌي گارڊن) جي ڀرسان هوندو هو، جتان هو منهنجي لاءِ ڇوزي جي يخني ۽ ڊبل روٽي کڻي ايندو هو ۽ منهنجي ڏاڍي خدمت ڪئي هئائين. هُو بنيادي طرح هڪ نيڪ انسان هو، جڏهن کان هن کي اسلامي جوش آيو، تڏهن هن منهنجي خلاف روزاني مهراڻ ۾ اسي قسطن جو مضمون لکيو. جن محمد ابراهيم خليل جي عنقريب ايترين ئي قسطن واري تنقيد ۽ سردار علي شاهہ ذاڪر جي ايڊيٽوريلن ۽ رشيد احمد لاشاري جي مضمونن منهنجي خلاف باهہ ٻاري ڏني. منهنجي شاعري ٻلال جي ڪري ۾ چٽنگ وانگر هئي، ۽ ان جي شعلي نوائيءَ جي ڪري مون کي ڪافي ڀوڳڻو پيو. ان هوندي بہ شيخ راز پنهنجي آڪٽراءِ انسپيڪٽر هولا رام جودوست هوندو هو. هولارام سڄي ميونسپالٽيءَ کي آگرين تي نچائيندو هو ۽ آڪٽراءِ مان لکين رپيا ناهيا هئائين. هو سنڌوءَ جي ڪناري، بندر روڊ جي مهڙ ۾ هڪ ننڍي جاءِ ۾ زال سوڌو رهندو هو. اوچتو هن جي غير موجودگيءَ ۾ هن جي جاءِ ڪِري پئي ۽ سندس زال ٻوساٽجي مري وئي. هولا رام چڻ سڪ جو ساهہ کنيو هو، ڇوتہ هو هم جنس پرستيءَ جو قائل هوندو هو. هن جو پٽ پنهنجي ماءُ جي سِراڌن تي آيو هو ۽ پيءُ کي ڏاڍو ڇيو هئائين تہ؛ "اسان بمبئيءَ ۾ ڪافي دولت ناهي آهي، هاڻ هل تہ توکي وٺي هلان." هولا رام وڃڻ کان انڪار ڪيوهو. جڏهن مون هن کان ان جو ڪارڻ پڇيو هو تہ جواب ڏنو هئائين؛ "سکر جا مهڙا لسا ناکي منشي مون کي بمبئيءَ ۾ ڪٿي ملندا؟" ٻهرين مارشل لا ۾ هو مون سان گڏ ساڳئي جيل ۾ هو. هولا رام ڪافي اذيت پرست انسان هو. هڪ ڀيري سکر جي سيٺ ڀڳوان داس کي، جو بہ اسان سان گڏ جيل ۾ هو، آفيم جي ضرورت پئي، ڇو تہ آفيم کان

سواءِ هن کي ننڊ نہ ٿي آئي. هولا رام تي ڏينهن تہ هن لاءِ ڪجهہ نہ ڪيو ۽ جڏهن راتين جو ڀڳوان داس چڪرڏئي، سائو ٿي پيو تڏهن هن کي چيائين: "هن سنتريءَ کي چٺي ڏي، تہ تنهنجو پٽ ڪيس ۾ سؤ رپيا خرچ ڏئي تہ هُو تنهنجي لاءِ گتي يا تنهنجي ڪوٺيءَ تان آفيم وٺي ايندو." هن ڪان چٺي وٺي، سنتريءَ کي پنهنجي چٺي لکي ڏئي چيائينس تہ فقط هڪ تولو آفيم جو بازار مان وٺي اچي. ٻئي ڏينهن تي سيٺ ڀڳوان داس کي هڪ تولو آفيم جو مليو تہ هن جي جان ۾ جان آئي. اهڙيءَ طرح هر هفتي هولا رام سنتريءَ کي سيٺ ڀڳوان داس ڪان ٻن سون رپين جي چٺي وٺي ڏيندو هو ۽ سنتريءَ کي پنهنجا ٻہ اٺ ڏهہ ڪم لکي ڏيندو هو.

هولا رام تي اينٽي ڪرپشن جو ڪيس هو، جنهن ۾ مان سندس وڪيل هوس. هو مون وٽ اڪثر ايندو رهندو هو. هن جو دوست دلپت راءِ، جو بہ جيل ۾ هو، جيل ڪان ٻاهر بہ هن سان گڏ پيئندو هو ۽ گوشت ڪان سواءِ ماني نہ کائيندو هو. جيل ۾ تہ هن کي تيوڻ ۾ ڳائو گوشت ئي ملندو هو، جو هو مجبور ٿي کائيندو هو. ۽ سنتريءَ معرفت ٻاهران ڪنٽري شراب جو آڌيو گهرائي بستري هيٺان لڪائي رکيو هٿائين ۽ روز ان مان اڌ پيگ پيئندو هو. مان ڀانيان ٿو تہ دلپت راءِ، هولا رام جي زالِ هو يا مڙس هو يا ٻئي هو.

مون جڏهن وائيس چانسلر جو ٽرم پورو ڪيو ۽ سکر موٽي آيس، تہ شيخ راز منهنجي گهر آيو ۽ منهنجي ماني ڪيائين. ان وچ ۾ هن جو مون تي غصو ٺڏو ٿي چڪو هو. مان سندس مانيءَ تي ويس تہ چيائين: "پيا ملنداسين هاڻي تہ توهان واندا آهيو." مون وري هاءِ ڪورٽ ۾ وڪالت شروع ڪئي ۽ مرحوم سان ملڻ جو موقعو نہ مليو. جيستائين مون کي ڊاڪٽر عارف هڪ اتفاقي ملاقات ۾ ٻڌايو تہ هن کي فالج ٿي پيو آهي، ۽ ڪيس ڏاڍو هاءِ بلڊ پريشر (رت جو مٿاهون داب) آهي. مان سندس گهر ڪانئس پڇڻ لاءِ ويس. هن جي گهر واري اڪيون اگهي رهي هئي ۽ هو بيوس سنئون سڌو بستري تي ليٽيو پيو هو. مون کي هن ڏسي صرف ايترو چيو: "اياز! هيءَ تہ سڀ ننگي آهي."

"ڪنهن جي ننگي؟" مون هن ڪان پڇيو. ايتري ۾ هُو هوش حواس ۾ نہ رهيو. هُو رات جو گذاري ويو. مان هن جي جنازي نماز تي ويو هوس. مون دل ۾ چيو هو: "راز، تون اسان ڪرائي دار هياسين. مالڪِ مڪان تنهنجو

مقاطع اڳ ۾ رد ڪري ڇڏيو. نہ ڄاڻان منهنجو ڪڏهن رد ڪري، تيستائين مان هن زندگيءَ جو هڪ پل بہ وڃائڻ نہ ٿو چاهيان."

مٿي ذڪر ڪيل محمد ابراهيم خليل، رشيد احمد لاشاري ۽ ميمڻ عبدالمجيد سنڌي بہ هن جي ٽولي ۾ هئا. اهي سڀ گذاري چڪا آهن. مون هن کي معاف ڪيو آهي. شل خدا کين جنت ۾ جاءِ ڏئي.

هُو منهنجو دوست ظهور نظر آهي، جو هڪ ڀيري منهنجي آفيس ۾ هڪ ڊاڪٽرياڻيءَ کي ساڻ وٺي آيو، ۽ چيائين: "وڪيل صاحب! مان توکي هن جي طلاق لاءِ وڪيل ٿو ڪريان. في ڀڏاءِ!"

مون ڪيس ڇتائي ڏنو ۽ چيو: "ظهور آهين؟"

هن ٺهڪ ڏنو تہ منهنجي آفيس جون ڀتيون لڏي ويون. پوءِ ٻڌايائين تہ، "ڊاڪٽرياڻي منهنجي دوست جي زال آهي، جيڪو جوڳ پڇائي رهيو آهي ۽ هن جي زال (ڊاڪٽرياڻيءَ ڏانهن اشارو ڪندي) مون سان عشق پڇائي رهي آهي ۽ مان سندس سرڪاري گهر ۾ رهيو پيو آهيان."

مون هن کي چيو: "ڇا هيءَ تنهنجي دوست جي زال آهي؟"

"ان ڪري هن سان پيار لاءِ ٻہ سبب آهن. هڪ تہ ڏاڍي خوبصورت آهي. ٻيو منهنجي پياري دوست جي زال آهي." هن پوءِ ملتانيءَ ۾ ڪيٽي نظر ٻڌائي چيو تہ: "تو صحيح چيو هو تہ اسان لاءِ اردوءِ ۾ شاعري ڪرڻ جڪ مارڻ جي برابر آهي. اسان پنهنجي شاعريءَ کي منطقي نتيجي تي فقط مادري زبان ۾ پهچائي ٿا سگهون."

منهنجو ٻئي ڏينهن تي علي الصبح جو بچل شاهہ مياڻيءَ ۾ نيرو پيئڻ جو پروگرام هو ۽ ڪچين جي باغ ۾ وڃڻا هئاسين. مون هن کي بہ صلاح ڪئي تہ هن يڪدم هائوڪار ڪئي. ٻئي ڏينهن جڏهن اسان باغ ۾ پهتاسون تہ اسر ويل تاڙيءَ جو پهريون ڏول ڪچيءَ مان لاهي مون کي ڏنائون. مون ڏول ظهور نظر ڏانهن وڌايو. هن اڌ ڏول ڳيت ڏئي ڏوکيو ۽ پوءِ مون ڏانهن وڌايائين. مان باقي پي نہ سگهيس تہ رشيد ڀٽيءَ پيئڻ لاءِ گهريو تہ ظهور نظر هن کي منع ڪئي، ۽ هن کي چيائين تہ: "هي ڏول اسان لاءِ علامت آهي، تون ٻئي ڏول مان پي ٿو سگهين."

مان باقي بچيل تاڙي بہ پي ويس. اتي مون کي ظهور پاسيرو ڪري چيو تہ: "اها ڊاڪٽرياڻي تاڙيءَ جي هڪ ڏول وانگر آهي، جا منهنجي وڃڻ کان

پوءِ تنهنجي اُج اجهائڻ چاهي ٿي.“ تازڙيءَ جو اثر هن جي خمار مان ظاهر هو.

مون هن کي جواب ڏنو: ”اسان وٽ چوندا آهن تہ انڌن ملتان لڌو هو. پر هاڻي تہ ملتان انڌي کي ٿو ڳولي. نہ پيارا! مون کي اکيون آهن. مان ڪنهن دوست جي محبوبا لاءِ ڪوڙڪي نہ اڏيندو آهيان.“

”ڪوڙڪيءَ جو سوال ناهي.“ هن چيو. ”اها بلبل تہ خود تنهنجي پڃري ۾ ويهڻ لاءِ آتي آهي. اياز! ڪي عورتون مردن وانگر تلون مزاج هونديون آهن. انهن کي نئين مرد جي اڻين ڇڪ ٿيندي آهي، جيئن اسان کي نئين عورت لاءِ ڇڪ ٿيندي آهي.“

ڪجھ ڏينهن کان پوءِ مون رشيد کي بار روم ۾ ڪنهن ڳالھ تي چيو: ”پٽي وري اهي ٿي لاٿون، اهي ٿي چڱھ.“ هن وڏو ٽهڪ ڏئي چيو: ”نہ، استاد، لاٿون اهي ٿي آهن، چڱھ ڦرندا تا وتن.“ رشيد پٽي مزاح جي ڪيفيت ۾ شائستگيءَ جون حدون ٽپي ويندو هو. جيتوڻيڪ ان ڳالھ جي باوجود هن جي گفتگو ۾ ادبي چاشني ضرور هوندي هئي.

ستار پيرزادو جو هي ڪتاب مون وٽ نقل ڪندو آهي. تنهن مون کان رشيد پٽيءَ جو مٿيون لطيفو ٻڌي چيو: ”سائين! ڪن جي طبيعت ان ڳالھ جي ابتڙ ٿيندي آهي. ڪنهن ٻروچ پنهنجي پيءُ کي چيو تہ: ”مون کي شادي ڪراءِ، پر ٻہ زالون هڪ ئي وقت.“ سندس پيءُ وراڻيس تہ: ”هڪ وقت ۾ هڪڙيءَ سان شادي ڪر، ۽ ڪجھ ڏينهن رکي پوءِ ٻيءَ سان شادي ڪجانءِ.“ پٽ پيءُ جي چوڻ کي رد نہ ڏنو ۽ هڪ سان شادي ڪيائين. واعدي مطابق ڪجھ ڏينهن کان پوءِ پيءُ هن کي چيو تہ: ”هاڻ مون تو لاءِ ٻي زال جو بندوبست ڪيو آهي، تون چاهين تہ هاڻ ٻي شادي ڪري تو سگھين.“ پٽس جواب ڏنو تہ: ”جي چڱي ڀلا ملئي تہ هيءَ ٻہ وڪئي ڇڏ!“

مون اهو لطيفو ٻڌي ٽهڪ ڏنو ۽ موت جو غبار ڪجھ وقت لاءِ هٽي ويو. ٽهڪ وڄ وانگر ڪڪر ڪارونيار هٽائي ڇڏيندو آهي.

ظهور نظر ملتان ۾ گذاري ويو. هن جو ملتانيءَ ۾ مجموعہ ڪلام اجان شايع نہ ٿيو آهي. هن مون کي ٻڌايو هو تہ هن چولستان جي خانہ بدوش عورت سان شادي ڪئي هئي. اها ڳالھ هن جي رومانوي طبيعت سان ٺهڪي پئي! ظهور نظر نهايت پيارو دوست هو ۽ مون سان تہ سنڌي محاوري واريون ڳنڍيون هونديون هيس. جي هو زياده جيئرو رهي ها تہ ملتان جو ڏاڍو چڱو

شاعر ٿئي ها، پر موت وڏو ڳنڍ ڪُپ آهي ۽ هن جي ڪارروائي وقت ڪنهن کي پتو نہ پوندو آهي.

رشيد ڀٽيءَ جي رت ۾ ڪجهہ سال پوءِ شگر (Sugar) جي ايتري ڪوٽ ٿي وئي جو هو علاج لاءِ ايمبولينس ۾ پاڻ ڪٿائي جيستائين ڪراچيءَ پهتو، تيستائين گذاري ويو. ان کان اڳ هن منهنجي ڪتاب، ’خط، انٽرويو ۽ تقريرون‘ تي راتيون جاڳي هڪ ڏکيو مهاڳ لکيو هو. جنهن کي ڪنهن حد تائين منهنجي آتم ڪهاڻيءَ جو حصو سمجهڻ گهرجي. جيتوڻيڪ ان ۾ رشيد ڀٽيءَ جي آتم ڪٿا زياده آهي. هڪ بيت ٿو ياد اچي، جنهن لاءِ محقق چون ٿا تہ ڀٽائيءَ جو نہ آهي، ڇو تہ ان ۾ اتر جو لهجو آهي. بهرصورت بيت حسب حال آهي.

اير چنڊ اسور جا، نڪت نوراني
پهر رحمتي رات جو، اٿي اوجاڳا ني
تو جيڏا تو سرتا، تو وٽان ويا نِيَ،
فاني ڙي فاني، جنهن دنيا سان دوستي.

ان بيت ۾ ’ني‘ لفظ نيٽ شڪارپوريءَ ٻوليءَ جو آهي.

مشهور فلسفي شوپنهار چيو آهي، ”هر ڏينهن ننڍي زندگي آهي. ننڊ مان بيداري هڪ نئون جنم آهي. هر نئون صبح هڪ نئين جواني آهي ۽ هر آرام جي ننڊ ننڍو موت آهي.“ افسوس اُنهيءَ تي جو جوانيءَ ۾ گذاري وڃي.

سکر جا ڪيترائي وڪيل ۽ جج مري ويا آهن. شفيع محمد آخوند ڪشمير جو جڊيشنل ڪمشنر ٿي گذاري ويو. مان هن سان پويون ڀيرو تڏهن مليو هوس جڏهن هو ميرپورخاص جو سيشن جج هو، ۽ مان هن وٽ خون جي ڪيس ۾ بچاءَ جو وڪيل ٿي ويو هوس. مون سان گڏ منهنجو ڪلاس فيلو، مرحوم مير محمد ميمڻ بہ ڪيس ۾ بچاءَ جو وڪيل هو. رات مون نواب شاهہ ۾ مير محمد وٽ گذاري هئي. پر هن مون کي ڪنهن رحمت الله صاحب وٽ رهايو هو، جو سندس دوست هو ۽ پاڻ کي نواب شاهہ جو راشدي سڏائيندو هو. هن ناشتو سهَيل پلي ۽ ان جي آنين ۽ مرغيءَ جي بيدن سان ڪرايو هو. گفتگو دوران منهنجي پراڻي ڪلاس فيلو جلباڻيءَ جو هن لاءِ ڪراچيءَ کان فون آيو. جلباڻي ان وقت مرڪزي اسيمبليءَ جو ميمبر هو. هن جو فون رکي رحمت الله مون کان پُڇيو، ”اوهان ڪڏهن ٿا وزير ٿيو؟“

مون جواب ڏنو: "مون جهڙا ماڻهو قيد جي سلاخن لاءِ هوندا آهن، اسيمبليءَ جي ڪرسين لاءِ نہ هوندا آهن."

مون کي ان وقت هي بيت ياد آيو:

"بندي پيا قرار، اسين لوچيون لوهہ ۾،
مٿي تن ترار، سدا ساميڙن جي."

رحمت الله، پير پاڳاري جو مريد هو. هن کي اهو جواب نہ وڻيو. هن يڪدم چيو تہ: "جي اوهان کي سلاخون ئي وڻن ٿيون تہ گهر ۾ هڪڙو لاڪ اپ جو نہ ٺا ٺهرائي ڇڏيو. ڪجهہ وقت اوهان ان ۾ گذاريندا ڪريو."

شفيع محمد آخوند ۽ مير محمد ميمڻ ۽ جلباڻي گذاري ويا آهن. ٽئي منهنجا دوست هئا. رحمت الله جي باري ۾ مون کي ڪائي خبر ناهي. هن سان پيهر ملاقات نہ ٿي آهي. هن جي صلاح صحيح هئي. اڄ منهنجي فليٽ جي ٻاهرين در ۾ تحفظ لاءِ سلاخون آهن، ۽ منهنجي فليٽ لاڪ اپ وانگر لڳي ٿي.

سکر ۾ ڪيترائي سيشن جج آيا ۽ ويا. انهن جي ڄاڻ فقط تعزيرات پاڪستان ضابطہ فوجداري قانونِ شهادت ۽ ڪجهہ لا (Law) رپورٽن جو مطالعو هو. ۽ مان انهن جي ياد تي وقت جو زيان ڪرڻ نہ ٿو چاهيان.

ها، حيدر شاهہ منهنجو ڪلاس فيلو هو ۽ هن جو مذاهب جو تقابلي مطالعو گهرو هو. ۽ هن جا زندگي ۽ جنسيات تي نظريا ڪافي دلچسپ ها. ۽ قلندر بخش عمراڻي بہ دلچسپ جج هو، جنهن کي سنڌ جي کنڊرات ۽ پراڻن فونوگرامن ۽ رڪارڊن ۾ دلچسپي آهي. مون هن کي هڪ پراڻو فونو گرام ۽ پراڻا سنڌي رڪارڊ ڏنا ها. هن وقت هو سنڌ اسيمبليءَ جو سيڪريٽري آهي. ڪجهہ وقت اڳ عبدالحميد ابڙي سان گڏجي منهنجي گهر آيو هو. اها کنڊرات ۽ پراڻن فونوگرامن ۽ ريڪارڊن سان محبت ڪهڙي نفسيات جي نشاني آهي؟ ڇا هُو هر شيءِ جي زوال پذيريءَ جو مون کان بہ وڌيڪ شعور رکي ٿو؟ يا کنڊر کنهن ازلي موسيقيءَ سان گونجن ٿا.

عبدالحميد ابڙي کي شاهہ لطيف جي شاعريءَ سان عشق آهي. هن مون کي پيٽائيءَ جي ٻين شعرن سان گڏ هڪ عجيب شعر ٻڌايو:

تو دريا هم چڙيا، چُونچ پر مين ني پيا،
تم سي قطره ڪم نہ هوا، ايڪ غريب جيا.

ابڙي صاحب ٻڌايو تہ اهو بيت، ڀٽائيءَ جي رسالي جي ’سُر سريراڳ هندي‘ ۾ آهي. مان ڀانيان ٿو تہ اهو بيت ڀٽائيءَ جو نہ آهي. ابڙو صاحب، ’ايڪ غريب جيا‘ اهڙي منڙي آواز ۾ ڇٽي رهيو هو، ڄڻ ڪوئي پرندو درياهہ مان پاڻي پي ٻولي رهيو هجي.

عبدالحميد ابڙو 30 جنوري 1996ع تي پاڻ سان گڏ هڪ شاهہ لطيف جو راڳائي ساڻ وٺي، ملاڻ لاءِ آيو هو. اُن فقير راڳائيءَ جو نالو فقير گل محمد خاصخيلي هو. هو ڀٽ شاهہ تي ڳائيندڙ فقيرن جي ستن ٽولن مان هڪ ٽولي جو سربراهہ آهي. سندس ٽولو اگاري رات ڳائيندو آهي. هن ڪان مون ڀٽائيءَ جي راڳ بابت ڪجهہ معلومات ورتي ۽ ڪانٽس ڀٽائيءَ جو راڳ بہ سُر سان ڳارايو. هن ٻڌايو تہ: ”هڪ فقير اڳواڻي ڪندو آهي. ڪجهہ فقير ان اڳواڻ جي کاٻي ۽ ڪجهہ ساڄي پاسي ويهندا آهن. اهي کاٻڙيا ۽ ساڄڙيا راڳائي سڏبا آهن. اڳواڻي ڪندڙ فقير ڀٽائيءَ جي علامت طور ڇاتو ويندو آهي. اڳواڻ پهرين تند وڄائيندو ۽ پوءِ بيت ڏيندو آهي. بيت پورو ڪري پوءِ هونگارو ڏيندو آهي. هونگارو ختم ٿيڻ ڪان اڳ ساڄي پاسي وارو سڏ وجهندو. اڳواڻ پوءِ بيت جي پهرين مصرع ڏسيندو. ان کي ڏسڻ چوندا آهن. اهڙيءَ طرح اڳواڻ بيت جوهر مصرع ڏسيندو ۽ ساڄڙيو اها ڳائيندو. اهڙيءَ طرح هڪ بيت پورو ٿيڻ ڪان پوءِ ساڄڙيو هونگارو ڏيندو تہ ٻيو ساڄڙيو سڏ وجهندو ۽ اڳواڻ بيت ڏسيندو ويندو. اهڙيءَ طرح داستان هلندو رهندو. جڏهن آخري کاٻڙيو هونگارو ڏيندو تڏهن اڳواڻ وائي ڪندو. جنهن ۾ سڀئي راڳائي گڏجي ڳائيندا. ڪڙا راڳائي سنهي آواز ۾ ڳائيندا ۽ ٻيا ٿلهي آواز ۾ ڳائيندا، جنهن کي گرام چئبو آهي. جيڪي راڳائي سنهي آواز ۾ ڳائيندا آهن تن کي سڏڙيا ۽ جيڪي ٿلهي آواز ۾ ڳائيندا آهن انهن کي گرامڙيا سڏيندا آهن.

وايون ڇهن اندازن ۾ ڳائبيون آهن. هڪڙيون ڏيڍيون، ٻيون دوتاريون، ٽيون چيڙون ۽ چوٿيون ذڪر جون وائيون. ڏيڍين ۽ ٽين وائين ڳائڻ ۾ دنبوري تي، سرن جي وضاحت لاءِ ڏڪ بہ مختلف لڳائيندا آهن. چيڙ ۾ سڀ گڏجي ڳائيندا آهن. چيڙ ڳائڻ مهل اڳواڻ جوزور ٻول چوڻ تي هوندو آهي. جڏهن تہ پاسڙيا مختلف سُرن جي ٻيهڪ وٽ هن سان گڏبا آهن.

ذڪر واري وائيءَ ۾ ذڪر جا ٻول بہ پڙهبا آهن. اهي ’الله‘ لفظ کي گرام ۾ آلاپيندا رهندا آهن، ۽ اڳواڻ وائيءَ جا ٻول پڙهندو رهندو آهي.

راڳائي فقير هميشہ ڀٽائيءَ جي روضي جي دروازي ڏانهن منهن ڪري ويهي ڳائيندا آهن، جنهن جو مقصد اهو هوندو آهي تہ ڀٽائي اسان سان ڳالهائي ٿو. سُر سهڻيءَ جي پوري ٿيڻ کان پوءِ، اڳواڻ دعا گهرندو. پيهر صبح جي ٻانگ ۽ نماز جي وچ تي مارئي ڳائڻ کان پوءِ بہ دعا گهرندا آهن.“

سکر جا ڪيئي وڪيل ساڳي ماڻي ساڳ سان هوندا هئا. پرکن کي قانون جي ڄاڻ کان سواءِ پنهنجي انفراديت ڪانہ هئي. حسن حميدي، رشيد ڀٽي، فتاح ملڪ، شمس الدين شاهہ ۽ فتح الله عثمانيءَ جو ذڪر مون اڳ ئي ڪيو آهي. اڪثر وڪيل انهن ججن جي چمچاگيري ڪندا ها، جن جا طباخ اڳ ئي خالي هوندا ها. هتي مان صرف شمس الدين شاهہ جو ذڪر دهرايان ٿو. هن ۾، بياموز تا پير شوي، واري ڪيفيت هئي. هن جي طنز ۽ مزاح بہ دل ڪش هو. مون کان ول ڊيورانٽ جي تهذيب تي ڏهن جلدن مان، اسلامي تهذيب جو هڪ پورو جلد ۽ راڌا ڪرشن جا هندوستاني فلسفي تي ڪتاب ورتا هئائين. جي مون هن جي وفات کان پوءِ هن جي پونيئرن کان نہ گهريا ها. هو راڌا ڪرشن جو وڏو مداح هو. پر ساڳئي وقت جنرل ضياءَ جي مجلس شوريٰ جو ميمبر بہ هو. هڪ ڀيري مون هن کان پڇيو، ”شاهہ صاحب! اها مجلس شوريٰ آهي يا مجلس عاشوريٰ؟“ هن ٺهڪ ڏئي چيو، ”ٻنهي ۾ ڪهڙو فرق آهي؟“

طنز و مزاح جو حِس سکر جي وڪيل مرحوم ممتاز ڀٽيءَ کي بہ هوندو هو. هڪ ڀيري سکر جي ڊسٽرڪٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر غلام قادر قيس، سب جج حامد ميمڻ جي دعوت ڪئي هئي. ممتاز ڀٽيءَ کان سواءِ ٻيا سڀ بيئر پي رهيا ها. ڪجهہ وقت کان پوءِ مان باٿ روم ۾ پيشاب ڪرڻ ويس. مون کان ڪجهہ دير کان پوءِ ٻيو ڪوئي بہ ويو. ممتاز مون ڏان ڪن ۾ پڇيو، ”اياز! اوهان تہ بيئر پي پيشاب ڪرڻ وڃو ٿا. مون تہ فقط پاڻي پيتو آهي. مان بہ وڃي سگهان ٿو؟“

غلام قادر قيس سکر جي ڊسٽرڪٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر سان بہ منهنجون ڪافي رنگين شامون گذريون هيون. هو مون کان پنهنجا نظم درست ڪرائيندو هو، پر پوءِ بہ چوندو هو، ’هر فن ۾ هون مين طاق مجهے ڪيا نهين آتا.‘

مون جڏهن نئين ڪار ورتي هئي، تڏهن سکر ۾ وڪيلن مان فقط غلام

قادر پراڻي، ڪنل پينل ڪار هئي جا ڏکي تي هلندي هئي. جڏهن اها هلندي هئي ته پاڙي جا ڇوڪرا نعرو هڻندا ها. "قادر قلندر موست'. هڪ رات زوردار بارش پئجي رهي هئي ۽ وڄ ٽڙڪاٽ تي ڪيا. مان قيس جي گهر ويٺو هوس ۽ هن سان گڏ وسڪي پي رهيو هوس ته اوچتو هن کي پنهنجو گهر نجد جي صحرا وانگر لڳو ۽ ڪائي ليليٰ ڪيس ياد آئي. هن پڇيو ته "تنهنجي ڪار هيٺ بيٺي آهي؟" مون جواب ڏنو ته، "ها" اهو ٻڌي هن چيو ته هل ته هلون." اسان براج جي ليفٽ بئنڪ ڏئي روهڙيءَ ڏانهن ٿي آياسي ڪار جو اسڪرين بارش ۾ اونداهو ٿي ويو هو ۽ وائيپر ائين هلي رهيا ها جيئن ڪنهن ڪروبيءَ جا پر جنبش ۾ هجن. سنڌو ڪجگاٽ ڪري منهنجي روح سان طبلي جي ٿاڪ رکي رهي هئي. روهڙيءَ ۾ ڪريما جي گهر پرسان ڪار جو ڦيٿو ٽِرڪي ويو ۽ ناليءَ ۾ لهي ويو. نتيجو اهو ٿيو جو ڪار جو هڪ ڦيٿو ناليءَ هيٺ ۽ هڪ مٿي ٿي ويو. الاجي ڇو اُن وقت قيس فارسيءَ جو هڪ شعر پڙهيو؛

از هيبت شاهِ جهان لرزد زمين و آسمان
انگلشتِ حيرت در دهان نيمي درون نيمي برون.

قيس جي عمر ان وقت پنجاهه کان مٿي هئي. هو جيئن ڪنهن ڪريما جي گهر ۾ گهڙيو تيئن ڪٽ تي ڪيس ننڊ اچي وئي. ان رات جي تجربي منهنجي ڪافي زندگيءَ کي پريشان ڪيو ۽ بار بار منهنجي زندگيءَ ۾ ائين آئي جيئن ڪاريهر ۾ مان نڪري ايندو آهي.

اهي سيئي جج ۽ وڪيل اتي پهچي ويا آهن، جتان ڪوئي نه موٽيو آهي. ڪهڙي ڪُن ۾ ڦيراٽيون ٿا کائن، ڪيئن ڇٽجي؟ شرف الدين ادا کي به مزاح جو حِس هو. هُو ثناءُ الله قريشي وڪيل سان ڪڪڙ ويڙهائيندو هو ۽ بار روم ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ان موضوع تي گفتگو ڪندا ها. شرف الدين ادا جو سگريٽ ڏاڍا پيئندو هو اهو اي. بي. پي غوث بخش وانگر گلي جي ڪئنسر ۾ گذاري ويو. تنهن کي ايتري ڀرپور طنز هئي جو جڏهن منهنجي جونيئر صادق پٺيءَ (هن وقت ايڊيشنل سيشن جج حيدرآباد آهي) کان، مون کي هن جي موت جي خبر پئي تڏهن يگانه چنگيزيءَ جو هيٺيون شعر بي اختيار ياد آيو.

گناهِ زندهه دلي ڪهئے يا دل آزاري
ڪسي په هنس لئے اتنا ڪه پهر هنسا نه گيا.

ترجمو: (ان کي زندهہ دليءَ جو گناهہ ڇئو يا دل آزاري ڇئو،
ڪنهن تي ايترو ڪلياسين جو وري ڪلي نہ سگهياسين.)

ثناءُ الله وڪيل ڪڪڙن جي ويڙهہ ڏسڻ لاءِ پنهنجي ڳوٺ جا چڱا مڙس بہ گهرايا هئائين جن سان ڪافي رهاڻ ٿي هئي. جڏهن ڪڪڙ وڙهي رتوڇاڻ ٿيا تہ مون ثناءُ الله کي چيو: "هن ويڙهہ کي ڏسڻ جو تہ فقط هيمنگ وي کي حق آهي."

"ڪنهن کي؟" ثناءُ الله پڇيو.

مون وضاحت نہ ڪئي ڇو تہ چاتو ٿي تہ ثناءُ الله هيمنگ وي جو نالو بہ نہ ٻڌو هوندو. ڪجهہ وقت اڳ ثناءُ الله کي ڪنهن ڀهراڙيءَ جي ماٿوءَ گولي هڻي ماري وڌو ۽ هن جي پنيءَ تي ڪُڪڙن جي ويڙهہ هميشہ لاءِ بند ٿي وئي. مون ٻہ اي. ڪي. بروهيءَ وانگر ٻڳرائي (High Brow Attitude) نہ هوندي هئي ۽ وڪالت مون کي عوامي ماڻهو بڻائي ڇڏيو هو. ها، شڪارپور جو وڪيل واجد علي شيخ نهايت دلچسپ انسان هو. وڪالت بہ ڪندو هو ۽ سندرو ٻڌي سائينءَ جي اوتاري ۾ ملاکڙي ۾ ملهہ بہ وڙهندو هو. جيئن مون اڳي چيو آهي تہ هن علي ڳڙهہ مان بي. اي.، ايل. ايل. بي ڪئي هئي، ۽ مون کي اردو ادب تي ڪافي ڪتاب ڏنا هئائين. هڪ ڀيري هو مسجد منزل گاهہ تحريڪ جي ابتدا شڪارپور مان شروع ڪري رهيو هو ۽ جماڻي هال ۾ پنهنجي زوردار تقرير علامہ اقبال جي هيٺين شعر سان پوري ڪئي هيائين:

بے خطر کود پڑا آتش نمرود میں عشق
عقل ہے محو تماشائے لب بام ابھی.

(عشق نمرود جي آتش ۾ بنا خطري ٽپي پيو،
عقل اڃان تائين ڪنهڙي کان تماشو ڏسي رهيو آهي.)

ڪيئي سال پوءِ اسان جيڪب آباد جي سيشن ڪورٽ ۾ ڪيس هلائي گڏ موٽي رهيا هئاسين تہ مون هن کي انهيءَ تقرير جو اهو آخري شعر ياد ڏياري پڇيو تہ: "سائين! اها آتش نمرود، گلزار ابراهيمي ٿي يا نہ؟"

هن چيو: "بابا سچ پڇين تہ..."

مان وڌيڪ لکي نہ ٿو سگهان، ڇو تہ اهو جواب واهولي وانگر تاريخ تي مٽي وارو ڏڪ هيو. اهڙو ڏڪ جو ميڪسيڪو ۾ ٽراٽسڪيءَ کي اسٽالن جي ايجنٽ بہ نہ هنيو هو. اهو جواب منهنجي شاعريءَ جي صداقت جي بهترين تصديق آهي. جيڪڏهن موقعو مليو تہ اهو سارو جواب لکندس.

ڪيترائي ٻيا وڪيل وڙا، منشي مڙا ڪُٺ خلق ها. سواءِ شڪارپور جي

محمد سچل وڪيل جي، جنهن جي هڪ ڳالهہ ياد اچي ٿي. هُو ڪافي ذهين هو ۽ تازو لنڊن مان باءِ پاس ڪرائي آيو هو ۽ مون سان هاءِ ڪورٽ ۾ مليو هو. هن چيو تہ، "هاڻي وڪالت گهٽ ڪري ڇڏي اٿم ۽ رحمان علي نقويءَ وانگر نہ ٿو مرڻ چاهيان تہ فائيل ڪڇ ۾ هجن ۽ مان هاءِ ڪورٽ جي ورانڊي ۾ ڦهڪو ڏئي ڪِران. موت ڪو اطلاع ڏئي يا وزٽنگ ڪارڊ موڪلي تہ نہ ايندو آهي. پوءِ هن حافظ جي هڪ سٽ ٻڌائي؛

"اين دفتر بے بي معني غرق مئے ناب اولا."

(هي بي معنيٰ دفتر خالص شراب ۾ غرق هجي تہ بهتر ٿيندو.)

اها سِٽ منهنجي دل ۾ تير وانگر کپي وئي. مان مسٽر جسٽس تنزيل الرحمان وٽ اپيل هلائي رهيو هوس. ٽئين ڏينهن تي مون اها ختم ڪئي، تہ بيمار ٿي پيس، ۽ وڪالت کي خيرآباد چيم. 'اين دفتر بي معنيٰ...' واري سٽ پڙهي آفيس ڇڏيم، جا نيٺ منهنجو پٽ انيس وڪڻي آيو. باقي منهنجي پراڻي سکر ۾ لکها رهڻ جي جاءِ ويران پئي آهي. جنهن ڏانهن مون اڃان تائين ڌيان نہ ڏنو آهي. ڇو تہ ان جي چوڌاري غليظ ترين دهشتگرد رهن ٿا جن کي مان وقت تا وقت ڪم ٻہ ايندورهيو هوس. هو طوطي چشم آهن ۽ هن وقت درندگيءَ جي ايتري چڪر ۾ آهن جو مرڪزي وزير خورشيد شاهہ جي مامي ڊاڪٽر اعواڻ کي منهنجي گهر کان ڏهہ قدم پري گولي هڻي ماريو هئائون. اهي سڀ چڱا ماڻهو هوندا هئا. انهن تي سوچي مون کي هڪ فلم ياد ايندي آهي، جنهن ۾ ڏيکاريو ويو آهي تہ شهر ۾ اهڙي هوا گهلي جو سڀ ڪُتا چِتا ٿي پيا ۽ پنهنجن مالڪن کي ٻہ ڪائڻ لڳا. ڏسجي ان ديوانگيءَ جو اهو دؤر ڪيستائين ٿو هلي. في الحال تہ مان ڪنهن کي ٻہ سکر موڪلڻ نہ ٿو چاهيان. جيڪي لٺ ڏسي لرزي ويندا ها. شل نہ انهن جي هٿ ۾ ڪلاشنڪوف اچي! هو ڇا جو بدلو وٺي رهيا آهن. کهڙو ڪيتو ڏيندا. ان جو فيصلو اڃان تاريخ کي ڪرڻو آهي. سواءِ حسن حميديءَ ۽ فتح الله عثمانيءَ جي، هو جيڪڏهن آئينو ڏسن ها تہ اهو ٻہ ترڪي پوي ها.

شڪارپور ۾ منهنجي پاڙي ۾ رهندڙ شيخن ۾ منهنجو هڪ ڪلاس فيلو مهتاب ٻہ هو، جنهن کي اسان ٻِجو سڏيندا هئاسين. هو ڇڻ تہ هڪ سرئيلسٽ (Surrealist) شاعر هو.

هڪ ڀيري ڪنهن شخص کي اکين ۾ ڦلا پئجي ويا ها. هن کي ڏسي

چيائينس تہ: ”اڪيون تہ اٿين اٿئي ڄڻ حوض ۾ ڪانگهارا پيا آهن!“ ٻئي ڀيري اسان جي هڪ مائٽ ڪي جو سي. آء. ڊي جو ڪنسٽيبل هو چيائين، ”ڪن اٿئي يا شوالي ۾ ڏيئا ٿا ٻرن!“ ٽئين ڀيري هڪ شخص نمر جي ٽڙ سان ٽيڪ ڏئي ويٺو هو تہ هن کي چيائين، ”ويٺو تہ ائين آهين ڄڻ مڪان ۾ ٻهارو رکيو آهي!“

باقي ٻيا ڪائيندا پيئندا ۽ مرندا ها ۽ مٽيءَ سان مٽي ٿي ويندا ها. هن جي ٽيجهي تي اسان پلاءُ جي ديگ رڌيندا هئاسين. هرڪو پنهنجو حصو ٿال ۾ کڻي ويندو هو. عيد جي ڏينهن هن جي قبرن تي ويندا هئاسين. قل پڙهي قبرن تي پٽهي وجهندا هئاسون. جنهن جي ڪڙڪي تي منڪر نڪير جي حساب ڪتاب ۾ خلل پوندو هو.

جان ڪينيڊيءَ هڪ ڀيري چيو هو تہ: ”موت خوش قسمتيءَ کان وانجهي آهي. ڌرتي هر شيءِ موٽائي ٿي وٺي، جيڪا اُن ڏني آهي.“ اها ڳالهہ ڪينيڊيءَ پاڻ، اندرا گانڌي، راجيو گانڌي، مجيب الرحمان، لياقت علي خان ۽ شهيد ڀٽي جي باري ۾ بہ ايتري صحيح آهي، جيتري انهن انسانن جي باري ۾ جي چڇ ها جن جا لباس ليڙون ليڙون هوندا ها ۽ جن جي چڳن ۾ چيڙهہ هوندو هو. موت مٽيءَ ۾ ليٽائي ڪنهن جا ميندا نہ ڏوئندو آهي. هر شيءِ ڪنهن ڪُن ۾ ڦيرائيون کائي ٻڏي ويندي آهي.

فراق گورکپوريءَ جو شعر آهي:

اب ياد رفتگان کي بهي همتَ نهين رهي
يارون نے کتني دُور بسائي هين بستيان
(هاڻي تہ گذري ويلن جي ياد جي همت نہ رهي آهي
يارن وستيون ڪيڏو دور وسايون آهن!)

مان اهي شب گرد هئائي، ياسمين کي مٽي تي هٿ ٿو رکان جا مڙس سان گڏ عمري تي وئي هئي. ۽ پنهنجن ڌيئرن بُشن ۽ ڪنول سان گڏجي اسان سان ملڻ آئي آهي. هُن ماءُ کي آب زم زم سان ڀريل ٿرماس ۽ رمضان لاءِ مديني مان آندل تسبيح، مصلو ۽ ڪارڪون ڏنيون. زرينا جا هڪ مذهبي عورت آهي، اهي وٺي ايترو خوش ٿي ڄڻ تہ ڪيس قارون جو خزانو ملي ويو هجي. هوءَ ڏيءُ ڪان جدي، مڪي ۽ مديني جون ڳالهيون ٻڌي رهي آهي جي ڪٿي نہ ٿي ڪٽيون. انيس جو هن وقت جدي ۾ پي. آء. اي جو مئنيجر آهي. سندن ڏاڍو خيال رکيو هو. هُو پوءِ دبئيءَ مان ٿيندا پاڪستان پهتا هئا

زرينا، انيس کي اڳ ئي چئي ڇڏيو آهي تہ ٻئي سال هن کي حج ڪرائي.

نٽشي چيو آهي تہ: "مغرب ۾ بہ منشيات آهن. الڪوهل ۽ عيسائيت."
هو نيٺ ديوانگيءَ ۾ مري ويو. مون سوچيو آهي تہ جي منهنجي ۽ خدا جي وچ ۾ جيڪڏهن بقول علامہ اقبال، 'دين مُلا في سبيل الله فساد' نہ اچي ها تہ منهنجي ساري عمر يقين ڪامل ۾ گذري ها. ملان عمامو آهي، عصا آهي ۽ اعصاب شڪني آهي. مون کي هر ملان کي ڏسي خوف ٿيو آهي تہ جا شمع منهنجي هٿ ۾ آهي هڪ ڦوڪ ڏئي وسائي نہ ڇڏي نہ تہ مون زرينا جي بيماري ۽ صحتيابي ڏسي محسوس ڪيو آهي تہ خدا جو نانءُ بهترين طبيب آهي ۽ اهو ڪنهن نيم خواندہ ماٺهوءَ جي منهن تي بہ اچي ٿو تہ هو ابي سينا ۽ ابن عربي کان وڌيڪ ڏاهو آهي. يٽائيءَ چواڻي:

"تون حبيب تون طبيب، تون دارون کي دردن."

مون کان موت جا حيرت انگيز واقعا لکڻ رهجي ويا آهن. مان ۽ زرينا، واديءَ ڪاغان ڏسڻ ٿي وياسون تہ منهنجي دوست حَسن پٺي (يانيان ٿو تہ هُو هن وقت مرڪزي حڪومت ۾ ڪو سيڪريٽري آهي.) پبلڪ هاءِ اسڪول ائبٽ آباد جي چيئرمين ڪرنل رحمان کي فون ڪري چيو هو تہ هو ائبٽ آباد ۾ اسڪول جي ريسٽ هائوس ۾ اسان جي رهائش لاءِ انتظام ڪري. مان ان ساري سفر متعلق پوءِ لکندس. هتي في الحال اهو لکڻ ضروري ٿو سمجهان تہ ڪرنل رحمان جي جنرل ايوب خان جي پٽ گوهر ايوب سان مائٽي هئي ۽ ايئر مارشل اصغر خان، تحريڪ استقلال جي سربراہ سان دوستي هئي. هن اسان جي منجهند جي ماني ريسٽ هائوس ۾ ڪرائي، جتي مانيءَ تي اسان سان هڪ پنجابي جوڙو بہ موجود هو. جي بہ اسان وانگر مهمان ها ۽ ڪجهہ ادرڪ رڙڪي رهيا هئا. جڏهن اسان ماني پٺي ڪاڏي تڏهن ڪرنل رحمان مون کي ۽ منهنجي زال کي پنهنجي گهر چاءِ جي دعوت ڏني. اسان شام جو هن جي گاڏيءَ ۾ هن جي جاءِ تي وياسين. جتان سڄي ائبٽ آباد نظر اچي رهي هئي ۽ ديودار جا وڻ ائين ٿي لڳا ڄڻ آسمان ڌرتيءَ تي تنبو لڳايا هجن.

مون کان ڪرنل رحمان پڇيو تہ: "ڇا مان ايئر مارشل اصغر خان سان ملڻ چاهيندس."

مون هائوڪار ڪئي تہ هن چيو: "سڀاڻي تہ هو پنڊيءَ ڏانهن ڪنهن پارٽي ميٽنگ ۾ ٿو وڃي ۽ اوهان واديءَ ڪاغان وڃي رهيا آهيو. اوهان جڏهن

موٽي اچو تہ ساڳئي ريسٽ هائوس ۾ رهجو تہ مان اوهان جي ملاقات اصغر خان سان ڪرائيندس. ڪرنل رحمان هڪ نهايت مهذب انسان هو ۽ ذري گهٽ ساري دنيا گهمي آيو هو. ٻئي ڏينهن اسان ٽوئرسٽ بيورو جي جيپ تي واديءِ ڪاغان ڏانهن روانا ٿياسون. اسان کي سيف الملوڪ ڍنڍ تائين وڃڻو هو. زرينا ڊرائيور جي پرسان نہ ويٺي ۽ مون کي وچ ۾ ويهاري پاڻ دريءَ جي پاسي کان ويٺي. وادي اٽڪل يارنهن هزار فوٽ هيٺ هئي. زرينا هيٺ تي ڏنو تہ ڪيس پنوائي تي آئي. مٿان ڀهاڙ تي چيل ۽ ديال جا ايوب خان کان گهڻو اونچا وڻ ها. جڏهن شوگران وٽ جيپ پهتي، تڏهن مون زرينا کي چيو تہ رات هتي ريسٽ هائوس ۾ گذاريون ۽ صبح جو تازا توانا ٿي پوءِ اڳتي هلنداسون. ريسٽ هائوس ۾ پنجاب جو هڪ مهر جوڙو رهيل هو، ۽ پيو ڪوئي بہ نہ هو. پٽيوالي کي اسان پنهنجي لاءِ روسٽ مرغي ۽ نان چيا، تيستائين مهر چوڪريءَ سان ڳالهائيندا رهياسين ۽ اهو ڏسي حيرت آئي تہ پنجاب ۾ سنڌ جي بنسبت ڪيترو امن امان هو. ٻئي ڏينهن مهر چوڪرو ۽ چوڪري پهاڙيءَ تي هيٺ ڪافي پري هليا ويا. جڻ ڪنهن تاثريت پسند (Impressionistic) تصوير جو حصو ٿي نظر آيا. خدا پاڪستان جي اتر کي ڪيترو نہ خوبصورت بڻايو آهي! ناشتو ڪاڏوسين تہ زرينا چيو مون کي مٿي کي ڦيري ٿي اچي، مان اڳتي نہ هلندس، تنهن ڪري بهتر ٿيندو تہ موٽي هلون. اسان منجهند جو ايبٽ آباد جي پبلڪ اسڪول جي ريسٽ هائوس پهچي پٽيوالي کي چيو تہ ڪرنل رحمان کي اسان جي موٽي اچڻ جو ٻڌائي. پٽيوالي اکيون اگهندي چيو تہ، "ڪرنل رحمان تہ گذاري ويو."

"هان!" مون کان رڙ نڪري وئي. "هن کي ڇا ٿيو؟"

"ڪرنل صبح سان پهاڙيءَ تان سائيڪل تي اسڪول ويندو هو. جيئن هو اسڪول آيو ٻئي تہ هڪ بس هن سان ٽڪرائي ۽ هو تڏي تي مري ويو."

مون ريسٽ هائوس ۾ ٽپڙ نہ لاتا ۽ ساڳيءَ جيپ ۾ پنڊيءَ هليو ويس. ٻئي پيري ترڪي ۽ استنبول ۾ اسان کي تاريخي جايون ڏيکاري رهيا هئا. اسان جو گائيڊ هڪ ڪميونسٽ هو. جنهن اسلام ۽ ترڪيءَ جي سلطانن کي گهٽ وڌ ٿي ڳالهايو. هونءَ تہ ترڪيءَ جي ڪميونسٽ پارٽي (ٽي. ڪي. پي) جو هيڊڪوارٽر جرمنيءَ ۾ هو. پر استنبول ۾ ترڪ پنهنجي خيالات جو اظهار نهايت بي باڪيءَ سان ڪري رهيا هئا. هو اسان کي ڪافي

ڪجھ ڏيکاري، سلطان عبدالحميد جي حرم سرا ۾ وٺي هليو. جنهن جي ديوارن تي ڪاشيءَ جي سرن تي قرآني آيات جي خوبصورت خطاطي ٿيل هئي. هيٺ تي سؤ ڪڏين جيترا ڪمرا ها، جن ۾ ڪٽ جيترو پلنگ پئجي سگهي ها. حرم سرا جي گائيڊ، جيڪو بہ ڪميونسٽ هو، سلطان عبدالحميد کي گهٽ وڌ ڳالهائيندي چيو: مٿي قرآني آيات لکيل آهن ۽ هيٺ سلطان جون ٽي سؤ داشتائون رهنديون هيون. اڳئين دؤر ۾ عورت سان ڪيترو نہ ظلم ڪيو ويو آهي!"

اسان سان مسٽر سيٺي، پشاور يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر گڏ هو. هو اسلامي تاريخ ۽ روميءَ جو فدائي هو ۽ جڏهن پشاور يونيورسٽيءَ ۾ هن رومي ڏي ملهايو هو، تڏهن مون کان صدارت ڪرائي هئائين. مسٽر سيٺي جو اڳ ئي پريو ويٺو هو. گائيڊ جي ياوه گوئيءَ تي مشتعل ٿي ويو ۽ هن کي چيائين: "تون ڪير ٿيندو آهين اسان جي سلاطين کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ وارو؟" گائيڊ بہ هن کي نهايت غصي وارو جواب ڏنو: "سلطان منهنجا ها يا تنهنجا؟ تون ڪير آهين مون کان سوال ڪرڻ وارو؟"

اسان غصي ۾ ٻاهر نڪتاسين تہ گوڙ ٿي ويو. منهن ورائي پڇيوسي تہ: "ڇا ٿيو؟" معلوم ٿيو تہ گائيڊ هارٽ اٽيڪ (دل جو دورو) پوڻ ڪري مري ويو.

مون کي اهڙو ٿيون بہ عجيب غريب واقعو ياد ٿو اچي. مولانا عبدالستار نيازي، بينظير جي حڪومت ۾ مرڪزي وزير هو. هو ڪنهن اردو ڪتاب جي رونمائيءَ ڪرڻ لاءِ اسلام آباد مان ڪراچيءَ اچي رهيو هو ۽ مصنف کي چيو هئائين تہ مهمان خصوصي مون کي ڪيو وڃي. مون کي ان مصنف پاران گذارش ڪئي وئي تہ مون بہ هائوڪار ڪئي. ڪتاب جي رونمائي کان هڪ ڏينهن اڳ مولانا صاحب کي دل جو دورو پيو ۽ هو اسلام آباد ۾ گذاري ويو. ڪجھ وقت رکي مون کي مصنف صدارت لاءِ چيو، جيڪو مون قبول ڪيو. افتتاح کان هڪ ڏينهن اڳ مون کي زوردار دل جو دورو پيو ۽ مان وڃي مڊ ايسٽ ميڊيڪل سينٽر ۾ داخل ٿيس، جتي سترنهن ڏينهن هوس. پر زرينا جي صبح شام خدمت ۽ پنهنجي ڌيءَ ياسمين ۽ ڏوهٽي ڪنول جي محبت ڪري بچي ويس. مون اهو ڪتاب ڪٽي لئبريريءَ ۾ ڦٽي ڪري ڇڏيو آهي. جڻ ان کي ڏسندي مون کي خوف ٿو ٿئي.

هاڻ انهن ڳالهين ۽ مذهب کي پاسي ڪندي مان هيٺيون فارسي شعر جهونگاريان ٿو.

نسيم خلد مِي وزد مگرز جوئبار ها،
ڪہ بوئي مشڪ مِي دهد هوائي مرغزارها.
(بهشت جي هير نديءَ جي ڪپر تان ٿي اچي،
پکيئڙن جي آکيرن مان مشڪ جي خوشبو اچي رهي آهي.)

زرينا اڄ تہ وري بيگاريءَ ۽ شاهي باغ ڏانهن هلون. شاهي باغ تي بہ مان لوڪرام ڏوڊيجا جي ڪتاب 'منهنجو وطن منهنجا ماڻهو' مان ٽوڪي ڪجهہ پڙهي ٿو ٻڌايان. جو تہ هن جي لکڻيءَ ۾ جا بي مثال انفراديت آهي، سا ڀيرومل مهرچند، لال چند امرڏنو مل ۽ پرمانند ميوارام ۾ بہ نہ آهي. بمبئيءَ ۾ منهنجي پاڪستان واپس اچڻ کان هڪ رات اڳ، هن جو پٽ هن جا ڪتاب الهاس نگر مان بمبئيءَ ۾ ناڪر چاولا جي جاءِ تي مون لاءِ کڻي آيو هو. هن شڪارپور جي باغن لاءِ لکيو آهي:

"باغن ۾ سوادي ميوا بہ جهجها ٿيندا ها. لال بخش جي باغ جا ڏوڪا، ڪارڪان، اهڙيون مٺيون، جهڙا مصريءَ جا ڳنڍا. ڪارڪان بہ ڏوڪن جيڏيون وڏيون ۽ ڪڪڙي بلڪل ننڍڙي. پائي ٽلوءَ جي باغ جا زيتون، زردالو ۽ پيچ بہ ڏاڍا رسيلا هوندا ها. جلال جي باغ جا ڦاروان ۽ اڇا ڪارا توت تہ اهڙا متارا هوندا هئا جڻ راسبريءَ جا ڍڪ ٿا پيئون! باغائيءَ کان پٽسي ٽڪي جا وٽبا ها تہ پلاند پري ڏيندو هو. اچيءَ تر مغزيءَ جي تراوت ۽ سواد نرالو هوندو هو. اها ڪرامت سنڌڙيءَ جي صدوريءَ ڌرتيءَ جي هئي.

اتي هر روز ڪنهن نہ ڪنهن باغ جي ڪوهہ تي ضرور وڃبو هو، جو اتي گهڻا مطلب پورا ٿيندا ها. اتي ڏيساور جي اگهن ماڳهن ۽ واءِ سواءِ جو پتو پوندو هو. ورزش ڪري هڪبئي کان ڪشتي ۽ ملهہ جا داءِ پيچ سکبا ها. اخباران بہ کڻي ايندا ها، ۽ پرائيءَ پچار جو مزو وٺبو هو. نيسر جي ڏارا ٿارونءَ تي پوندي هئي تہ لنوَ لنوَ ٺري پوندي هئي ۽ تن من جا سڀ ٿاڪَ شانت ٿي ويندا ها. سڀ کان اڳ ميٽ پائبو هو. جنهن ۾ نم جا پن، ڏهي، رابيل يا موتئي جا گل وجهي، بدن تي لڳائي سڪائبو هو تہ آريون ۽ ڦرڙيون لهي وينديون هيون ۽ بدن اطلس جهڙو لسو ۽ خوشبوءِ دار ٿي پوندو هو. ڪوهن تي زالن لاءِ ڍڪ جي پردي سان اتاهين پنهن سان جدا آڏر هوندا هئا.

• باغن ۾ ڪوهہ گيڙڻ لاءِ ڏاندن کي ٻڌل گهنڊڻيون، نار ڦرڻ ۽ پاڻي وهڻ جو مٺو آواز ائين لڳندو هو جڻ تال سُر سان ڪا سارنگي ٿي وڃي. باغائي

ڏاند جي اکين تي ان لاءِ کوپا چاڙهيندا ها تہ متان اُهين جاتي کو لقڙو نہ کن تہ هو ساهُڻي هنڌ ڦيرا پائي رهيا آهن.

شڪارپور ۾ سڀ کان وڏو باغ اٽڪل ٻہ ميل چورس شاهي باغ هوندو هو. ان جي داخلا ونگ ڏاڍي شاندار هئي. ڇو جو پنهنجي بادشاهيءَ ۾ پٺاڻ بادشاهہ ان باغ ۾ اچي ديرو ڪندا ها. ان وقت باغ ۾ شينهن، چيتا، رڇ، جهنگلي سؤر وغيره جانور هوندا هئا. جو انهن جو دوبدو مقابلو ۽ ويڙهہ ڪرائڻ. بادشاهي رؤنشو ۽ وندر هوندي هئي. جڏهن بادشاهي نہ رهي تہ ڏتڙيل ميونسپالٽي، جانورن لاءِ پوري خوراڪ ميسر ڪري نہ سگهي تہ انگريزن اهي جانور ڪراچيءَ جي راڻي باغ ۾ ڏياري موڪليا.

اسان جي سانير ۾ اتي رڳو 'پکي - گهر' هوندو هو. جتي رنگ برنگي پکي پيا چهہ چهہ ڪندا ها.

ڪشمير، مئسور ۽ جپان وغيره ڏارين ملڪن جا مشهور باغ گهميو آهيان، پر شڪارپور جي شاهي باغ جو لطف ۽ راحت ڪا اور هئي! وڏن وڏن ٻارن ۾ جڻ سائي گاهہ جا غاليچا وڇايل هئا. جن جي وچ ۽ ڪنارن تي رنگ برنگي گلن جو پرت پريل هو. گلاب جا گل، اڇي ڳاڙهي سائي پيلي نيري ۽ چٽڪمري رنگن جا، تن جي جدا جدا مست سڳنڌ ۽ ڪِن گلن ۾ پوپٽن، پکين ۽ ٻاندرن جون شڪليون هونديون هيون. پيو ڪٿي بہ اهڙا گل ڏسڻ ۾ نہ آيا ها رڳو هماليہ ڳنڌ مادن پربت تي مشهور Valley of Flowers (گلن جي ماٿري) ۾ اهڙا عجيب گل ڏٺا هئم.

شاهي باغ جي پٺين پاسي کان سنڌ واهہ طرف جيڪا سڙڪ ويندي هئي، ان جي ٻنهي پاسن کان سرنهن ۽ نم جي وڻن جون تاريون پاڻ ۾ ائين مليل هونديون هيون، جڻ تہ ڪي وڇڙيل پريمي گلي ملي رهيا آهن. سڄي رستي متان هڪ قدرتي ونگ ٺهيل هئي! سياري ۾ اتر جي هوا سوساٽ ڪري وڻن مان ائين نڪرندي هئي جڻ تہ گهڻي وقت کان وڇڙيل محبوب کان دل جون آهون، تڏن ساهن ۾ ڪڍي رهيا آهن! ان سڙڪ تي جهونجهڪڙي جي سانت ۽ نويڪلائيءَ ۾ جيڪا راحت ۽ سڪون ملندو هو، سو وساري نہ ٿو وسري!

ائين تہ باغن ۾ ٻارهوئي رونق لڳي پئي هوندي هئي، پر هوليءَ تي تہ ميلو لڳو پيو هوندو هو، ڇو جو تہ نائين ۽ پيئوين کي سڄي ڪٽنب سميت شٺل ڪرائبا ها. ائين تہ ناهي تہ باغن جا مزا رڳو شڪارپور ۾ ها، پر سنڌ

جي هر هڪ شهر ۾ اهڙا باغ هوندا هئا. مطلب تہ سنڌ جي رهڻي ڪهڻيءَ ۾، باغ ۽ ڪوهہ اهم پارٽ ادا ڪندا ها ۽ انهن ئي سنڌين جي زندگيءَ ۾ زنده دلي ۽ بهادري آندي هئي. انهن باغن ۽ کوهن جي موج ۽ مستيءَ پريل ماحول ۾ جيئرن عاشقن جا جذبا بہ جاڳندا هئا."

واهہ، ڇا منظرڪشي ۽ ڇا تہ ٻولي آهي! لوڪرام ڪان اڳ ڪنهن بہ بزرگ اديب، اسان اڳيان، اطلس ۽ ڪمخواب جي تاڪين جيان، ٻولي کولي نہ رکي هئي.

مان سياري اونهاري ۾ صبح جو 5 وڳي اتي شاهي باغ جا ٽي چار چڪر ڏيندو هوس. پنهنجي گهر مان نم وڻ جو ڏندڻ پٽي ان سان رستي تي ڏند بہ صاف ڪندو ويندو هوس ۽ مندر جي ڪلس مٿان پوئين پهر جو چنڊ بہ ڏسندو ويندو هوس. اهو پنڌ مان ٽئين درجي انگريزيءَ کان انٽرميڊيٽ تائين ڪندو هوس. رات جو پني تي خيام جي ڪائي رباعي، حافظ، غالب يا اقبال جو ڪوئي غزل يا نظم يا پنائيءَ جو شعر پني تي لکي، اهو پنو پاڻ سان ڪئي واري واري سان پڙهندو ويندو هوس، تان جو اهو مون کي بلڪل ياد ٿي ويندو هو.

شاهي باغ ۾ مند موجب جاءِ بجاءِ ڪرني، ڪيتڪي، ٽانگر، گلاب ۽ رابيل جا گل، زمين ۾ پوکيل هوندا هئا. ٽورا قارون جا ٻوٽا بہ هوندا هئا. انجير،انب، زيتون، ڪاٺ گدرا، توت، شهتوت، خشيون بہ ٿينديون هيون جي ڏينهن جو طوطا ٽڪيندا ها تہ ڪانيائيءَ جو زيڪو پيو پوندو هو. جنهن وقت مان شاهي باغ ويندو هوس، ان وقت ابابيل آسمان ۾ اڏامندا نظر ايندا ها. ۽ ٻيا پکي پکڻ اجان ننڊ ۾ هوندا ها. مان اڪثر سوچيندو هوس تہ ڇا پکي بہ سپنا ڏسندا آهن ۽ جي ڏسندا آهن تہ ڪهڙا سپنا ڏسندا آهن؟

باغ ۾ هزارين گلن جون ڪونڊيون رکيون هونديون هيون، جن ۾ ڪجهہ خوشبودار گاهہ ۽ ڪيترن ئي قسمن جا گل ٿيندا ها. گل بنفشہ، گل خيرو، پست جي ڏوڏين جا ڳاڙها گل، جن ۾ ڏوڏيون بہ ٿينديون هيون، جن کي ڇهڪ ڏئي آفير ڪدي ڇڏيندا ها. گلنار، گل بخمل، گل طوطو، گل ڪتو، عشق پيچ، ناڙا، سورج مکي، گيندي جا پيلا گل، جنهن کي انگريزيءَ ۾ ميري گولڊ چوندا آهن، جي مون لندن جي ٻهراڙيءَ ۾ اڪيچار ڏٺا ها. گل جعفري، گل طرو، گل کهنبو، جنهن کي هنديءَ ۾ ڪسر چوندا آهن (مون

اهو لفظ اقبال بانوءَ جي ڳايل 'سر بهار' واري ڪنسٽ ۾ ڪٿي پڙهو هو.) ۽ ٻيا اڪيچار گل ڪونڊين ۽ زمين ۾ پوکيل هوندا ها. ان کان سواءِ فرن، بيدِ مجنون، پام (Palm) (پکن واريون ڪجيون) گل نرگس، زئفران، زنبق، چمپا، گل چيتو، گل عقيق، جنهن ۾ قرمزي رنگ وارا گل هوندا ها. نيريون، ڳاڙهيون ۽ اڇيون، بوگين ولا، گل لالہ، گل شبو (اهي گل مان چار شورو ۾ وي. سي هائوس جي باغ مان پٽي ڪنهن ڏانهن تحفي طور موڪليندو هوس ۽ جو هاتي ڪراچيءَ ۾ تحفن جي گل دستن ۾ گهڻو تو استعمال ٿئي. بيماريءَ وقت مان جڏهن مڊايسٽ ميڊيڪل سينٽر ۾ هوس، تڏهن جيڪي گل دستا محترمہ بينظير ڀٽو، جناب عبدالله شاهہ ۽ جناب مرتضيٰ ڀٽو مون کي تحفي طور موڪليا ها، انهن ۾ پاسن کان گل شبو لڳل ها ۽ وچ ۾ گلاب جا گل ها.) گل سوسن، جهومڪا، ڪرن ڦل، گل سنبل، هيرڻ، بيگونيا، فونوگل، جرينيم، گل عباسي، املتاس وغيره جا گل ٿيندا ها. مون کي فارسيءَ جو هڪ شعر ياد ايندو هو، جيڪو هر هر دهرايو ويو آهي. ۾ فرحت واري فضا تي ڪپي تو اچي، تنهن ڪري هيٺ ڏيان ٿو.

"اگر فردوس بر روئي زميں است،

هميں است و هميں است و هميں است."

جڏهن سِرنهن ۾ گل ڦٽندا ها يا جڏهن نمون ۽ انب ۾ ڪبا ها تہ انهن جي خوشبوءِ منهنجي ساهہ ۾ سمائجي ويندي هئي ۽ هر هر منهنجي شاعريءَ ۾ ايري آئي آهي. ڪيتريون ئي خوشبوئيون هيون انهن گلن ۾ . جي مون پاڻ چار شوري جي وي. سي هائوس ۾ پوکايا ها. انهن جو ذڪر پوءِ ڪندس.

مان هر آچر تي ڪجهہ درسي ڪتاب، ڪجهہ ادبي ڪتاب ۽ رسالا کڻي ناشتو ڪري شاهي باغ ويندو هوس، ۽ شام جو گهر موٽي ۽ رات جي ماني کائيندو هوس. سڄو ڏينهن ديوانِ غالب يا اقبال جا ڪتاب، داغ دهلوي، امير مينائي وغيره جا ديوان يا علي قلي بيگ جو سچل سرمست جو رسالو يا ڪوڙي مل جا ساميءَ جا سلوڪ، ديوانِ سانگي، ديوانِ فاضل، ديوان خاڪي وغيره پڙهندو هوس. ڪڏهن ڪشن چند بيوس جو شيرين شعر جو مطالعو ڪندو هوس، جيڪو اسان جي ٽئين درجي تي درسي ڪتاب طور رکيل هو. مان ڪڏهن ڪڏهن مرزا قليچ بيگ جا گوناگون موضوعات تي ڪتاب بہ پڙهندو هوس. مرزا قليچ بيگ سَون مائهن ۾ انگريزي ادب لاءِ چاهہ پيدا

ڪيو هو. ان وقت عام ماڻهن تي اهو اثر هو تہ شاعر چريا ڪريا، نڪما ۽ راهون رد ماڻهو ٿيندا آهن. پهريون شاعر مرزا قليچ بيگ هو جنهن انهيءَ اثر کي لاٿو، ۽ جنهن پنهنجي هڪ اردو غزل ۾ هڪ سٽ لکي:

شعر ڪهتے ڪهتے ميں ڈپٽي ڪلڪٽر بن گيا.

مون کي هن جي باري ۾ اها ڳالهہ ڏاڍي وڻي هئي تہ هو وڻ ۾ آڪيرو ناهي، انهيءَ ۾ ويهي پڙهندو هو. مان بہ انب جي ڏار تي ليٽي يا پپل يا ٻڙ جي ٿڙ کي ٽيڪ ڏئي ۽ ڪڏهن ڪنهن لان ۾ ڇپر تي ليٽي پڙهندو هوس. جڏهن پڙهي ٿڪجي پوندو هوس، تڏهن نوريٽڙن کي ٻٽلي ڊانسرن وانگيان ٽپا ڏيندو ڏسندو هوس. مون سان گڏ ساڌوءَ نالي هڪ ڪلاس فيلو بہ شاهي باغ ۾ چڪر ڏيندو هو. هن جو چوڻ هوندو هو تہ دنيا جو سارو علم ۽ سائنس اڳي ئي ويدن ۾ آهي. ويدانيت خدا جي وحدانيت جو تصور سيني مذهبن کان اول ڏنو هو. هُو آريہ سماجي هو ۽ ديانند سرسوتيءَ جو پوئلڳ هو. ڪنهن وقت هو ڪنهن سترهين اڌياوَ جي ڳالهہ ڪندو هو. پر مون سان واعدي جي باوجود، مون کي پڙهڻ لاءِ نہ ڏنو هئائين. بهرحال هو مورتي پوڄا جي خلاف هو. هو موتي رستي تي راما مورتيءَ جي آکاڙي ۾ ڏاڍي ورزش ڪندو هو، جتي آريہ سماجي ڇوڪرا آگرين تي نيڏيون کهاڙيون لڙڪائي ايندا ها ۽ ڪُشتيءَ جا داوَ ڪيڏندا ها، ۽ طرح طرح جون ورزشون ڪندا ها. هڪ ڀيري منهنجو ڪلاس فيلو 'لال' آگر تي کهاڙي لوڏائيندو آکاڙي مان نڪرندي مليو. مون ڪانئس پڇيو تہ: "آکاڙي ۾ مون کي وٺي هلندين؟" چيائين، "نہ. اتي اسان کي پاشڻ ڏيندا آهيون تہ هر وديشيءَ کي ڀارت مان ڪڍيو ويندو. اتي اوهان جي خلاف بہ پاشڻ ڏيندا آهن. اوهان هڪ هزار سال اسان جو رت پيتو آهي. هي ڪانگريسي بيوقوف آهن، جي اوهان کي ڀاءُ تا سمجهن."

مان دنگ رهجي ويس. پوءِ اهڙا سڀ ڇوڪرا مهاسڀا ۾ شامل ٿيا، جي مهاتما گانڌيءَ کي گيدي سمجهندا ها. ويرساورڪر ۽ ڊاڪٽر هيج وار کي پنهنجا هيرو سمجهندا ها. هن وقت هو شايد ڀارتيہ جنتا پارٽيءَ سان آهن. جنهن جو صدر هڪ سنڌي مسٽر آڏواڻي آهي. جنهن جي پارٽيءَ جي هڪ شاخ شِوسينا بہ آهي، جنهن جو بال ٺاڪري صدر آهي. اها مهاراشٽرا ۾ اقتدار ۾ آئي آهي ۽ مسلمانن کي بمبئي ڇڏڻ لاءِ چيو اٿائين. بي. جي. پي گجرات ۽

راجستان ۾ بہ اقتدار ۾ آئي آهي. ڀارتيہ جنتا پارٽيءَ جون ڪيئي سنستائون آهن، جي پوري هندوستان ۾ ڦهليل آهن. جيئن ڀارتيہ جن سنگهہ، ڀارتيہ سوام سيوڪ سنگهہ، وشنو هندو پريشد، اکل ڀارتي وديارٿي پريشد وغيرہ. بي. جي. پي. وارا شايد اتر پرديش ۾ اقتدار ۾ شامل آهن.

مون پاڻ هڪ ڪتاب آر. ايس. ايس. عملاً هڪ نظريو (R.S.S. Avision in Action) جي پيش لفظ (Prologue) جي شروعاتي باب، 'آر. ايس. ايس. قومي احيا جو سرچشمو' ۾ آر. ايس. ايس. جي باني ڊاڪٽر هيج وار جا هيٺيان لفظ پڙهي سوچ ۾ ٻڏي ويو هوس.

"منهنجو پنهنجو تجربو آهي تہ مسلمان گهڻو ڪري ڌمائي آهن ۽ هندو بزدل آهن ۽ جتي بہ بزدل هوندا، اتي ڌمائي هوندا." جنهن معاملي ۾ هندن جي بيداري محسوس ٿي رهي هئي، اها هئي هندن جي ڌرم ڦيرائي عيسائي يا مسلمان ٿيڻ جي هڪ طرفي عمل جي مزاحمت."

جڏهن مون مٿيون ڪتاب پڙهيو هو، ان وقت رام جنم ڀوميءَ وارا بابري مسجد جي گنبذ کي ڊاهي رهيا هئا، ۽ جن ماڻهن کي هٿن ۾ ان ڪم جي تڪميل لاءِ متحرڪ ڪيو ويو هو، انهن ۾ شودر (هائي دلت) بہ هئا.

مون کي برصغير جو مستقبل نهايت تاريڪ نظر آيو. مون سان هڪ اسلامڪ سوشلسٽ اصغر علي انجنيئر مليو، جنهن جڏهن پاڪستان ۾ انجمن ترقي پسند مصنفين جي پنجاهہ سالہ ورسي (گولڊن جوبلي انجمن ترقي پسند مصنفين 1986ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ملهائي وئي هئي.) تڏهن هڪ اجلاس جي صدارت ڪئي هئي، جو شروع ٿي منهنجي نظم سان کيو ويو هو. هن مون کان پڇيو، "اياز صاحب! هي ڇا ٿي رهيو آهي؟"

مون ڪيس جواب ڏيڻ بدران سوال پڇيو، "تنهنجي سوشلزم ڇا ٿي چئي؟"

آزاديءَ جي تحريڪ عجيب خفتي (Faddist) پيدا ڪيا. جڏهن مان نيو ايرا اسڪول ۾ چوٿين درجي ۾ پڙهندو هوس، تڏهن پروفيسر يوڳراج ناگرانيءَ، جو سڄي عمر ڪنوارو رهيو هو، ۽ سي ايند ايس ڪاليج شڪارپور ۾ پروفيسر هو، تنهن اسان کي 'برهم چريہ' تي ڪلاڪ ليڪچر ڏنو. ان وقت اسان کي ان جي معنيٰ بہ نہ ايندي هئي تہ 'ويريہ' ڇاهي ۽ 'ڪنڊلني شڪتي' ڪهڙي بلا جو نالو آهي! مان وقت جي سير ۾ ڪجهہ لهوار ٿو وڃان، جيئن ناگرانيءَ جي پوري ڪردارنگاري ڪري سگهان.

هو انٽرميڊيئيٽ ۾ اسان جو سنڌيءَ جو پروفيسر هو. جڏهن هو لکي در تي ڪنهن مشهور جاء، جيڪا شڪارپور ۾ سنٽي ۾ سنٽي ۾ ماڙ جاءِ هئي، ان جي هڪ فليٽ ۾ رهندو هو. جاءِ جي مالڪ جو پٽ ڏسٽو وائسٽو هو ۽ اڃان ڪنوارو هو، اهو بہ هن سان گڏ رهندو هو. ناگراڻي ديوان بيدل ۽ ديوان بيڪس جي قلمي نسخي کي نقل ڪرڻ جو ڪم مون کي سپرد ڪيو هو. مان صبح جو پنجين وڳي منهن انڌيري ۾ هن وٽ اهي ديوان نقل ڪرڻ لاءِ ويندو هوس، جي مان ستين وڳي تائين نقل ڪري گهر موٽي ويندو هوس. هڪ ٻيري ڪائي هندو ڇوڪري، جا ايم. اي هئي، هن جي فليٽ جي ڀرسان اچي رهي هئي، ناگراڻيءَ جي دل تي تہ هن سان شادي ڪري. هن ڪيترن ئي جوتشين سان مشورا ڪيا جن کيس چيو تہ: "چاليهہ ورهين جي عمر ۾ هن برهمر چاريہ جو پالن ڪرڻ وارو ٻرن ڀيڇو پوندو. هن مون کي اها ڳالهہ ٻڌائي چيو تہ تون مون سان بابا نيپراج ڏانهن روهڙيءَ هلندين؟ انهيءَ ڪان ان باري ۾ پڇي اچون."

مان ناگراڻيءَ سان گڏ روهڙيءَ ويس. بابا نيپراج سکر واري قاضي مست وانگر اڱڻ ۾ پسار ڪري رهيو هو ۽ ڪجهہ جبري رهيو هو. مون کي تہ ڪجهہ سمجهہ ۾ نہ آيو تہ هُو ڇا چئي رهيو آهي. پر جڏهن موٽياسين تہ مون ناگراڻيءَ کان پڇيو:

"سائين، اوهان ڪجهہ سمجهيو تہ هن ڇا چيو؟"

هن چيو: "هائو، مون چڱيءَ طرح سمجهيو. سنت چيو، شينهن ڪيئن ڳانءِ سان زنا ڪندو؟ هن پنهنجي ٻوليءَ ۾ مون کي منع ڪئي."

ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ هن جو ٻورچي ڀڄي ويو. ناگراڻيءَ پورو مهينو هن کي تلاش ڪري، کيس ڪراچيءَ مان وٺي آيو ۽ جڏهن مان هن وٽ ويس، تڏهن هن مون کي ٻڌايو تہ: "هو بدصحبت ۾ ڦاسي ويو هو. جڏهن ڊاڪٽر هن کي تپاسيو تڏهن هن جي گديا (مقعد) مان ٻُر ٻُر ڪينئان تي ڪِريا."

سال 1963ع ۾ بمبئيءَ ۾ هن منهنجي ۽ ڀٽيءَ جي پنهنجي فليٽ تي ماني ڪئي هئي. مون کهٽو ئي لنوايو، پر گوبند مالهيءَ چيو تہ هن وٽ ماني تي وڃڻ ضروري آهي.

جڏهن هن جي فليٽ ۾ وياسين تہ ڳالهين ڪندي هن ٻڌايو تہ هن جي

هڪ ٻوڪيءَ سان ملاقات ٿي آهي جو ڪافي دور رهندي ٻہ ڄڏهن هن تي ڏيان ڪندو آهي تڏهن هن جي ڇن (Hernia) ڏري ٿي ويندي آهي. پوءِ مون کي هن چيو تہ: ”شايد توکي ان ڳالهہ تي اعتبار نہ ٿو اچي. هڪ ڀيري مون کي ڏند ۾ ڏاڍو سور پيو تہ اهو جوڳي اوچتو اچي نڪتو ۽ منهنجي ڏکندڙ ڏند وٽ آڱر گهمائي، ڪيئون ڪڍي مون کي ڏيکاريائين.“ مون پٺيءَ کي اک سان اشارو ڪيو تہ اٿي تہ هلون تہ ايتري ۾ هڪ ڳيرو ڇوڪرو اچي ويو جو هن جي سکر واري رسوئي وانگر خوبصورت هو. ناگراٽي هن کي ڏسي چيو: ”مون هن کي پٽ ڪيو آهي ۽ هو منهنجي رسوئي ۾ ڪندو آهي ۽ رهندو بہ هتي آهي.“اهو ٻڌي، انهيءَ ڇوڪري جي چپن تي هڪ فاحشہ وانگر معنيٰ ڀري مرڪ اچي وئي. ناگراٽي لڳ ڀڳ ستر سالن جو هو يا ان کان مٿي تي چڪو هو. پر اڃان تائين ڪنوارو هو. ڄڏهن ناگراٽي باٿ روم ۾ ويو تڏهن پٺيءَ مون کي چيو: ”ڇوڪرو تہ ڪنوار ٻوٽيءَ وانگر ٿو لڳي.“

انساني فطرت ۾ ڪنهن پيهي ڏنو آهي؟ انهيءَ ناگراٽيءَ ساميءَ جي سلوڪن جا ٽي حصا ڇپايا ها. جن کي محمد ابراهيم جويو ترتيب ڏني ۽ دولت مهتاڻي پاڪستان ۾ ڀهر ڇپايو آهي. مون کي ساميءَ جو هڪ سلوڪ ٿو ياد پوي:

”سڪڻ، سگر توڪ، لِکڻ تنهن کان اڳرو.“

پورو سلوڪ ياد ڪرڻ جي پوري ڪوشش ڪيم پر ياد نہ آيو.

مان ڄڏهن پڙهندو هوس تہ سوم دت نالي هڪ ماستر دنيا جو ڦيرين هِپي هو، جو شام جو لکي در کان اسٽيشن تائين چڪر ڏيندو نظر ايندو هو. سوم دت زالن جيڏا وار ڪُلهن تي چوڙي ڇڏيندو هو ۽ هندو زالن وانگر ريشمي قميص ۽ پتلون پائيندو هو، جيڪو بہ ڪيس ڏسندو هو، هن کي زناٿو چوندو هو.

اٿين نند جويري چوندو آهي تہ شڪارپور واري سڪ پُل دنيا جي پهرين Flyover Bridge (مٿان لنگهندڙ) پل آهي.

مون اڃان مٿين سٽ پوري ڪئي تہ محمد ابراهيم جويو جو فون آيو تہ هو ڪراچيءَ ۾ آهي ۽ مون سان ملڻ ٿو اچي. مون وٽ نثار منصور ۽ عبدالستار پيرزادو اڳ ئي ويٺا ها. نثار مون کي هن ڪتاب جي هڪ حصي، جيڪو لين - گراڊ جي باري ۾ آهي، ان جا پروف پڙهي ٻڌائي رهيو هو، جي

ڦِڪيءَ رہن تي نڪتل ها. ڳالهين ڪندي مون جڏهن هن سان پنهنجي قنوطيت ۽ انسان جي مستقبل لاءِ مايوسيءَ جو اظهار ڪيو، تڏهن جويي صاحب چيو تہ: "انسانُ خوابن جي ذريعي زندہ آهي." مون ڪيس چيو: "ها. برونو وانگر جنهن کي جيئرو جلايو ويو هو." مون کي اوچتو هڪ سريئلسٽ شاعر جي سٽ ياد آئي.

"Me, I am measure of the world, by passing
Through my dream."

"مان، آءٌ ئي دنيا جي ماپ آهيان، ان کي پنهجن خوابن سان ڪڇي."

شاعر جو مقصد هو تہ مان دنيا کي پنهنجي خوابن جي گزيءَ سان ڪڇي رهيو آهيان. ان کان هڪ ڏينهن اڳ مون کي انور ابڙو پنهنجي چوِسٽن جو پروف ڏيکارڻ آيو جيڪو هُو هِن مهيني پنهنجي رسالي 'سارس' ۾ ڇپي رهيو آهي. انور ابڙو بہ ترقي پسند آهي ۽ هو ۽ چندر ڪيسواڻي جو هن سان گڏ آيو هو ۽ ٻيا سويي جا مداح آهن.

ڳالهين ڪندي هن مون کي چيو: "هاڻ تہ روس ۾ ڪميونسٽ پارٽي اڪثريت ۾ چونڊجي آئي آهي!"

مون ڪيس جواب ڏنو: "جمهوري طور طريقي سان جيڪڏهن ڪميونسٽ پارٽي اقتدار ۾ اچي تہ مون کي ان تي ڪوبہ اعتراض ناهي. اعتراض تہ مون کي آمريت تي آهي، پوءِ اها پرولتاري آمريت ڇو نہ هجي. سوال اهو آهي تہ برسر اقتدار شخص عوام سان مخلص آهن ۽ اهي قول پاڙن ٿا، جي هنن اليڪشن دوران ڪيا آهن يا نہ. جي نہ تہ پوءِ مون لاءِ ڪميونسٽ، اسلامڪ ۽ ڪرسچن سوشلسٽ سڀ هڪجهڙا آهن.

محمد حسن سومرو هڪ ڏاڍو مڙس هو، جو سدائين پاڻ سان هاڪي کڻي گهمندو هو. هن تي شڪ هو تہ هن ٻن هندو لوفرن ٺاڪر ۽ ٻئي جو خون ڪيو آهي. اوچتو هڪ هنڌان گدڙن هنن جا لاش ڪوٺي ڪڍيا ۽ پوليس شڪ ۾ محمد حسن کي گرفتار ڪيو هو. انهيءَ وچ ۾ هندن روئندي جلوس ڪڍيا ها تہ ٺاڪر جو خون، خونِ ناحق آهي ۽ محمد حسن کي سزا اچڻ گهرجي. پر غالباً پوليس ڪيس چالان ئي نہ ڪيو هو ۽ جي چالان ڪيو بہ هئائون تہ هُو ان مان ڇٽي ويو هو. ان واقعي کان پوءِ مسجد منزل گاهہ جي واقعي ٿائين، جنهن جي ڪري سکر ۾ هندو - مسلم فساد ٿيا. انهن کان اڳ

۾ شڪارپور جي هندن ۽ مسلمانن ۾ ڇڪتاڻ نہ هئي. نہ تہ بيگاريءَ، سنڌ واھ، شاهي باغ، ڏياري، دسهڙي ۽ شنڪر جي ميلي تي جو وڏي بيگاريءَ پرسان لڳندو هو، هندو مسلم سڀ گڏ هوندا هئا. اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ گڏ پڙهندا هئا ۽ ڪڏهن هڪ ٻئي کان نفرت نہ ڪندا هئا.

اها ٻي ڳالهہ آهي تہ هندن ۾ ڇوت ڇات هوندي هئي. اسٽيشن تي هندو پاڻي الڳ هوندو هو ۽ مسلمان پاڻي الڳ هوندو هو. ۽ اڪثر هندو دڪاندار اسان کي هٿ ۾ شيءِ نہ ڏيندا هئا. جيڪڏهن ڪنهن مسلمان جو هٿ لڳي ويندو هون تہ پٽجي پوندا هئا. پر جڏهن شاهي باغ ۾ چاندوڪين راتين ۾ ڪنور ڀڳت پنهنجي ڀڳت ڪندو هو ۽ پنهنجي رقت آميز آواز ۾ ڳائيندو هو؛ 'او نالي ڏئي جي ٻيڙو تار منهنجو'. ان وقت هندو مسلمان چاندوڪيءَ ۾ گوڏو گوڏي سان ملائي ويهندا هئا ۽ چنڊ آسمان ۾ مرڪي رمندو رهندو هو. يا هو ڳائيندو هو؛

'آءٌ ڪانگا ڪر ڳالهہ مون کي تن مارونڙن جي
مارونڙن جي سانگيئڙن جي.'

تڏهن ٻڌي ائين لڳندو هو تہ هن جي آواز ۾ مستقبل جي ڪائي اڻ لکي لرزش آهي. ڪائي اڻ چٽي تصوير آهي، جنهن جو هو پاڻ بيان ڪري نہ ٿو سگهي ۽ ڪوئي پراسرار اونو. ڪائي ڳڻتي، حال تي مستقبل جا بيچين ڪنڌڙ پاڇانوان وجهندي نظر اچي ٿي، ۽ ٻڌندڙن تي هڪ گمنام مايوسي ڇانئجي وڃي ٿي.

مون 1963ع ۾ ڀارت جي سفر دوران گيتا کان پڇيو تہ؛ "اوهان ۾ ايتري ڇوت ڇات ڇو آهي؟.

هن جواب ڏنو تہ؛ "اسان ۾ ڪٿي آهي. اسان تہ توسان ساڳين ٿانون ۾ ڪائيندا پيئندا آهيون، نہ ڪي وري اڪثر سنڌي هندن ۾ آهي. پر ڀارت جي هندو مخلوق ٿي ٻي مٽيءَ جي ڳهيل آهي."

اسان جڏهن مترا پهتاسون تہ گيتا مون کي چيو تہ؛ "هتان جا هندو اسان سنڌي هندن سان بہ ڇوت ڇات ڪندا آهن. هو چوندا آهن تہ اسان گوشت، مڇي، بيدا ڪائيندا آهيون ۽ ان ڪري مليڇ آهيون. آءٌ تہ مان توکي هتان جي ڇوت ڇات ڏيکاريان!"

گيتا کي نرڙ تي تلڪ لڳل هو ۽ ساڙهي ٻڌي پئي هئي ۽ هوءَ بلڪل

ٻيءَ ڪنهن هندو عورت وانگر لڳي رهي هئي. رستي تي هڪ برهمڻ جو دڪان هو، جتي هو مائي جا پيڙا وڪڻي رهيو هو. گيتا دڪاندار کي چيو تہ: "رپئي جا پيڙا ڏي."

دڪاندار پهرين تہ پرسان رکيل گرم پاڻيءَ جي ڪڙهائيءَ مان هٿ ڌوتا، ۽ پوءِ گيتا کي چيائين؛ "ٻڪ جهل!" پوءِ هو گيتا جي ٻڪ ۾مٿان هڪ هڪ ڪري پيڙا ڦٽي ڪندو رهيو. جڏهن ڏهہ پيڙا گيتا جي ٻڪ ۾ وڌائين تڏهن وري ان ڪڙهائيءَ مان هٿ ڌوتائين. پوءِ پنهنجو ٻڪ جهلي گيتا کي چيائين تہ: "رپيو ٻڪ ۾ ڦٽو ڪر." پوءِ رپيو مراديءَ ۾ وجهي وري هٿ ڌوتائين.

اوچتو گيتا مون کان پڇيو هو: "تو آئين اڪبري پڙهيو آهي؟"

"هائو." مون جواب ڏنو.

"اهو سچو هو يا ڪوڙو هو؟"

"ڪوڙو هو، هن ابوالفضل سان رٽ رتي هئي ۽ ان کي پنهنجي سياسي مصلحت لاءِ لکرايو هئائين ۽ پوءِ وڻ هيٺان پورائي، سيني کي ٻُولا لاءِ پٽڪايو هئائين."

"پر هن جا صلاحڪار تہ ابوالفضل ۽ فيضي ها، جي ٻئي سيوهڻ جا سنڌي ها."

"ها، پر جيتري قدر مون کي تاريخ ياد آهي، مان ڀانيان ٿو تہ ابوالفضل کي جهانگير مارائي ڇڏيو هو."

گيتا وڏو ٽهڪ ڏئي چيو؛ "هڪ سبب اهو بہ هو ورهاڱي جو."

مون مائيڪل ايڊورڊس (Michael Edwards) جي ڪتاب 'برٽش انڊيا جا آخري سال' (The Last Years of British India) جي ٽئين حصي ۾ بہ ٽڪرا (Quotations) پڙهيا ها جي هتي ڏيڻ ضروري ٿو سمجهان. 1931ع کان وٺي جنگ عظيم جي خاتمي کان پوءِ ۽ انگلينڊ جي ليبر پارٽيءَ جي اختيار ۾ اچڻ جي وچ واري حصي تي، مان پوءِ ايندس. پهرين اهي بہ ٽڪرا ڏيڻ ٿو چاهيان. متان مون کان وسري وڃن.

"مون ڪڏهن سوچيو بہ نہ هو تہ ائين ٿيندو. مون کي ان جي توقع ڪانہ هئي تہ مان پاڪستان پنهنجي زندگيءَ ۾ ڏسندس." (ايم. اي. جناح)

"تاريخ ڪنهن وقت بي انتها سست رفتاريءَ سان هلي ٿي. جيئن سمنڊ

۾ برف جو پهاڙ (Glacier) هلندو آهي ۽ ڪنهن وقت نهايت تيز رفتار ڌارا وانگر اڳتي وڌي ٿي." (لارڊ مائونٽ بيٽن)

آءٌ تاريخ جي انهن ڪُنن ۾ ڦيرائيون ڏيندو رهيس. جيستائين ڪالهہ خبر پئي تہ ڀارت دور مار پرٿوي ميزائيل ٺاهيو آهي. مان سوچيان پيو تہ: 'ڇا مون کي ايتري مهلت ملندي تہ ٻي مهاڀارت جي جنگ جو ويد وياس ٿي سگهان؟'

مان يادِ رفتگان ۾ عالمِ ارواح مان ٿيندو ڪٿي پهتو آهيان! دراصل جيڪي هتي ۽ هاڻي آهي، سو ڀيهر اچڻو ناهي. پوءِ ڇا جي لاءِ من ماضيءَ جي ڪنديءَ ۾ ڦاٿل رهي ٿو؟ زرينا اڄ تہ پاڙي تي نظر وجهون.

اقتصاديات جي مخروطي مناري جي تري وٽ جو عام آهي، اهو سدائين منهنجي دلچسپيءَ جو باعث بڻيو آهي. اهو گمنام جيئي ٿو ۽ گمنام مري ٿو. ان وچ ۾ اسان هن سان، هن کي جٿيءَ رات پيءَ جي ڏنل نالي سان مخاطب ٿيون ٿا.

اسان جي پاڙي ۾ تلسيءَ نالي هڪ اهڙي عام هندو عورت رهندي هئي، جا آفيم بہ کائيندي هئي ۽ سگريٽ جا دُغاڙا بہ هڻندي هئي. هوءَ ريشمي پتلون قميص ۽ پوتي پائي پاڙي مان لنگهندي هئي. ڪنهن هن کان پڇيو: "تلسيءَ جو پوتو سدا سائو رهندو آهي يا سڪي بہ سگهندو آهي؟"

تلسيءَ جواب ڏنس: "جي هن کي پاڻي نہ ملندو آهي تہ سُڪي بہ سگهندو آهي."

"پوءِ ڏيونس پاڻي!" سوال پڇندڙ هن جي ڇاتيءَ ڏانهن گهوري ڏٺو. هن جي اکين ۽ چپن جي مرڪ مان شيطاني پئي بکي.

تلسي هن جي سوال جو مطلب سمجهي وئي ۽ "ماريا لفنگا." چئي هڪ ڪئنري (Canary) وانگر ويندي رهي.

ٻيو هڪ دلچسپ شخص، جو اسان جي پاڙي ۾ رهندو هو ۽ واجد علي شيخ سان گهڻو وقت گذاريندو هو. اهو پنڻ مڱي هو، جيڪو گڙنگ جواري هو. هو چوندو هو تہ پَتي راند منهنجي پِتي ۾ آهي. هڪ ڀيري هن جوا ٿي کيڏي تہ هن ساري پونجي هارائي جا هُن وٽ هئي. ان کان پوءِ گهر داءَ تي رکيائين، پر اهو بہ هارائي ويو. ان کان پوءِ هن پنهنجي جوان جوءِ داءَ ۾ رکي. جڏهن اها بہ هارايائين، تڏهن هن جي جوءِ کي ٻئي جواريءَ ٻانهن ۾ هٿ وڌو تہ هوءَ روئڻ لڳي. ان تي پنڻ مڱيءَ زال کي آٿت ڏئي چيو: الڪو نہ

ڪر. تون دروپدي تي وٺينءَ!"

اسان جي گهر ڪان ٿيهارو قدمن تي بلو حجم رهندو هو. جيڪو پاڪيءَ سان پارن جا مٽا اٺين ڪوڙيندو هو جو هن کي ياد ڪري مون کي ڪنهن درويش جو پهاڪو ياد اچي رهيو آهي: "حجامت يتيم جي مٿي تي سکجي، جو تہ هن کي مٿي تي ٽڪو ايندو تہ هن جي دانهن پڌڻ وارو ڪوبہ نہ هوندو."

گهر جي پرسان مسجد هئي. جنهن جو ملان رمضان عيد ڏينهن ڪتن کي ڳاوا هڏا زور سان هڻندو هو. هن کي ياد ڪري مون کي روسي پهاڪو ياد اچي رهيو آهي: "جيڪڏهن تون ڪتي کي هڏي سان مارينديں تہ هو ڪوڪر نہ ڪندو."

اسان جا ٻہ مائٽ جڏهن لکي در تان گهر وارين لاءِ راڌي جون تريل چاپون وٺي ايندا ها تہ پاڙي ۾ پيل ڪٽ پرسان ٻبهي منهنجي زال جي سوٽ ادا اختر سان اڌ رات تائين ڏڙا ڏشا هڻندا ها.

ادا اختر نوين وڳي اڌ چانور ڪير سان ڪائي ۽ اڌ ڪير چانورن ۾ وجهي ٻليءَ کي ڏيندو هو. جا هن سان هريل هوندي هئي ۽ پوري نوين وڳي اچي نڪرندي هئي. اسان جا مٿي ذڪر ڪيل مائٽ دونا هٽن ۾ جهلي ٻيئا ڳالهائيندا ها ۽ هٺن ڪان وسري ويندو هو تہ هٺن کي ۽ هٺن جي زالن کي ماني ٻہ ڪائڻي آهي.

ٻيو هاسو سونارو واجد عليءَ وٽ روز ايندو هو ۽ پٽي ڪيڏندو هو ۽ هن جي ڪچهريءَ ۾ شريڪ ٿيندو هو. جڏهن مان وڪالت ڪندو هوس تہ هو خيرپور واري مرحوم مير علي نواز جي زال باليءَ وٽ وٽي هلندو هو ۽ هن ڪان هيرا، پکراج وٺي، هن کي وکٽي ڏيندو هو.

مان جڏهن ڇهين درجي ۾ پڙهندو هوس تہ واحد بخش لوهر عرف واڏل جي آڪاڙي ۾ پٽر جون پچريون ۽ لوهہ جي ويٽ ڪندو هوس. جنهن ۾ لوهہ جي ٿلهي سيخ ۽ وزني لوهي ڦيٽا هوندا ها ۽ ڏنڊ بينڪون بہ ڪيندو هوس. هڪ ڀيري مون ويٽ ۾ ڪجهہ زياده ڦيٽا وڌا هيا. جيٺن مون سٽ ڏئي ويٽ مٿي ڪري ٻانهون ايبون ڪيون، تيٺن ويٽ ڏنگي ٿي منهنجي سِرَ تي ڪِري ها جي واڏل لوهر ان کي جهلي نہ وٺي ها. اها هٺي موت سان منهنجي ٽين ڪلهي گس.

چوٿين موٽ سان گوڏي گس تڏهن ٿي، جڏهن مان ريل جي ٽرڊ ڪلاس ۾ سکر مان شڪارپور موٽي رهيو هوس. بدي جي منڊ هٽي ۽ گاڏيءَ ۾ ڏاڍي ڀوسٽ هئي، تنهن ڪري مان گاڏيءَ جي دروازي جي هيٺين ڏاڪي وٽ رڪ جي نلڪن ۾ هٿ وجهي ويٺس. اڃان شڪارپور جي ڦاٽڪ وٽان ٽرين مس گذري هئي ته مون کي ڪنهن ازغيبي طاقت مٿي ڇڪي ورتو ۽ مان مٿي ٿي دروازي وٽ ٿي ويٺس. جيڪڏهن مان مٿي نه ٿيان ها ته گاڏيءَ جي دروازي جا ڏاڪا پليٽ فارم جي ايترو ويجها ها جو منهنجون ٽنگون ٽڪرا ٿي وڃن ٿا.

ادا اختر مطالعو براءِ مطالعو ڪندو هو. هن ساري عمر ڪتاب ۽ رسالا پڙهيا ها، پر انهن مان ڪجهه ۾ پرايو نه هئائين. هُو ادب جو آفيمي هو. شام جو جڏهن پڙهي ٿڪجي پوندو هو ته پاڙي جي پڊر ۾ پيل کٽ تي ليٽي پوندو هو، ۽ ليڙي نالي حجم هن کي زور ڏيندو هو. هُو هر روز ليڙي سان ساڳيو چرچو ڪندو هو، ”ليڙا! سنڌيءَ جي هڪ سٽ ٻڌي اٿي، ’هلڪي ذات حجام جي، جيئن نڪر تي نيندي.‘“ ته ليڙو ائين ڪلندو هو جو نڪر تي نينديءَ وانگر لڳندو هو.

شڪارپور ۾ هر ذات جي ڪانئي نه ڪانئي چڙ هوندي هئي. دايا، ليمي تي چڙندا ها. سيد، پونڪيءَ تي، شيخ ڪانوَ تي، حجم واڳڻ تي چڙندا ها. اهڙيءَ طرح ڪوري ۽ ٻي هر ڪنهن ذات جي ڪانئي نه ڪانئي چڙ هوندي هئي. جي ڪوئي ڪنهن کي پنهنجي چڙ ياد ڏياريندو هو ته هُو مِڪر ڪري ميرجي ويندو هو ۽ هن کي ميڃائڻ مشڪل ٿي پوندو هو ۽ ان لاءِ ڏنڊ ڀرڻو پوندو هوس.

هاءِ اسڪول پرسان اوڌو داس تارا چند اسپتال هئي. جتي اوڌو داس جي مورتي لڳل هوندي هئي. پر هن جو نالو ڏاڪڻ تي لڳل هوندو هو. جيئن آيو ويو ان کي لتاڙيندو وڃي. مون کي اڃان معلوم نه آهي ته ٻي ڪنهن پنهنجي انا کي ائين ماري مُڃ ڪيو آهي.

اسپتال کان اڳتي ريلوي لائين ۽ اسٽيشن هئي. جنهن کان اڳتي هندن جا باغ هوندا ها ۽ انهن جون بينڪون نهيل هونديون هيون. ان کان پوءِ سي. اينڊ ايس ڪاليج، پوءِ بيگاري ۽ پوءِ سنڌ واهه هوندو هو. شڪارپور پنهنجي پاڻ ۾ هڪ پوري ڪائنات هوندي هئي، جنهن کان ٻاهر وڃڻ تي دل نه

ٿيندي هئي. سارو شهر ڄڻ سهي جي ٻج وانگر نرم لڳندو هو. لکي در تي رابيل ۽ گلاب جون ڪنديون وڪامنديون هيون. جي شام جو شڪارپوري پنهنجو پاڻ کي ڳچين ۾ پائيندا ها. پر آءُ هر روز ڪنهن ڪونج جهڙي ڳچيءَ ۾ وجهندو هوس. جنهن جي گهر ڏانهن ويندي روز مان ناناڪي گهٽيءَ مان لنگهندو هوس، جتي نانارا ڪٽ ڪٽي برتن ناهيندا ها. انهن جي ڪٽ ڪٽان جو آواز اجهان تائين ڪوهِ ندا جي سڏ وانگر منهنجن ڪنن ۾ پرندو آهي.

مون حاتم طائيءَ جي قصي ۾ پڙهيو هو تہ ڪوهِ ندا هڪ جبل هو، جنهن مان سڏ ايندو هو ۽ جيڪو ان سڏ تي ويندو هو تہ وري نہ موٽندو هو.

شام جو مون کي پاتولي پٽ جا ڊيرا ويڙهيندي نظر ايندا ها. جڏهن مان پنهنجي دوست جي پيڻ گارگيءَ سان ميونسپالٽيءَ واري رستي تي نڪري ويندو هوس، تڏهن گارگي مون کي تاجي پيٽي پٽ لڳندي هئي.

لکي در جي پرسان گوشت مارڪيٽ هوندو هو. جنهن جي مٿان ڪيئي هليون (سرٽيون) لامارا ڏينديون هيون. اهو منظر منهنجي تحت الشعور مان ابري آيو هو، جڏهن مون لکيو هو:

"هونءَ وڏيرو هِل ڙي!

بگڙي جي سرڪار تہ هن جي جهرڪيءَ جهڙي دل ڙي!"

شڪارپور ۾ خصوصاً ۽ سنڌ ۾ عموماً ڪوبہ جهرڪي يا ڪبوتر کي نہ ماريندو هو. پر جڏهن مهاجر آيا، تڏهن انهن اهي سوِن هزارن جي تعداد ۾ ماري تري يا رڌي کاڌا ها.

'جيڻري جيت کي، مٿان مارين تون.'

منهنجو هڪ پيارو دوست ڪار جي لنبي سفر ۾ ڳائيندو هلندو هو.

شام جو مان، جمال صديقي، غلام قادر مطلباتي، چاندوڪي راتين ۾ اسٽيشن جي پريان، رستم ڳوٺ ڏانهن ويندڙ رستي تائين ويندا هئاسين، جتي خانہ بدوشن جا قافلا لٿل هوندا هئا. اتي هنن جا کٽي جا تنبو کتل هوندا هئا ۽ هنن جا ڪتا ۽ گڏهہ ٻڌا ٻيٺا هوندا ها. هنن جون ڇوڪريون ڏاڍيون سهڻيون هونديون هيون ۽ سارو منظر چاندوڪيءَ ۾ ريمبران جي هڪ تصوير وانگر لڳندو هو. مون زندگيءَ ۾ پهريون نظر تڏي تي چيو هو، جو منهنجي حافظي جي سپ ۾ موتيءَ وانگر بند هو، ۽ گهر اچي لکي ڇڏيو هو. اهو نظر

هو، ’خانہ بدوشن جو قافلو‘ جو پوءِ ’سنڌو‘ رسالي ۾ ڇپيو هو. جو انور فگار هڪڙي مون کي ڪجهہ سال اڳ ڪراچيءَ موڪلي ڏنو هو.

خان صاحب حسين بخش جي گذاري وڃڻ کان پوءِ مان خود اناج مارڪيٽ وڃي پلاوٽن سان پنهنجي ڀنيءَ مان آيل ان جو حساب چڪائيندو هوس ۽ ڏسندو هوس تہ ڪيئن نہ بهانن سان ان مان ڪٽوتي ٿا ڪن. اناج مارڪيٽ ۾ طرح طرح جي اناج جا ڪرا رکيل هوندا ها جي نہ ڄاڻ مون کي ڇو وڻندا ها.

ڊِل ۾ مان ڏٺي ايندو هوس، جنهن تي تپيدار ريٽي تي ٻياني رشوت طور وڏيڪ وٺندا ها. ۽ جيڪڏهن ڪوئي ان کي ڏيڻ کان انڪار ڪندو هو تہ ڊِل بستگيءَ ۾ ڦيرگهير ڪري هن کان ٻيٽي ڊِل وٺندا ها.

اسان وٽ هڪ مشهور لوڪ گيت هو. ’تپيدار ڙي، ماريو. قلم وجهي ٿو ڪَن ۾.‘ تن ڏينهن ۾ ماءُ ڪنهن کي دعا ڪندي هئي تہ چوندي هئي تہ پٽ شل تپيدار ٿين يا ناڪي منشي ٿئين! ٻيو نمبر رشوت خور ناڪي منشي هوندا ها.

منهنجي لاشعور ۽ تحت الشعور ۾ مطالعي سان گڏ مشاهدو بہ رهيو آهي، جو منهنجي شاعريءَ ۾ اهڙڪا ڏٺي نڪتو آهي. ۽ اهو ئي جي سٽ پُرهہ ڪوهہ وانگر ڪٿي نہ ٿو ڪٿي، جٿن ڪنهن محبوبہ جي محبت جي باري ۾ بار بار اظهار سبب دل بيزار نہ ٿيندي آهي. دراصل شاعريءَ ئي منهنجي محبوبا رهي آهي. ٻيون محبوبائون ان لاءِ بهانا رهيون آهن. انهن جا ڳل، چپ، وار، اکيون ۽ سارو بدن منهنجي شاعريءَ ۾ ترو تازه آهن ۽ وقت انهن کي مرجهائي نہ سگهيو آهي. ’ٿي جي هوا ۾ گلابي بدن‘، بہ هڪ يادگيري هئي. ان گرم جسم جي، جو جنهن وقت منهنجي آغوش ۾ هو، تنهن وقت مون ڪمري جي دري کولي ڇڏي هئي، جنهن جي شيخن مان ايندڙ چانڊوڪي هن جي گلابي بدن کي گلاب جي گل ۾ بدلائي رهي هئي. پر ان وقت مان جمال صديقيءَ سان ڪراچيءَ ۾ وڪالت ڪندو هوس.

پر اڃان تہ مان ڇهين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندو هوس. فارسيءَ جي پوري بحر وزن تي مون کي گرفت اچي وئي هئي. هڪ ڀيري سنڌيءَ جي استاد ڪلاس ۾ ڪنهن سٽ جو وزن پڇيو تہ هڪ ڇوڪري ڪلي ڇيو تہ، ”سٽ کي ڪيئن وزن ٿيندو؟“ مون هٿ مٿي ڪيو تہ مون کي ان سوال جو جواب اچي ٿو. ۽ مون استاد کي ڇيو تہ ”ان جو وزن فعولن چار رکني آهي.“

"چار رڪني ڇا آهي؟" استاد پڇيو.

مون ورائيو، "چار ڀيرا فعولن."

ان تي مون کي استاد چيو تہ، "تون تہ مون کان بہ وڌيڪ ٿو ڄاڻين."

هن کي خبر نہ هئي تہ مون کي 'متفاعلن' چار رڪني بہ ايندو هو، جو مان علامہ اقبال جي 'بانگ درا' ۾ شايع ٿيل هڪ غزل مان سکيو هو. جهڙي درجي تائين مون کي فارسي بحر وزن تي پورو عبور هو. بيت ۽ وائي ڏانهن ۽ ماترائن تي ٻڌل شاعريءَ ڏانهن مون گهڻو وقت پوءِ توجهہ ڏني. شاعريءَ جي تخليق ۾ تحت الشعور ۽ لاشعور جو وڏو هٿ آهي. انگريز شاعر وليم بليڪ جو هڪ وڏو سِريَت پسند (Mystical) شاعر هو. ان شاعريءَ کي الهام ڪوٺيو آهي. جا فطرت جي رهنمائي (Divine Guidance) سان وجود ۾ اچي ٿي. جڻ ڪوئي ازغيبي هٿ شاعر جي قلم کي جهلي چوي ٿو تہ، "هيئن لک! هيئن لک!"مان دعويٰ سان چئي ٿو سگهان تہ مون جيان ڪتابن پٺيان ڪتاب دنيا جي ڪنهن بہ شاعر تند مان اتي تخليق نہ ڪيا آهن. ان ڳالهہ جو عيني شاهد فقط ڊاڪٽر قاضي منظر حيات آهي، جو جڏهن منهنجي بيماريءَ وقت خوش خط ۾ منهنجو شعر شام جو نقل ڪرڻ ايندو هو. تڏهن مان بستري تان اٿي بہ نہ سگهندو هوس. جڏهن هو ٻئي ڏينهن ايندو هو تہ اڳي کان ٻيهارو صفحا وڌيڪ لکيل هوندا هئا. مان بتي وسائي پرسان قلم ۽ نوٽ بوڪ رکي سمهندو هوس. اوچتو ڇرڪ ڀري جاڳندو هوس ۽ اونڌهہ ۾ ڪجهہ لکي پوءِ سمهي پوندو هوس. وري ٿوري دير اک لائي جاڳندو هوس ۽ ٻيو ڪجهہ لکي سمهندو هوس. ائين سلسلو صبح تائين هلندو رهندو هو. ڪنهن وقت اونڌهہ ۾ مان ابتي قلم سان پني تي رهڙا ڏئي ويندو هوس، جن تي ٻئي ڏينهن قاضي منظر حيات چاڪ ڀريندو هو ۽ پوءِ نقل ڪري ڇڏيندو هو. اهو سلسلو ٻہ ٽي سال هليو، جيستائين هو لکيءَ ٽرانسفر ٿي ويو. پوري زندگيءَ ۾ مون کي منظر حيات جهڙو مداح نہ مليو آهي. مان هن جو ٿورو ڪڏهن بہ لاهي نہ سگهندس.

منظر حيات جو سوچي مون کي فارسي شاعر آذريءَ جو هيئيون شعر ٿو ياد اچي:

بہ آن گروهہ کہ در ساغر وفا مستند

زما سلام رسا نيد هر کجا هستند.

ترجمو: (انهيءَ گروهہ کي جو وفا جي ساغر تي مست آهي
اسان جو سلام پهچايو، جتي بہ آهي.)

دراصل جڏهن فيروز احمد مون وٽان "گهاٽ مٿان گهنگهور گهٽا ۾"، ڪتاب ڇپڻ لاءِ ڪٺي ويو، تڏهن مون کي چيائين تہ، "مهرباني ڪري نثر ۾ وڌيڪ لکو، ڇو تہ اوهان جي لکيل نثر جي سنڌيءَ ۾ ضرورت آهي."

محمد ابراهيم جويي بہ جڏهن "ڪٿي نہ پيچبو ٽڪ مسافر" پڙهيو هو، تڏهن هُن بہ ساڳي ڳالهہ ڪئي هئي. مون جڏهن پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ جو ٻيو حصو "ڪٿي نہ پيچبو ٽڪ مسافر" جي نالي سان ڪجهہ لکيو تہ ٻہ شخص ان ڳالهہ جا اکين ڏٺا شاهد آهن تہ مون مهيني کن ۾ پنهنجي نوٽ بوڪن ۾ يارنهن سؤ صفحا لکيا آهن. هڪ ستار پيرزادو جو ان ڪتاب جو نقل ڪرڻ هر روز ايندو آهي ۽ ٻيو عبدالحميد ابڙو، جيڪو ملير جو سيشن جج آهي ۽ جنهن جهڙو، جمال ابڙي کان سواءِ، مون سان ڪو ٻيو ادب دوست ۽ راڳ جو چاڻو جج نہ مليو آهي. عبدالحميد ابڙو چوندو آهي تہ مون کي ٻن دانشورن سان عقيدت رهي آهي، هڪ مرحوم اي. ڪي. بروهي سان ۽ ٻيو مون (شيخ اياز) سان. هن کي شاهہ لطيف جي رسالي جو ڪيترو حصو ياد آهي. مون هن کي ٻڌايو تہ مون شاهہ جو پورو رسالو 1968ع ۾ ساهيوال جيل ۾ چڱيءَ طرح پڙهيو ۽ پوءِ ان کي پڙهڻ ڇڏي ڏنو، ڇو تہ منهنجي شاعريءَ ۾ شاهہ لطيف جا لفظ ايري ٿي آيا ۽ مون خليفي نبي بخش وانگر هن جو پڙاڏو ٿيڻ نہ ٿي چاهيو. مون ٻن کي چيو، "هاڻي مون کي هن ڪتاب ۾ پڇاڙيءَ جا ڪجهہ بيت گهرجن." هن ان وقت ئي حافظي مان مون کي ڪيئي بيت لکايا. جن مان ڪي هن ڪتاب ۾ ٽڙيل پکڙيل آهن. هاڻي جڏهن منهنجي عمر جا 72 سال مارچ 1996ع تي پورا ٿيا آهن ۽ زندگيءَ جو نشيب ۽ فراز، نيڪ ۽ بد، حسن و قباحت پوري گهرائيءَ سان ڏسي چڪو آهيان ۽ اهو منهنجي رڳ رڳ ۾ سرايت ڪري ويو آهي، تڏهن وري مون کي وليم بليڪ جا لفظ ياد ٿا اچن:

"جنهن دؤر ۾ شاعر جو ڪم مڪمل ٿيندو آهي ۽ پنهنجي دؤر جا وڏا واقعا رونما ٿيندا آهن ۽ اهي انهيءَ دؤر ۾ پرجهيا پروڙيا ويندا آهن، تڏهن شاعري تخليق ٿيندي آهي. هڪ گهڙيءَ ۾ نبض جي هڪ دڪ دڪ ۾."

ان ڳالهہ ۾ اعتبار تہ شاعري الهام آهي مون هر وقت ۽ هر جاءِ تي ڪيو

آهي. حضرت عيسيٰ دوم چيو هو تہ؛ ”هو خدا جا الفاظ تڏهن چئي سگهندو هو جڏهن هڪ فرشتو هٿن ۾ ٽانڊا کڻي هن جي چپن سان مهٽي انهن کي پاڪ ڪندو هو.“

اها ڳالهہ مون جان پريس (John Press) جي ڪتاب ’باهہ ۽ چشمو‘ (Fire and the Fountain) ۾ پڙهي آهي. ان ۾ وڌيڪ لکيل آهي تہ؛

”ملٽن بہ اهڙو تصور ڇڏيو آهي تہ اهڙي تخليق پنهنجي پٺيان ڇڏيان جا زنده جاويد هجي.“

ڪيترائي شاعر آهن، جن پاڻ کان ٻاهر ڪنهن مافوق الفطرت قوت جي رهنمائي پنهنجي لاءِ ضروري سمجهي آهي. غالب چيو آهي؛

’آتے هيں غيب سے يہ مضامين خيال ميں
غالب صرير خامہ نوائے سروش ہے.‘

ترجمو؛ (هي مضمون غيب مان منهنجي خيال ۾ اچي رهيا آهن.
اي غالب! قلم جو آواز فرشتي جي سڏ وانگر آهي.)

اردو ۽ فارسيءَ ۾ان مافوق الفطرت قوت کي ’هاتف‘ چوندا آهن. ڪنهن مهل اها قوت شاعر کي پورو نظر لڳائي ٿي، ڪنهن وقت ترنم واري هڪ سٽ لکائي ٿي ۽ پٺي ڏينهن لاءِ مواد مهيا ڪري ڏئي ٿي. ڊبليو. بي. ييٽس (W.B. Yeats) پنهنجي موت جي بستري تي هڪ نظم لاءِ مواد نثر ۾ 7 جنوري 1939ع تي ٽين وڳي صبح جو لکايو هو. ۽ اهو نظم 23 جنوري 1939ع تي مڪمل ٿيو هو. اها ڳالهہ مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب ۾ فخر سان لکيل آهي. ييٽس اهو شاعر هو، جنهن ’گيتا نجليءَ‘ جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو تہ رابندرناٿ ٽئگور کي نوبل انعام مليو هو. جو هونءَ شايد ڪيس نہ ملي ها. انهيءَ ييٽس جي فقط هڪ نظم جو ذڪر ايتري طمطراق سان ڪيو ويو آهي. ۽ مون ان ڪيفيت ۾ ڪيئي ڪتاب لکيا آهن، ان هوندي بہ پراوا تہ ڇا ۽ پنهنجا بہ اها قدرداني نہ ٿا ڪن، جو ڪنهن وات ڳالهہ کي جيڪي جيءَ ۾ اچي ٿو، منهنجي باري ۾ لکي ٿو. غالب ساڳيءَ ڪيفيت ۾ هڪ شعر لکيو هو؛

تو اے کہ محو سخن گستران پيشيني
مباش منکر غالب کہ در زمان تُست

ترجمو؛ (تون جو اڳين شاعرن جي سُخن ۾ محو ٿي ويو آهين،
غالب جہ منڪر نہ ٿيءُ جو تنهنجي وقت ۾ آهي.)

دراصل اها زماني جي ناشناسي کا نٿين ڳالهہ ناهي. فردوسيءَ جو جنازو طوس مان هڪ طرف کان نڪري رهيو هو تہ محمود غزنويءَ جا موڪليل مُهرن سان اٺ ٻئي دروازي کان اچي رهيا ها.

جيڪڏهن حالي 'يادگار غالب' نہ لکي ها ۽ عبدالرحمان بجنوري غالب تي ڪتابچي ۾ ائين نہ لکي ها تہ: "هندوستان ۾ ٻہ مقدس ڪتاب لکيا ويا آهن، 'ويد' ۽ 'ديوانِ غالب.'" تہ غالب جو قدر نہ ٿئي ها. نہ تہ هونءَ غالب جي ديوان مان پساري پڙيون ٻڌندا رهن ها. پر انهن ڪتابن جي ڇپجڻ کان پوءِ سڄي هندوستان ۾ واهہ واهہ ٿي وئي.

سنڌ ۾ نقاد پراڻيون خرزينون کوليندا رهيا آهن تہ من ڪوئي سگهڙ ٿوڪ ملي پوي. هتي، جيڪڏهن لعل لِڌ مان ليي پوندو آهي تہ ان جي قيمت هونءَ کان سؤ ڀيرا وڌيڪ هوندي آهي. بهرصورت تہ غالب پنهنجي ميتا لاءِ لکيو هو نہ مان لکندو آهيان، ۽ نہ ڪوئي قابل ذڪر شاعر لکندو آهي. مون کي اهي شاعر نہ وڻندا آهن جي هڪ مشاعريءَ ۾ غزل، نظم يا وائي پڙهڻ لاءِ ٿي سؤ ميل سفر ڪري ايندا آهن ۽ پنڊال ۾ ويهي ان ڳالهہ جو انتظار ڪندا آهن تہ ڪڏهن ٿو هنن جو وارو اچي. جڏهن شعر پڙهي کيپ ڪتندا آهن، تڏهن تہ سياري ۾ بہ پگهرجي ويندا آهن. شايد هنن کي علامہ اقبال جو هيٺيون شعر تسلي ڏيندو آهي.

موتي سمجھ کے شان کریمی نے چن لئے
قطرات تھے جو مرے عرق انفعال کے.

ترجمو: (موتي سمجهي ڪريم جي شان چوندي ورتا
منهنجا پگهر قطرا جيڪي مايوسيءَ ۾ وهيل ها.)

سچ تہ اهو آهي تہ شاعر پنهنجي ذات جي تڪميل لاءِ لکندو آهي ۽ نہ ٻين جي تحسين لاءِ. فقط امير مينائيءَ جهڙا شاعر لکندا آهن تہ:

صد بوتلوں کا نشہ ہے اس واہ واہ میں

اڄڪلهہ جيڪي منهنجي دل شڪني ڪرڻ چاهين ٿا تن کي ڏسي مون کي صائب جو هيٺيون شعر ياد ٿو اچي:

بہ نخل بار وَر سنگ از درو ديوار مي بارد
اگر اهلِ دلي آماده شو صائب ملامترا

ترجمو: (هر ميوبدار وڻ تي هر طرف کان پٿر اڇلايا ويندا آهن،

اي ائب! جيڪڏهن تون اهل دل آهين تہ ملامت تي هري وڃ.)

مان هن کي ڪيئن سمجهايان تہ ماديت جي فلسفي ۾ اعتبار انسان ذات ۾ برابريءَ جي نفي آهي. مون اٽليءَ جي هڪ ڪرسچن سوشلسٽ پارٽيءَ جي مئني فيسٽو ۾ جا پهرين سٽ پڙهي، اها هئي؛

Man is born in the image of the divine.

(انسان پرتو الاهي آهي.) اهوئي فلسفو آهي، جو صحيح جمهوريت جو بنياد آهي، ڇوتہ هڪ پرتو الاهي ٻئي پرتو الاهيءَ کان برتر نہ ٿو ٿي سگهي، ۽ ان جي استحصال جي لاءِ ڪوئي بہ جواز نہ ٿو رهي. باقي جي انسان، انسان کي مادو سمجهن ٿا ۽ چون ٿا تہ هن کي روح نہ آهي، انهن کي پنهنجي مقصد لاءِ استحصال تي عار ڇو ٿئي؟ ان لاءِ مون کي ڪوبہ سبب نظر نہ ٿو اچي. مون کي جواهر وجديءَ جو هڪ فارسي شعر ياد اچي رهيو آهي.

ازدلم انديشه، آن لعل آتش گون گذشت

گويا از دريائي آتش زور قي پر خون گذشت

ترجمو؛ (دل مان هن باهہ جهڙي لعل جو خيال نڪري ويو.

ڄڻ باهہ جي درياه مان ڪائي خون سان رڱيل ٻيڙي هلي وئي.)

مون کي پنهنجي نئين نسل جي بي سمجهي ۽ بيقدري ڏسي ڀٽائيءَ جو هڪ بيت ٿو ياد اچي؛

آڏا تراڇا آهڙا، ڏونگر ڀڙاڙون،

هيئون هيرڻ پن جيئن، ڦٽي ٿيو ڦارون،

ڪنهن کي ڏيکاريون، ڪونهي سوداگر سُور جو.

ڪالهہ ڊاڪٽر مهڪريءَ جي ڳالهہ نڪتي جو منهنجو بزرگ دوست هو. جنهن جي مون اڳ پنهنجي ڪتاب، ’جڳ مڙيوئي سپنو‘ ۾ تعريف بہ ڪئي هئي. اڄ ستار پيرزادو هن جو ڪتاب ”مهڪري جا مضمون“ کڻي آيو آهي. جيڪو محمد ابراهيم جويي ترجمو ڪري ڇپرايو آهي. مون ڪتاب کوليو آهي تہ ڏٺو هڪ مضمون آهي؛ ”ڇا ڪتولي جو موت نہ ڪبي!“ ان ۾ ميسور جي جنگ ۾ ٽيپو سلطان جي موت، سقراط جو خوشيءَ سان زهر پي مرڻ، مسيح جو مصلوب ٿيڻ، منصور حلاج جو پنهنجي ڦاسيءَ جي رسيءَ کي چمي ڏئي مرڻ، صوفي سرمد جي سر جو ڪپجڻ، قراة العين طاهره جو جلاد جي هٿان موت، سيزر جو بروٽس جي خنجر سان موت، انهن سڀني موتن کي

ساراهي ڇيو اٿس تہ، "اهي جڳان جڳ جيئرا آهن ۽ پنهنجي ذاتي معجزي سان هنن پاڻ کي ڪتولي جي عام ۽ حقير موت کان بچائي ورتو."

حضرت عيسيٰ تہ خدا جو پيغمبر هو ۽ هن جي شهادت مشيت ايزديءَ جو حصو هئي. پر ڇا هر ماڻهوءَ جو ڪتولي تي موت حقير ۽ عام موت آهي؟ مون کي اهو مضمون پڙهي مرڪ آئي هئي. مهڪري تہ پاڻ 84 ورهين جي عمر ۾ بستري تي موت مئو ۽ هن تي پيرا پنهنجي ٻانهن ۾ مشين وجهائي هئي جنهن تي هن جي دل ڌڪ ڌڪ ڪندي هئي ۽ سندس مترجم جويو صاحب بہ اسي ورهين کان مٿي ٿي چڪو آهي، منهنجي دعا آهي تہ قدرت کيس ڪنهن اتفاقي موت کان محفوظ رکي ۽ هو بہ پنهنجو نتيجہ خير ڪر ڪندو بستري تي وفات پائي.

پر ڇا مائيڪل اينجلو، سسٽين چئپل (Sistine Chapel) تي ڏينهن رات محنت ڪري غلطي ڪئي؟ ڇا بهتر ٿئي ها جي هو ان دؤر جي ڪنهن مقامي جنگ ۾ ماريو وڃي ها! هو 1664ع ۾ ڄائو هو ۽ 1775ع ۾ گذاري ويو. جي هو ايترو نہ جيئي ها تہ تخليق آدم جهڙي شاهڪار تصوير ڪڍي سگهي ها؟ ڪالي داس 375ع کان 455ع تائين زندگي ماڻي ۽ چندر گپت جي دؤر ۾ 'وڪرم اروشي'، 'ميگهہ دوت' ۽ 'شڪنتلا' جهڙا شاهڪار لکيائين. جي هو اڳ ۾ مري وڃي ها تہ دنيا انهن عظيم ناٽڪن کان محروم رهجي وڃي ها.

شيڪسپيئر 1564ع تي ڄائو ۽ 1616ع ۾ وفات ڪيائين ۽ ايلزبيٿ اعظم جي دؤر کي سرسبز ڪري ويو.

سعديءَ لاءِ چون ٿا تہ هن سؤ سالن کان وڌيڪ زندگي ماڻي ۽ بهترين غزل ۽ 'بوستان' ۽ 'گلستان' جهڙا شاهڪار مڪمل ڪري ورتائين.

امير خسروءَ جي دؤر ۾ اٺ جنگيون ٿيون هيون، جيڪڏهن هو هر جنگ ۾ بچي نہ وڃي ها تہ اهي غزل ۽ بي مثال 'ڪهہ مڪرنيون' ڪير لکي ها؟ ۽ سازن ۾ ستار ۽ موسيقيءَ ۾ خيال ڪير ايجاد ڪري ها؟

اطالوي شاعر ليو پارڊي 1798ع کان 1837ع تائين جيئرو هو ۽ روس جو رومانوي شاعر لرمنتوف ويڙهہ (Duel) ۾ ماريو ويو. هو ڪم عمريءَ ۾ وفات سبب ايترو تخليق ڪري نہ سگهيا جيتري هنن ۾ صلاحيت هئي.

ليونارڊو ڊاونچي، دنيا جي عظيم شاهڪارن 'رات جي پوئين ماني' (Last Supper) ۽ 'مونا ليزا' جو خالق 1452ع ۾ ڄائو هو ۽ 1519ع ۾ گذاري

ويو. هو جي اجان وڌيڪ جيئي ها تہ دنيا کي پيو بہ امر آرٽ ڏئي سگهي ها.

عظيم مصور وان گوگ 1853ع ۾ ڄائو هو. 1890ع ۾ جوانيءَ ۾ پاڻ کي گولي هڻي ماريو هئائين. هن جي موت سان دنيا ڪيترين تصويرن کان محروم ٿي وئي؟

پتائيءَ کي جي طويل عمري ملي ها تہ وڌيڪ سُر ڏئي سگهي ها. جي دودي ۽ درياءَ خان سان گڏ دفنايا نہ وڃن ها. تاريخ ۾ اهڙا هزارين مثال آهن جي ثابت ڪن ٿا تہ شاعر ۽ اديب جي مَسَ ڪنهن وقت شهيد جي خون کان وڌيڪ اهم هوندي آهي. هن کي ساري زندگي صليب ڪلهن تي کڻي پيو ٿي ۽ ڪيٽي برونس ڪيس پنيءَ ۾ چرو هڻن ٿا. خود مهڪريءَ جا ڏنل مثال ڏسو. قراة العين طاهره ۽ سرمد تي موت مسلط ڪيو ويو هو. سقراط زهر نہ پيئي ها ۽ جلاوطني قبولي ها تہ فلسفي کي وڌيڪ گهرائي ڏئي سگهي ها.

مهڪريءَ جو ڏنل ٽيپو سلطان جو مثال ذرا مختلف آهي. هو آزاديءَ جي جنگ ۾ ايترو وچڙي ويو هو جو هن جي پٺ تي موت جو سوال ئي نہ ٿي اٿيو. انگريزن جي گهيراءُ ۾ بهادريءَ سان وڙهندي ماريو ويو، پر جي هو تانتيا ٽوپي، جهانسيءَ جي راڻي ۽ نانا صاحب وانگر هڪ هنڌان ٻئي هنڌ ڀڄي سگهي ها تہ انگريزن سان گوريلا جنگ وڙهندي هن کي وڌيڪ ٽوٽا چٻائي سگهي ها. شهادت يا طويل عمري خدا جي دين آهي. انسان اها سڃائي ڪري تہ هو شهيد کان وڌيڪ دنيا کي ڏئي ٿو سگهي.

ڪن سياستدانن جون جڏهن ڪانيون کپي وڃن ٿيون، تڏهن هُو دونهين دکندي رکڻ لاءِ نوجوانن جا هڏا ان ۾ ڪانيون ڪري وجهن ٿا. ان ڪري سندن شهادت جي اهميت جتائين ٿا.

ڪنهن بہ ترقي پسند کان موت لاءِ پڇبو تہ چوندو تہ، موت بري ڳالهہ آهي. پوءِ بہ هو ڪيترن نوجوانن کي انقلاب جي مچ کي مچائڻ لاءِ استعمال ڪري ٿو. مون وٽ چين جي انهن شاعرن تي هڪ ڪتاب آهي، جي هڪ اڌ نظم لکي چانگ ڪائي شيڪ جي گوليءَ سان اڏايا ويا ها.

ڪيٽن چنجي تہ اهي زنده رهن ها تہ انهن مان ڪوئي لائوزو ۽ ڪنفيوشس کان بہ وڏو مفڪر پيدا ٿئي ها. غالب، بهادر شاهہ ظفر سان گڏ 1857ع واري بلوي ۾ مري پوي ها تہ فرق رڳو اهو پوي ها تہ اسان غالب جي

ديوان ڪان محروم ٿي وڃون ها. شاهہ لطيف ڀٽائي، مدد خان جي خلاف تلوار کڻي ها تہ ڪهڙا ڦاڙها ماري ها؟ رڳو سنڌ کي زندہ جاويد ڪرڻ وارو رسالو تخليق نہ ٿئي ها.

ادب ۽ آرٽ، سياست جو هٿ ٺڪندو نہ آهي. دراصل ويهين صديءَ ۾، ادب ۽ آرٽ جي ٿيوريءَ سان راڳا ڪيا ويا آهن. ڇا شاعر جو اهو ڪم نہ آهي تہ هُو پڙهندڙ کي ڌرتيءَ جي ساري دک مان ڪجهہ وقت لاءِ نجات ڏياري؟ 'آرٽ آرٽ جي لاءِ' واري نظرئي ۾ ڪائي رجعت پرستي نہ آهي. آخر معاشي ۽ اقتصادي انقلاب جو مقصد ڇا آهي؟ اهو ئي تہ انسان جا معاشي ۽ اقتصادي مسئلا حل ڪري هن کي تخليقي سرگرمين لاءِ فرصت مهيا ڪري ڏني وڃي. ان لاءِ ڀلي انقلابي ۽ سياستدان جاکوڙين. پنهنجا نظريا آرٽسٽ جي ٽڪ ۾ ناڪولي نہ ڪن تہ بهتر ٿيندو. آرٽ ابدي آهي. سياست عارضي آهي. چار تقريرون ۽ آخر ۾ ايتري خاموشي جو ماڻهو سچ بہ چئي نہ سگهي! آرٽ ۾ ابدي سچ آهي، جنهن کي وقت پائمال ڪري نہ ٿو سگهي.

مون کي پنهنجي بزرگ دوست مهڪريءَ سان بيحد پيار هو. مان جڏهن وائيس چانسلر هوس تہ اسان منجهند جي ماني اڪثر گڏ ڪائيندا هئاسين. هن جي ظرافت نهايت سنجيدہ ۽ زندگيءَ جو دور رس نقطہ نظر بي مثال هو. پر ان جي معنيٰ اها نہ آهي تہ مون کي هن سان اختلاف جو حق نہ آهي. رات جو جيڪي شب گرد مون سان گڏ ڦرندا آهن، انهن ۾ ڊاڪٽر مهڪري بہ هوندو آهي.

وري موٽي ٿو اچان پنهنجي اصل موضوع آرٽ جي تخليق تي. آرٽ کان سواءِ ٻي هر تخليق آرٽسٽ لاءِ بي معنيٰ آهي. پال گوگين جي يونِ وچ سمنڊ جي هڪ ٻيٽ تي پالينيزين (Polynesian) عورتن جون ننگيون تصويرون ڪڍندي هڪ پالينيزين عورت سان محبت ٿي وئي، ۽ ان مان هن کي هڪ پٽ ڄائو. پال گوگين جي موت کان اٽڪل اڌ صدي پوءِ هڪ لائيف مئگزين جي فوٽوگرافر انهيءَ سرزمين جي ۽ ان تي رهندڙ خوبصورت عورتن جي فوٽوگرافي ڪرڻ ويو، جن گوگين جي مصوريءَ کي اتساهيو هو. هن پال گوگين جي پٽ کي ڳولي لڌو. هو نِڪر پائي ڪناري تي مڇي ڦاسائڻ لاءِ ڪنڊي وجهي ويٺو هو. هن جو ٻيٽ وڏو ۽ ٻي ڊولو تي لڳو. مٿو گنجو ٿي ويو هوس ۽ منهن ۾ گهنج پئجي ويا هئس. هن جو منهن پاروتي گدري جهڙو ٿي لڳو. هن جون ٻانهون ۽ ننگون ڦهلڙيون ۽ اڌ سڪل ڪمند جي

چڙين وانگر ٽي لڳيون. هُو ڪنڊي وجهي آسري ۾ ويٺو هو تہ ميڇي ڪڏهن ٽي ڦاسي.

مون هن جو لائيف رسالي ۾ فوٽو ڏسي ٿهڪ ڏنو. ڇا جيڪو مصور نهايت خوبصورت تصويرون ڪڍي ٿي سگهيو، اهو تصور بہ ڪري ٿي سگهيو تہ ازلي مصور هن سان اهڙو مذاق ڪندو؟

زرينا، رمضان جي برڪتن جو مهينو آهي. تون پلي درود شريف پڙهہ ۽ دعا ۾ مون کي شامل رکج. جيئن مان اهو سڀ ڪجهہ لکي پورو ڪريان، جو مان لکڻ چاهيان ٿو، ۽ جيئن ڪنير جي ٽهڻيءَ وانگر ڪوئي ڪچو گهڙو نہ نڪري جو سهڻيءَ کي سير ۾ ٻوڙي ماري.

انگريزي شاعر ڊريٽن (Drayton)، جرمن شاعر مارلو (Marlowe) ٽي هڪ شعر لکيو هو:

For that fine madness still he did retain
Which rightly should possess a poets brain.

ترجمو: (هن ۾ اجان تائين اها عمدي ديوانگي هئي،
جا ڪنهن شاعر جي دماغ تي حاوي هئڻ گهرجي.)

ساڳي ڳالهہ جو جرمن شاعر شلر (Schiller) ذڪر ڪري ٿو. جڏهن هو چوي ٿو تہ: "تخليق ڪارن ۾ عارضي ۽ ٿوري وقت لاءِ ديوانگي ٿيندي آهي." ڇا اها ديوانگيءَ جي ڪيفيت مون کان لڪائي رهي آهي؟ ننڍ مان وري وري جاڳائي رهي آهي؟ مون کي ٻنائيءَ جون ڪجهہ سِٽون ياد ٿيون اچن:

ڪَنُ ٽي ڪيچين ڪچيو، ڪُڇ نہ ڪچيائون،
رهي نہ رتيءَ جيتري، انهن وٽ آئون،
وڃي وڏائون، هو جو ونڻ هئڻ جو.

•

ڪَنُ ٽي، ڪيچين ڪچيو، ڪڇ نہ ٽا ڪچن،
پاڙان پوءِ وڃن، هُو جو ونڻ هئڻ جو.

منهنجي ذهن ۾ ڪيئي تخليق ڪار ايري اچن ٿا، ۽ ڪنهن وقت منهنجي رهنمائي ڪن ٿا، جيئن ٽي. ايس. ايليٽ جو وليم بليڪ ۽ ڊانٽي جي جهنم ۽ بودليئر جي زندگيءَ جي پالهي پٽي جو تصور هن جي هيٺين سٽن ۾ ايري اچي ٿو. جڏهن هو لندن جي باري ۾ لکي ٿو.

"غير حقيقي شهر
سياري جي ناسي ٻاڪ جي ڪوهيڙي ۾
هڪ هجوم لنڊن پُل تان وهي رهيو هو، ايترا ماڻهو،
مون نہ ڄاتو هو تہ موت ايترن کي مات ڪري چڪو آهي."

اها ساڳي اثر جي ڳالهہ آهي جيئن مٺين عنات ۽ لطف الله قادريءَ جي شاعريءَ جو ٻنائيءَ جي شاعريءَ تي اثر آهي. جو تہ ان ۾ مٺين عنات ۽ لطيف الله قادريءَ جون ڪيئي سٽون اچي ويون آهن ۽ انهن ۾ ڪٿي ڪٿي ٿوري ڦير گهير ٿيل آهي. ٽي. ايس. ايليٽ ۾ شاعر جي تحت الشعور جو اظهار آهي، جنهن ۾ هن جو مطالعو ائين لڪي ٿو وڃي جيئن ڪوهيڙي ۾ ٿيمس ندي ڏڪجي ويندي آهي. آرٽسٽ تي ڪنهن وقت جنون جي ڪيفيت ڇانئجي ويندي آهي ۽ هن جون ساريون صلاحيتون غير شعوري طور اڀري اينديون آهن. جڏهن روسي رقاص نجنسڪي لنڊن ۾ اسٽيج تي رقص ڪندو هو تڏهن لڳندو هو تہ پردا ائين ڦاٽي پوندا جيئن تانسين جي ڳائڻ سان ڏيئا ٻري پوندا ها. ان وقت نجنسڪيءَ جي پراسرار ڪيفيت کي ڪجهہ هيٺ لاهڻو پوندو هو. برنارڊشا تاريڪيءَ جي انهن گهراين ۾ ڏسي نہ سگهيو هو، جڏهن هن چيو تہ، "نظم نثر کان آسان آهي." ۽ شيڪسپيئر جي خلاف تيز و تند لفظ ڪم آندا هئائين تہ هو شاعريءَ جي ڪيفيت کي سمجهي نہ سگهيو آهي. هن لاءِ شاعر جي حيثيت ۾ ڪجهہ تحسين جي اظهار کان پوءِ چيو هئائين تہ، "هو ڊراما نويس ۽ مفڪر جي حيثيت ۾ ڪافي ڪمزور آهي." هن اهو نہ ڄاتو هو تہ ڊراما ۽ تفڪر هن جي شاعريءَ ۾ ڇپيل آهن، جو مئڪبيٿ، هئمليٽ، قليوپطره جهڙا ڪردار هن جي آواز، تاجي پيٽي ۽ شاعريءَ جي ترنم مان ظاهر ٿين ٿا ۽ ان ۾ هڪ سمفني (Symphony) جي ڪيفيت آهي. جنهن ۾ متضاد موضوع هڪٻئي ۾ رلمل ٿي ويا آهن.

جي مٿين ڳالهہ ڌيان ۾ رکبي تہ منهنجون ٽي آپيرائون، 'دودي سومري جو موت' ۽ 'رني ڪوٽ جا ڌاڙيل' ۽ 'ڀڳت سنگهہ کي ڦاسي' آسانيءَ سان سمجهہ ۾ اچي ويندا.

مون اهي لفظ لکيا پئي تہ پير محمد ڪيلاش، اردوءَ جيءَ هڪ نوجوان شاعره ثروت ظفر کي وٺي آيو. جو تہ ڪجهہ ڏينهن اڳي هوءَ مون کي ڪجهہ نظم ٻڌائي وٺي هئي، جي مون کي پسند آيا ها ۽ نوجوان نسل جہ

اردو شاعريءَ جي نموني طور هن ڪتاب ۾ داخل ڪرڻ ٿي چاهيا. اهي ڪجهہ هن طرح آهن

اپني حالت پر بهت تشويش هے
ڪہ اب هوائين
حاملہ هين
ميرے ڪانون مين ان ڪے درد ڪي آواز
گونجين دے رهي هين
وہ ميرے در پہ دستڪ دے رهي هين
انهين ميري ضرورت هے
مگر خاموش هون مين

اور ميرے شهر ڪے سارے مسيحائون نے بهي
چپ سادهہ رکهي هے
مگر هم سب اس خوف مين هين
اور همين اب فڪر هے ڪہ
اس انوکهي ايڪ زچگي سے
همارے شهر کا کيا کچهہ بنے گا
همارے شهر کو کيا کچهہ ملے گا.

هاڻي غالباً انهن حاملہ هوائن جو اسقاطِ حمل ٿيو آهي!
اڄڪلهہ مان تہ پنهنجي ڪمري مان ٻاهر نہ ٿو نڪران ۽ گوشہء نشيني ايتري ٿي وئي آهي، جو صائب جو شعر هر هر ٿو ياد پوي:

بمن دهند اگر باغ خلد را صائب
حضور گوشہء دل اختيار خواهم ڪردم.

ترجمو: (اي صائب! جيڪڏهن مون کي بهشت ڏين تڏهن بہ مان دل جي ڪنڊ ۾ رهڻ پسند ڪيان.)

مان جڏهن کان هي ڪتاب لکي رهيو آهيان تہ ٻاٽائيءَ جي بيت جي هڪ سٽ منهنجي ڪنن ۾ گونجي رهي آهي.

"جان جو پيهي پاڻ ۾، ڪيم روح رهاڻ."

اهو 'پاڻ' ڪائنات کان وڏو آهي. جيڪڏهن ان جو صحيح شعور ٿئي ٿو تہ هن عمر جو هر پل وڏي غنيمت آهي.

دوشنبي (تاجڪستان) ۾ منهنجي دوست گل رخسار هڪ ڀيڙي درياءَ ۾ ويندي ڏسي مون کي هي شعر ٻڌايو هو:

غافل مشوز عمر ڪہ چون ڪشتيءَ بر آب

استاده مي نمايدو چون تيرمي رود.

ترجمو: ("عمر کان غافل نہ ٿي جو ٻيڙي پريان پاڻيءَ تي،

بيٺل نظر اچي ٿي پر تير وانگر وڃي ٿي.")

عمر جو اختصار ۽ بي اعتباري منهنجي ايتري ڪثير تخليق جو ڪارڻ آهي. ڪير چائي ٿو ڪڏهن ٿي قدرت موتي سِپ ۾ بند ڪري ڇڏي! ڪيئن چئجي تہ سِتار جي تار ڪڏهن ٿي ٽٽي ۽ نغما بيهي وڃن ٿا. ڪيئن چئجي تہ مان 'ڪٽي نہ پيچيو ٽڪ مسافر' بدران 'ڪٽي ٻہ پيچيو ٽڪ مسافر' چئي هميشہ لاءِ ليٽي پوان! اي قلم اچان سات ڏي! اي دل اچان دڪ دڪ ڪر! مون کي اچان پنهنجو اندر اوتڻو آهي.

زرينا، مان ايڏي وڏي ٽپي ڏئي وري سطح تي ايري آيو آهيان. منهنجون اکيون واريءَ سان جهانوريل آهن. ڇا ڇا نہ ياد اچي رهيو آهي. ماضي، حال، مستقبل!

هي منهنجو دوست گل خان نصير آهي. بلوچي شاعر. جنهن جو بلوچي شاعريءَ جو ڪتاب 'شپ گروچ' (رات جو وڄ جي گرج) مون کي، مون سان گڏ قيدي، پسند خان، سکر جيل ۾ 1965ع ۾ پڙهي ٻڌايو هو. پسند خان جلاوطن هو ۽ بغاوت سبب ڏهہ سال يا عمر قيد جي سزا ڪاٽي رهيو هو. اها بغاوت هن ٻين بلوچي رهنمائن سان جلاوطن ۾ ڪئي هئي. هڪ ڀيري گل خان نصير، حسن حميدي، مان، ابراهيم جويو ۽ ڊاڪٽر حسان گڏجي 'عوامي ادبي انجمن' جو مئني فيسٽو لکيو هو جو "ڪٽي نہ پيچيو ٽڪ مسافر" ۾ ضميمي طور ڇپيل آهي. جنهن جو اردوءَ ۾ ترجمو محمد ابراهيم جويي ڪيو هو.

مئني فيسٽو جي ڊرافٽ کان پوءِ پوڻين رات ڪامريڊ فتح الله عثماني، سيني جي ماني پنهنجي گهر 'شانتي ڪنج' ۾ ڪئي هئي. جتي گل خان نصير، ايوب خان تي پنهنجو هڪ بلوچي نظم، اردو ترجمي سان گڏ ٻڌايو هو، جنهن جي هڪ سٽ مون کي اڃان ياد آهي. "ايوب خان! گدڙ پٽر نہ چيڙي سگهندا آهن!" انهن ڏينهن ۾ گل خان نصير منهنجي ساراهہ ۾ ٻہ نظم لکيو هو جو ڪنهن ميڙ ۾ پڙهيو هئائين. مون هن جي سکر ۾ ڪيڏي نہ تواضع ڪئي هئي!

ان کان پوءِ ڀٽي جي دؤر ۾ مراد علي مرزا سکر ۾ منهنجي گهر آيو هو. هُو ان وقت ريڊيو پاڪستان ۾ ملازم هو ۽ هاڻي سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري آهي. (تازو خبر پئي تہ هاڻ ڪيس اتان فارغ ڪيو ويو آهي.) ۽ بينظير جي آتم ڪهاڻي، 'پورب جائي' جي ناليءَ سان ترجمو ڪري چڪو آهي. جنهن وقت مون کي 'هلال امتياز' ڏنو ويو هو، تنهن وقت هن کي 'حُسن ڪارڪردگي' لاءِ تمغو ڏنو ويو هو. مراد علي مرزا چيو تہ، "حفيظ پيرزادي، پاڪستان جي وزير قانون ڪيس ٽيلي فون تي چيو آهي تہ آءٌ 14 آگسٽ تي ريڊيو تي سنڌ جي نمائندگي ڪريان ۽ پنهنجو ڪوئي شعر پڙهان." مون هن کي مجبوري ڏيکاري ۽ چيو تہ، "مون کي هاڻي وڪيشن آهي ۽ مان پنهنجي ٻارن سان پهرين تاريخ تي هڪ مهيني لاءِ ڪوئيٽا وڃي رهيو آهيان، تنهن ڪري 14 آگسٽ تي حيدرآباد اچي نہ سگهندس."

هو ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ وري آيو ۽ چيائين، "ڀٽي صاحب جو حڪم آهي تہ اوهان کي ڪوئيٽا ۾ ٽيپ ڪيو وڃي."

مان ڪوئيٽا ۾ بلديا هائوس ۾ رهيل هوس، جتي مون وٽ منهنجو جونيئر نبي بخش ڪوسو آيو، جيڪو هاڻي فيڊرل گورنمينٽ ۾ جوائنٽ سيڪريٽري آهي. مون کي چيائين تہ، ڪوئيٽا پنهنجو شهر آهي. هتي بلوچي حڪومت آهي، گل خان نصير وزير آهي، بزنجو گورنر آهي ۽ عطاءُ الله مينگل وزيراعليٰ آهي."

مون چيو تہ، "مون کي ٻارن سان زيارت وڃڻو آهي، جي ڪنهن سرڪاري يا ٽوئرسٽ گاڏيءَ جو بندوبست ٿي پوي تہ ڏاڍو چڱو."

نبي بخش چيو تہ، "هل تہ گل خان سان ملي ٻہ اچون ۽ هن سان گاڏيءَ لاءِ ڳالهہ ٻہ ڪريون. مون گل خان کي سندس آفيس ۾ پنهنجو ڪارڊ ڏياري موڪليو تہ هن چوائي موڪليو تہ، "اوهان ڪٿي ٿا رهو، پنهنجو پتو ٻڌايو تہ مان اتي ٿو اچان." مون ڪيس بلديا هائوس ۾ پنهنجو ڪمرو نمبر لکي موڪليو. ٻارنهن ڏينهن گذري ويا تہ هو نہ آيو ۽ نہ فون ڪيائين. 14 آگسٽ تي مان نبي بخش ڪوسي سان گڏ ريڊيو پاڪستان تي پنهنجو آزاديءَ تي شعر رڪارڊ ڪرائڻ ويس تہ ڏٺم تہ وزيٽرس روم ۾ گل خان نصير ويٺو آهي. هن جي چوڌاري نيم خواندہ بلوچي ويٺا آهن. هن مون کي ڪرسيءَ تي ويهڻ لاءِ چيو تہ مون ڪيس ميار ڏني. "ياءَ، تون واعدي مطابق

بلديا هائوس ۾ آئين تہ ڪونہ؟"

"مان ڇو اچان؟ تون مون سان ايترا مهينا مليو بہ ناهين؟" گل خان جواب ڏنو.

مون جواب ڏنو، "مان اٺ مهينا جيل ۾ هوس، توکي يحيٰ خان جيل ۾ تہ نہ وڌو هو. توکي مون وٽ منهنجي آزاديءَ کان پوءِ اچڻ گهربو هو."

هن چوڌاري پنهنجا حواري ڏسي منهن گهنجايو تہ مون گل خان کي چيو تہ، "مان هيٺ هلي شعر پڙهان ٿو، توکي جڏهن وٺي تہ اچجانءِ. مان گل خان نصير سان ملڻ آيو هوس، گل خان وزير کي نہ سڃاڻان!"

مون کان ٿوري دير پوءِ گل خان بہ پنهنجو شعر ريڪارڊ ڪرائڻ لاءِ هيٺ آيو ۽ مون کي راضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. مون هن کي چيو تہ،

"دل اهو شيشو آهي، جو اهو هڪ ڀيرو ٽٽو تہ وري نہ ڳنڍبو آهي."

بزنجو جي باري ۾ بہ 'ڪير ٿو ڪن ڪري' جي پيش لفظ طور ڏنل ڊائريءَ ۾ ذڪر ڪيو هوم. باقي عطاءُ الله مينگل سان مان نہ مليو آهيان.

فيض احمد فيض جو بہ اتي ڪنهن سرڪاري ريسٽ هائوس ۾ رهيو پيو هو ۽ جنهن جي گل خان ڏاڍي اڳ پوءِ وٺي رهيو هو، منهنجي دل جوئيءَ لاءِ ڪار ڪاهي آيو ۽ مون کي ايئرپورٽ تائين وٺي هليو هو، جتان هُو هوائي جهاز ۾ هليو ويو. مان هوٽل تي موٽي آيس. مان ساڍي نوين وڳي رات جي ماني ٻارن سان گڏ کائي ويٺس تہ در تي ٺڪ ٺڪ ٿي. انيس در کوليو تہ ٻيلو ٿي ويو. هڪ اڇيري ڏاڙهيءَ سان غير واقف شخص منهنجي ڪمري ۾ هليو آهي. هن جيئن در کوليو تيئن منهنجي نظر ڇهہ فوٽ ڊگهن مڙسن تي پئي، جن کي رائفلون هٿن ۾ هيون. هن مان اڳيان ايندڙ شخص پنهنجو تعارف ڪرائيندي چيو تہ، "مان شيرو مري المعروف جنرل شيروف آهيان. مان سياڻي انگلنڊ ٿو وڃان، جتان مون کي فلسطين جي شدت پسند رهنما جارج حبش سان ملڻو آهي. جنهن ڪان جدوجهد لاءِ هٿيار وٺڻا آهن." هن وڌيڪ چيو تہ، "مان توکان بروچ قوم طرفان معافي وٺڻ آيو آهيان. گل خان اصل بروچ نہ آهي، بروهي آهي."

مون هن کي چيو تہ، "ڇانهہ پيئندؤ؟"

هن جواب ڏنو، "مان بيئر پيئندس، سو بہ اڌ ڊزن بوتلون."

مون ڪيس چيو تہ، "ساڍا نوَ وڳا آهن، گُتا تہ سڀ بند ٿي ويا هوندا."

جنرل شيروف چيو تہ: "ڪنهن کي مجال آهي جو جنرل شيروف جا ڪمانڊو وٽن ۽ ڪلال گتا نہ کولن."

مون بہ سؤ رپيا پنهنجي پٽ انيس کي ڏئي چيو تہ: "هن جي ڪمانڊوز سان گڏجي وڃ ۽ جي هُو ڪوئي گتو کولائي سگهن تہ اڌ ڊزن بيئر جون بوتلون وٺي اچ."

"زرينا توکي تہ ياد هوندو تہ انيس اڌ ڪلاڪ ۾ بوتلون وٺي آيو."

مون جنرل شيروف کي چيو تہ: "مون ماني کاڌي آهي، ان ڪري بيئر پي نہ سگهندس."

هُو بيئر جون بوتلون ڳٽ ڳٽ ڪري پي، جڏهن سُرور ۾ آيو، تڏهن هن وري چيو تہ: "مان سيائي انگلنڊ ٿو وڃان، جتان جارج حبش وٽ ويندس، مون ڪوئيٽا ۾ ٽريننگ سينٽر کوليو آهي، اوهان وٽ ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾ گلين جي جنگ (Street Warfare) آسان آهي. اسان واري جابلو جنگ (Mountain Warfare) ڏکي آهي. اسان کي پيٽرول جو ڊبو وٺڻ لاءِ جبلن مان پنهنجي لڪايل جاين (Hideouts) تان ويهہ ميل پنڌ ڪرڻو ٿو پوي. مان سيائي جارج حبش وٽ ٿو وڃان." هن هڪ ڪمانڊو کان هڪ چاقو وٺي مون کي تحفي طور ڏنو. باقي ٽي بيئر جون بوتلون پنهنجي ڪمانڊو جوانن کي کڻي هلڻ لاءِ چيائين. مون کان موڪلائي چيائين تہ: "سيائي سويري مون کي هوائي جهاز ۾ انگلنڊ وڃڻو آهي."

بلوچيءَ جي هڪ شاعر محمد حسين عنقا سان منهنجي ملاقات ڊپٽي ڪمشنر مستونگ جي آفيس ۾ ٿي. جتي مون تفريح لاءِ ڪوئي ڪيس ڪنيو هو. عنقا سان خان آف قلات جو پٽ بہ ساڻ هو. هن ٻروچڪيءَ مهمانداريءَ پٽاندر مون کي هوٽل ۾ ماني کارائي.

خان قلات جو پٽ ڪافي بافضليت نوجوان هو. مون، هن ۽ محمد حسين عنقا کان حال احوال ورتا ۽ ڪجهہ عنقا جا بلوچي شعر ٻڌا، جي هن مون کي اردوءَ ۾ ترجمو ڪري ٻڌايا تہ مون کي هُن ۽ عبدالڪريم گدائيءَ ۾ ڪوئي فرق نظر نہ آيو.

پشتو جو شاعر اجمل خٽڪ مون وٽ حيدرآباد ۾ اورئينٽ هوٽل جي ڪمري ۾ ملڻ آيو. چيائين: "تنهنجي اچڻ جي خبر پئي. دل ۾ آيو تہ توسان ملاقات ڪري وڃان."

ڳالهين ڪندي هن ٻڌايو تہ: "پٺاڻن کي جيڪڏهن ڪا شيءِ ڏاڍي وڻندي آهي تہ هو چوندا آهن تہ دُنبي جي گوشت جهڙي آهي. مون کي تنهنجي شاعري بہ دنبي جي گوشت وانگر وڻندي آهي." مون کي تشبيهہ ڏاڍي اکري لڳي. هن ۽ حبيب جالب بہ مون تي نظم لکيا ها. ۽ عام ميڙ ۾ پڙهيا هئائون. هو پنهنجين پنهنجين ٻولين جا شعلا نوا شاعر سمجهيا ويندا ها.

جڏهن ڀٽي صاحب جي ڏينهن ۾ راولپنڊي/ اسلام آباد ۾ ولي خان جي نئشنل عوامي پارٽيءَ جي جلسي تي گوليون هلايون ويون، تڏهن اجمل خٽڪ بد دل ٿي افغانستان ڀڄي ويو هو ۽ تڏهن موٽي آيو هو، جڏهن افغانستان ۾ روسي انقلاب ناڪامياب ٿيو هو. هاڻي هو، پاڪستان ۾ نئشنل اسيمبلي جو ميمبر آهي ۽ ٻيو ڀيرو ڪراچيءَ جي سرڪرده پٺاڻن سان گڏجي منهنجي فلئٽ تي مون کان طبع پرسي ڪرڻ واسطي آيو هو. هن جي شاعري سياست جي ڀيٽ چڙهي وئي.

حبيب جالب کي مون لاءِ سڪ هئي ۽ جڏهن مون کي 'هلال امتياز' تي مليو تہ حبيب جالب جي بيوهہ کي مرحوم حبيب جالب پاران 'هلال امتياز' ڏنو ويو هو. هن جي حالت قابل رحم هئي ۽ هن کي چپن تي هلڪو بڪ هو. جڏهن هوءَ مون سان ملي تہ هن جي اکين ۾ڳوڙها ها، جي ڏسي منهنجي اکين ۾ بہ ڳوڙها پرجي آيا ها.

فيض احمد فيض کان پوءِ پنجاب جو ٻيو اردو شاعر احمد نديم قاسمي، ڪيئي سال اڳ مون سان سکر ۾ ڪجهہ وقت گڏ هو. جڏهن هو سکر رائيٽرس گلڊ جي گڏجاڻيءَ تي آيو هو، جنهن جو آءٌ ان جو صدر هوندو هوس. سکر ۾ ٽانگن، موٽرن، لارين، ونگن، گڏهہ گاڏين جي ٽرئفڪ ايتري بي ترتيب هئي ۽ رستي جي پاسن کان ايترو ڪن ڪچرو پيو هو جو احمد نديم قاسميءَ مون کان پڇيو تہ: شهر جي هيءَ حالت صوبائيت جي ڪري ٿي آهي؟"

مون کيس جواب ڏنو تہ: "نہ، صوبائيت جي گهٽتائيءَ جي ڪري ٿي آهي." ممڪن آهي تہ اسان ٻئي صحيح هياسين. پر پنجابيءَ جو شاعر نجم الحسن سيد جو مون سان منهنجي دوست احمد سليم لاهور ۾ ملايو هو. اهو ڪافي متاثر ڪندڙ شخصيت وارو هو ۽ هو پنجابيءَ کي پنجاب جي قومي زبان سمجهي رهيو هو ۽ اردوءَ جي اهميت کان انڪار ٿي ڪيائين. هن مون کي

پنجابي زبان ۾ پنهنجا ڪجهہ ڪتاب ڏنا ها ۽ منهنجو ٿورو مڃيو هو تہ مون پنهنجي ڪتاب ’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي‘ ۾ پنجابي زبان جي حمايت ڪئي هئي.

بينگال جا چوٽيءَ جا شاعر ڪوي جسيم الدين ۽ ڪوي غلام مصطفيٰ ها. جي مون سان گڏ رائيٽرس گلڊ جي مرڪزي ڪميٽيءَ جا ميمبر ها. اهي مون کي معمولي شاعر لڳا ها. ڪوي غلام مصطفيٰ تہ سکر ۾ آيو هو تہ پنهنجو هڪ بنگالي نظم پڙهي چيو هئائين: ”هي نظم مون ’فعولن فعولن فعولن فعولن‘ جي وزن تي چيو آهي. جيئن ’ڪريما بہ بخشاي برحال ما‘ آهي.“ ڪوي جسيم الدين جنهن جو ترجمو آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ ڇاپيو هو، جنهن جي هڪ ڪاپي هُن مون کي تحفي طور ڏني هئي. مون کي ٽئگور جي پيٽ ۾ ائين لڳو هو، جيئن شاهہ لطيف جي پيٽ ۾ خوش خير محمد لڳو. باقي رائيٽرس گلڊ ۾ جيڪي شاعر ۽ اديب مون سان مرڪزي ڪميٽيءَ تي ها، انهن جو ذڪر پوءِ ڪندس، جڏهن رائيٽرس گلڊ جي باري ۾ لکيم.

زرينا، مان ڪڏهن اُبي کان لمي ۽ ڪڏهن لمي کان اُبي ٿو وڃي نڪران. مون کي جهل، تہ پهرين توسان گڏ ڪيل سفر پورا ڪري وٺان. منهنجي ٻاهرئين سفر کان منهنجي اندرئين سفر جو افسانو طويل تر آهي. مون ڳالهہ پئي ڪئي ڪوئيٽا جي بلديا هائوس جي، جنهن ۾ هڪ ڏينهن شام جو مان هيٺ ٽهلي رهيو هوس تہ مون کي خان بهادر محمد ايوب کهڙو مليو. هن مون ڏانهن غور سان ڏسي چيو: ”تون اياز آهين؟ جنهن جي. ايم. سيد وٽ اڏ ڪلاڪ کان متي ’دودي جو موت‘ آپيرا پڙهيو هو.“

مون جواب ڏنس: ”خان بهادر مان ئي اياز آهيان. جنهن ’سهندو ڪير ميار او يار، سنڌڙيءَ تي سر ڪير نہ ڏيندو.‘ واري وائي لکي آهي.“ خان بهادر جي چپن تي ڪائي تلخ يادگيري آئي جا اظهار پائي نہ سگهي.

ٻئي ڏينهن تي نبي بخش کوسو، ٽوئرسٽ بيورو مان زيارت ڏانهن وڃڻ لاءِ هڪ ڪرائي جي وئن ڪرائي ورتي، ۽ سويي گيانچندانيءَ جي پٽ ڪنعيئي سان گڏ اسان واري وئن ۾ زيارت هليو. سويو، ڪنعيي کي ڪوئيٽا ۾ ڇڏي عطاءُ الله مينگل سان گڏ هوائي جهاز ۾ اسلام آباد ويو هو، جتي هن پنهنجي صاحب کي چوائڻ ٿي چاهيو تہ هن تي جو لاڙڪاڻي جي ايس. پي محمد پنچيل بي بنياد ڪيس ڪيو آهي، ان لاءِ هن کي هدايت ڪئي وڃي تہ اهو ڪيس ڪورٽ مان موٽائي وٺي.

اسان ڪجهہ ڏينهن زيارت ۾ رهياسين. رستي تي خوبصورت جونيپر جا وڻ ها جي سج لٿي مهل ائين ٿي لڳا ڄڻ شفق جو منظر ڏسي ڏرتيءَ جا وار ايا ٿي ويا هجن.

زيارت تي اهو نالو ڪنهن فقير جي مقبري جي ڪري پيو هو. هونءَ تہ سنڌ سوڌو پاڪستان مقبرا ئي مقبرا آهي، جتي مٽلن ڪي جيئرن کان وڌيڪ جاءِ آهي. پر اهي مقبرا ڏاڍا خوفائتا آهن جي انسانن جي اندر ۾ آهن. چيو ٿي ويو تہ انهيءَ مقبري جي چوڌاري ڪنهن ڪنهن وقت ڀوت ڦرندا ها. ان جي زيارت ڪري اسان گورنر جي ريسٽ هائوس ۾ وياسون، جنهن ۾ هڪ نهايت خوبصورت باغيچو هو. انهيءَ ريسٽ هائوس ۾ قائداعظم محمد علي جناح، پاڪستان جي بانيءَ پنهنجي حياتيءَ جا پويان ڏينهن گذاريا ها. ڪنهن مصنف چوائي، جڏهن هن ڪي بيهوشيءَ جي حالت ۾ هوائي جهاز رستي ڪراچيءَ آندو ويو هو تڏهن هن سان فقط هڪ نرس ساڻ هئي، جا ڪپڙي سان هن تان مکيون هٽائي رهي هئي. مسلم ليگ جا سرڪرده ڪنهن گڏجاڻيءَ ۾ ها. ۽ جڏهن هو هوائي اڏي ڏانهن ڪيس وٺڻ ويا تي تہ ان کان اڳ ئي ايمبولينس رستي تي خراب ٿي پئي هئي ۽ قائداعظم اتي ئي گذاري ويو هو.

زيارت سمنڊ جي سطح کان 8200 فوٽ مٿي هئي. اونهاري ۾ ڏينهن تہ ڏاڍو خوشگوار هوندو هو، پر رات جو ہہ ڪمبل پائڻا پوندا ها. اسان منا جي واديءَ ڏانهن جا زيارت کان ڏهہ ميل پري آهي. پٿرائين رستي تان وياسين جي پهاڙن تي ڪتا ٿي. منهنجي زندگيءَ جي راهہ ۾ جيڪي روڙا آيا آهن، انهن کان اهي پٿر گهٽ ها. مان ان کان هڪ ڀيرو اڳ زيارت کان لورالائيءَ بہ ويو هوس. جيپ هڪ بلا نوش، پي ڪري هلائي رهيو هو ۽ اسان ہہ چار ڀيرا پهاڙ تان هيٺ ڪِرڻ کان تِر تان بچي ويا هئاسين. مون ڪي وري وري ياد ٿو اچي تہ قدرت ڪيئن تہ مون ڪي موت جي مُنهن مان ڪنيي ورتو آهي.

هڪ ڀيري مان نٿيا گليءَ کان ڪوهہ مريءَ بس ۾ اچي رهيو هوس تہ بارش سبب هڪ وڏي چپ پهاڙ تان ڪِري اچي بس اڳيان پئي. ڊرائيور هڪ ٻہ فوٽ چپ کان اڳ زور سان بريڪ هڻي بس بيهاري ورتي هئي. ان ڳالهہ جو ذڪر مون 'جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ' ۾ ڪيو آهي. انهيءَ ئي ڪتاب ۾ ان ڳالهہ جو بہ ذڪر آهي تہ ڪيئن هڪ رات جڏهن زوردار بارش پئجي رهي هئي، تڏهن مان ڪپر نانگ جي ڏنگ کان بچي ويو هوس، جو باٿ روم جي نلڪي ۾ ويڙهيل هو.

هڪ ٻيو واقعو بہ ياد اچي رهيو آهي. مان، محمد ابراهيم جويو ۽ غلام رباني، سونڌا جي ريسٽ هائوس ۾ رهيل هئاسين ۽ رات جي ماني کائي، پهاڙيءَ تي ٽهلي رهيا هئاسين تہ هڪ لنڊي منهنجي پير ڪان اڌ انچ پريان لنگهي پاڇي ۾گر ٿي وئي. چانڊوڪي رات هئي ۽ رباني‌ءَ بہ اها ڏٺيءَ طرح ڏٺي ۽ چيائين تہ: "هل تہ بنگلي ۾ هلون."

لورالائيءَ ڏانهن ويندي اسان کي هڪ غار نظر آئي، جنهن مان مٺي پاڻيءَ جو چشمو وهي رهيو هو. اسان اونداهي غار مان پٿرن تي پير رکندا، جڏهن روشنيءَ ۾ پهتاسين، تڏهن ڏٺوسين تہ آبشار ائين ڪِري رهيا ها ڄڻ آسمان منهن ڏوٽي رهيو هو. لورالائيءَ کان ديرا غازي خان ڏانهن رستو وڃي رهيو هو. ٻيو رستو زوب کان ديري اسماعيل خان ويندو آهي. پر اسان ان تان وڃي نہ سگهياسون. اسان جو دوست جيپ هلائي رهيو هو. اهو واري واري سان بوتل مان وسڪيءَ جو ڍُڪ بہ پي رهيو هو. اسان کي خوف ٿيو تہ متان هي اسان کي بہ موت ماري وجهي.

ٻيو زيارت جو ذڪر مون پنهنجي ڪتاب 'جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاڻڙي' ۾ ڪيو آهي. مون کي قدرت ڪيترائي ڀيرا موت جي هٿن مان ڇڏائي ورتو آهي. هڪ ڀيري مان جيڪب آباد جي سيشن ڪورٽ ۾ ڪيس هلائي پورو ڪيو تہ ٻپهري ٿي وئي. آسمان مان آلا ٿي نڪتا ۽ بدن پگهر ۾ شرابور ٿي ويو هو. هوا ايڏي ڪوسي ٿي لڳي جو ڪل ٿي جرڪي ۽ اڄ ۾ جيئن ٽوهر جي شاخ وانگر ڪندا ٿي وئي هئي. مون ۽ ڊرائيور هڪ هوٽل ۾ ماني کائي لسيءَ جا بہ گلاس پيتا. رستي تي مون کي ڳهر جي ڪري ننڊ اچي وئي. اوچتو منهنجي اک کلي تہ ڏٺم تہ ڊرائيور جي بہ اک لڳي وئي آهي ۽ ڪار هڪ کهري کاهيءَ ڏانهن وڃي رهي آهي. مون رڙ ڪئي تہ ڊرائيور مقرب شاهہ اوچتو جاڳيو ۽ پاڻ مرادو هن جو پير زور سان بريڪ تي لڳو ۽ ڪار کاهيءَ کان بہ فوٽ اڳ ۾ بيهي رهي. اهڙو ڪار جو ايڪسيڊينٽ مون کي گوا ۾ بہ پيش آيو هو. جنهن جو ذڪر مون پنهنجي ڪتاب 'هينئڙو ڏاڙهونءَ گل جيئن' جي مهاڳ ۾ ڪيو آهي.

ڇهہ ست ڀيرا اڳ مان دل جي دوري مان بچي ويو آهيان ۽ پوئين دل جي دوري جو ذڪر مان اڳ ئي ڪنهن ڪتاب ۾ ڪري چڪو آهيان. هڪ ڀيرو مون پروٽين جي انجيڪشن ڪنهن دوست جي چوڻ تي هنائي ۽ پوءِ زرينا ۽

ٻارن سان گڏ منهوڙي گهمڻ لاءِ ويس. موٽي آيس تہ مون کي وات مان ڏاڍو رت اچڻ لڳو. انيس جو ان وقت سنڌ گورنمينٽ ۾ انفرميشن آفيسر هو. يڪدم مون کي گاڏيءَ ۾ کڻائي جناح اسپتال آيو. ان وقت مون کي جنرل وارڊ ۾ داخل ڪيائون. ڊاڪٽر بہ شعر و ادب کان ائين بي بهره هئا جيئن وارڊ بواءِ. مون انيس کي چيو تہ: "جمال ابڙي کي چؤ تہ هو چيف منسٽر ممتاز علي ڀٽي کي چئي ۽ مون کي اسپيشل وارڊ ۾ داخل ڪرائي." مون زرينا کي چيو تہ: "تون انيس وٽ وڃي رهہ. مان ڊاڪٽر کان مارفيا جي سُئي هٿايان ٿو. منهنجو توسان واعدو آهي، مان توسان ملڻ کان سواءِ نہ مرندس. تون رات گهر گذاري صبح جو اچج. خيال اصل نہ ڪجانءِ. موت کي ايتري مجال نہ آهي جو وقت کان اڳ اچي. مون کي اڃان ڪافي لکڻو آهي." زرينا روئندي انيس سان هلي وئي.

ٻئي ڏينهن تي جمال ابڙي جي ڪوشش سبب مون کي اسپيشل وارڊ ۾ رکيائون. ٽئين ڏينهن بہ مون کي اڃان رت اچي رهي هئي تہ مون تبت تي هڪ دلچسپ ڪتاب ڪيئي ڪلاڪ پڙهيو. هڪ ڊاڪٽرياڻي جنهن مون کي ايتري محويت سان ڪتاب پڙهندي ڏٺو، تنهن چيو تہ: "جي تنهنجي زندگيءَ سان ايتري محبت آهي تہ تون نہ مرندين." مون زرينا کي پاڻ وٽ رهائڻ نہ چاهيو، جو تہ مون نہ ٿي چاهيو تہ هوءَ منهنجي اذيت ڏسي. مون فون ڪري غلام ربانيءَ کي گهرائي ورتو. اها ساري رات منهنجي وات مان رت اچي رهي هئي ۽ رباني صبح تائين منهنجي مٿي کان وينو هو. ممڪن هو تہ ان رات مان مري وڃان ها. مان جڏهن وائيس چانسيلر ٿي آيس تہ مون سوچيو ربانيءَ جو قرض چڪايو وڃي. تن ڏينهن ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر، سنڌي ادبي بورڊ جو ميمبر هوندو هو ۽ چيئرمين مرحوم طالب المولي هو. هڪ گڏجاڻيءَ تي هُو اچي نہ سگهيو، تنهن ڪري مون کان صدارت ڪرايائون. مون ٻهريون اهو ڪم ڪيو تہ غلام ربانيءَ کي 18 گريڊ مان 19 گريڊ ڏياريو ۽ پوءِ 21 گريڊ ۾ هن کي يونيورسٽيءَ جي پرو وائيس چانسيلر شپ لاءِ سنڌ جي چيف منسٽر غلام مصطفيٰ جتوئيءَ کي لکي موڪليو. منهنجي لکت قبول ڪئي وئي ۽ رباني پرو وائيس چانسيلر ٿيو. اسپتال ۾ ٻن ٽن ڏينهن کان پوءِ غلام ربانيءَ چيو تہ هاڻ مان هلان ٿو ۽ وڃي جوڻي صاحب کي موڪليان ٿو. جويو بہ ساڳئي ڏينهن شام جو هليو آيو. اسين

تبت واري ڪتاب ۾ يوگين جي باري ۾ مصنف جي ذاتي احوال تي ڪلندا رهياسين ۽ منهنجي وات مان رت اچڻ بہ بند ٿي ويو.

ٻئي ڏينهن تي جمال ابڙو روس هليو ويو، جتي هو اٽر سان مليو هو. بيماريءَ دوران گهٽيون اذيتون تہ مون کي ڊاڪٽرن ڏنيون. ڀهرين تہ هنن کي شڪ هو تہ مون کي ڦڦڙن جي ڪئنسر آهي. ان جي چڪاسڻ لاءِ مون کي بيهوش ڪيائون ۽ نڙيءَ ۾ تپاس لاءِ نلڪيون وڌائون، جن مون کي ايترا رهڙا ڏنا جو بيئل رت وري وهڻ لڳو. پوءِ منهنجي ٻئي ڪنهن ٽيسٽ لاءِ لنڊن مان هڪ وائل (Voil) گهرايائون. جڏهن اهو منهنجي نڙيءَ ۾ وڌائون تہ منهنجو دم منجهڻ لڳو. مان ٻن ڊاڪٽرياڻين جو ٿورائتو آهيان، جي سرجن کي مدد ڪري رهيون هيون. انهن مان هڪڙيءَ منهنجو هٿ وٺي پنهنجي رانن ۾ بند ڪيو، هن جون رانون اطلس وانگر هيون ۽ مون کي ڪجهہ آرام اچي ويو ۽ ان کان پوءِ ٻيءَ ڊاڪٽرياڻيءَ بہ ساڳي ڪار ڪئي ۽ مون کي ائين لڳو تہ ڪوئي پڪل زيتون مون کي ڇهي رهيو آهي.

ايتري ۾ سرجن ڊاڪٽر منهنجي نڙيءَ مان نلڪيون ڪڍيون ۽ مون سک جو ساهہ کنيو. مون کي انهن ٻنهي ڊاڪٽرياڻين جي انهيءَ جسارت جي ڪري گهٽي تڪليف محسوس نہ ٿي. مون هنن کي چيو تہ: ”مان چاهيان ٿو تہ مون کي نلڪين ذريعي اهو وائل ٻيهر بہ وڌو وڃي.“ هو کليون ۽ چيائون: ”اسان جو نسخو ڪامياب ويو.“ ٻئي ڏينهن تي مون کي سرٽيفڪيٽ ڏنائون تہ مون کي برانڪي ايڪٽائيٽس آهي ۽ لنڊن وڃي، وڌيڪ علاج اتي ڪرايان. هفتي کان پوءِ مون ٻنهي ڊاڪٽرياڻين جي ڪنهن چائنيز هوٽل ۾ دعوت ڪئي. مائي ڪائيندي هنن چيو تہ: ”اسان کي خبر هئي تہ توهان شاعر آهيو ۽ جڏهن توهانجو ساهہ ٿي منجهيو تہ اسان لاءِ توکي آرام پهچائڻ لاءِ اهو بهترين طريقو هو.“

ان ڳالهہ کي ويهارو سال گذري ويا آهن. مون ان بيماريءَ جو علاج نہ ڪرايو آهي ۽ نہ ٿي ٻيهر اها بيماري مون کي ٿي آهي. رڳو منهنجي هٿن مان اطلس جي ڇهاءَ جي تڪليف نہ وئي آهي.

اچ جي. ايم. سيد جو پوٽو جلال شاهہ، تاج جويو، اياز عالم ابڙو، حميد سبزوئي ۽ منير شاهہ، سيد سان لاڳاپيل ماڻهن جون يادگيريون سهيڙڻ لاءِ آيا ۽ وڊيو ڪئسٽ ڀريائون. اياز عالم ابڙي ڪئميرا مئن طور ڪم ٿي ڪيو. انهن جي وڃڻ کان پوءِ زرينا پڇيو تہ: ”هي ستار پيرزادو بہ شاعر آهي

يا ادب دوست آهي، جو تولاءِ ايڏي پٽ ڪوهہ ڪري رهيو آهي؟"

مون چيو: "هائو، شاعر آهي." پوءِ هن کي ستار جو هڪ نظم ۽ بيت ٻڌايم. سندس نظم جو عنوان آهي: 'سچ لڪو'

اي اديبو شاعرو!
ڪوڙ کي ڏوڙ ۾ اڄ ملائي ڇڏيو
سچ سارو ڇٽو
پل تہ ڪو مچ ان سان مچي
پل تہ ڪو ڪامي پچري وڃي
ڪنهن کي ننهن ڪان مٿي تائين
باهہ پڙڪي لڳي
پل تہ مغرور ڪوڙي سندو
ڪنڌ ڏرڪي پوي
ڏنگ ڏيري ٿئي.
اڪ ميري ڪچڻ ڪان اڳي
شرم جي مرم ۾ ئي اجهامي وڃي
سچ ايري اچي
ڪوڙ کي پاڙ ڪان ئي اکيڙي ڇڏيو
ڪوڙ جو ٻج ٻيهر وري
سنڌ ڌرتيءَ کي چيري نہ اُسري سگهي
زندگي سچ ڪان واقف ٿئي
ڪوڙ جي لاءِ نفرت وڌي
ڳالهہ ڪوڙي ڇيل
سڀ ئي سمجهي سگهن
سچ جا سلسلا
روز ويجهن وڌن
جن کي ڪوئي نہ روڪي سگهي
جن کي ڪوئي نہ ٽوڪي سگهي.

سندس هڪ بيت بہ مون کي وڻيو آهي. اهو هي آهي:

هُوءَ جا ڏيءَ ڏراڙ جي، آهہ ساماڻي ڪالهہ،
ٻِهيليءَ جي ڳالهہ، واڙي واڙي وات تي.

هي تہ بيت ڏاڍو پيارو هو ۽ مون کي وڻيو آهي. دخل در معقولات، روڪي مون ڳالھہ ڪئي، ڪنهن مافوق الفطرت هستيءَ جي، جنهن مون کي وڌيڪ زندگي، شايد ان لاءِ ڏني تہ هن وقت تائين تہ مون گوشت پوست جي انسان سان پيار ڪيو آهي. هاڻي ان ازلي حقيقت سان لون لڳائي ڏسان جا ازل کان ابد تائين روان دوان آهي. جنهن اڳيان اسان جا ارب ڪرب سال اک ڇنڀ کان وڌيڪ مختصر آهن.

هنديءَ جي شاعر سورداس لاءِ چوندا آهن تہ پنهنجي پريتما چنتامڻيءَ جي گھر روز ويندو هو. چنتامڻي هن لاءِ ڏاڪڻ جي دروازي کي اندران ڪڙو نہ ڏيندي هئي. هڪ رات مينهن اوڙڪون ڪري وسي رهيو هو. برسات ۾ پڄندو، جڏهن سورداس، چنتامڻيءَ جي گھر پهتو تہ هن کي ڏاڪڻ جو دروازو اندران بند نظر آيو. هن سوچيو تہ: "شايد چنتامڻي ايتري تيز تر بارش ڏسي، سوچيو هوندو تہ ههڙيءَ بارش ۾ سورداس نہ ايندو ۽ ان ڪري ڪڙو ڏئي وڃي سمهي پئي هوندي ۽ کيس ننڊ اچي وئي هوندي. سورداس ڏاڍو در ڪڙڪايو، پر ڪائي موٽ نہ ملندي ڏسي، هيڏانهن هوڏانهن ڏٺائين تہ هن کي هڪ رسي ڪوٺي تان هيٺ لڙڪندي نظر آئي. هن ڀانيو تہ چنتامڻيءَ احتياطاً رسي لڙڪائي ڇڏي آهي. هُو رسيءَ تان ڪوٺي تي چڙهي ويو. چنتامڻي سوڙ ويڙهي ستي پئي هئي ۽ اهو سپنو ڏسي رهي هئي جو سورداس هن سان ورهائي نہ ٿي سگھيو.

سورداس، سوڙ ۾ هٿ وجهي کيس جاڳايو تہ هُوءَ ڇرڪ ڀري اٿي، ۽ سورداس کي ڏسي وائڙي ٿي وئي ۽ هن کي چيائين تہ: "مون ڏاڪڻ جو دروازو اندران اهو سوچي بند ڪري ڇڏيو هو تہ تون ههڙي مينهن ۾ نہ ايندين."

سورداس کيس چيو تہ: "پر تو ڪوٺي تان رسي جو لڙڪائي ڇڏي هئي."

"ڪهڙي رسي؟" چنتامڻيءَ پڇيو. پوءِ ٻئي ڄڻا ان جاءِ تي آيا، جتان سورداس ڪوٺي تي چڙهي آيو هو. هنن ڏٺو تہ هڪ ڪوراڙ کان وڏي بلا، ڪوٺي تان لڙڪي رهي هئي. ان وقت سورداس، چنتامڻيءَ جي ڪمري ۾ وڃي ٻہ سوٽا ڳوڙهي لڏا ۽ اکين ۾ ڪپائي چيو تہ: "جي مان اننت ۽ اپار سان ايترو پيار ڪيان ها، جيترو توسان ڪيو اٿم تہ الائجي ڪهڙي پد تي پهچان ها."

مون علي هجويريءَ جي ڪتاب 'ڪشف المحجوب' ۾ ڪٿي پڙهيو هو

تہ هڪ امير جاگيردار جڏهن پنهنجي زمين گهمڻ ويو تہ هن جي هڪ هارياڻيءَ تي نظر پئي، جا هر جي چونيءَ وانگر هن جي دل ۾ کپي وئي. هارياڻيءَ جي مڙس کي ڪنهن ڪم سان ٽرڪائي ڇڏيائين ۽ پوءِ هارياڻيءَ کي چيائين تہ گهر ۾ اندر هلي. جڏهن هوءَ اندر وئي تڏهن جاگيردار کيس چيو تہ، سڀ دروازا بند ڪري. ان تي هارياڻي، جا خدا جي نيڪ ٻانهي ۽ پرهيزگار عورت هئي، تنهن کيس چيو تہ: "مان هڪ دروازي کانسواءِ ٻيا سڀ دروازا بند ڪري سگهان ٿي، جي تون بہ چاهيندين تہ ان دروازي کي بند ڪري نہ سگهندين." ان تي جاگيردار حيران ٿي چيس تہ: "اهو ڪهڙو دروازو ٿي سگهي ٿو جو مان بند ڪري نہ ٿو سگهان؟" هارياڻيءَ جواب ڏنس تہ: "خدا ۽ منهنجي وچ ۾ دروازو، جو سدائين کليل آهي ۽ بند ٿي نہ ٿو سگهي." جاگيردار شرمندو ٿي هن کي اجازت ڏني تہ هوءَ ٻاهر وڃي.

جيماديت جي فلسفي ۾ اعتبار ڪن ٿا، اهي مون کي وهمي سمجهندا. ڇا هُو اِهو نہ ٿا سمجهن تہ اهو انسان ۽ ازلي حقيقت ۾ رابطو ايترو بہ بعيد از عقل نہ آهي. زندگي جڏهن موت جي ويجهو اچي ٿي تہ اها ساري جي ساري وهم لڳي ٿي.

مون نندي هوندي اصغر گونڊويءَ جو هيٺيون شعر پڙهيو هو، جو اڃان تائين مون کي ياد آهي:

جو نقش هے هستي کا دهوکا نظر آتا هے
پردے پہ مصور هي تنها نظر آتا هے
لو شمع حقيقت کي اپني هي جگہ پر هے
فانوس کي گردش ميں کيا کيا نظر آتا هے.

منهنجون ڳالهيون پڙهي ٻن دهرين دوستن مون کي ضد سان چيو: "اسان ملحد آهيون ۽ مرندي دم تائين ملحد رهنداسين."

مون کين چيو تہ: "دل ۾ اوهان فقط مذهبي تعصب کان گريز چاهيو ٿا ۽ نہ خدا جي وجود کان. هن وسيع ڪائنات ۾ انسان جي تجسس جي ڪا حد آهي؟"

صوفي صادق فقير جي مزار عمرڪوٽ ڏانهن ويندي رستي تي آهي. هن ڪيڏو نہ عجيب بيت چيو آهي. جنهن تي سوچيندي مان اڃان ڪنهن خاص نتيجي تي نہ پهتو آهيان.

الله ڇڏيو اوري، پري پنڌ پيا،
بنا نالي سپرين، اجان ٿي پيا،
واڪيندا ويا، صادق ٻڌي سندرو.

اهو پري تائين پنڌ ڪيستائين آهي؟ ۽ صادق فقير 'بنا نالي سپرين' ڪنهن جي لاءِ چيو آهي؟ ڇا تصوف ڪي ڳالهہ مان ڳالهوڙو ٿو ٻڌائي يا صادق فقير جي نگاهہ اسان ڪان گهڻو اڳتي ٿي ڏسي؟ اهو دروازو انسان ۽ خدا جي وچ ۾ جڏهن کلي ٿو، تڏهن ڇا اسان جي ڪائي حدِ نگاهہ آهي؟

ادريس شاهہ پنهنجي ڪتابِ 'مشرق جا مفڪر' (Thinkers of the East) ۾ بهاءُ الدين نقش بند جي باري ۾ چيو آهي، تہ ڪنهن هن کي چيو: "تون اسان کي ڪهاڻيون ٻڌائين ٿو، پر اهو نہ ٿو ٻڌائين تہ انهن کي ڪيئن سمجهجي."

بهاءُ الدين جواب ڏنو: تون جي ڪنهن ميوي فروش کان ڪوئي ميوو وٺين ۽ هو ڳر ڪڍي، فقط کل توکي ڏئي تہ تون راضي ٿيندين؟"

شاعريءَ ۾ فارسيءَ جا برگزيده انسان اهڙيون ڳالهيون لکندا رهيا آهن، جي بظاهر اعتراض جوڳيون ٿيون لڳن. مولانا روميءَ چيو آهي:

بزير ڪنگرهء ڪبرياش مردانند
فرشتہ صيد و پيمبر شڪار و يزدان گير.

يا علامہ اقبال چيو آهي:

درد دشت جنون من جبريل زبون صيدي
يزدان بہ ڪمند آور اي همتِ مردانہ.

مون تي ڪفر جا الزام مڙهڻ وارن ڪڏهن فارسي شاعريءَ ۾ شاعر جي آزاديءَ تي سوچيو آهي؟

چڱو زرينا، هاڻي زندگيءَ جي ڪهاڻيءَ تي اچون! هل تہ توکي ڄام شوري وٺي هلان، جتي توسان چار سال گذاريا هئا. سي. اي. جُنگ، يورپ جو ماهر نفسيات هو، جنهن پنهنجي ياداشت ۾ ڪيئي اهڙا واقعا لکيا آهن، جڏهن انسان کي خواب ۾ مستقبل نظر آيو آهي؟ زرينا! توکي ياد آهي تہ هڪ ڀيري مون توکي ننڊ مان جاڳائي چيو هو تہ: "مون هڪ عجيب خواب لڌو آهي. ڏسان ٿو تہ هڪ ٻارو آهي، جنهن جي چوڌاري پيلي گلاب جا وڏا گل ٽڙيل آهن، جن جي وچ ۾ ڇپر آهي، جنهن تي هڪ گلابي پٽڙي پٿريل

آهي ۽ مان ان تي ليٽيو پيو آهيان. ان جي سامهون هڪ بنگلو آهي، جنهن جي چوڌاري هڪ ديوار آهي ۽ ديوار جي ٻاهران بندوقن سان ماڻهو بيٺا آهن."

مهيني ٻن کان پوءِ مون کي پٽي صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلير ڪيو هو. مان ٽوڪي گهرو سرو سامان ٺاهڻ لاءِ سکر ڇڏي، اڪيلو ڄام شوري چارج وٺڻ ويو هوس. جيئن سنترين وي. سي هائوس جو دروازو کوليو تہ مون خواب ۾ ڏٺل ٻارو ڏٺو، جنهن جي چوڌاري پيلي گلاب جا وڏا گل ٽڙيل هئا. ان جي سامهون هڪ بنگلو هو، جنهن جي چوڌاري هڪ ديوار هئي، جتي گارڊ بندوقون جهليون بيٺا هئا. فقط گلابي پٽرتي چپر تي پٽاريل نہ هئي. پندرنهن ڏينهن کان پوءِ تون جڏهن سارو سامان گهران کٽي آئينءَ تہ بستري ۾ اها گلابي پٽرتي بہ هئي. جا تو نئين سبائي هئي. اها قدرت الله شهاب جي ’شهاب نامہ‘ وانگر بعيد از فهم ڳالهہ نہ آهي. جو تہ ماضي، حال ۽ مستقبل ساڳٽي ئي هنڌ آهن. ڪنهن ڪنهن وقت مستقبل جي جهلڪ نظر اچي تي. اها عورت جنهن کي مون ڏکندڙ ڏند وانگر ڪڍي ڦٽو ڪيو هو ۽ ڏند ڪجهہ وقت لاءِ ڏکندو رهيو هو پر پوءِ مون کي آرام اچي ويو هو. مون ملاقات کان اڳ خواب ۾ پنهنجي آغوش ۾ ڏٺي هئي.

مان جڏهن وي. سي هائوس ۾ ويس تہ ٻاهرين ديوار سان هڪ بوگن ولا، ڪجهہ ديسي انبن جا وڻ، ٻہ ٻيريون، هڪ گدامڙيءَ جو وڻ، هڪ ايڪڙ سينگاپوري ڪيلا، ٻہ سينگاپوري ليمن جا وڻ ۽ ڪجهہ پپيئن جا ۽ ڦارون جا وڻ هيا. مون کي ساري عمر سوداءُ رهيو هو تہ مون کي شاهي باغ جيترو باغ هجي. مون ان ۾ ڪيئي قلمي انبن جا وڻ، پپيئن ۽ ڦارون جا وڏيڪ وڻ، انجيرن، توتن، زيتونن جا وڻ، آريٺن جو هڪ وڻ، جو ڪجهہ وقت اڳ مون پروفيسر ناگوريءَ جي گهر ۾ ڏٺو هو، هڪ ڪچنار جو وڻ ۽ سٺاندڙيءَ جا وڻ پوکايا ها ۽ وي. سي هائوس جي ساري پڊر کي خوشبوءِ دار ۽ ڦولدار ولين سان جهنجهي ڇڏيو هو. اتي مون ٻامہ جون ڪونديون بہ رکايون هيون ۽ طرح طرح جون ٻاجيون ڪرايون هيون. منهنجي مالهي محمد هاشم چڻ وي. سي هائوس کي پورو شاهي باغ بڻائي ڇڏيو هو. اتي ٽيليفون جي تارن تي شام جو پکيڙا ڇهڇهائيندا ها ۽ سرءُ ۾ ڪانوَ لوندا ها. ۽ هوا ۾ ڦيريون ڏيندا ها. مان صبح جو اتي باغ ۾ چڪر ڏيندو هوس، ويتر جو منهنجي دوست، ميرپورخاص جي سيشن جج حيدر شاهہ ٿر مان بہ مور، هڪ

هرڻي ۽ هڪ السيشن ڪتو موڪليو تہ باغ ۾ رونق وڌي وئي. زرينا، تو بہ ڪيترائي سهڙ ۽ ڪبوتر پڃرن ۾ پاليا ها، ۽ ڪيترين ئي ڪڪڙيون، اسان جي رڌڻي جي پنيان ڦرنديون هيون. سهڙ توکي ڪيترا نہ وڻندا ها. تو هڪ بہ ڪبوتر يا سهڙ ذبح ٿيڻ نہ ڏنو. مان توکي ڪيترو سمجهي سگهيو آهيان زرينا! عورت کي سمجهڻ ڪيترو مشڪل آهي. مون لاءِ عورت هڪ معمو رهي آهي. مونالزا کان بي بي مريم تائين، ليونارڊو ڊاونچي هن کي مصوريءَ ۾ ڦاسائي نہ سگهيو آهي. صبح جو باغ تان تون پاڻ سبزيون پٽڻ ويندي هئينءَ. تون پرهہ جي گلاب وانگر ترو تازه لڳندي هئينءَ. مون کي افسوس آهي جو مون تنهنجي تعليم تي پوري توجهہ نہ ڏني. هونءَ تو ۾ ڪافي صلاحيتون هيون.

جيڪڏهن جيئي سنڌ وارا ڇوڪرا مون کي هر هر پريشان نہ ڪن ها ۽ منهنجا ماتحت هنن سان سازش ۾ شريڪ نہ هجن ها تہ ايتري اطمينان جي فضا ۾ مان يونيورسٽيءَ کي ڳاهي سگهان ٿا. مون هر ڪلاس ۾ وڃي انهن کان سندن ضرورتون پڇيون، ۽ اهي پوريون ڪري ڏنيون ۽ لئبريري ڪتابن سان ڀري ڇڏي. مون انقره يونيورسٽيءَ جي لئبريريءَ ۾ چار هزار رسالا آمريڪا ۽ يورپ مان هر مهيني ايندي ڏٺا ۽ هر ڊين جي سفارش تي ڪيئي فارين رسالا گهرايا. مون يونيورسٽيءَ کي ڳاهڻ چاهيو، پر اسان جي قوم ۾ حسد جو عنصر بي مثال آهي.

مون ايترن اديبن کي نوڪريون ڏنيون جيتريون يونيورسٽيءَ جي ساري عرصي ۾ بہ نہ ڏنيون ويون هيون. مون پاڻ اسلام آباد ۾ فيڊرل ايجوڪيشن جي سيڪريٽريءَ کي چئي، ڪين ٻاهرين ملڪن لاءِ اسڪالرشپون وٺي ڏنيون. ٻهرين هيٺين ملازمن لاءِ ڊي ٽائيپ ڪئارٽر رهائش جي لاءِ ٺهرايا ۽ ليڪچرارن ۽ پروفيسرن لاءِ پوءِ رهائش لاءِ ڪوارٽر ٺهرايا. جي ڪنهن بيواهہ کي جي. پي فنڊ نہ ملندو هو تہ مان ڊائريڪٽر فنانس جي آفيس ۾ ويهي، هن کي روبرو چيڪ ڪيرائي ڏيندو هوس.

بمبئي، جتي 'شاهہ، سچل ۽ سامي' سيمينار ٿيو هو. اها جاءِ پروفيسر پنجوانيءَ جي نالي ۾ ٺهرائيندڙ هڪ سنڌي سيٺ. ٻهرين ڏينهن منهنجي ۽ زرينا جي دعوت ڪئي ۽ پاڻ سان گڏ پنهنجي خاندان جي ڪجهہ عورتن کي بہ وٺي آيو. سنڌي سيٺ ٻن فائيو اسٽار هوٽلن جو مالڪ هو. جن جي قيمت اٽڪل ڏهہ ڪروڙ رپيا هئي. ٻهرين ڏينهن جڏهن سائنس اسان جي ٻهرين

ملاقات ٿي، تڏهن اتي ماني کائيندي پڇيائين تہ: "تون تہ سنڌ جو شاعر آهين، ٻڌائي سگهندين تہ سنڌي ماڻهوءَ ۾ ايترو حسد ڇو آهي. مان ڏهن ڪروڙن جي ٻن فائيو اسٽار هوٽلن جو مالڪ آهيان. بمبئيءَ ۾ مون پنهنجي زندگي هڪ ٽائپسٽ جي حيثيت سان شروع ڪئي هئي. مان نہ ٿو چوان تہ ايترو مال ملڪيت ايمانداريءَ سان ڪٺو ٿي سگهي ٿو. مون ساري پارٽ کي ڏنو آهي، پر سنڌين کي تہ ڏنو اٿم. اها جاءِ جتي رام پنجوانيءَ جي ڏيوري آهي، مون سٺ لک رپيا خرچ ڪري ٺهرائي آهي ۽ سنڌين کي دان ڪئي اٿم تہ پل هو پنهنجا جلسا اتي ڪندا وتن." پوءِ هُن مون کي هڪ لطيفو ٻڌايو. چي: "هڪ سنڌيءَ ڏٿيءَ جي در دعا گهري تہ مون کي هڪ گهر ڏي." ڏٿيءَ سندس دعا اگهائي. ڪيس تہ هڪ گهر ڏنائين، پر سندس پاڙيسريءَ سنڌيءَ کي ٻہ گهر ڏنائين. ان ڳالهہ هن کي همٿايو ۽ هن وري دعا گهري تہ: "اي ڏٿي! مون کي هڪ ڪروڙ رپيا ڏي." ڏٿيءَ هن کي تہ هڪ ڪروڙ رپيا ڏنا پر هن جي پاڙيسري سنڌيءَ کي ٻہ ڪروڙ روپيا ڏنائين. ان ڳالهہ ڪيس غصو ڏياريو ۽ ڏٿيءَ در دعا گهريائين تہ: "منهنجي هڪ اک ڪڍ ۽ منهنجي پاڙيسريءَ جون ٻئي اکيون ڪڍ."

پوءِ هن هڪ ٺهڪ ڏنو ۽ چيائين: "سنڌ جي تاريخ ۾ پيهي ٻڌايو تہ هڪ سنڌيءَ ۾ ايتري غداري، پنهنجي هم وطن سان بدسلوڪي ۽ حسد جو جذبو ڇو آهي؟"

مون راجا ڏاهر کان وٺي شهيد ڀٽي تائين ساري تاريخ کي ولوڙيو تہ مون کي ڪوئي خاص سبب نظر نہ آيو. شايد ان سبب ڄاڻڻ لاءِ اجان بہ پٽتي وڃڻو پوندو. جڏهن چچ پنهنجي راجا راءِ سهاسيءَ کي دغا سان مارايو هو. پوءِ نہ رڳو هن جي راڄ ڀاڳيءَ تي، پر هن جي استري (زال) تي بہ قبضو ڪيائين. ان ۾ بهرصورت شڪ نہ آهي تہ سنڌ جي موجوده تاريخ چچ جي ان دغا سان شروع ٿئي ٿي. ان ۾ حسد، دغا ۽ بدديانتيءَ جو عنصر آهي. اجان پٽتي وڃي سڄو رگ ويد پڙهان تہ پوءِ ڪو پورو جواب ميسر ٿئي تہ سنڌ جا ماڻهو ايترا اڪين ڇوٽ، احسان فراموش ۽ حاسد ڇو آهن.

مولانا غلام محمد گراميءَ جي تحقيق آهي تہ حضرت آدم، آدم شاهہ جي ٽڪريءَ تي لٿو هوءِ ممڪن آهي تہ قابيل ۽ هابيل جي وچ ۾، سرزمين سنڌ تي خون خرابي ٿي هجي. ڪيئن چئجي؟

وي. سي آفيس ۾ مون ڪم پوء شروع ڪيو. پهرين يت شاهہ تي حاضري ڀري آيس. اتي ڪجهہ تقريرون بہ ٿيون ۽ مون شعر بہ پڙهيا. جڏهن موٽياسين پئي تہ هڪ پروفيسر جا ڪئمپس ۾ رهندي هئي، انهيء چيو تہ: اوهان جي ڪار ۾ ڪافي جڳهہ آهي، ۽ مان بہ ماڻي ويندس. مون کي بہ ڪنيو هلو." مون ڪار جو دروازو کولي هن کي ويهاريو ۽ ڪانٽس پڇيو تہ: "اوهين ڪير آهيو؟"

جواب ڏنائين، "مغلياڻي."

مون تي وچ ڪِري پئي ۽ مان ڪار جي سيٽ ۾ پيهي ويس.

چار شورو ۾ منهنجو وقت گهڻو ڪري آفيس ۾ يا بنگلي واري باغ ۾ گذرندو هو. ڪڏهن ڪڏهن رستي تي پنڌ نڪري ويندو هوس. هوا ۾ ڪائي مهڪ مون کي ڇڪيندي هئي. اها ئي مهڪ مون کي ياد آئي، جڏهن جپسي عورت لين گراڊ اسٽيشن تي مون کان سوال پڇيو هو، "تون ڪجهہ پنتي ڇڏي آيو آهين ڇا؟"

ڪجهہ ڏينهن مس گذاريا تہ هڪ بجي رات جو شاگردن جو هجوم وي. سي هائوس ٻاهران ڪٺو ٿيو ۽ 'جيئي سنڌ' ۽ 'جيئي سنڌ' جا نعرا هڻڻ لڳا. مون کي هڪ گارڊ اچي چيو: "ڇوڪرا گيٽ ٽپڻ ٿا چاهين، چئو تہ پهرين بہ ٽي فائر ڪريون." مون هن کي ائين ڪرڻ کان منع ڪئي ۽ پنهنجو روالور لوڊ ڪري، سوٽي ڪيس سان ڍڪي، گيٽ ڏانهن ويس. هن چيو تہ: "تون هتي نندون ڪرڻ آيو آهين ڇا؟"

مون جواب ڏنو: "نند تہ سوريء تي بہ اچي ويندي آهي. توهان هن آويري وقت ڪيئن آيا آهيو؟"

جواب ڏنائون: "سيد وٽ هڪ اڳوٺو فوجي آيو ۽ بهانو ڪيائين تہ هو سيد جي فڪر کان متاثر ٿي آيو آهي، پر اسان کي شڪ پيو ۽ هن جي تلاشي ورتي سون تہ هن جي ور ۾ هڪ خنجر هو."

مون ائن پڇيو تہ: "پوء اوهان ڇا ڪيو؟"

وراڻيائون: "اسان هن جو خنجر کسي ورتو. هن کي ٻڌي ويهاريو آهي. هن مارڪٽ تي ٻڌايو تہ، هن کي جي. ايم. سيد ۽ شيخ اياز کي قتل ڪرڻ لاء چيو ويو آهي. پر سيد تہ قرآن شريف جا حوالا ٿي ڏنا. ان ڪري مون هن کي قتل ڪرڻ جو ارادو ترڪ ڪري ڇڏيو. باقي شيخ اياز کي ڏسي رهندس."

مون هن کي تسلي ڏئي چيو: ”اڄوڪي رات تہ هو سَن ۾ پڙهو ويٺو هوندو، منهنجي گارڊن کي هن جو حُليو ٻڌائي ڇڏيو. جي آيو تہ ڪيس خنجر سميت اڏائي ڇڏيندا. هاڻي مون کي ننڊ ڪرڻ ڏيو.“

ڇوڪرا گارڊن کي خونيءَ جو حُليو ٻڌائي موٽي ويا. ان ڪان پوءِ بہ بار بار جيئي سنڌ جي ڇوڪرن کي برغلايو ويو ۽ هو مون کي ڪافي تنگ ڪرڻ لڳا ها. مون کي حافظ جو هڪ شعر تہ ياد اچي:

مَن از بيگانگان هرگز نہ نالم

ڪہ بامن هرچہ ڪرد آن آشنا ڪرد.

ترجمو: (مون کي بيگانن ڪان شڪايت نہ آهي،

مون سان جيڪي ڪيو هن آشنا ڪيو.)

ڪجهہ پروفيسر بہ ايا تي ويا ها. هو ان تي ڪاوڙيل ها تہ پيٽي صاحب هن تي يونيورسٽيءَ ڪان ٻاهريون ماڻهو ڇو مسلط ڪيو آهي؟ هڪ آمريڪن ڊاڪٽر مارڪ جو سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ انسٽيٽيوٽ آف سائنٽيفڪ ريسرچ (Institute of Scientific Research) ٺاهڻ لاءِ موڪليو ويو هو. تنهن مون کي دعوت تي سڏيو. ڪيس انهن پروفيسرن ڪان ذاتي نفرت هئي، جي منهنجي مخالفت ڪري رهيا هئا. هُو هڪ خط لکي آيو هو ۽ چيائين تہ هي خط پيٽي صاحب ڏانهن ڪنهن پروفيسر جي هٿان موڪل ۽ جي هو توکي ڪٿي ملاقات لاءِ وقت ڏئي تہ هي پروفيسرن ۽ ڇوڪرن جي لسٽ ڏئي چوينس تہ انهن کي ٻي ڪنهن يونيورسٽيءَ ۾ موڪلي ڏئي. مون غلام ربانيءَ جي دوست پروفيسر دائودپوٽي کي خط سوڌو لاڙڪاڻي موڪلي ڏنو. پيٽي صاحب ڪيس چيو تہ: ”مان پن ڏينهن ۾ نارٿ ڪوريا وڃي رهيو آهيان ۽ اياز کي چئو تہ سياڻي مون سان ملي.“

مان پٽي ڏينهن شام جو ستر ڪلفٽن تي ويس. سنڌ جو چيف منسٽر غلام مصطفيٰ جتوئي ٻاهر ويٺو هو. پيٽي صاحب مون کي اندر ڪمري ۾ گهرايو، جتي هو وسڪي پي رهيو هو. هن مون کي چيو تہ: ”ويهہ.“ مون نظر اڇلائي تہ سامهون شاهہ ايران جو، هن جي آٽوگراف سان گڏ مڙهيل فوٽو رکيو هو ۽ ان جي پٺ تان مائوزي تنگ جو، پنهنجي آٽوگراف سان مڙهيل فوٽو رکيل هو. اها هن جي باهمي دوستيءَ (Bilateralism) جي علامت هئي. هُن چيو تہ: ”مون تنهنجو خط پڙهيو. ڪهڙا پروفيسر ۽ ڇوڪرا توکي

تنگ ٿا ڪن. لسٽ آندي اٿئي." مون هن کي ڪيسي مان لسٽ ڪڍي ڏني.

هن اي. ڊي. سيءَ کي چيو تہ، "جتوئي صاحب کي اندر موڪل."

مون اڃان ڪجهہ ڪڇيو ئي نہ هو تہ پڻي صاحب لکيو تہ پروفيسرن کي ڊس مس ڪيو وڃي ۽ شاگردن لاءِ لکيائين تہ هنن کي جيل ۾ وڌو وڃي. يونيورسٽيءَ ۾ ٽرٽلو مچي ويو. اهي پروفيسر جي ڊس مس ڪيا ويا ها. انهن مان ڪي عبدالحفيظ پيرزادي لا منسٽر آف پاڪستان جا واقف ها. انهن مان ٽي تہ سنڊيڪيٽ جا ميمبر هئا. انهن پيرزادي کي چيو تہ پڻي صاحب کي سمجهائي ۽ هو وري منهنجي مخالفت نہ ڪندا! پڻي صاحب پيرزادي کي چيو تہ مون سان گڏجاڻي ڪري پڇي تہ جي هنن کي ٻيهر نوڪري ڏني وڃي تہ مون کي اعتراض تہ نہ ٿيندو. اهڙي گڏجاڻي ڪراچيءَ ۾ رکي وئي، جنهن ۾ پيرزادو صاحب، جتوئي صاحب، مسٽر الانا، تعليمي وزير سنڌ ۽ عبدالوحيد ڪٽپر وزير صحت سنڌ موجود هئا. مسٽر ڪٽپر لاڙڪاڻي جو هيو ۽ پڻي صاحب جو خاص ماڻهو هو. ان کي شاهد طور موڪليو ويو هو. حفيظ پيرزادو جو سکر جو ۽ منهنجو پاڙيسري ۽ واقف هو ۽ سندس ننڍو ڀاءُ مجيب پيرزادو، نبي بخش کوسي سان گڏ منهنجو جونيئر رهيو هو. تنهن مون کان ٿڌائيءَ سان پڇيو، "اياز تون تہ يونيورسٽيءَ جو ماڻهو ناهين ۽ مان نہ ٿو ڀانيان تہ هنن پروفيسرن جي توسان ڪائي دشمني هوندي."

مون کيس چيو تہ، "نہ، مان تہ يونيورسٽيءَ ۾ اڄڻ کان اڳ ڪين سڃاڻندو بہ نہ هوس."

ان تي پيرزادي وراڻيو، "هنن توسان بدشد ڳالهايو آهي ڇا؟ يا ڪنهن نموني تنهنجي بيعزتي ڪئي اٿائون؟"

مون جواب ڏنس تہ، هنن رڳو مون سان تعاون نہ ٿي ڪيو ۽ مون کي ڪم ڪرڻ نہ ٿي ڏنائون."

ان تي حفيظ صاحب چيو، "هنن يونيورسٽيءَ ۾ ڪيئي سال نوڪري ڪئي آهي، جيڪڏهن هي تو لاءِ ڪي مسئلا نہ اٿارين تہ هنن جي بحاليءَ تي ڪوئي توکي اعتراض آهي ڇا؟"

مون چيو تہ، "نہ."

حفيظ صاحب چيو تہ، "مون کي پڻي صاحب کي اهو ٻڌائڻو پوندو تہ توکي هنن جي بحاليءَ تي ڪوئي اعتراض نہ آهي."

ان کان پوءِ پيٽي هن کي بحال ڪيو. ان تي پروفيسرن جو من وڏي ويو. هو يونيورسٽيءَ ۾ آيا ۽ هنگامو برپا ڪيائون. احمد محي الدين جو مون وٽ ڏين، فنڪلٽي آف سائنس هو. مون وٽ ڏڄندو آيو ۽ چيائين ته: ”جي هي هتي رهيا ته اسان لاءِ عذاب ٿي پوندا، ڇوته اسان توسان تعاون ڪيو هو.“

مون حفيظ پيرزادي کي اسلام آباد فون ڪيو ۽ ڪيس ٻڌايو ته: هن ته اڄڻ سان هنگامو ڪيو آهي.“

ان تي حفيظ صاحب، يڪدم جتوئي صاحب کي فون تي چيو ته: ”انهن پروفيسرن کي ڪنهن ترڪ ۾ واڙي ڪراچيءَ گهرايو وڃي، ڪين يونيورسٽيءَ کان ٻاهر نوڪريون ڏينداسون.“

جيستائين مان يونيورسٽيءَ ۾ وائيس چانسلر هوس، هو حيدرآباد کان ٻاهر نوڪريون ڪندا ها. منهنجي چار سال ٽرم پورو ٿيڻ کان پوءِ يونيورسٽيءَ ۾ موڪليا ويا. ڇو ته ضياءُ لحق جو اسلام پسند هو، مون سان نفرت ڪندو هو. هن پيٽي جي قاسي قباڻ تي چاهي ۽ تيستائين مون کي پيٽي جي ڪاتي ۾ وجهڻ نہ ٿي چاهيائين، ان ڪري مون تي ڪائي ڪارروائي نہ ڪٽي هٽائون.

پيٽو صاحب نہ رڳو ڏاڍو ذهين هو، پر هن جو حافظو به ڪارٿيج جي جنرل هَني بال وارو هو، جنهن کي پنهنجي هر سپاهيءَ جو نالو ياد هوندو هو.

هن ٻه ڀيرا سکر جي سرڪٽ هائوس ۾ مون کي گهرايو هو. آخري ڀيري جڏهن ٽيپ رڪارڊ هلي رهيو هو، هن مون کي چيو: ”شيخ تون ۽ مان هڪ جيل ۾ گڏ رهيا آهيون، مان تنهنجي لاءِ ڇا ٿو ڪري سگهان؟ ڪا نوڪري، ڪو پلاٽ، پرمٽ جيڪي به گهرجئي.“

مون جواب ڏنو: ”اوهان جي مهرباني. اهوئي ڪافي آهي ته اوهان ايوب خان وانگر منهنجي شاعريءَ تي بندش نہ وڌي آهي. مون کي جيل ۾ نہ ٿا وجهو.“

پيٽي صاحب چيو: ”شيخ، توکي جهڙي شاعري گهرجي پلي ڪر. مان توتي ڪائي بندش نہ وجهندس. مان تنهنجي ٽائيپ کي سڃاڻان. تون گهرندين ڪجهه به نہ. پلا تون شاعر آهين. هيءَ رنگارنگ دنيا ڏسڻ چاهيندين؟ توکي ڪيڏانهن ٻاهر موڪليان؟“

مون جواب ڏنو: ”پلي.“ ۽ ڏلر ته پيٽي جي منهن تان رنجش لهي وئي. وي. سي. هائوس ۾ منهنجي پي. اي عطا محمد فون ڪئي چيو ته: پرائيم

منسٽر جو ملٽري سيڪريٽري اوهان سان ڳالهائڻ ٿو چاهي. مون فون ڪٽي، 'هيلو' ڪئي تہ ملٽري سيڪريٽري، چيو تہ: "پرائيم منسٽر اوهان سان ڳالهائڻ ٿو چاهي."

"شيخ خوش آهين؟ يونيورسٽي ڪيئن پئي هلي؟" ڀٽي صاحب پڇيو.

"نيڪ پئي هلي." مون جواب ڏنو.

"شيخ توکي ياد آهي تہ مون توسان هڪ واعدو ڪيو هو." ڀٽي صاحب چيو.

مون جواب ڏنو، "سائين مون کي تہ ياد نہ ٿو اچي."

ڀٽي صاحب چيو، "مون توکي دنيا گهمائڻ جو واعدو ڪيو هو. هاڻي مان توکي يو. ايس. آر ڏانهن ڊيلي گيشن جو ليڊر ڪري ٿو موڪليان. ٻن چئن ڏينهن ۾ اسلام آباد مان ڪوئي آفيسر تو وٽ پهچندو، تيستائين پاسپورٽ ڪڍرائي رک!" پوء جو احوال مون "جڳ مڙيوئي سپنو" ۾ ڏنو آهي.

ان کان ڪافي مهينا پوء ڀٽو صاحب حيدرآباد آيل هو. مون اجان وائيس چانسلر جي چارج مس ورتي هئي. هو هڪ وڏي پنڊال ۾ ويٺل هو ۽ هن جي پرسان ايم. اين. اي ۽ ايم. پي. اي ويٺا هئا. مان ڀٽي صاحب جي سامهون ڪجهہ وڪيلن سان گڏ ويٺو هوس، جي منهنجا پراڻا دوست هئا، جيئن ڀٽي جي نظر مون تي پئي تيئن چيائين، "شيخ، تون ايڏو پري ڇو ويٺو آهين. تون تہ منهنجي پرسان اچي ويهہ تہ توسان ڳالهائي سگهان." اوچتو ايم. اين. اي، ايم. پي. اي هڪ ٻئي کي ڏسڻ لڳا تہ ڪير اٿي مون کي جاء ڏئي! هر ڪنهن کي ڪرسي پياري هئي، ڇوتہ ڀٽي صاحب جي ويجهو ويهي هُو پاڻ کي عرش و ڪرسيء تي سمجهي رهيا هئا. نيٺ قمرالزمان شاهہ اٿي مون کي چيو، "شيخ صاحب! هن ڪرسيء تي اچي ويهو."

وڏيرن تڏو ساهہ پريو، ڇڻ هنن تان ڪائي آفت ٽري وئي.

وائيس چانسلر واري وقت ۾ مون کي آرام جي گنجائش هئي، نہ تہ ان کان اڳ مون ساري عمر بي آراميء ۾ گذاري هئي. پر سنڌ جا نوجوان ڏاڍا زود فراموش آهن ۽ هنن جلد وساري ڇڏيو تہ مون هنن لاء ڇا ڪيو هو. اديب، جي منهنجا دوست ها، انهن مان اڪثر مَرَسَهُو ها. اها حالت رڳو مون سان نہ ٿي هئي، پر صديون اڳي سنسڪرت جي عظيم شاعرن ڪالي داس ۽ ڀرٿريء لاء بہ ساڳي ڳالهہ لکي وئي آهي، جا مون کي شروع ۾ ذڪر ڪيل

شاعره تورو دت پڙهائي هئي. پر ان سان منهنجي گفتگو ان اسرار جو حصو آهي جو مان ظاهر ڪرڻ نہ ٿو چاهيان.

ٻئي ڀيري يُني صاحب مون کي يونيسڪو جي ڪنهن ڪانفرنس ۾ ترڪيءِ موڪليو. ان جي باري ۾ احوال ڊاڪٽر ڳوَنج جي حوالي سان مون "جڳ مڙيوئي سپنو" ۾ ڪيو آهي. جڏهن مون استنبول جي شيريٽن هوٽل جي ڪائونٽر تي خوبصورت ڇوڪريءَ کي پنهنجو نالو لکايو تہ هن چيو: "اياز تہ ترڪي لفظ آهي. توکي خبر آهي تہ ان جي معنيٰ ڇا آهي."

مون جواب ڏنو: "نہ."

ان تي هن چيو: "سرد هوا."

مون دل ۾ چيو تہ: "هونءَ تہ منهنجي شاعري لُڪَ وانگر لڳندي هئي. پر هاڻي شايد ڳگهاٽجي وئي آهي."

هُوءَ ڏاڍي خوبصورت هئي. منهنجو نالو رجسٽر ۾ نوٽ ڪري، پورٽر کي سامان کڻي وڃڻ لاءِ چيائين، ۽ مون کي پاڻ ڏانهن گهوريندو ڏسي انگريزيءَ ۾ چيائين: "اوهان کي پيو ڪجهہ گهرجي."

مون هن کي چيو تہ: "فقط تون." پر پرسان بيٺل پنجاب يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر مسٽر خيرات کي ڏسي لفظ ڪاٽي ويس ۽ جملو اڌ ۾ رهجي ويو.

فائيو اسٽار هوٽلن ۾دعوتون، وسڪي، نمڪين پستا ۽ باداميون، تريل بڪيون ۽ جيرا، زندگيءَ کي رنگين بڻائي رهيا هئا.

مون اڃان مٿيان لفظ ئي لکيا تہ فيروز احمد جو حيدرآباد مان فون آيو تہ "ڪهاڻ مٿان ڪهنگهور ڪهٽا ۾" ڪمپوز ٿي چڪو آهي. مون ٻڌو آهي تہ اوهان "ڪٿي نہ پڇبو ٽڪ مسافر" لکي رهيا آهيو."

مون جواب ڏنو تہ: "ها. پنهنجي نوٽ بوڪ جا هڪ هزار کن صفحا لکي چڪو آهيان. جن کي اڃان درست بہ ڪرڻو آهي."

فون رکيم تہ هڪ ڳالهہ ياد آئي جا بابا منهنجي ڏاڏي کان ٻڌي هئي تہ: "هڪ ڀيري حڪيم ابوسينا ڪوئي پوڙهو مڙس ڏٺو، جو ڪاٺين جي ڀري مٿي تي کڻي ٿي ويو. ابوسينا پنهنجي شاگرد کي هن جي ڪڍ موڪليو ۽ هن کي چيائين تہ، هي اڳتي هلي مري وڃي تہ مون کي اچي ٻڌائجان."

ڪجهہ پنڌ ڪري پوڙهو ٿڪجي پيو تہ ڪاٺين جي ڀري لاهي رکيائين

مس تہ پاڻ پريءِ وانگر ڦِڪو ڏٺي ڪِريو. ابي سينا جي شاگرد موتي جڏهن ابي سينا کي اها حقيقت ٻڌائي تڏهن ابي سينا کيس چيو: "مون هن کي ڏسڻ سان ئي سمجهي ورتو هو تہ هي هلي ئي پريءَ جي زور تي ٿو. پري لاهيندو تہ مري ويندو."

"ها. ها..." مون سوچيو: "هي ساروٽيون هڪ پري، انهن ڪائين جي پريءَ کان ڪيئن مختلف آهي!"

اسان جي گهر جي سامهون فليٽ ۾ هڪ هندو عورت رهندي آهي. جنهن کي سيئي دادي ڪوٺيندا آهن. هُوءَ زرينا سان آچر بازار ۾ گڏجي وئي ۽ اتي ڪجهہ خريد ڪيائين. هُوءَ پئسا کڻڻ ڀلجي وئي هئي. زرينا کيس ان ڪري سؤ رپيا ڏنا ها. جڏهن هو گهر موٽي آيون، تڏهن ٻن منٽن کان پوءِ داديءَ اسان جي فليٽ جي گهنٽي وڄائي ۽ اجان زرينا در کوليو تہ کيس سؤ رپيا موٽائي ڏنائين. ان تي زرينا چيس، "دادي، ايڏي ڪهڙي تڪڙ هئي. شام جو ڏين ها!"

ان تي داديءَ وراڻيو: "پيٽ، حياتيءَ جو ڪهڙو ڪٿ آهي.. شام جو مان جيئري هجان يا نہ هجان. ڪنهن جو بہ قرض ڪائي وڃڻ چڱو نہ آهي."

يڪدم مون کي خيال آيو تہ آءٌ بہ هيءَ آتم ڪهاڻي پوري ڪري زندگيءَ جو قرض چڪائي وٺان. پر سوچيم تہ فيروز احمد لاءِ هي ڪتاب ڪافي ڏکيو ٿي ويندو. اجان تہ ڇهين درجي انگريزيءَ تائين پهتو آهيان.

مون برسات ۾ پنهنجي ڪالم ۾ لکيو هو تہ: "منهنجي اندر جا مانسرور آهي، ان مان هڪ ندي بہ پوري نہ وهي آهي، مون کي پنهنجي ڪم کي پورو ڪرڻ لاءِ هڪ سؤ سال پيا بہ گهرجن. پر عمر دراز جي تمنا جي باوجود جي مان اڳ ۾ مري وڃان تہ مون کي ڪلفٽن تي ٻهاڙيءَ تي پوريو وڃي، سمنڊ جي سامهون جو منهنجو ياءُ آهي. پر پاڪستان جي ڪنهن بہ سرڪار ۾ مون کي اها اميد نہ آهي. ان ڪري بهادر شاهہ ظفر جي هڪ سٽ تي اڪتفا ٿو ڪيان:

"دو گز زمين بهي نہ ملي ڪوئے يار ميں."

'يار' بدران 'شهر يار' پڙهيو وڃي تہ وڌيڪ معنيٰ خيز ٿيندو.

ڪالهہ منهنجي ڀائيجي سعيدہ ۽ هن جو مڙس ڪرنل وقار ملڻ آيا ۽ چيائون تہ: "شڪارپور مان ٿا اچون." انهن سان ڳالهيون ڪندي مون سوچيو

تہ جي مون کي ياءِ اڳيان ابدي آرام لاءِ جاءِ نہ ملي سگهي تہ پيڻ جي پرسان ٿي ملي. شڪارپور ۾ پير الف شاهہ جي قبرستان ۾ منهنجي پيڻ دفنايل آهي. اتي منهنجو سهرو ۽ سس ۽ وقار جو پيءُ واجد علي ۽ پيا مائٽ دفنايل آهن. اتي منهنجي پرسان جاءِ ڇڏي وڃي، زرينا ٽيهہ چاليهہ سال پوءِ ايندي. هُن لاءِ بہ جاءِ ڇڏي وڃي.

مون سعيدہ کي سڀ رٿيا ڏئي ڇيو، "منهنجي پيڻ ۽ ان جي پرسان آرامي مائٽن تي گل وجهي." ان تي وقار چيو تہ، "چاچا دال ۽ چانور بہ وجهون. انهن قبرن مٿان هڪ وڻ ڇٽ وانگر جهڪي آيو آهي، جنهن تي ڪيئي پکي چون چون ڪندا آهن. انهن کي چوڳو وجهڻ ثواب جو ڪم آهي." مون وقار کي چيو تہ، "يلي. پکي بہ منهنجي ذات وارا آهن."

منهنجي ڏٺيءِ در التجا آهي تہ مون کي ايتري فرصت ڏئي تہ مان مهد کان لحد تائين پنهنجي آتم ڪهاڻي پوري ڪري سگهان. منڪر ۽ نڪير لاءِ ڪجهہ بہ نہ ڇڏيان. مون اڄان تائين تہ مٿرڪ تائين بہ زندگي تہ لکي آهي. اميد تہ خدا اها منهنجي التجا اگهائيندو. آمين.

17.5.96
Time: 11.05 Pm

نيوفيلڊس جا تازا شايع ٿيل ڪتاب

يورپ جا ڏينهن، يورپ جون راتيون
(سفرنامو)
مصنف: الطاف شيخ

يڳوانن جي ڀونءِ (نيپال جو سفرنامو)
مصنف: بدر ابڙو

گهاٽ مٿان گهنگهور گهٽا ۾
مصنف: شيخ اياز

خواب، خوشبو، ڇوڪري (ناول)
ليکڪا: ماهتاب محبوب

ڪيٽي ڪتاب
(جلد پهريون ۽ جلد ٻيو)
مصنف: رئيس ڪريم بخش خان نظاماڻي

رٺي آهي گهوٽ سان
مصنف: الطاف شيخ

ڪٿي نہ ڀڄبو ٿڪ مسافر
(آتم ڪهاڻي)
مصنف: شيخ اياز

ميهڙ کان ماسڪو (سفرنامو)
مصنف: ڊاڪٽر محبوب شيخ

اڻڄاتل شهر جو نقشو (ڪهاڻيون)
مصنف: شبنم گل

چنڊ ڳليون
(شاعري)
مصنف: شيخ اياز

سهسين ٿيا ساونگ (سفرنامو)
مصنف: عنايت بلوچ